

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ЄВДОКИМОВ Микола Олександрович

УДК 930.2 + 801.82 : 81 Даль(477.61)

**Історичні етапи розвитку поглядів Володимира
Даля: формування, ствердження та їх втілення**

Спеціальність: 07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант:
Добров Петро Васильович,
доктор історичних наук,
професор

Донецьк-2010

З М І С Т

Вступ.....	4
Розділ 1. Історіографія, джерела та методологія дослідження.....	15
1.1. Історіографія проблеми	15
1.2. Джерельна база дослідження.....	35
1.3. Методологія наукового пошуку.....	50
Розділ 2. Формування поглядів Володимира Даля: загальна характеристика.....	64
2.1. Джерела виникнення поглядів і реалізація їх у ранніх творах.....	64
2.1.1. Визначення В. Далем справжнього поняття «Батьківщина»	77
2.1.2. Роздуми у мандрівці про загальнолюдські цінності	94
2.1.3. Історія судового процесу над Далем за епіграми на віце-адмірала Грейга.....	102
Розділ 3. Історичні етапи ствердження Володимиром Далем своїх поглядів.....	119
3.1. Історичний аспект статистичних параметрів творів Даля 30-х –70-х рр. ХІХ ст. як фактор ствердження його поглядів.....	119
3.2. Суспільна думка і медична практика Володимира Даля: важкий шлях пошуку Істини	132
3.3. Історія суспільної діяльності В. Даля в Оренбурзькому краї: нові погляди, справи, друзі.....	164
3.4. Історія співпраці В. Даля з періодичними виданнями ХІХ століття протилежних напрямів і світоглядів	199
3.5. Історична ретроспектива поглядів в газетно-журнальній творчості Даля на тлі військових кампаній Росії в першій половині ХІХ століття.....	232
3.5.1. Оцінка діянь Петра І на суші й у морі як складова поглядів В. Даля на роль особистості в історії.....	252
3.6. Історія публічної полеміки В. Даля про виховання та	

грамотність російського народу.....	264
Розділ 4. Відображення суспільно-політичної ролі В. Даля в літературно-публіцистичній спадщині.....	301
4.1. Про погляди на роль словесної поетичної народної творчості в розвитку живої російської мови.....	301
4.2. Історичні відомості про використання прислів'їв та приказок в збірнику «Солдатские досуги» як джерело відомостей про особливості менталітету російського солдата.....	315
4.3. Особливості філософських міркувань В. Даля про устрій Всесвіту в збірнику «Матросские досуги».....	336
Розділ 5. Історія духовного сходження Володимира Даля від лютеранства до православ'я	357
5.1. Судження В. Даля при створенні статей про повір'я, марновірство й забобони російського народу	357
5.2. Захоплення вченням теософа-містика Емануеля Сведенборга	370
5.3. Роздуми В. Даля про роль православ'я для Росії.....	379
Висновки.....	391
Посилання.....	399
Список використаних джерел та літератури	453
Додатки	503

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі перед українською історіографією постало завдання повернути творчість тих видатних діячів і вчених минулих століть, які народилися на українській землі, шанували та любили її народ, допомагали йому висувати зі свого середовища найбільш обдарованих природою людей, які потім ставали справжніми особистостями, відомими на весь світ. Помітне місце серед таких діячів і вчених XIX ст. належить Володимиру Івановичу Далю. Він по праву є національною гордістю українського народу. І, хоча на побутовому рівні його ім'я пов'язують більше з російською культурою, зі створенням «Толкового словаря живого великорусского языка», Володимир Даль – «Козак Луганський» – є видатним ученим-енциклопедистом, наукові праці якого належать усім народам і насамперед – українському, тому що він народився в Україні, у м. Луганську, жив і творив в м. Миколаїві, здійснював очні операції, боровся із чумою й холерою у м. Кам'янці-Подільському [1].

В. Белінський писав: «В повістях й оповіданнях своїх п. Даль постає людиною бувалою... Новоросія з Кримом знайомі йому найбільше, а Малоросія, майже батьківщина його» [2, т. 10, с. 82]. Дружні й творчі контакти пов'язували його з Є. Гребінкою, М. Максимовичем, І. Срезневським та іншими видатними діячами української культури XIX ст. Багато зусиль В. Даль доклав до звільнення Т. Шевченка з його заслання до окремого Оренбурзького корпусу рядовим солдатом.

Він досконало володів українською мовою, займався перекладами на російську творів літераторів-українців, зокрема Г. Квітки-Основ'яненка, збирав і записував український фольклор та лексику. Значна частина українських слів, зібраних В. Далем, увійшла до «Словника української мови» Б. Грінченка. Вісім тисяч власне українських слів видатний лексикограф включив до лексичного масиву свого знаменитого словника, популяризуючи таким чином українське слово серед російського народу.

Особлива сторінка українських уподобань Даля – українська пісня. Вона назавжди прижилася в родині В. Даля. Не випадково її для Т. Шевченка

виконувала одна з його доньок. В. Даль професійно оцінив «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» П. Лукашевича. Записані В. Далем українські пісні, зберігаються в архівах [3, с. 6].

Таким чином, В. Даль своєю творчістю вченого, письменника-публіциста, роздумами, поглядами й справами ніяк не вміщується в прокрустове ложе діяча лише російської культури. Його вихід на міжнаціональну орбіту почався з глибокого пізнання ним Батьківщини, що об'єднувала у собі в ХІХ ст. народи багатьох національностей, у тому числі, і український, – історію, звичаї, духовні скарбниці якого він високого цінував, описував і розвивав.

Звернення до раніше маловідомих, або трактованих в дусі русифікаторської політики царизму та радянського тоталітаризму документів про життя й творчу спадщину В. Даля розкриває його великий внесок у розвиток не тільки і не стільки російської, а й української національної культури. Діапазон дослідницьких інтересів В. Даля дуже широкий – вони охоплюють такі галузі науки, як лексикографія, фольклористика, етнографія, публіцистика, географія, медицина, інженерія та ін. В. Даль є взірцем людини з високими моральними якостями. Він – один зі світочів людства, що збагачували його культуру, сприяли зміцненню дружби між народами. З огляду на це значення багатогранної творчості В. Даля ЮНЕСКО на своїй 30-ій сесії (пункт ХХХ) проголосила 2001 рік Роком В. Даля, що свідчить про всесвітнє визнання унікальності життя і творчості цієї людини, її нестандартних поглядів в 20-х – 70-х рр. ХІХ ст.

Проте до кінця ХХ ст. навіть люди освічені (за винятком далезнавців) не мали уявлення про те, що В. Даль був не тільки укладачем «Толкового словаря...» і збирачем прислів'їв, автором своєрідних казок, але й плідним письменником-публіцистом всесвітнього масштабу. Він, за твердженням В. Дерягіна, став «...фактично засновником тієї самої «натуральної школи», до якої належали і Гоголь, і Тургенєв, і Толстой» [4, т. 1, с. 24-27]. Історія розвитку та формування публіцистичних поглядів В. Даля, які окреслюють сферу громадської, лікарської та наукової діяльності, усе ще залишається поза

увагою не тільки українських та російських науковців, але й широкої читацької аудиторії обох країн.

Зауважимо, що В. Даля, як і багато інших особистостей, не розділяв єдиний православний народ на три різні народи, хоча термінами Україна і Білорусія, на думку В. Дерягіна, він користувався, чудово знав і, як вправний публіцист, незвичайний мислитель дуже точно описав в статтях і нарисах численні відмінності в побуті, характері й мові великоросів, білоросів і українців [4, т. 1, с. XIX]. Проте такі актуальні й злободенні теми, як «Даля і Україна» «Даля і Шевченко» виходять за межі нашого дослідження, оскільки потребують більш детального й глибокого вивчення. Ми лише торкнулися окремих аспектів цих проблем, щоб показати, наскільки в сучасній українській історіографії не враховується досвід науковості й історичності діянь Даля при оцінці масштабності прогресивних поглядів цієї унікальної Людини, відображених у його публіцистиці. Справедливо зауважив професор І. Білогуб: «На перший погляд може здатися, що про В. Даля і так багато написано й більше нічого додати! Та це тільки на перший погляд. Є чимало обійдених, недосліджених подій і фактів...» [5, с. 5].

До таких обійдених, малодосліджених належить тема нашої дисертації. Значна частина творчої спадщини моряка, лікаря, письменника-публіциста, етнографа-лексикографа, державного службовця, вченого В. Даля в умовах царського самодержавства й радянського тоталітарного режиму тривалий час свідомо замовчувалася. Тому основні ідеї, погляди письменника-публіциста на фоні суспільно-політичних подій XIX ст. в Російській імперії залишалися поза увагою наукової громадськості, а отже, вимагають ґрунтовного дослідження.

Актуальність теми зумовлена також академічним і суспільно-політичним значенням науково-публіцистичної спадщини В. Даля. Його філософські й педагогічні висловлювання про мистецтво слова, низку наук, про виховання й грамотність народу, необхідність звільнення його від кріпосної залежності, про роль Православної Церкви та особистості в історії важливі не тільки для розвитку історичної науки, а й для сучасного державотворення. Не менш важливим для гармонійного розвитку нашої держави є створення такого

духовного простору, в якому на перший план вийшли б вічні моральні цінності: працездатність, порядність, доброта, совість, справедливість, толерантність, гуманізм, які були притаманні В. Далю. Його завжди цікавили питання духовного світу людини, її культури і моральності. В казках, прислів'ях, тлумаченнях термінів і понять, публіцистиці простежується світогляд досвідченого науковця, що безкомпромісно відстоює принципи системності, історичного взаємозв'язку предметів і явищ, в їх взаємодії і суперечливості. В описах конкретних життєвих ситуацій В.Даль простою зрозумілою мовою переконує в необхідності жити по справедливості. За це його народ з любов'ю називав «наш справедливий Даль» [6, с. 53].

Таким чином, зважаючи на фактичну відсутність комплексних підходів в аналізі як джерельної, так і історіографічної бази порушеної в нашому дослідженні проблеми, проведення системного аналізу еволюції суспільних поглядів та їх реалізації в історичних, філософських, наукових, релігійних та літературних концепціях такої видатної особистості національної культури, як В. Даль, дозволить вирішити низку нагальних питань як далезнавчого, так і загальноісторіографічного плану.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах комплексних програм, що розроблялися кафедрами історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля та історії України Донецького національного університету. Вони є складовою частиною тем «Українська еліта в історичному контексті державотворчих процесів та розвитку суспільно-політичної думки» (номер державної реєстрації 0106 U000296) і «Історія Донбасу в контексті загальноукраїнської історії: нові підходи та оцінки» (державний реєстраційний № 0108 U006412).

Об'єктом дослідження є історична, філософська та художньо-публіцистична думка України 20-х – 70-х рр. XIX ст. в аспекті її рецепції передовими представниками українських гуманітаріїв.

Предмет вивчення – творча спадщина В.Даля, його погляди в історичній та суспільно-політичній думці визначеного періоду.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є виявлення, систематизація та комплексний аналіз історичних етапів розвитку поглядів В. Даля, їхньої еволюції та втілення в суспільне життя та повсякдення.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

– проаналізувати ступінь опрацювання теми в історіографії, визначити рівень її теоретичного осмислення та виявити перспективи подальшого дослідження;

– охарактеризувати інформативні можливості основних видів джерел і визначити методику їх використання;

– виробити найбільш прийнятну методологічну модель для реконструкції дискусій довкола спадщини письменника-публіциста;

– виявити його основні погляди на буття громадян усіх кіл суспільства крізь призму їх ставлення до мовно-православної дійсності;

– проаналізувати з урахуванням контексту художніх надбань майстра пера його автобіографічні твори та епістолярій:

а) дослідити висловлювання лексикографа і письменника, використовуючи визначення різних повір'їв, марновірств й забобонів народу, які містяться в його «Толковом словаре...» і в сучасній науковій літературі;

б) з'ясувати роль та місце усної народної творчості в його газетно-журнальному та науково-публіцистичному спадку;

в) висвітлити зміст і форми творів автора як фактори ствердження і втілення його поглядів;

г) розкрити технологію формування поглядів під час роботи письменника над публіцистичним текстом;

д) через аналіз публіцистики В. Даля матеріалізувати еволюцію світоглядних позицій автора, його концепцію дійсності і державотворчості, життєвий, суспільний і естетичний ідеали, а також суспільну діяльність впродовж 20-х – 70-х рр. XIX ст.;

є) систематизувати наукові погляди В. Даля як явище історичного розвитку наукової думки;

ж) осмислити ставлення В. Даля до фольклорних традицій народу, виявити мету уведення народнопоетичного матеріалу до художньо-публіцистичних творів збірників «Солдатские досуги» (1842 р.) та «Матросские досуги» (1853 р.);

з) розглянути головні форми й тенденційності дискусій навколо творчої спадщини письменника, вченого, публіциста.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період початку ХІХ ст. – 70-х років ХІХ ст. Вибір саме цього часу зумовлений декількома обставинами, які визначили об'єкт та предмет дослідження. Нижня межа спричинена трьома обставинами: датою народження В. Даля (1801 р.), аналізом джерел виникнення й формування поглядів в дитячі (сімейне виховання) та юнацькі роки (навчання в Санкт-Петербурзькому морському корпусі), а також впливом на його світогляд навчання в Дерптському університеті й відгомону найрезонанснішої події початку ХІХ ст., що набула загальноісторичного значення – вітчизняної війни 1812 року, про яку В. Даль гаряче й переконливо сказав через багато років: «Славное и памятное было время этот двенадцатый год!» [7, с. 247]. Дослідження впливу цих подій на формування перших поглядів юного Даля, на нашу думку, дуже важливе, оскільки вони позначилися на ідейно-тематичному спрямуванні його ранньої творчості, зокрема шляхових нарисах і «Романе в письмах».

У цей загальний історіографічний контекст досить гармонійно вписується далезнавча періодизація, яка збігається з головними віхами творчої біографії письменника-публіциста та вченого. Тут за точку відліку беремо початок 30-х рр. ХІХ ст., коли з'явився цикл його робіт на медичні теми і вийшли у світ шляховий нарис «Цыганка» та «Русские сказки». 1833-1841 – роки перебування В. Даля в Оренбурзькому краї в якості чиновника з особливих доручень при військовому губернаторі В. Перовському (див. Додаток А). На цей період приходяться основні етапи ствердження В. Далем своїх поглядів в численних наукових і художньо-публіцистичних творах (див. Додаток Б).

Період 60-х-70-х рр. відзначений активним втіленням В. Далем своїх поглядів в літературно-публіцистичну спадщину, виходом «Толкового словаря живого великорусского языка», полемікою про грамотність і виховання народу, про необхідність скасування кріпосного права. Найзнаменніші події в житті Володимира Івановича цього періоду, які не могли не позначитися на його суспільно-політичних переконаннях, такі: 1868 р. – обрання почесним членом Академії наук, 1869 р. – присудження Ломоносівської премії за «Толковый словарь...»; 1870 р. – премія Геймбюргера, 1872 р. – вихід останньої прижиттєвої праці В. Даля – «Автобиографической записки» [7].

Верхня хронологічна межа дослідження – 70-ті рр. ХІХ ст. – спричинена історією духовного сходження В. Даля від лютеранства до православ'я, уходом з життя цієї видатної Людини 4 жовтня 1872 р. Обраний у роботі хронологічний період може бути поділений на декілька частин. Критерієм цього внутрішнього поділу виступають ключові віхи біографії самого В. Даля.

Методи дослідження визначаються характером теми, метою та особливостями джерельної бази, яка покладена в основу дисертації.

Методологічну основу нашої роботи як і більшості історіографічних досліджень становить міждисциплінарний підхід, пов'язаний із такими категоріями, як психологія науки, філософія науки, соціальні функції науки тощо. У цьому сенсі ми погоджуємося з думкою В. Тельвака, який визнає необхідність застосування так званого принципу триаспектності дослідження, коли його побудова відбувається в системі трьох основних координат: логіко-науковій, особистісно-психологічній і соціально-психологічній [8, с.10]. Саме це поєднання дає можливість створити найповнішу картину в історіографічному дослідженні.

Важливу роль у повноті розкриття теми роботи відіграв біографічний підхід, що передбачає дослідження історичних явищ і процесів через призму життя й творчості найвидатніших представників епохи таких, як О. Пушкін, Т. Шевченко, В. Жуковський, М. Гоголь, М. Греч, Ф. Булгарін, О. Сенковський, П. Мельников-Печерський, Г. Квітка-Основ'яненко, Я. Грот, Є. Гребінка, В. Лазаревський, О.Микитенко, М. Щепкін, К. Аксаков, Бодуен де Куртене,

К. Боянус, О. Герцен, Ф. Достоевський, В. Белінський, М. Добролюбов, М. Чернишевський, Д. Завалишин та ін. Цей підхід передбачав три процедурні стадії дослідження: перша – емпірична, яка ґрунтувалася на історичних методах дослідження, друга – аналіз життя та мотивів діяльності, психічного складу особистості, інтерпретація фактів на підставі історичної реконструкції, третя – презентація особистості, її поглядів у сукупності внутрішніх і зовнішніх зв'язків, спонукальних мотивів поведінки, вчинків, творчості. Застосування цього принципу є особливо плідним при дослідженні історії ідей, зокрема вивчення історичної та науково-публіцистичної думки В. Даля.

У роботі використано методи філософського та загальнонаукового (діалектичний, системно-структурний, структурно-функціональний, порівняльно-історичний), а також конкретно-історичного характеру. Важливе місце в дослідженні посідають контент-аналіз, статистичний метод, методи періодизації, класифікації і типологізації. Підґрунтям дисертаційної роботи став досвід сучасної української і зарубіжної науки в аспекті звернення до світоглядів видатних особистостей минулого.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації полягає у постановці й комплексному розв'язанні проблеми визначення етапів розвитку поглядів В. Даля, їхнього формування, ствердження та втілення у конкретні справи на тлі російської та української історичної, наукової і літературно-критичної думки в 20-ті – 70-ті роки ХІХ ст. Максимально повно подано історіографічний аналіз проблематики, який засвідчив відсутність її цілісного дослідження. Для подолання цього було запропоновано дослідницький підхід, що поєднує методологічні пропозиції історії, історіографії та історії становлення, розвитку наукової, художньо-публіцистичної практики в ХІХ ст. в Російській імперії.

У межах дослідження одержано результати, сформульовано висновки і положення, що виносяться на захист, новизна яких обґрунтовується й конкретизується так.

Уперше в українській історіографії:

- обґрунтовано можливість і доцільність вивчення проблеми періодизації історичних етапів розвитку поглядів Володимира Даля, їхнього формування, ствердження та втілення в 20-ті – 70-ті роки XIX ст.;

- спростовано низку історіографічних, літературно-критичних та журналістикознавчих стереотипів у розумінні суті, форм та інтенсивності осмислення сучасниками В. Даля мотивів його творчої спадщини та діяльності;

- досліджено особливості сприйняття медичних, етнографічних, лексикографічних, географічних, мовознавчих та літературознавчих ідей вченого в інтелектуальному середовищі Російської імперії, а потім СРСР, з урахуванням неоднорідності його суспільно-політичного та культурно-ідеологічного ландшафту;

- виявлено своєрідність поглядів унікального діяча в світовому інтелектуальному просторі, зумовленості висловлених оцінок у роки панування офіційної російської імперської думки та у роки радянського тоталітаризму;

- показано ставлення до різнобічної діяльності В. Даля з боку окремих дослідників сучасності;

- відтворено досвід прочитання та інтерпретації його наукових, художньо-публіцистичних текстів у далезнавстві;

- узагальнено далевіану минулого та сучасного часу;

Поглиблено та вдосконалено:

- уявлення про проблеми, які обговорювалися передовими людьми. Росії та України в 20-ті – 70-ті рр. XIX ст., – основного етапу більш ніж 50-річної письменницької, лексикографічної, наукової і суспільно-публіцистичної діяльності В.Даля;

- розуміння чотирьох історичних етапів розвитку його поглядів як специфічного різновиду збагачення публіцистичної думки – письменницької, що викликало посилену увагу до поглибленого розуміння дійсності XIX ст., художньої типізації її помітних явищ, різноманітності тематики художньо-публіцистичних робіт майстра;

- характеристики особливостей естетичної системи, виробленої ним в процесі трактування слів, складання тематичних замальовок до словника,

написання роману, повістей, літературних нарисів, посібників, ведення щоденникових записів, листування з численними своїми шанувальниками, провідними письменниками, вченими, поетами, критиками і публіцистами;

- історію духовного шляху творця від лютеранства до православ'я;

- аргументацію на користь відповідності світогляду В. Даля світовим тенденціям наукового та письменницько-публіцистичного поступу, адекватності його відповідей на виклики ХІХ ст.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки дисертаційного дослідження розширюють знання про історичні етапи розвитку нестандартних поглядів В.Даля та їх вплив на формування нових ідей як ХІХ ст., так і наступних століть; поглиблюють розуміння особливостей обговорення українознавчої проблематики; сприяють постановці нових питань, що потребують уваги фахівців. Проаналізовані в дисертації аспекти розвитку історичної думки в Російській імперії виступають основою для аналітичного прогнозування її поступу в сучасних відносинах незалежних України та Росії. Відтворений у дослідженні досвід творчих контактів між В.Далем та передовими діячами інших народів може бути підставою для сучасного наукового діалогу з представниками цих народів.

Висновки дисертаційної роботи можуть бути використані при написанні нової наукової біографії В.Даля, праць з історії публіцистики та наукознавства, розробці спецкурсів з далезнавства, історії України та Росії, складанні бібліографічних покажчиків тощо.

Особистий внесок дисертанта у розробку наукової проблеми визначається самостійним її опрацюванням. Ідеї співавторів опублікованих праць не використовувалися.

Апробація результатів дисертації. Робота пройшла апробацію на міжнародних наукових конференціях «В. Даль в парадигме идей современной науки: язык-словестность-самосознание-культура» (Іваново, 2001 р.) «Проблемы изучения живого русского слова на рубеже тысячелетий» (Воронеж 2001 р.) «Место и роль Владимира Даля в славянской культуре» (Луганськ, 2003 р.), «Владимир Даль в социокультурном пространстве XXI столетия»

(Луганськ, 2004 р.), «Наследие В. Даля в контексте общечеловеческих национальных ценностей» (Луганськ, 2005 р.), «Идеи В. Даля: история и современность» (Луганськ, 2006 р.), «Українська журналістика: умови формування та перспективи розвитку» (Черкаси, 2007 р.), «Далевское литературоведение – 2007» (Луганськ, 2007 р.), «Научное и творческое наследие В. Даля в контексте современного знания» (Луганськ, 2007 р.), «Владимир Даль как исследователь и творческая личность» (Луганськ, 2008 р.), «Владимир Иванович Даль и наука XXI-го столетия» (Луганськ, 2009 р.) та ін.

Наукові положення і висновки дисертаційної роботи апробовані автором також у викладанні низки курсів із всесвітньої історії та далезнавства як спеціальної галузі історичних та публіцистичних дисциплін Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля [9; 10; 11].

Дисертацію обговорено на засіданні кафедри історії України Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля 30 червня 2010 року й рекомендовано до захисту.

Публікації. Результати дисертації відображено в монографії автора «Історія формування поглядів Володимира Даля та їхня трансформація» (Луганськ, вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – 376 с.), у 32 публікаціях: у тому числі 22 наукових статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, та 10 публікаціях у збірниках наукових праць, матеріалах конференцій, інших виданнях. Загальний обсяг публікацій – 63,4 друк. арк.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, поділених на підрозділи, висновків, списків посилань та використаних джерел і літератури, 2-х додатків. Основний текст дисертації 398 сторінок, посилання 56 сторінок, список використаних джерел і література 52 сторінки (563 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Виокремленню самостійної проблеми історичних етапів розвитку поглядів Володимира Даля та їхньої трансформації у конкретних справах передував період попереднього накопичення відповідної інформації та розробки окремих її аспектів у літературі. Проте на сьогодні немає жодної узагальнювальної праці з комплексним дослідженням формування цих поглядів, джерел їх виникнення, етапів ствердження і втілення В. Далем у свою наукову та літературно-публіцистичну спадщину. Однак це не означає, що проблема взагалі не досліджувалася. В історії окресленої проблеми умовно виокремлюємо чотири періоди накопичення відповідної інформації.

Перший охоплює період від 20-х рр. ХІХ ст. до смерті вченого в 1872 р. У цей час поодинокі аспекти проблеми становлення творчих ідей ученого, письменника-публіциста аналізувалися відомими письменниками та критиками його художніх творів (В. Белінський, О. Пушкін, М. Гоголь, М. Некрасов, М. Добролюбов, М. Чернишевський, Я. Грот, І. Тургенєв, К. Рилєєв, В. Майков та ін.). Однак у численних різнопланових публікаціях цього періоду лише окреслено контури порушеної нами проблеми, частково зафіксовано емпіричний і бібліографічний матеріали у виданнях: «Очерки русской литературы»[1], «Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и список русских книг с 1725-го по 1825 гг.» [2, т.1, с. 276-277], «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона» [3, т.10, с. 46-48], «Справочный энциклопедический словарь под редакцией А. Старчевского» [4, т. 4, с. 425-427] та ін.

Другий період (1873 – 1917 рр.) характеризується підвищенням наукового інтересу до вивчення проблеми, обговоренням сучасниками та послідовниками В. Даля його творчої спадщини (І. Аксаков, К. Аксаков, О. Мельников-Печерський та ін.). На жаль, у деяких працях цього періоду документи про його

життя розглядаються з позицій русифікаторської політики царизму [5, т.1, с. 228].

Третій період (1917 – 1991 рр.) – найбільш тривалий. У цей час наукове вивчення проблеми зосереджується насамперед на літературній творчості В. Даля, його «Толковом словаре...» та збірках прислів'їв (В. Анікін, В. Порудоминський, Є. Баркова, В. Березена, М. Бессараб, Ю. Єненко, А. Бровко, Д. Бронникова, М. Булатов, Н. Бурнашов, В. Буряк, Ф. Буслаєв, І. Віткевич, Є. Горбенко, А. Гулак, В. Гусарова, Н. Євстратов, І. Ємельченко, М. Канаква, Я. Коц, Ж. Ляхова, В. Ніякий, М. Павлюк, Н. Плещунов, А. Прокоф'єва, В. Прохорова, Н. Прянішніков, Т. Пузаньова, А. Скоробова, В. Смирнова, М. Соловійов, К. Тарасов, Є. Ухмилкіна, Ф. Філін, В. Чернишов, Г. Чудінова, С. Юлдашбаєв та ін.). У низці дисертацій значна частина творчої спадщини вченого тривалий час свідомо замовчувалась [6, с.7] Радянський тоталітаризм дорікав цьому чесному й справедливому художникові за консерватизм, обласний підхід до складання словника, відстоювання у публіцистиці прадержавних поглядів на долю російського, українського та інших народів, а також на історію, літературу й журналістику [7; 8; 9].

Четвертий період, сучасний – 90-ті роки ХХ – початок ХХІ ст. Дослідження проблеми «Історія розвитку ідей та поглядів В. Даля» набуває особливої популярності та актуальності у зв'язку із загальним відродженням вітчизняної історіографічної традиції, спробою інтеграції її здобутків у ширші інтелектуальні контексти, пошуком викликаного творчою діяльністю української інтелігенції резонансу поза виключно вітчизняним середовищем. Перевагою сучасного етапу джерелознавства є значне розширення джерельної бази та застосування нових дослідницьких підходів. Це дало поштовх до віднайдення та осмислення багатьох нових контекстів сприйняття та обговорення творчої спадщини В. Даля початку ХІХ ст. – 70-х рр. ХІХ ст.

Загальна кількість літературних джерел з досліджуваного питання на листопад 2010 року становить понад 500 одиниць. Серед них можна виділити

роботи загального характеру (360 одиниць) та спеціальні наукові дослідження окремих питань життя і творчості В. Даля (понад 140 одиниць).

Серед робіт загального характеру найбільш цінними для нашого дослідження є праці: М. Бессараб «Владимир Даль» [10; 11], М. Булатова, В.Порудомінського «Собирает человек слова...: Повесть о В. Дале» [12], З. Власової «В.И. Даль» [13], А. Зражевського «О литературных псевдонимах В. Даля» [14], Т. Ісаченко «Я думаю по-русски» [15], В. Лосева «Великое благо: Даль Владимир Иванович (1801-1872)» [16], Г. Матвієвської, І. Зубової «Владимир Иванович Даль, 1801-1872» [17], Є. Ольховського «Владимир Иванович Даль» [18], В. Порудомінського «В.И. Даль, 1801-1872 гг.» [19], «Жизнь и слово: Даль: Повествование: Для среднего и старшего возраста» [20], «Что может сделать один?»: Путь Даля и движение литературы» [21], П. Татурова «...И слово это было – Россия» [22], П. Фатєєва «Михаил Михайлов – революционер, писатель, публицист» [23], Ю. Фесенка «Судьба Казака Луганского: (Пробл. творчества и биогр.)» [24], його ж: «Шестые Международные Далевские чтения: «Владимир Даль и мировая культура», що відбулися в Луганську [25], Ф. Філіна «В.И. Даль и русская культура» [26], Д. Шестакова «В.И. Даль» [27] та ін.

Особливе місце в списку літератури загального характеру про життя і творчість В. Даля посідають статті з енциклопедій та біографічних словників. Їх налічується більше тридцяти [28]. Першим статтю про В. Даля для «Справочного энциклопедического словаря» за редакцією А. Старчевського ще за життя Володимира Івановича написав у 1855 р. С. Максимов [4]. З тих пір майже в усіх біографічних енциклопедичних словниках і енциклопедіях, що виходили в 1874, 1876, 1878, 1883, 1886, 1888, 1889, 1893, 1907, 1909, 1910, 1911, 1912, 1915, 1930, 1959, 1964, 1971, 1972, 1977, 1990, 1992, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001 роках, були розміщені статті про головні віхи в життєдіяльності Володимира Івановича, названі його провідні літературні й публіцистичні твори, зазначені його заслуги в різних галузях науки й літератури. Серед них найбільшу цінність за глибиною оцінки світогляду

В. Даля, його внеску в розвиток слов'янської культури, літератури й публіцистики мають статті в «Справочном словаре о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и списке русских книг с 1725 по 1825 г.» [2], а також в «Критико-биографическом словаре русских писателей и ученых» С. Венгерова [5], «Энциклопедическом словаре» Брокгауза и Ефрона [3], в «Биографиях лучших писателей» німецького автора Ф. Коппена [29], в «Русском биографическом словаре» за редакцією О.Половцова [30], «Энциклопедическом словаре Русского библиографического института Гранат» статтю І. Бодуена де Куртене «Владимир Иванович Даль» [31].

У радянський період опубліковані ідеологічно перероблені статті про Даля в «Большой советской энциклопедии» [7], «Малой советской энциклопедии» [8], «Краткой литературной энциклопедии» [9], в бібліографічних словниках «Русские писатели» [32], «Советской военной энциклопедии» [33], «Оренбургской Пушкинской энциклопедии» [34], в «Русском библиографическом словаре», який вийшов в 1999 р. в 20 томах [35], в енциклопедичному словнику «Николаевцы» [36], «Школьном энциклопедическом словаре» [37], «Оренбургской биографической энциклопедии» [38], а також в енциклопедичному словнику-довіднику «Самые знаменитые люди России», складеним О. Щукиним [39] і бібліографічних матеріалах «Отечественные лексикографы XVIII-XX веков» [40].

Сьогодні відомі 33 біографічні матеріали про В. Даля, що дозволяють на точній документальній основі зробити висновки про його суспільно-політичний світогляд. На думку М.Полевого, необхідно всебічно знати особисте й суспільне життя письменника, щоб показати «образ поета из его творений» [1]. До цього слід додати, що обставини особистого й суспільного життя письменника лише пояснюють специфіку його творчості та причини, що сприяли або перешкоджали розкриттю його таланту як публіциста.

Для нашого дослідження зі всієї великої кількості зазначеного матеріалу про життєдіяльність В. Даля найбільшу цінність становлять «Автобиографическая записка» самого Володимира Івановича [41; 42; 43], а

також «Очерк истории Морского кадетского корпуса: С приложением списка воспитанников за сто лет» [44;45;46;47;48], «Исторические записки и материалы за сто лет» товарищества любителей Російської словесності при Московському університеті [49] та ін.

Зазначені нами видання є важливими через те, що в них історично точно подані такі важливі факти з життя вченого письменника-публіциста, як «В.И. Даль в списке почетных членов Общества», «В.И. Даль в списке действительных членов Общества», «К истории издания «Словаря живого великорусского языка» В.И. Даля» и единоголосном избрании без баллотировки В.И. Даля почетным членом Общества», «О докладе А. Котляревского о заслугах В.И. Даля по составлению «Словаря живого великорусского языка» на 241 заседании членов Общества и о письме В.И. Даля А. Кошелеву о возврате денег, пожертвованных на издание «Словаря живого великорусского языка»; цінні також «Информация о статье А. Котляревского «О значении «Словаря живого великорусского языка, составленного В.И. Далем», прочитанной на 248 публичном заседании Общества 31 декабря 1867 г.» [49], «Некролог» П. Бартенева [50], «Юбилейные торжества в РГБ» про святкування 200-річного ювілею В. Даля і відкриття його бюсту в Російській державній бібліотеці [51], «Горели венчальные свечи» А. Ганюшкіна про вінчання В. Даля другим шлюбом у с. Нікольське [52], «Исследователи Оренбургского края» (стаття «Даль Владимир Иванович, 1801-1872») про заслуги та роль В. Даля в дослідженнях Оренбурзького краю [53].

Огляд дисертаційних досліджень про творчу спадщину В. Даля станом на листопад 2010 року засвідчує значний інтерес науковців до особистості Козака Луганського. За цей період захищено 24 дисертаційні роботи, з яких три докторські (М. Канкава «В.И. Даль как лексикограф» [6], Ф. Фархутдінова, «Лингвокультурологическая диалогия В.Даля в парадигме идей и направлений современной русистики» [54], Ю. Фесенко «Проза В.И. Даля. Творческая эволюция» [55]) і 21 кандидатська. Переважна більшість названих робіт присвячена розгляду філологічних проблем і лише в одній (А. Гулака «В. Даль і

Україна» [56]) вивчаються погляди В.Даля на літературний процес в Україні середини ХІХ ст.

Важливий внесок до вивчення суспільних поглядів Даля зробила його онука О. Даль, перу якої належить нарис «Моя жизнь: (Для детей моих)» [57]. Цікаві факти з життя В. Даля навів у своїй праці «Некоторые обстоятельства жизни Владимира Ивановича Даля» його товариш по Морському корпусу Д. Завалишин [58]. Луганці В. Висоцький і Т. Свиридова детально висвітили життєвий шлях і деякі погляди В. Даля в путівнику «Дом-музей В.И. Даля» [59].

У науково-публіцистичній спадщині В. Даля вагоме місце посідає його листування, зокрема відкриті листи, адресовані широким колам громадськості з метою привернути увагу до злободенних питань тогочасної дійсності. Саме цей жанр публічного висловлення своїх поглядів був провідним у публіцистичній творчості Даля.

Історія становлення й розвитку жанру листа починається на Русі з «Поучення» Володимира Мономаха, «Слова до князів» – невідомого автора, «Переписки Ивана Грозного с князем Курбским», «Послания» Герасима Смотрицького і Івана Вишенського, зокрема, послання останнього князю Василю, та Г. Смотрицького – «К народам русским». Особливо цінне для розуміння місця жанру листування в творчості публіцистів, у тому числі й Даля, «Послание до всех вообще, в Лядской земле живущих» Івана Вишенського [60].

З розвитком газетно-журнальної справи в Росії зростало значення епістолярної публіцистики. «Усі відомі майстри друкованого слова від Ломоносова до Чернишевського, від Короленка до Толстого в Росії, від Шевченка до Франка в Україні зверталися в своїй багатогранній діяльності до цього жанру» [61].

Багатоадресне листування й Володимира Даля. За даними Російської державної бібліотеки більше 40 листів цієї видатної особистості опубліковано з коментарями в наукових журналах, періодиці [28, с. 73-75]

Вивченню змісту епістолярної спадщини Даля присвятили свої роботи К. Бер [62], Н. Барсуков [63], С. Шевирьов [64], О. Головнін [65], М. Козлова [66], В. Лазаревський [67], Г. Матвієвська, І. Зубова [68], О. Ільїн-Томіч [69], Ю. Акунін [70], Г. Матвієвська і А. Прокоф'єва [71], В. Дерягін [72], А. Прокоф'єва [73], П. Путятін [74], В. Савва [75], Е. Пастернак [76], П. Ципляєв [77].

Проте ці та інші автори лише наводять і коментують листи Даля різним кореспондентам або висловлюються з приводу окремих подій як в житті письменника-публіциста, так і в суспільному житті Росії і України, не торкаючись проблем розвитку його поглядів в перші роки творчої діяльності. Сюди належать праці про В. Даля як державного службовця, його офіційні ідейні позиції в питаннях державної служби [78]. Зокрема, професор Г. Щедрова висвітлила проблему «Владимир Иванович Даль – на службе государства» [79].

В окремий блок входить наукова й науково-популярна література про життя і творчу діяльність В. Даля в Оренбурзі й Казахстані, що нараховує 45 одиниць. Для повнішого розкриття теми «Історичні етапи розвитку поглядів Володимира Даля: формування, ствердження та їх втілення» цінними є видання О. Белого «Рапорт Даля» [80], Д. Броннікової «Даль в Оренбургском крае: (К 140-летию приезда В.И. Даля в Оренбург)» [81], К. Буха «Из воспоминаний К. Буха»: Приезд в Оренбург: О знакомстве с А. Пушкиным» [82], В. Гусарова «Произведения В.И. Даля как источник по истории Оренбургского края» [83]. Важливе з точки зору вивчення листування на сторінках періодичних видань В. Даля з В.Одоевським (1835, 1837 рр.), дослідження, проведене П. Шлейден, її спогади про О. Пушкіна, розповіді, записані 17 січня 1860 р. П. Бертеневим, записи, опубліковані в 1907 р., унікальне видання «В.И. Даль: Оренбургский период жизни» [84]. До цього переліку належить видання «Оренбург» [85] і «Хивинский поход» [86] зі спогадами дочки письменника-публіциста Є. Даль. Н. Євстратов в брошурі «В.И. Даль и Западный Казахстан» [87; 88] приводить важливий для нас уривок з листа Володимира Івановича до П. Шлейден від 4

серпня 1837 року. Цьому ж автору належить книга «Русские писатели в Казахстане» [89], в якій розповідається про перебування Даля в Уральське, про його зв'язки з Казахстаном.

У 2001 році в Луганську була проведена зустріч далезнавців за «круглим столом», присвячена 190-річчю з дня народження В. Даля. У однойменному виданні [90] також містяться матеріали, що є важливими для нашого дослідження, стосуються етнографічної й дослідницької діяльності Даля в Оренбурзькому краї. Так, Г. Матвієвська в дослідженнях «Рукопись, найденная в Оренбурге» [91] і «Первый музей Оренбурга» [92] повідомляє про рідкісні архівні документи, що стосуються діяльності В. Даля в Оренбурзі. Цій проблемі присвячена і робота М. Модестова «Володимир Іванович Даль в Оренбурзі» [93]. У ній, окрім покажчика літератури про життя і діяльність В. Даля, наведено перелік його публіцистичних творів і наукових праць, а також тексти листів Ф. Брандту і О. Середі. Д. Ніколич наводить характеристику публіцистичних праць В. Даля про Казахстан в книзі «К русско-казахским литературным отношениям» [94]. Прикмети оренбурзького побуту в розповідях Даля про його творчу діяльність в Оренбурзькому краї детально висвітлюються в роботах П. Попова [95], В. Прокоф'євой [96], Н. Прянишникова [97; 98; 99], В. Савельзона [100], П. Столпянського [101; 102] та ін.

Проте найбільше матеріалів для розкриття теми нашої наукової роботи містять дослідження М. Сафронової про відбиття говірок уральських козаків в творах В. Даля [103] і М. Чеснокової про нариси й наукові праці письменника, написані ним під час перебування в Уральську [104].

Нами виявлено п'ять дослідницьких робіт про діяльність В. Даля в Нижньому Новгороді [105; 106; 107; 108; 109]. Серед них найближчою до нашої теми є лише одна – «Просветительская деятельность В. Даля в удельной деревне Нижненовгородской губернии» О. Седова [110], в якій згадується низка журналістських праць письменника і наводяться думки автора про кріпосне право.

Численними також є науково-популярні роботи про В. Даля – фольклориста й етнографа. На сьогодні їх налічується більше двадцяти п'яти [28]. Насамперед це література про збірку прислів'їв В. Даля, про жанри усної народної творчості, про нариси Даля про козаків Уралу, про його етнолінгвістичну спадщину [111; 112; 113; 114; 115; 116]. Так, В. Ніякий дав нам можливість ознайомитися з невідомими «Отрывочными путевыми заметками В.И. Даля» [117], Ю. Новиков досліджував матеріали російський-фінського симпозиуму про етнолінгвістичну спадщину В. Даля [118], а Т. Новикова детально охарактеризувала когнітивну метамовну діяльність носія повсякденної свідомості на матеріалах прислів'їв [119]. М. Плещунов і В. Порудомінський наводять історію друкування «Пословиц русского народа» В. Даля, характеризують їх особливості [120; 121; 122; 123; 124], а В. Чернишов – його праці в галузі вивчення російської мови і російського народу [125]. В. Даль як пареміолог розглянутий детально М. Шахновичем в «Краткой истории собирания и изучения русских пословиц» [126], С. Юлдашбаєв розглянув етнографічні дослідження В. Даля про життя народів Оренбурзького краю [127]. Ці ж проблеми торкається і французький учений С. Сареу у роботі «Les proveres erotigues russes» [128].

Значний інтерес у дослідників викликає постать В. Даля як натураліста [110, с. 80-81]. Як відомо, в 1838 році Даль був обраний членом-кореспондентом Російської Академії наук по відділенню природничих наук за зібрання колекцій флори і фауни Оренбурзького краю. Цьому періоду життя і діяльності Даля присвятили свої роботи Г. Матвієвська, М. Надель-Червінська, П. Червінський, В. Порудомінський, О. Чибильов та інші [129; 130; 131; 132]. Їх видання є серією наукових статей, тематичних випусків, підібраних в певному порядку словарних матеріалів. Мета цих матеріалів – ознайомити читача з мовним і культурним шаром російської національної традиції, відображеної в «Толковом словаре живого великорусского языка» і «Пословицах русского народа» В. Даля, світом птахів в словнику В. Даля, прикметами, пов'язаними з цим світом, психологією казок і знаковою системою смислів, психофізичною

мораллю традиційної свідомості, дериваційною системою кодування сакрального й створення міфологічного світу східних слов'ян В. Далем як перекладачем книги Е. Еверсмана «Естественная история Оренбургского края». Зазначена література є підґрунтям дослідження нами поглядів цієї видатної особистості в таких науково-публіцистичних матеріалах, як наукова стаття «О козьем пухе» та ін.

Володимир Іванович є також автором багатьох статей і листів на медичні теми. Ці матеріали досліджуються медиками вже понад сто п'ятдесят років. Тема «В. Даль – лікар» багато разів порушувалася на сторінках медичних журналів, зокрема «Вестника хирургии», в якому опублікована ґрунтовна дослідницька стаття Я. Коца «Володимир Іванович Даль» [133], «Історичні етапи розвитку поглядів В. Даля...» та ін.

Не менш вагомою для дослідження формування поглядів В. Даля на тогочасну медицину, їх трансформації й зміни є науково-популярна книга Л. Дорожиної «Владимир Даль: восхождение к гомеопатии» [134], у якій не тільки наводяться маловідомі факти біографії Володимира Даля, а й даються оцінки його лікарській і громадській діяльності. Його листи друзям – доктору Карлу Карловичу Зейдліцу, князю Володимиру Одоєвському («О гомеопатии»), лист до хворого приятеля («Верующие и неверующие») «стали свідченням його професійного й громадянського подвигу» [134, с. 27] і однією з вершин, на нашу думку, ствердження своїх поглядів лікаря.

Численною є література спогадів про В. Даля з теми: «В. Даль и А. Пушкин» [28, с. 82-85]. Проте для всебічного розкриття теми й завдань нашого дослідження найбільшу цінність становить робота В. Вересаєва «Пушкин в жизни: системный свод продленных свидетельств современников» [135], у якій наводиться науково-публіцистичне свідцтво В. Даля про поранення і смерть О. Пушкіна, участь у розтині його тіла.

Про цікаві риси характеру й особистості В. Даля розповідається в спогадах про нього Я. Грота [136]. Тут же наводиться запис автобіографії В. Даля за його розповіддю. Проте для нашого дослідження найважливішим у

цьому виданні є листування Я. Грота з В. Далем і листи В. Даля до Г. Гельмерсена.

Про Московський період життя В. Даля повідомляється в спогадах його дочки Є. Даль і онуки О. Демидової [137; 138], в яких зазначаються причини, що змусили Володимира Івановича звернутися до публіцистики й оприлюднити свої погляди на широке коло проблем ХІХ ст. У роботах В. Майкова та Ю. Фесенка розглядаються питання творчої співпраці О.Пушкіна і В.Даля, обмін сюжетами, ідеями, задумами літературних творів [139; 140].

Найширша бібліографія (понад сто п'ятдесят публікацій) виявлена нами з розділу «Творчість В. Даля – лінгвіста-лексикографа і письменника» [28, с. 86-104]. Однак лише в незначній частині цих джерел згадуються й досить поверхово аналізуються погляди Даля. Інформація з цієї проблеми подається уривками, неповністю, фрагментарно. Наприклад, в статтях Г. Морозової «Словесный портрет в физиологическом очерке» [141; с. 55-59], К. Тарасова «Поиск исконных основ национальной культуры в творчестве В. Даля: на материале «Пятка первого»» [141, с. 80-85], С. Фомичева «Актуальный Даль» [141, с. 111-112], Л. Юсуповой «Возможности изучения этнолингвистической проблематики по Словарю В.И. Даля» [141, с. 151-152], І. Магеррамова «От пословиц русского народа» В. Даля до современных паремий: (Некоторые наблюдения над структурой и семантикой малых текстов)» [141, с. 178-183], Т. Чеботникової «Проблема экологии языка в физиологическом наследии В. Даля и его современников» [141, с. 231-236], І. Шевякової «Живая речь в прозаических произведениях В.И. Даля» [141, с. 237-240], І. Габдулгафарової «Образ жизни уральского казачества в описании В. Даля» [141, с. 256-259], Г.Матвієвської «Новые данные о научной деятельности В. Даля в Оренбурге» [141, с. 274-277], С. Ханаша «Вопросы политической жизни общества в «Толковом словаре живого великорусского языка» В. Даля» [141, с. 292-297], І.Брякової «К вопросу об изучении творчества В. Даля в школе» [141, с. 321-325], С. Вашкинеля «Пейзажные зарисовки в «Новых картинах русского быта» В. Даля» [141, с. 326-332], Я. Горячка і В. Горячка «О духовных привязанностях

В. Даля» [141, с. 333-338], Ю. Пихтіної «Провинциальный город в рассказе В. Даля «Домик на Водяной улице» [141, с. 360-364], Н. Вершиніної «Жанр «физиологии» в творчестве В. Даля и традиция русского литературного анекдота» [142, с. 218-228], Ю. Лазарева «Национальный характер в литературном творчестве В. Даля» [142, с. 259-268], В. Тихомирова «В. Даль и натуральная школа» [142, с. 282-294], С. Усманова «В. Даль и «восточно-западные» искания русской интеллигенции» [142, с. 295-296], Л. Чапаєвої «Лингвистическая концепция В. Даля в контексте идеологии славянофильства» [142, с. 297-306], Ю. Воронцової «Пословицы из словаря В. Даля – источник образности языка современной публицистики» [142, с. 154-157], Н. Єгошиної «Использование заимствований в языке журналистики электронных средств массовой информации» [142, с. 164-171], Н. Мозгалової «Композиционно-стилистическая структура текста: универсальные приемы смысло размещения: (На материале одного рассказа В. Даля» [142, с. 199-207], І. Тяпкової «О дуальной семантике русских пословиц: текст и контекст: (На материале сборника В. Даля «Пословицы русского народа» [142, с. 420-428].

Окрім цього, проблеми мовної культури в словотворчості В. Даля торкаються такі учені, як А. Дейкіна [143], Ю. Фесенко в статті «Идейно-художественное своеобразие очерка В. Даля «Денщик» [144, с. 35-36], О. Никітенко – в «Отчете о деятельности II Отделения Имперской Академии наук за 1872 год» [145], І. Співак – в статті «В. Даль и украинская культура его времени» [146, 5-7], Ж. Ляхова – «Проблемы творчества Г. Квитки-Основьяненко в рецензиях В. Даля» [146, с. 12-14], Ю. Фесенко «Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года» А. Пушкина и «Болгарка» В. Даля» [146, с. 30-31], Е. Анненкова «Творчество В. Даля 40-х годов в контексте идейно-эстетических споров эпохи» [146, с. 37-40], А. Прокоф'єва – «Оренбургские материалы в творчестве В. Даля» [146, с. 59-61].

Значними на сьогоднішній день є філологічні дослідження творчості В. Даля. Наприклад, І. Жогіна висвітила питання «Диалектная лексика сибирских летописей XVII в. и ее отражение в трудах В. Даля» [147, с. 30-32],

І.Сініца – «Способы представления автора в статье В. Даля «О наречиях русского языка» [147, с. 238-241], В. Доманський – «Петербургский текст» В. Даля» [147, с. 295-297], І. Зайцева – «Лингвокультурологическая концепция Владимира Даля и осмысление целостности языка современной наукой» [147, с. 301-305].

Про «Толковый словарь живого великорусского языка» В. Даля написано понад 80 фундаментальних робіт [28, с. 100-105]. Для нашого дослідження актуальними є лише видання «Занимательное путешествие по страницам истории русской лингвистической науки» В. Янченка [148], в якому в підрозділі «Великий ученый-лексикограф В. Даль» и его «Толковый словарь живого великорусского языка» згадуються окремі публіцистичні погляди Володимира Івановича і повідомляється про зарубіжні дослідження А. Влуге, який розглянув історію підготовки І. Бодуеном де Куртене третього видання «Словаря...» В. Даля [149] і Gajdamowisz – Mazureke, який уточнив учення про полоніزمи в третьому виданні словника В. Даля [150], подав оцінку критиками цього видання словника й зазначив деякі публіцистичні роздуми В. Даля [151].

Різноманітна наукова література про художню творчість В. Даля. Проте, оскільки нами досліджувалися історичні етапи розвитку поглядів В. Даля – ученого, письменника, публіциста, лексикографа, – ми розглянули лише роботи, які безпосередньо стосуються зазначеної теми. Насамперед праці таких учених, як Є. Баркової «Даль – беллетрист» [152], В. Белінського «Ответ Москвитянину» [153, т. 8], у яких наголошується на всебічному таланті В. Даля. Зокрема, у «Письме к Боткину» Віссаріон Белинський зробив розгорнутий відгук про ідеї в творах письменника-публіциста «Игривый», «Колбасники и бородачи», «Денщик», «Дворник», «Небывалое в былом или бывалое в небывалом» [153, т. 8, с. 611-617]. Більш глибоко В. Белінський розглянув нариси Даля, як зразки жанру фізіологічного нарису в огляді-рецензії «Русская литература в 1845 году» [153, т. 8, с. 19-26]. Цікавий і глибокий відгук про творчість Даля-письменника зробив М. Гоголь в «Письме к Плетневу». І. Відуецька всебічно розглянула термін «Натуральна школа» і визначила її

роль в становленні російського реалізму [154, с. 37-59]. Видавництво «Книга» випустило нарис В. Даля «Уральский казак» з докладними примітками до тексту, історією створення цього твору, відгуками про нього В. Белінського і І. Тургенєва, фрагментами листів В. Даля М. Гречу з Уральська 25 вересня 1833 року і В.Одоевському з Оренбурга 5 квітня 1837 року [155]. Проблема жанру казок у творчій спадщині В. Даля досліджена О. Захаровим на прикладі казки В. Даля «Илья Муромец: Сказка Руси богатырской» [156]. Синтез жанрової традиції оповіді і билини в казкарській творчості В. Даля, критичні зауваження до текстів казок подано в роботах І.Зубова [157]. М. Борсукова [158]. З. Носкова [159]. Аналіз цієї та інших праць дав змогу виявити зв'язок художньої творчості Даля з його поглядами на суспільне життя в Росії.

При аналізі формування, ствердження і втілення поглядів В. Даля враховано дослідження В.Прохорової «Использование диалектных особенностей языка в художественных произведениях Даля» [160]. Про роль фольклору Оренбурзького краю в літературній творчості В. Даля провела дослідження Т. Пузаньова [161]. В. Семеновський детально висвітлив селянське питання в творчості В. Даля [162], що є важливим для більш повного виявлення дисертантом ідейної платформи Володимира Івановича як публіциста на зламі боротьби за скасування кріпосництва в Росії. Рання творчість В. Даля (30-40 рр. XIX ст.) охарактеризована з наукової точки зору А.Скробовою в однойменному авторефераті дисертації кандидата філологічних наук [163]. В.Смирнова підготувала автореферат дисертації кандидата філологічних наук «В.И. Даль и натуральная школа» [164]. В.Соколова провела історико-філологічні дослідження з художньої творчості Даля [165]. Пасхальні мотиви у творчості Володимира Івановича, зокрема, жанр пасхального оповідання, досліджував К. Тарасов [166]. До цих праць додаються публікації Ф. Фархутдінової «Картина мира и концепты народной культуры в лингвокультурологической диалогии В.Даля» [167], Ю. Фесенка «Изображение народа в творчестве Даля и Салтыкова-Щедрина» [168]; його ж: «Проза В. Даля: Творческая эволюция:

[Монографія]» [55], «Пушкинские традиции в «Уральском казаке» В. Даля» [169] і «Традиции светской комедии в прозе В.И. Даля 1830-х годов» [170].

Незважаючи на те що зазначені вище роботи стосуються питання художньої творчості В.Даля, ми розглядаємо їх в аспекті віддзеркалення художнього світобачення письменника в його суспільно-політичних поглядах щодо російської дійсності 30-70-х рр. ХІХ ст.

У цьому сенсі актуальні дослідження М. Фетисова «Первые русские повести на казахские темы В. Ушакова и В. Даля» [171], в яких наводяться тексти листів В. Даля Джангерхану, В. Жуковському і П. Шлейден. На матеріалі творчості В. Даля О. Фокєєв видав в 1992 році наукову працю «Истоки «этнографического направления» в русской демократической прозе второй половины XIX века» [172]. Т. Чикова на матеріалі творів В. Даля розглянула в 2000 році питання «Безэквивалентной лексики в произведениях русских писателей» [173]. М. Епштейн у тому ж році опублікував в журналі «Континент» багатосторінкову роботу «Однословие как литературный жанр» [174], в якій розглянув образну природу слова у творчості В. Хлебнікова, В. Даля і О. Солженіцина. Усі ці роботи дозволили нам зробити висновки про цілеспрямованість В. Даля при впровадженні своїх поглядів у конкретних творах, розглянутих цими дослідниками. Н. Юган у монографії «Художественная специфика цикла В. Даля «Были и небылицы» в 2006 році досліджувала ранню художню творчість Володимира Івановича, проаналізувала твори цього циклу, розглянула їх жанри і стиль, визначила місце і роль «Былей и небылиц» в історико-літературному процесі 30-х рр. ХІХ ст. [175]. Це ж дослідження дозволило нам з'ясувати, що і в «Былях и небылицах» В. Даль чітко висловив свої погляди на те, що усні оповіді, билини, пісні є невичерпним джерелом для збагачення російської літературної мови.

За кордоном творчість В. Даля також викликає значний науковий інтерес. З чималої кількості зарубіжних досліджень для нашої роботи інтерес становлять лише три: І. Ваєра [176], «Literaturwissenschaftliches: Seminar...» [177] і L.Stieda «Aus dem Leben Dahls» [178].

Велику цінність в розкритті теми «Історичні етапи розвитку поглядів Володимира Даля...» становлять рецензії корифеїв російської і української критики на журнальні публікації творів Володимира Івановича за його життя і після, а також висловлювання класиків російської, української і радянської літератури про його погляди. За насиченістю фактичним матеріалом, перше місце посідають роботи В. Белінського «Были и небылицы Казака Луганского» [153, т. 1], «Наши, списанные с природы русскими» [153, т. 5], «Были и небылицы» [179, т. 6], «Повести, сказки и рассказы Казака Луганского (В.И. Даля)» [179, т. 8], «Ботаника В. Даля...» [180], «Матросские досуги» [181], рецензія в журналі «Сын Отечества» на «Изложение книги Ф. Симона, посвященной критике учения С. Ганемана о гомеопатии» В. Луганского» [182], відгук про «Солдатский портрет» Квітки-Основ'яненка, перекладений з української мови В. Луганським, у журналах «Современник» і «Московский наблюдатель» [153, т. 2, с. 21], «Русские журналы» [179, т. 2; 26, ч. 2, №3], «О взглядах В. Даля на гомеопатию» [153, т. 2, с. 31], згадування про повість «Бедовик» [153, т. 2; 26, ч. 2, №4], аналіз повісті «Мичман Поцелуев, или Живучи оглядывайся» в огляді «Русская литература в 1841 году», опублікованому в часописі «Отечественные записки» [153, т. 4, с. 24], аналогічний огляд «Русская литература в 1842 году» в тому ж часописі подано критичний огляд публіцистичного твору В. Даля «Из записок Оренбургского старожила» [153, т. 5; 25] і рецензія на книгу В. Даля «Сказка за сказкой» [153, т. 8; 28, т. 5; 25] та «Сельское чтение. Книжка третья», на «Названного советника: Притчу о Дятле, Притчу о Дубовой бочке» [153, т. 5], «Взгляд на русскую литературу 1846», де мова йде про публікації В. Луганського в «Отечественных записках» [153, т. 8; 19]; «Взгляд на русскую литературу 1847» містить відгук критика про повість В. Даля «Павел Алексеевич Игривый» [153, т. 8, с. 20].

Вагоме слово про художню творчість В. Даля сказали М. Добролюбов в рецензії «Уроки естественной истории...» [183, т. 5, с. 247], В. Майков – «Естественная история...» [184], І. Тургенєв – про збірку «Повести, сказки и

рассказы казака Луганского» [185; 186, т. 1], М. Чернишевський – про «Картины из русского быта В. Даля» [187; 188, т. 7], М. Гоголь, О. Пушкін, а також М. Шолохов – в передмові «Сокровища народной мудрости» до збірки В. Даля «Пословицы русского народа» [189] та ін.

На сайті Петрозаводського університету представлено електронне зібрання творів В. Даля. Проект «Даль: электронное издание Полного собрания сочинений» – результат роботи Інтернет-лабораторії філологічного факультету Петрозаводського університету. Сервер, створений за грантом РГНФ (керівник проекту професор В. Захаров), є найбільшим докладним проектом в Інтернеті.* Там можна знайти біографію В. Даля, тексти художніх творів, їх варіанти і різні редакції, статті, замітки, листи [190]. Є хронологічний і алфавітний покажчики творів В. Даля, вміщених у цьому зібранні.

На сайті Луганської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Горького представлений бібліографічний список робіт луганського дослідника творчості В. Даля Ю. Єненка [191]. У цьому ж списку можна знайти інформацію про видання матеріалів Далівських читань, проведених у Ворошиловграді (Луганську) в кінці ХХ і початку ХХІ ст.

На деяких сайтах також можна знайти інформацію про конференції, читання, присвячені В. Далю. Серед них, наприклад, можна назвати докладну інформацію і програму Міжнародної науково-практичної конференції «Місце і роль Володимира Даля в слов'янській культурі», проведеної 20-22 листопада 2004 р. у Луганську в Східноукраїнському національному університеті ім. Володимира Даля в рамках «Седьмых Далевских чтений» [192]; інформацію про історію крайових Далівських читань на базі Канського педагогічного коледжу [193]. Більш повно творчість В. Даля представлена в системі Інтернет-комунікації в матеріалі С. Матвєєвої [194, с. 77-80].

Ці та багато інших Інтернет-ресурсів, присвячених В. Далю, сприяли більш швидкому пошуку його творів для подальшої їх характеристики, аналізу й поглибленого вивчення.

---

* Розглядаються ресурси Рунета, тобто російського сегмента Інтернету. Сайти були проглянуті в січні 2010 р.

Аналізуючи процеси, які відбувалися в глибинах художньої літератури Росії і України, починаючи з XVIII століття, багато дослідників зазначають, що вона все більш документалізується, а в наш час інтенсивно зближується з публіцистикою [195]. Особливо часто про це стали говорити в кінці XX століття. «Документалістика так швидко й стійко завоювала місце під сонцем, що важко уявити собі мистецтво без неї, повірити в недавність терміна, в невдачі на переможному шляху» [195, с. 13].

Потреба в документально-публіцистичному осмисленні дійсності, що почалась в 1790 році російським мислителем і письменником О. Радищевим у його головному творі «Путешествие из Петербурга в Москву», поступово ставала благодатним прикладом правдивого й співчутливого зображення життя народу, різкого викриття самодержавства і кріпосництва, що знайшло відображення в художній творчості декабристів, О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Некрасова, М. Салтикова-Щедріна. Нариси 1830-1840 років, написані В. Далем у дусі «натуральної школи» під псевдонімом Козак Луганський, а потім «Пословицы русского народа» (1861-1862 рр.) та інші його твори свідчать про документально-публіцистичне осмислення письменником, лексикографом і етнографом дійсності, що оточує його, того, що «...зароджувалося за часів А. Радищева в художніх творах, починаючи з XVIII ст.» [196].

Особливо чітко простежується у низці творів В. Даля вплив публіцистичного нарису О. Радищева «Путешествие из Петербурга в Москву» (1790). «В. Даль розуміє, що публіцистичні жанри для цього не придатні, і він обирає іншу тактику, конспіративну. Він пише белетристичний твір, в якому центр ваги переміщується з описів зовнішнього світу на характер мандрівника, а натяки на радищевський текст щедро розсипає в «Бедовике», ставлячи за мету не лише нагадати про «Путешествие из Петербурга в Москву», але й посперечатися з його автором, дещо розвиваючи ідеї О. Пушкіна і виконуючи його заповіт про написання роману» [197, с. 32].

Потреба в документально-публіцистичному осмисленні дійсності інтенсивно виявляється й сьогодні. Вона прямо пов'язана з інформаційним

процесом, розвитком телебачення, радіо, кіно, створенням глобальної мережі Інтернет. Власне художня творчість, яка домінувала, скажімо, на початку XIX століття, під час юності Володимира Івановича як письменника, почала (хоч і повільно) втрачати свої позиції, особливо після повстання декабристів у 1825 році. Мабуть, тому він підсвідомо тяжів до публіцистики і по суті в його повістях, новелах, нарисах, оповіданнях, у збірках казок і прислів'їв помітне місце посідає публіцистичний пафос, чому, можливо, сприяли його правдолюбство, непідкупність як державного службовця, готовність завжди бути на боці пригнобленого народу.

Проте про документалізацію в художній творчості російських і українських письменників літературознавці заговорили на повний голос тільки в кінці XX ст. До них приєдналися й ті дослідники, які безпосередньо займаються публіцистикою. Так, ще на початку 80-х років XX століття А. Радов писав: «... наступні десятиліття будуть десятиліттями публіцистики. Суджу про це у зв'язку з новаторськими пристрастями великої прози, яка все частіше зараз звертається до публіцистичних прийомів і розширених публіцистичних відступів. ... , здається мені, що публіцистика для письменника є найкоротшим шляхом до світогляду читача, і не скористатися ним, коли необхідно застерегти від великого лиха, було б грішно» [198, с. 39]. На нашу думку, подібними мотивами керувався свого часу й письменник В. Даль, що буде підтверджено у наступних розділах нашого дослідження.

Важливою в аспекті методології дослідження історичних етапів розвитку поглядів В. Даля є робота вченого Олександра Рубашкіна «Прямая речь: О советской писательской публицистике» [199]. І хоча предметом аналізу в ній є переважно твори радянських письменників, його думки про призначення письменницької публіцистики є для наших досліджень надзвичайно актуальними: «Публіцистика письменників дає ключ не лише до прототипів тих або інших персонажів повістей і романів, вона дозволяє усвідомити роль літератури як чинника суспільного життя, який активно її змінює» [199, с. 12].

Полемізуючи з іншими радянськими дослідниками, наприклад, Є. Прохоровим, автором книжок «Публицистика в жизни общества» (М., 1968 р.) [200] і «Публицист и действительность» (М., 1973 р.) [201], М. Черпаховим, якому належить дослідження «Проблемы теории публицистики» (М., 1971 р.) [202], О. Рубашкін стверджує, що письменницьку публіцистику необхідно розглядати «... як специфічне явище мистецтва. При іншому підході ми, очевидно, мусимо відлучити від творчості, від мистецтва все, що не є повістю, романом, оповіданням, драмою» [199, с. 14]. На наш погляд, в цьому О. Рубашкін має рацію, як і в тому, що «...публіцистика – явище дуже широке. Вона не вкладається в тісні нормативні рамки» [199, с. 18], що й підтверджено в нашій дисертації на прикладах художньо-публіцистичної творчості Даля при аналізі його поглядів.

У реалізації наукових проблем цього дослідження важливе значення мали роботи таких російських і українських учених, як А. Овчаренко [203], А. Мільчина [204], М. Скуленка [205], П. Фесуненко [206], В. Горохова [207], групи радянських учених, що створили в 1971 році наукову працю «Проблемы теории публицистики» (М., «Мысль») [208], І. Гонца [209], І. Бучарської [210], В. Ворошилова [211], антологія «История печати» (М., 2001-2002) [212], Г. Солганика [213], В. Березіної [214], М. Канкави [6], О. Бабишкіна [215], Д. Баранника [216], Е. Бондаря [217], В. Буряка [218], М. Веркальца [219], В. Владимірова [220], Г. Вознюка [221], А. Дриня [222], К. Дуба [223], О. Дяченко [224], Н. Заверталюка [225], В. Здоровеги [226], В. Іваненка [227], В. Іванова [228], В. Качкана [229], С. Квита [230], А. Коновца [231], К. Кухалашвілі [232], Ю. Лазебника [233; 234], А. Москаленко [235], К. Наумова [236], А. Овчаренко [237], Д. Прилюка [238], В. Різуна [239], М. Феллера [240], С. Шаховського [241] та ін.

Вагомий внесок у розуміння терміна «письменницька публіцистика», яким ми користувалися при характеристиці поглядів В. Даля, зробив український учений В. Шкляр, який глибоко й усебічно досліджував інтеграцію публіцистики й літератури [242]. Цінну інформацію щодо класифікації

поглядів, їх формування, ствердження і втілення містить «Антология мировой литературно-критической мысли XX столетия» за редакцією М. Зубрицької [243]. Зокрема наведені в ній роботи західноєвропейських учених Ганса Георга Гадамера («Поэзия и философия» [243, с. 210-215]), Поля Рікера («Конфликт интерпретаций» [243, с. 229-242]), Ролана Барта («От произведения до текста» [243, с. 380-384]), Умберто Еко («Поэтика открытого произведения» [243, 408-419]), Жака Дерриди («Структура, знак и игра в дискурсе гуманитарных наук» [243, с. 460-472]).

Таким чином, незважаючи на велику кількість наукових робіт про творчість В. Даля, критичних оглядів його численних творів, а також досліджень про погляди російських і українських письменників і журналістів, що співпрацювали з ним, етапи розвитку думки Володимира Івановича в повному обсязі залишаються недослідженими і потребують ґрунтовних наукових пошуків у цьому перспективному напрямі, що в майбутньому дозволить заповнити ще одну «білу пляму» в історії російської та української думки у XIX ст. Проведений нами стислий огляд історіографічної проблеми засвідчив, що тема «Історичні етапи розвитку поглядів Володимира Даля: формування, ствердження та їх втілення» не вивчена й тому потребує подальших розвідок.

1.2. Джерельна база дослідження

Для реконструкції особистості масштабу В. Даля досліднику доводиться, поряд із суто історіографічною спадщиною, вивчати суспільно-політичну, літературну діяльність та приватне життя вченого, процес формування та еволюції не тільки наукових, а й публіцистичних поглядів моряка, лікаря, етнографа-лексикографа, борця за чистоту та народність російської мови, державного службовця й усебічно обдарованої людини, що мали й мають помітний вплив на інтелектуальну історію та національні й культурні традиції.

Ураховуючи сучасні герменевтичні підходи, обґрунтовані В. Владимировим [244, с. 54 – 57], та методику системно-структурного аналізу,

а також виразно історіографічне спрямування нашої проблеми, виокремлюємо три основні джерельні комплекси:

1) «конкретний текст», який включає, наукові матеріали, а також літературно-публіцистичні праці, що відображають процес осмислення творчих ідей та поглядів В. Даля як у фаховому середовищі, так і літературно-публіцистичному процесі його доби;

2) «великий текст» – усі рецензії та статті відомих критиків, письменників ХІХ ст., що відбивають ставлення до різнобічної діяльності творця з боку його сучасників;

3) «історико-культурний контекст» – сукупність матеріалів, які характеризують епоху та обставини суспільно-політичного, літературного й інтелектуального життя в Російській імперії в ХVІІ ХVІІІ і ХІХ ст., які активно впливали на розвиток поглядів у творах В. Даля.

Такий поділ, уперше теоретично обґрунтований І. Колесник [245, с. 37-38], видається нам виправданим, оскільки дозволяє охопити всю сукупність необхідних для дослідження джерел. Особливо доречною зазначена класифікація є при вивченні матеріалів історії судового процесу над В. Далем за епіграми на віце-адмірала Грейга й публічної полеміки В. Даля про виховання та грамотність російського народу, його звільнення від кріпосної залежності. Адже джерельно-документальна база далезнавства загалом неоднорідна і включає великий діапазон джерел різних рівнів. Сучасні активні архівні пошуки та публікаторська діяльність значно розширили джерельну базу далезнавства, зробивши можливим більш глибоке, масштабне тлумачення проблематики, пов'язаної з його поглядами, їх формуванням, ствердженням та втіленням у творчу спадщину.

Тому на відміну від класифікації І. Колесника джерельну базу дослідження розпочнемо з третього комплексу джерел, тобто з історико-культурного контексту, передусім публіцистики, казок та сатири В. Даля, їх витоків. Необхідність виділення й окремого розгляду історії його публіцистики обумовлюється тим, що публіцистика завжди на всіх етапах свого становлення

й розвитку сприяла виявленню всебічних поглядів як окремих особистостей, так і груп людей, доведення їхньої думки до широкої аудиторії. В той же час публіцистика як вид творчої діяльності є могутньою зброєю впливу на людей і їхню свідомість. На нашу думку, необхідність виділення і окремого аналізу публіцистики В. Даля пояснюється такими причинами: 1) величезним значенням в житті суспільства, оскільки, будучи одним з потоків інформації, публіцистика функціонувала і продовжує функціонувати поза засобами масової інформації; 2) як і в інших важливих явищах духовного життя, в публіцистиці відбуваються постійні зміни думок, поглядів, які додають їй нових якостей [246, с. 4].

З початку першої чверті XIX століття, коли почалося формування поглядів Володимира Даля, відбулися величезні зміни у суспільній сфері. Публіцистика набула масових масштабів. Завдання нашого дослідження полягало в тому, щоб, спираючись на нові досягнення історіографії, теорії масових комунікацій, показати погляди Володимира Даля як письменника-публіциста й ученого в контексті розвитку суспільних відносин його часу й сучасності.

Слово «публіцистика» (лат. *publicus* – суспільний, народний) прийшло до нас з німецької мови і було запозичене польською, російською, українською, болгарською, чеською та іншими слов'янськими мовами. В Україні одним з перших це слово широко почав вживати Іван Франко. У сучасному розумінні публіцистика – це, за словами В. Горохова, «структурний елемент суспільної свідомості, активна сфера соціального відображення дійсності в пресі, на радіо, телебаченні на основі науково-філософського осмислення фактів, явищ, подій, етапів історичного розвитку і використання образно-емоційних засобів» [247, с. 103]. Учений вважає, що публіцистичним є такий текст, який відрізняється концепцією ідеї і художньо-емоційного відображення дійсності в її перспективному розвитку і ступенем активного впливу на реципієнта. У свою чергу А. Москаленко [248, с. 18] визначення публіцистики зводить до трьох понять: публіцистика – вид літератури; публіцистика і журналістика нетотожні,

це частини одного цілого; публіцистика – особливий рід творчої діяльності, до якого входять і краща, найбільш яскрава і актуальна частина журналістики, і політично гострі твори літератури і мистецтва, що відповідають високим специфічним вимогам, найбільш дохідливі і дієві. Усвідомлення глибини поняття „публіцистика” дозволило нам здійснити аналіз поглядів в окремих художніх творах В. Даля як публіцистичних.

Зрозуміло, що публіцистика – це вид літературної творчості з необхідними, властивими їй особливостями і внутрішніми закономірностями, що дає підстави для розгляду її з погляду функцій, предмета і особливостей змісту, форми, методу пізнання і відображення дійсності, прояву суспільно значимої думки.

Мета публіцистики – впливати на громадську думку, звичаї та існуючі політичні інститути, укріплювати або змінювати їх відповідно до соціального й етичного ідеалу. Предмет публіцистики – усе життя в його минулому і сьогоденні, приватне і суспільне, реальне або відображене в пресі, мистецтві, документі. Картини дійсності, людські характери, долі виникають в публіцистичному творі як система доказів, предмет аналізу або слугують емоційним ґрунтом, «подразником, приводом для оголошення вироків, для викриття або запиту в інстанції, для утвердження ідеалу» [249, с. 7].

Спочатку публіцистом називали того, хто займався суспільним правом, а пізніше – того, хто виступав на правові й суспільні теми. В. Даль в «Толковом словаре...» пояснює: «Публицист, писатель, более газетный, журнальный, по современным, общим вопросам, по народному праву» [250, т. 3, с. 535]. Враховуючи, що більшість з написаного В. Далем (за винятком словника) друкувалося в журналах і газетах, можна припустити, що Володимир Іванович і себе відносив до письменників-публіцистів. Тож публіцистика не як термін, а як суспільно-творче і духовне явище виникла раніше за журналістику, а на думку деяких учених, навіть пресу. Адже першими публіцистами давнини були оратори, проповідники, священики [247, с. 7].

Зрозуміло, що, публіцистика як самостійний напрям людської діяльності зародилася на зорі людської цивілізації [195, с. 23]. Початок її пов'язують із заповідями старозавітних давньоіудейських пророків, представленими в Біблії, у яких публіцистичні мотиви прориваються у висвітленні гострої боротьби з вавилонською загрозою і втратою Ізраїлем незалежності в роки після царювання Соломона.

З розповсюдженням письма публіцистику стали фіксувати за допомогою знаків, а з появою друкарського верстата вона почала масово розповсюджуватися, не припиняючи усного функціонування.

Власне, європейська публіцистика почала складатися в Давній Греції в сатиричній творчості Меніппа (III ст. до н.е.), з якої до нас дійшла тільки його сатира, своєрідний карнавалізований жанр античного мистецтва, що являє собою змішування віршів і прози, промов серйозних і смішних, поєднання високого й низького. У таких творах порушувались актуальні проблеми того часу, віддзеркалювався зміст ідеологічних полемік.

Українська і російська публіцистика своїм корінням сягають часів Київської Русі. Публіцистичний пафос насамперед пронизував теологічні праці й проповіді. Особливо виразно це помітно в «Слове о законе и благодати» Іларіона, «Молении» Даниїла Заточника. Виразний публіцистичний настрій пронизує і світське «Слово о полку Игореве», яке залишило помітний відбиток в статтях і замітках В. Даля в «Толковом словаре...», а також в інших його працях. Як відомо, В. Даль, за свідченням його друга і біографа П. Мельникова-Печерського, поглиблено досліджував літописні тексти в 1849-1859 рр. в Нижньому Новгороді, а «принялся за изучение древних памятников нашей словесности в 1833-1841 гг. в Оренбурге» [251, т. 1, с. XLVIII]. Проте останнє твердження не зовсім правильне. Ґрунтовне знайомство з літературою Давньої Русі помітне вже в книзі Даля, що вийшла в 1832 р. в Петербурзі із стилізованою під давнину назвою «Русские сказки, из предания народного изустного на грамоту гражданскую переложенные, к быту житейскому приуроченные и поговорками ходячими разукрашенные Казаком

Владимиром Луганским. Пяток первый». Тут щедро використовувалися різноманітні ремінісценції із давньоруських пам'яток. Особливо примітна в цьому відношенні казка «О Рогволоде и Могучане царевичах, равно и о третьем единоутробном их брате, о славных подвигах и деяниях их, и о новом княжестве и княжении», в якій виразно обіграються мотиви з «Повести временных лет» і «Слова о полку Игореве» [252, с. 76].

Слід взяти до уваги й полемічні твори Івана Вишенського, Герасима Смотрицького, звернення XVII сторіччя, а також пристрасне слово поетів О. Пушкіна та Т. Шевченка, виступи Г. Квітки-Основ'яненка, М. Максимовича, П. Куліша. Останні тісно співпрацювали з Володимиром Далем, були наділені великим публіцистичним талантом і своїми творами слугували інтересам народу, виражали його світобачення, що, природно, позначалося й на художній публіцистиці В. Даля. Проте ця тема потребує окремого дослідження.

У свідомості російського й українського народів споконвічно смуток і жарт, горе і радість, журба і веселість взаємопов'язані. «Завить горе веревочкой», «Краще на вбогій жениться, чим вік з багатою волочиться», «размыкать печаль», «Веселье лучше богатства», «Хоть голый, да веселый», «Панське кохання – гірке горювання», «Не потешишься, так повесишься», «Встречать буду со смехом», «В горести живя некручинну быть», «Хороший парубок, хоч води напийся, та й досі не женився» – всі ці і багато інших прислів'їв і приказок добре передають духовні й етичні уподобання російського й українського народів, їхні погляди на роль сміху. Саме ці уподобання й цікавили В. Даля як лексикографа і письменника-публіциста.

Другий різновид джерел охоплює праці, присвячені літературно-публіцистичній творчості В. Даля, рецензії та статті критиків XIX ст. Так, проблема оцінки творчості В. Даля його сучасниками актуальна тим, що, по-перше, оцінка його творчості й поглядів були різними. По-друге, не претендуючи на вичерпне дослідження питання, ми ставили за мету показати відмінність поглядів сучасників В. Даля про нього самого, його творчість і оточуючу дійсність. Невипадково критик В. Белінський часто відзначав

реалістичний і демократичний характер творів Даля, в яких виявлялося відмінне знання побуту і психології російських і українських селян. Фізіологічні нариси В. Даля він вважав «... перлинами сучасної російської літератури» [179, т. 10, с. 83]. Їх автор увібрав в себе духовні й естетичні переконання двох братніх народів. Різнобічно талановитий і надзвичайно діяльний, Володимир Даль майже усе своє свідоме життя займався збиранням лінгвістичних і фольклорних матеріалів, чому сприяли його численні поїздки Росією та Україною (на той час складовою частиною Російської імперії). У 1832 році він опублікував оброблені ним «Русские сказки. Пяток первый», в 1833-39 роках – «Были и небылицы» в чотирьох книгах, в 1861-62 роках видав збірку «Пословицы русского народа», що включає понад 30 тисяч прислів'їв, приказок, приповідок. Як затверджує «Краткая литературная энциклопедия», «зібрані пісні В. Даль передав П. Кіреєвському, казки – О. Афанасьєву, лубочні картини подаровані Імператорській публічній бібліотеці» [253, с. 506]. Таким чином, Даль спонукав своїх сучасників наслідувати його приклад, служити інтересам народу, що властиве всім відомим російським суспільним діячам минулого часу і деяким сучасним.

Третій комплекс джерел – це твори про розвиток і становлення на Русі демократичної сатири як певного шару писемної культури, яка, за словами професора Л. Єршова, виникла ще в XVII столітті. «Повесть о Ерше Ершовиче», «Сказание о попе Савве», «Служба казаку», «Сказание о куре и лисице» та інше. «Цікаво відзначити, що в більшості своїй ці твори написані або ритмізованою прозою, або «раёшным» віршем» [254, с. 6]. Традиція створення сатиричних творів, на нашу думку, була відома В. Далю. Документальним підтвердженням цього ми вважаємо сатиричний вірш, написаний у стилі ритмізованої прози, про невдалий військовий похід російських військ до Хіви в 1839-1840 рр., у складі яких був і лікар В. Даль. З гіркою іронією автор повідомляє, як унаслідок злочинного недбальства командування, яке не зважило на важкі кліматичні умови, сталася трагедія: від лютих холодів, хвороб і браку провіанту загинуло багато людей, похід довелося

припинити. Не дійшовши до Хіви, російський експедиційний корпус повернув назад [254, с. 6].

З цього приводу Ю. Фесенко зазначив: «Ми не знаємо жодного вірша в російській літературі тієї пори, де з такою б силою висловився протест проти міжнаціональної ворожнечі» [255, с. 6]. Письменник-публіцист не міг не відгукнутися на цю животрепетну тему в жанрі сатиричної ритмізованої прози. Така сила спадкоємності в російській літературі і журналістиці. На наше переконання, публіцистика В. Даля – це віддзеркалення процесів формування його суспільних поглядів.

Завдяки соціальній еволюції сталося так, що не стільки піднесені, скільки «низькі жанри» стали визначати головні особливості історико-літературного процесу. При цьому здійснювалося повільне, але неухильне руйнування соціально-політичних перешкод. «...Література наша почалась сатирою й до цих пір на сатирі» [256, т. 2, с. 204]. Ці слова М. Добролюбова, сказані ним у 1859 році, коли художньо-публіцистична творчість В. Даля досягла апогею, й сьогодні є дороговказом для всіх, хто прагне осягнути своєрідність вітчизняної словесності, зокрема публіцистики творця.

Отже, нова російська література (з XVII століття) заговорила з читачем мовою сатири. У її витоків стояв Антіох Кантемир. За образним висловом В. Белінського, «сатиричний напрям з часів Кантемира зробився живим струменем всієї російської літератури», визначив її пафос [179, т. 8, с. 615]. Для появи і подальшого розквіту епіграми і байки з'явилася Петровська епоха. Правда, спроби написання творів такого жанру вже були в допетровські часи. Проте ні Симеону Полоцькому (хоча в його спадщині є різні види сатиричних віршів), ні Феофану Прокоповичу не вдалося створити досконалі зразки публіцистично загостреної сатири. «Байка й епіграма не як зразок навчально-повчальної формотворчості, а як повноцінний вигляд власне мистецтва слова – заслуга А.Кантемира» [254, с. 10]. На нашу думку, сатиричний напрям в російській словесності підживлював і творчість В. Даля.

Жанр віршованої сатири був найбільш популярним до 70-х років XVIII століття. В естетичній системі класицизму саме цьому жанру відводилася провідна роль. Передбачалося, що публіцистично забарвлене обвинувачувальне послання в найбільш дієвій формі донесе до читача ідеали просвітницької думки, виховуючи гарні смаки шляхом висміювання їхніх антагоністів.

Пізніше, більше ніж через сто років, у 1845, В. Белінський визнав, що «розгорнути зрідка старика Кантемира і прочитати будь-яку з його сатир є справжньою насолодою» [179, т. 8, с. 619]. Можна припустити, що і В. Даль «розгортав» старого Кантемира, коли творив свої казки, епіграми та інші твори.

У свою чергу, спираючись на зразки античної літератури (Ювенал, Горацій) і французького класицизму (Буало), Кантемир наслідував традиції демократичної сатири попереднього сторіччя. Відображений в таких творах, як «Калязинская челобитная», «Повесть о ку́ре и лиси́це», «Шемякин суд», протест широких народних мас проти церковників і неправедних суддів не міг не братися до уваги ні Ломоносовим, Сумароковим, Державіним, ні згодом і В. Далем. Згадана вище збірка «Русских сказок» починалася гостро публіцистичною передмовою Володимира Івановича, яка потім була передрукована в зібранні його творів (т. 8, 1861 р.), а одна з казок цієї збірки у своїй основі мала «Повесть о Шемякином суде» Кантемира – народну сатиру на воєводський суд XIII століття.

«... Ой, было, было время на Руси, что ходил молодец в кафтане, ходила девка в сарафане!» – так почав свій вступ до збірок Даль і продовжував у тому ж народному дусі: ... Идите, стар и млад, слушать сказки чудные и прихотливые, слушать были-небылицы русские. А кто знает грамоте скорописной великоросской, садись, пиши, записывай, набело семь раз переписывай, знай помалчивай, словечка не роняй! ... Пишите, молодцы задорные, пишите и печатайте вирши в альбомы, в альманахи, пишите по-заморскому, так скоро из матушки России пойдёт вывоз черновой бумаги за море в чужие края!»

В. Даль дає «пораду» горелітераторам писати «по-заморському», тобто іноземними мовами, зневажаючи свою соковиту російську народну мову. І тут же вказує на шлях за море, в модні магазини: «А вы, вычурны заморские, переводня семени русского, вы, хваты голосистые, с брызжами да жаботами, с бадинками да витыми тросточками, вы садитесь в дилижансы да поезжайте за море, в модные магазины; поезжайте туда, отколе к нам возит напоказ ваша братия учёных обезьян; изыдите; не про лукавого молитва читается, а от лукавого. Аминь» [257, с. 36].

У передмові явно простежується стиль народної оповіді, зневажливе ставлення до «хватов голосистых». В. Даль свідомо наближував тексти казок до надзвичайно популярних у той час лубочних видань. Лубочна література – дешеві масові друкарські видання для народу – невеличкі книжки, що склалися з малюнків з пояснювальми текстами. Зміст таких книжок становили переробки билин, народних казок, притч, історичних сказань та ін.

Так закладалися основи поглядів В. Даля на національні традиції. Вони відчутні в усіх його сатиричних жанрах, у тому числі й казках. Яскравий просвітницький пафос і опора на багатий самобутній фольклор (побутові сатиричні казки, жартівливі анекдоти) забарвлювали російський класицизм в особливі тони, підживлюючи у подальшому творчість багатьох письменників, публіцистів, у тому числі й В. Даля.

Характеризуючи літературні традиції в повісті В. Даля «Бедовик», дослідник В. Царьова відзначила: «Образи «вестовщиц» із «Бедовика» нагадують про всесильність поголосу в зображенні римського поета Публія Вергілія Марона, російського поета А. Кантемира і французького драматурга П'єра Огюстена Бомарше. Картина російського життя в зображенні Даля постає складною, химерною, парадоксальною, трохи навіть містичною» [258, с. 36]. На нашу думку, на творчості В. Даля відбився вплив і таких майстрів пера, як О. Сумароков, Г. Державін, І. Крилов.

Розширювалася тематика віршованої сатири. Під пером О. Сумарокова вона зосередилася не тільки на колі звичних тем, пов'язаних з лихою вдачею

дворянського середовища й зловживаннями суддівсько-чиновницького апарату («О благодарстве», «О честности», «О худых судьях»), але й проникла до сфери літературної полеміки («О худых рифмоплетах», «О злословии»). Крім іронії і сарказму, автор уже вдається до засобів пародії. Цього не було й не могло бути у Кантемира, бо суттєво змінилася літературно-історична ситуація.

Після О. Сумарокова віршована сатира як жанр в літературі XVIII століття практично вичерпується. Тільки у Г. Державіна (частково І. Хемніцера та І. Дмитрієва) вона набуває нового імпульсу.

Найбільший представник російського класицизму Державін сміливо ламає канони цього естетичного напрямку, що хилиться до занепаду. Разом з І. Криловим, який писав так звані «шутотрагедии», Державін створює особливий жанр «оди-сатири», у якому поєднує зображення «піднесеного» і «низького» («Вельможа», «Властителем и судьям»). З найвищою майстерністю таврує він негативні риси людської вдачі: неуцтво, пихатість, паразитизм, зарозумілість до «малих тем». Прийнявши ідеї Державіна, В. Даль також викривав ці вади у своїх численних художніх і публіцистичних творах.

Історія російської байки і епіграми – найбільш популярних видів віршованої сатири – налічує понад два сторіччя. Друга половина XVII сторіччя, XVIII століття, криловсько-пушкінська пора, сатира епохи революційних демократів – основні етапи розвитку цих жанрів, що також добре було відомо Далю [251, т. 1, с. XLVIII].

Сучасні за формою і змістом також сатиричні мініатюри М. Ломоносова. Життєва мудрість вилася в них в лаконічні витончено-дотепні рядки, а засоби викриття вибиралися залежно від важливості предмета. Так, епіграма Ломоносова «Отмщать завистнику меня вооружают...» спрямована проти конкретної особи, злосливого, але дрібного недруга.

Можна припустити, що В. Даль була відома й ця епіграма. За свідченням товариша Даля по Морському корпусу Д. Завалишина, Володимир Іванович, ще будучи ка детом, займався літературою, читав М. Ломоносова [197, с. 38].

На Чорноморському флоті, куди Володимир Іванович був призначений на службу після випуску з Морського корпусу, він пробув не більше трьох років, оскільки вдався до жанру сатири, викриваючи любовні пригоди й зловживання службовим становищем однієї досить високопоставленої особи. «Кому же написать стихи?.. Разумеется, «сочинителю». Дело кончилось тем, что мичман Даль волей-неволей должен был оставить Черноморский флот и перейти на службу в Балтийский. С 1823 года он поселился в Кронштадте» [251, т.1, с. XXVII].

Через півтора року Володимир Іванович зовсім залишив морську службу. Він не бачив в ній нічого для себе привабливого – в такому занепаді була вона в той сумний для російського флоту час. Крім того, за словами того ж Д. Завалишина, «...на флоті здійснювалися зловживання, особливо стосовно господарського управління ... . У той час треба було мати особливе покликання до морської служби, щоб залишатися в ній не з потреби. До того ж ці самі зловживання, уникнути зіткнення з якими було неможливо, вимагали або рішучості на відважну й наполегливу боротьбу з ними, до чого Даль, за його власними словами, не мав ні засобів, ні бажання, або пасивної згоди з ними, до чого Даль був нездатний» [259, с. 45].

Для подальшого більш глибокого розуміння впливу віршованої сатири попередників В. Даля на його погляди повернемося до другої половини XVII століття, коли байка й епіграма, сатирико-комічна поема і комедія посідали значне місце, оскільки були буквально пронизані публіцистичним пафосом.

Епіграма – новий для тогочасної російської літератури жанр – виступає скоріше як засіб вираження обуреного духу автора, ніж як інструмент журнально-газетної полеміки, що буде за півстоліття пізніше.

У XVIII столітті, коли російська байка й епіграма тільки ще формувалися, велику роль відіграла опора на попередню світову (античну, французьку, німецьку) трагедію. Звідси велика кількість перекладів з Езопа, Лафонтена, Лессинга, Геллерта, широке запозичення сюжетів у найбільш відомих майстрів. «Однак механічного пересаджування не було: російський автор по-своєму

інтерпретував іноземний твір, пристосовуючи його до місцевих умов, надаючи національно-самобутньої форми. Ось чому переклад прирівнювався до оригінального твору» [254, с. 11-12]. Механічно не пересаджував і В. Даль народні казки і прислів'я. Під його пером і при умілому розміщенні казок в книгах в них проглядається іронія і сарказм, сум і жарт, горе і радість, смуток і веселість, сплітаючись у потужний засіб вираження духовних й естетичних уподобань народу.

Загальновідомо, що поява байок і епіграм О. Сумарокова збіглася з піднесенням сатиричної літератури і журналістики в 1760-70-і роки. На цей час припадає розквіт сатиричної журналістики М. Новикова – найбільш передового в ті роки напряму російській словесності. Тут викриття пороків і зол незмінно піднімається до аналізу невідповідностей політичного життя Росії.

М. Новиков писав про Сумарокова: «Притчі його уважаються скарбом Російського Парнасу...» Характерно, що епіграфом до сатиричного журналу Новикова «Трутень» стали рядки з байки Сумарокова: «Они работают, а вы их труд ядите».

Поети-публіцисти – попередники В. Даля – були переконані, що горе й біди простого мужика – дроворуба, солдата, мірошника – предмет, гідний найпильнішої уваги й співчуття.

На нашу думку, увібравши такі переконання, В. Даль пішов далі і знайшов в собі сміливість навіть в похилому віці за допомогою гострого публіцистичного слова стати на захист мови цих самих дроворубів, солдатів, мірошників, двірників: «Народный язык был доселе в небрежении, только в самое последнее время стали на него оглядываться, и то как будто из одной снисходительности и любознательности, – констатує В. Даль, – Пусть же всяк своим умом рассудит, что из этого выйдет, если мы отделимся вовсе от народа, разорвем последнюю с ним связь, мы испошляем еще более в речи своей, убьем и погубим последние нравственные силы свои в этой упорной борьбе с природой и вечно будем тянуться за чужим, потому что у нас не станет ничего своего, ни даже своей самостоятельной речи, своего родного языка. ... Что

выйдет из речи нашей, если мы пойдем зря и без оглядки этим путем? Не понимая ни русской речи, ни друг друга, станем людьми без речей, бессловесными, или же поневоле будем объясняться по-французски» [260]. З приводу цього публіцистично загостреного тексту П. Мельников висловив чудові слова: «Різкі, але правдиві, суворі істини сповнені речі! В кому не завмерло народне руське відчуття, в кому не здрибніла і не опошилася остаточно душа руська, той замислиться над цими передсмертними словами Даля» [251, т. 1, с. XXIV–XXV].

Проведений аналіз далівських текстів дає змогу констатувати, що його твори є природним продовженням традицій створення публіцистичних текстів найвидатніших письменників, поетів і журналістів XVII–XIX століть. Спадщина Тредіаковського, Петрова, Хвостова, Баркова, Майкова, Радищева, Грибоедова, Пушкіна, Жуковського, Бестужева, В'яземського як найвидатніших представників передової думки в Росії особливо, на наш погляд, потужно вплинула на творчість В. Даля. XVIII століття – сузір'я блискучих імен в мистецтві комічного і початку полеміки, розвитку друкарської публіцистики. У першій третині сторіччя Антіох Кантемир заклав основи просвітительної сатири на Русі. В середині століття О. Сумароков всією своєю творчістю вніс значне оновлення сюжетно-жанрових форм байки і епіграми. Нарешті, в останній третині XVIII століття Д. Фонвізін став «сатиры русской властелином», Г. Державін і плеяда інших видатних поетів розсунули межі віршованої сатири і закріпили нові, громадянські мотиви у своїй творчості. Все це сприяло становленню розвитку і збагаченню поглядів В.І. Даля.

На початку XIX сторіччя і в першій його третині в літературі й публіцистиці панував дух І. Крилова і О. Пушкіна. Вони поставили мистецтво викриття сміхом на міцну основу народності та реалізму, визначили шлях сатири на ціле сторіччя. В новелі В. Даля «Последний бенефис, или Скоморох раскланивается» очевидний традиційний художній хід, «...що звертався перш за все до раннього І. Крилова, автора травестійних похвальних речей («Похвальная речь в память моему дедушке», «Похвальная речь науке убить

время», «Похвальная речь Ермалафиду») [260, с. 24]. Вони були певними еталонами для В. Даля – народного письменника-публіциста. Особливо пильно вдивлявся знавець російського слова в обличчя читачів, яким довіряв подальшу долю своїх творів.

Арсеній Тарновський, який прекрасно визначив характерну особливість існування книги в російському читацькому середовищі, писав: «Книга в російській традиції ніколи не була забавною дрібничкою, іграшкою, окрасою життя» [261, с. 19]. Таке серйозне ставлення до друкарського слова, що збереглося в Україні і Росії і в ХХІ столітті, і викликало до життя досить велику кількість «библио-сатирических произведений» різного жанру. З огляду на давні історичні традиції, що сягали перших пам'яток російської писемності («Изборника Святослава», «Лаврентьевской летописи» тощо), книга в Росії завжди була оточена ореолом глибокої поваги. Багатьма передовими російськими поетами, прозаїками і публіцистами мало не блюзнірством вважався будь-який прояв байдужості до книги, ставлення до книги як до речі, до російської народної мови – як до чогось чужорідного. Пряме тому підтвердження – яскраві публіцистичні статті Даля, об'єднані в цикл «Русский словарь».

Публіцистичні випадки проти «книголюбных» і «книгопрятных» особливо почастишали в ХІХ столітті. Слідом за А. Кантемиром, А. Нартовим, С. Тучковим, В. Пушкіним, Я. Княжніним, І. Криловим цю тематику розвивали І. Дмитрієв, А. Іллічевський, А. Ізмайлов, О. Грибоедов, П. Катенін, П. В'яземський, П. Каратигін, М. Некрасов і багато інших письменників, поетів і публіцистів того часу, коли творив В. Даль. Святенницьке ставлення до книги, російського слова викликало у В. Даля неприязне ставлення, і навпаки, він високо цінував тих, хто піклувався про розвиток російської мови і книгодрукування.

«За словами В. Даля, – писав П. Мельников, – йому, ще дитині, завжди здавалося дивним, чому це люди, що здобули освіту, говорять по-російськи не так, як говорять простолюдини. Ще більш йому дивно було те, що мова

простолюднів з її своєрідними зворотами завжди майже відрізнялася стислістю, ясністю, визначеністю, і в ній було значно більше життя, ніж у мові книжній і в мові, якою говорять освічені люди. І він полюбив народну мову, можна сказати, ще з дитинства. «Еще в корпусе, – говорив він, – полусознательно замечал, что та русская грамматика, по которой учили нас с помощью розог и серебряной табакерки, ни больше ни меньше, как вздор на вздоре, чепуха на чепухе. Конечно, я тогда не мог еще понимать, что русской грамматике и до сих пор не бывало, что та чепуха, которую зовут «русскою грамматикою», составлена на чужой лад, сообразно со всеми Петровскими преобразованиями: неизученный, неисследованный в его законах живой язык взяли да и втиснули в латинские рамки, склеенные немецким клеем» [251, т.1, с. XXII].

«Це переконання, поряд з переконанням, що багату й сильну мову нашу майже два століття псували і до цього часу не перестають псувати внесенням до неї без всякої потреби іншомовних слів, постійно носив покійний Даль до самої кончини» [251, т.1, XXII].

Підсумовуючи історіографічний огляд джерел та літературних творів видатних діячів України і Росії, можна зробити висновок, що ці видатні творці зробили величезний вплив на його духовний всесвіт, захопили на пошуки свого шляху в літературі, публіцистиці й науці.

Насамкінець зауважимо, що виявлена пошуковим шляхом сукупність джерел історіографічного характеру, джерел розвитку поглядів В. Даля, їх втілення у ранню творчість, попри деякі прогалини, є достатньо репрезентативною і може забезпечити досягнення мети дослідження та вирішення поставлених завдань.

1.3. Методологія наукового пошуку

Специфіка методологічного підходу, що застосовувався в дослідженні, зумовлена вирішенням основних поставлених проблем, а також розумінням предмета та проблемного поля наукового пошуку. Обґрунтовано, що найбільш придатною для реалізації завдань дослідження є теоретична модель нової

культурно-інтелектуальної історії. Через це ми не стали виокремлювати суто історіографічну складову творчості В. Даля, вважаючи за доцільне розглянути етапи розвитку його поглядів, керуючись теоретичною моделлю нової культурно – інтелектуальної історії [262]. Тому, попри оцінки ідей та поглядів ученого, письменника-публіциста, що склалися, під аналіз потрапила проблема ставлення до його літературних, публіцистичних, наукових та релігієзнавчих праць як сучасників В. Даля, так і дослідників майбутніх поколінь. Таке розширення джерельної бази спонукало нас застосувати категоріальний апарат історії філософії та культури, історії і теорії літератури, журналістики, історії суспільної думки, культурології тощо.

Професор В. Галич з приводу сучасних методологій дослідження наукових робіт зазначила: «Поява такого підрозділу (методологія дослідження – прим. наша. – М. Є.) ще недавно була б непотрібною. Визнавалася єдина марксистська методологія...» [195, с. 66]. На нашу думку, цей висновок справедливий: у дисертаційних роботах достатньо було одного абзацу, щоб визначити методологічну основу дослідження. Такий підхід пов'язаний з тим, що «пересічний громадянин не міг тоді без спеціальної санкції пропонувати щось нове в такій серйозній ідеологізованій сфері, як методологія науки, а сподіватися на позитивний наслідок прилюдного захисту своїх ідей – і поготів. Тому навіть найстаранніший авторський звичайний переказ і аналіз потрібних наукознавчих і філософських положень ніяк не гарантував пропонованої на їх основі метатеоретичної концепції, безпеки від окремих пильних функціонерів від науки. На тодішніх захистах дисертацій цілком відкрито практикувалися еристичні аргументи *ad hominem* – «до особи» замість єдино виправданих наукових аргументів *ad rem* – «по суті справи».

Крізь призму теоретичної моделі нової культурно – інтелектуальної історії ми розглянемо зв'язки В. Даля з „реакційними” видавцями й публіцистами того часу. Як відомо, Даль активно співпрацював з виданнями, кожне з яких уособлює цілу епоху в історії російської журналістики: журналах «Современник», «Отечественные записки», «Библиотека для чтения», «Москвитянин», газеті «Северная пчела» та ін. Він мав дружні взаємини з

Пушкіним, Гоголем, Белінським, Гречем, Булгаріним, Сенковським, Смирдіним та ін. видавцями, письменниками і публіцистами. Характерно, що належачи до різних ідейних напрямів, всі вони охоче надавали сторінки своїх журналів і газет для художніх творів, статей, нарисів і листів Володимира Івановича. Причин тому багато, але істотним було те, що багато публіцистів вчилися у нього майстерності вживання народних слів і висловів, власне російських прислів'їв і приказок.

Разом з тим його твори були частими гостями і на сторінках журналів нижчого рангу – «Грамотей», «Семейные вечера», «Чтения для юношества», «Чтения для солдат», «Час досуга» та ін. Наприклад, журнал «Финский вестник», який редагував послідовник О. Пушкіна поет М. Некрасов, в 1845 році надрукував фізіологічний нарис Даля «Денщик», а в 1846 році – нарис «Чухонцы в Питере». З одного боку, це пов'язано із затребуваністю праць В. Даля, його популярністю як літератора так званої «натуральної школи», ученого і публіциста. З іншого, – це, на наш погляд, пов'язано з ідейними й етичними шуканнями Даля, що, звичайно, вимагає більш глибокого і всебічного аналізу формування його поглядів, ніж це робили до наших досліджень такі учені, як А. Зражевський [263] та ін.

Очевидно, знаходячи свої твори в газеті або журналі, Володимир Іванович, можливо, відсіював нецікаві матеріали, але, безперечно, значні з них як за змістом, так і за ідейною спрямованістю знаходилися в його полі зору, аналізувалися, бралися на замітку. Звідси потреба глибокого аналізу і цих матеріалів як з погляду ідей і настроїв того часу, так і художніх особливостей. Таким чином, можна прослідкувати процеси взаємовпливу поглядів відомих письменників-журналістів ХІХ століття і В. Даля. Праця ця копітка й вимагає вироблення певної методики аналізу, який надалі збагатить історію поглядів ХІХ століття як в Росії, так і в Україні.

По-перше, аналіз етапів розвитку поглядів Даля, на нашу думку, слід здійснювати поетапно, виходячи із зростання творчої майстерності В. Даля як вченого прозаїка і публіциста і циклічності його художньо-публіцистичних творів, а також мотивів їх створення. Професор Ю. Фесенко виділяє в його

житті шість основних періодів творчості: рання творчість (1815-1823 рр.), період становлення (1823-1833 рр.), період утвердження (1833-1841 рр.), період удосконалення (1841-1849 рр.), період переосмислення (1849-1859 рр.) і період заперечення (1859-1872 рр.) [55, с. 261].

На наш погляд, така періодизація прийнятна виключно для аналізу еволюції його творчості, і зовсім не підходить для дослідження формування й зміни поглядів. Відомо, що творчість В. Даля з моменту оприлюднення перших публіцистичних творів на початку 30-х років стає ареною запеклої ідеологічної боротьби. Передусім це було зумовлено переважним інтересом публіциста Даля «...к самой главной «тайне» русского общественного развития – укладу народной жизни» [264, с. 203]. Тому при аналізі поглядів Даля у його наукових і у публіцистичних роботах простежується не відповідність їх утвердження означеним періодам. Так, гомеопатію він палко відстоював з 1833 р. і упродовж всього свого життя. Тому загальну характеристику поглядів у наукових та художньо-публіцистичних творах В. Даля, періодів їх створення ми подаємо, виходячи з мотивів їхнього написання, а також часу розробки одних і тих же тем.

Першими публікаціями Даля є два вірші «Отрывок из длинной повести» і «Сонет молодым моим друзьям», надруковані в часописі «Славянин» в 1827 році. З цього моменту й слід проводити дослідження становлення поглядів В. Даля. Проте ми вважаємо за доцільне урахування й більш ранніх творів Володимира Івановича, написаних у стінах Морського корпусу й після його закінчення. То були нелегкі часи: придушивши повстання дворянських революціонерів 14 грудня 1825 р., Микола I заявив: «Революція на порозі в Росії. Але, клянусь, вона не проникне в Росію, поки в мені збережеться подих життя» [265, с. 149]. Так була визначена програма царювання Миколи I, що співпало з кращими творчими роками життя В. Даля. Цензори одержали наказ «принять за правило и строго наблюдать, дабы ни в одной из газет, в России издаваемых, отнюдь не были помещены статьи, содержащие в себе суждения о политических видах его величества» [265, с. 149]. От чому такі відомі літератори, як О.Пушкін і В.Даль, все частіше зверталися до такого художнього

жанру, як казка. Мова Езопа у віршах, казковість публікацій відволікали увагу цензорів від ідейно-політичної спрямованості публіцистики Даля і його сучасників. Адже не випадково і казки, і вірші в першу чергу публікувалися в журналах і газетах. І, звичайно ж, їх читали спочатку дорослі, а вже потім діти. Зважати на ці обставини написання й оприлюднення літературних творів ми також вважаємо необхідним.

Таким чином, можна вийти на дуже цікаву тему, скажімо, взаємовплив і взаємопроникнення поглядів у ті роки великого російського поета О. Пушкіна й великого російського етнографа і лексикографа В. Даля. Цієї теми вже торкалися деякі дослідники, але розробляли її не з позицій історикознавства, а з погляду висвітлення товариських взаємин між двома видатними діячами ХІХ століття, оскільки життєві долі, погляди, проблематики літературних творів цих митців тісно переплітаються, взаємоперегукуються і, можна сказати, взаєдоповнюються. Геній російської культури підтримав козака Луганського як збирача народних скарбів російської словесності і як оригінального письменника і публіциста. О. Пушкін практично благословив Даля на створення основної праці всього його життя – «Толкового словаря живого великорусского языка» [250, т. 1, с. 2], блискучого нарису «Уральский казак» та інших творів.

Ураховуємо ми й те, що задовго до виходу словника з друку В. Даль, який добре знав народну мову, завдяки циклу публіцистичних робіт, що рясніли влучними й точними народними словами, впливав на формування стилю і жанрів російської і української періодики. Так, В. Даль гаряче нарікав на відрив книжно-писемної мови його часу від народної основи, від живої російської мови, на рясне засмічення журнальної і книжкової мови «чужесловами», тобто словами, запозиченими із західноєвропейських мов. «Пришла пора подорожить народным языком и выработать из него язык образованный», – писав В. Даль в своєму знаменитому «Напутном слове» до словника [250, т. 1, с. ХІІІ]. Створений ним словник найбільше вплинув на художню літературу та публіцистику його часу і продовжує впливати в наші дні. Цей напрям

залишається також недостатньо вивченим в теорії розвитку поглядів знаменитих особистостей в ХІХ ст.

Також ми проаналізували зміну ставлення В. Даля до низки журналів і газет, пояснили причини такої зміни, систематизували всі його публіцистичні матеріали, визначили їх жанр, ідейну спрямованість. Такий комплексний аналіз дав змогу всебічно дослідити етапи формування, ствердження і втілення поглядів В. Даля.

У зв'язку з цим навіть відомі факти отримали нове висвітлення, стали елементами іншої системи, оскільки запропонована нами основна тема «Історичні етапи розвитку поглядів В. Даля: формування, ствердження та їх втілення» стала першим дослідженням, що містить більш цілісну й різнобічну характеристику відносин Володимира Івановича з провідними періодичними виданнями його часу, їхніми засновниками й редакторами.

Розписів газет, в яких друкувався Даль, поки не існує, а розпис змісту журналів такий нечисленний, що відтворити цілісну картину публікацій Володимира Івановича за їхньою допомогою неможливо. З огляду на це основним джерелом ми обрали «Библиографию русской периодической печати, 1703-1900» М. Лісовського (СПб., 1915) [266], у якій на сьогодні міститься найвичерпніший бібліографічний опис періодики часу співпраці В. Даля з газетами й журналами. Дослідник А. Зражевський із цього приводу пише так: «Зрозуміло, далі не у всіх виданнях друкувався В. Даль. Але як вгадати, в яких саме? Адже діапазон його занять і інтересів був надзвичайно широкий – медик і військовий, зоолог і ботанік, географ і мовознавець, нарешті, письменник, що друкується буквально де тільки можна. Скупий перелік тих журналів і газет, які друкували його твори, здатний уразити будь-яку уяву! Серед них є популярні і не дуже, багато видані і більш, ніж скромні» [14, с. 19].

Візьмемо, наприклад, журнал «Современник», який заснував в 1836 році О. Пушкін. У ньому друкувалися не тільки художні твори, критика, бібліографія, статті з історії і теорії літератури, але також статті, в яких порушувалися питання політики, економіки, вітчизняної історії, культури і освіти, велася гостра полеміка з «реакційним» напрямом в журналістиці того

часу. У цій роботі брав участь і В. Даль. У нашому дослідженні ми розглянули його співпрацю з зазначеним виданням ґрунтовніше, ніж це було зроблено у наукових розвідках наших попередників.

Якщо про зв'язки В. Даля і О.Пушкіна відомо досить багато, то взаємини з такими відомими публіцистами й письменниками того часу, як Жуковський, Гоголь, В'яземський, Одоєвський, Тютчев, Дуров, Кольцов, Давидов, Погодін, Шевирьов, Дмитрієв, Хом'яков, Аксаков, Лермонтов, Соллогуб, Панаєв, Белінський, Чернишевський, Квітка-Основ'яненко, Максимович, Герцен, Огарьов, Гребінка, Максимович, Галахов, Майков, Фет та іншими висвітлені недостатньо, однобічно, передусім з позицій виключно літературних зв'язків. У нашій роботі ми розглянули проблему втілення поглядів Володимира Івановича в передових періодичних виданнях ХІХ століття з нових методологічних позицій.

Ми погоджуємося з думкою відомого українського вченого, професора В. Різуна про те, що «аналіз дисертаційних досліджень останнього п'ятиріччя свідчить про розвиток тривожних тенденцій серед претендентів на наукові ступені. Тому розмова про те, як писати дисертації назріла» [267, с. 7].

Сьогодні знято ідеологічні обмеження, а «...з відчуттям свободи прийшло відчуття розгубленості, скепсису, а також усвідомлення кризи методологічного характеру, який визначає стан українського літературознавства на сьогоднішній день», – зазначила Саломія Павличко, і її думки ми цілком відносимо до історикознавства. Та все ж посилюється відчуття того, що методологічна криза поступово поступається місцем серйозному розгляду історичних питань. Особливо помітно це стало після виходу такої великої праці, як «Україна і всесвітня історія: історія світової та української історії ХVІІ-ХХ століть» Потульницького В. (К., 2002. – 481 с.), в якій з нових методологічних позицій розглянута історіософія української історії. Деякі аспекти методології цієї праці прийнятні також для дослідження історичних етапів розвитку поглядів В. Даля.

Останнім часом в російському і українському науковому просторі активізувалася загальнотеоретична проблематика. Такі російські учені, як Є. Прохоров [268; с. 407], І. Бучарська [210], В. Ворошилов [211], І. Гонєць

[209] та інші, все частіше стали звертатися до різних методик і методологій аналізу творчих процесів як в художній літературі, так і в публицистиці.

В Україні в журналістикознавстві також з'явилося декілька спеціальних наукових напрямів висвітлення тексту як продукту й способу комунікації, реального процесу мовної діяльності. У першу чергу слід назвати роботи В. Феллера [240], В. Шкляра [242], А. Мамалиги [267], В. Різуна [267; 269; 270], В. Качкана [229], С. Квита [230] та інших. Збагачується теорія дискурсу [271], патогенності тексту [272] і герменевтики журналістського тексту й журналістської лінгвістики [220]. На нашу думку, нові напрями стали в основному продовженням попередніх теоретичних засад аналізу як літературного так і публіцистичного текстів, зокрема, з'ясування їх потенційних можливостей як засобу впливу й вираження думки, та наслідком застосування новітніх методик і підходів інших наук, насамперед історіографії, літературознавства, лінгвістики (теорії мовних актів), психології, соціології, філософії.

Виходячи з того, що текст – це «комунікативно-психологічне явище», яке не існує у просторі та часі поза людиною, а «...як продукт мови і предмет перцепції і фігурує в комунікативному середовищі у вигляді неоднозначної графічно-мовної системи і структури» [268, с. 13], метатеорію поглядів ми будуємо на перехресті конкретно-наукових узагальнень методології вищеназваних наук. При цьому інтегральним поняттям, яке об'єднує загальнонаукову філософську й конкретно-наукову методологію, є текст. Використовуючи спеціальні методи дослідження наукових та художньо-публіцистичних текстів, ми враховували еволюцію поглядів як російських, так і українських істориків, ідеологів та журналістикознавців на текст, переорієнтацію наукових акцентів з питань текстоутворення (мовностилістичні структури, мовофункціонування тексту як способу інформації і комунікації). І хоча роботи багатьох відомих учених [220; 235; 242; 268; 273; 274] проілюстрували широке використання як традиційних ефективних методик, так і новітніх в дослідженні історії поглядів учених, журналістів і письменників, зокрема публіцистичного тексту, все ж таки бракує солідної роботи з метатеорії

журналістики взагалі й публіцистики зокрема на основі сучасної наукової парадигми.

Таким чином, методологічною основою нашого дисертаційного дослідження є новітні роботи провідних російських, українських і зарубіжних учених. Посилаючись на плюралізм, а іноді і дискусійність їхніх оцінок і підходів, з нових позицій ми, на нашу думку, представили об'єктивний і чесний науковий портрет В. Даля, його погляди в творчій еволюції на тлі суспільних процесів кінця 20-х–70-х років XIX століття, що відбувалися в Російській імперії.

Складність і багатоаспектність наукового об'єкта продиктували особливу специфіку й чисельність методів дослідження. Синхронічний, діахронічний, історичний (генетичний, структурний) методи наукового дослідження визначили парадигму використання цих методів. У з'ясуванні методології вивчення історичних явищ важливо чітко диференціювати ці методи як шляхи дослідження, як способи пізнання. Теоретик мовознавства А. Зеленько вводить в науковий обіг термін «технічні процедури», які ми використовували в процесі аналізу поглядів Володимира Даля: «Будь-який метод – це декілька прийомів, а прийом – це сукупність технічних процедур – від відбору тексту, прочитання, запису, кваліфікації записаного» [275, с. 225]. Ураховуючи рекомендації цього вченого, при виборі методів дослідження ми звертали увагу на етапи наукового пошуку, «...зокрема на те, що дослідження передбачає збір матеріалу, по-перше, його осмислення, по-друге, нарешті, інтерпретацію» [275, с. 226].

При дослідженні ідейної структури наукових публіцистичних текстів В. Даля ми широко використали метод опису. На етапі класифікації та інтерпретації виділених одиниць аналізу в цьому методі застосували прийоми зовнішньої і внутрішньої інтерпретації. Відомо, що прийоми зовнішньої інтерпретації поділяються на два різновиди: а) за зв'язками з позамовними явищами – історичні, соціологічні, логіко-психологічні; б) за зв'язками із зовнішніми мовними одиницями – міжрівневої інтерпретації. Прийоми внутрішньої інтерпретації реалізовувалися через різні способи вивчення

змістовних одиниць з вказівкою на їх системні парадигматичні і синтагматичні зв'язки [275, с. 212-213].

Елементи дистрибутивного аналізу з урахуванням лексичного значення слова в з'ясуванні його інформативних і комунікативних можливостей, компонентного аналізу, спрямованого на розкриття специфічних значень у внутрішній структурі слова, яких воно набуває в публіцистичному тексті, трансформаційного аналізу дозволили здійснити процесуальний, динамічний підхід до тексту. Комплексне використання зазначених методів дало можливість зробити конкретні висновки про особливості поглядів В. Даля.

Дискурсивні особливості тексту допоміг з'ясувати конwersаційний аналіз, або аналіз формування поглядів та їх ствердження і втілення. Уведений в обіг в середині 60-х років ХХ ст. американськими соціологами Х. Саксом і Е. Гофманом, він спрямований на визначення історико-соціологічних параметрів співбесіди, враховує такі пріоритети комунікації, як ситуація, атмосфера [275, с. 295-298].

Конwersаційний аналіз, як прийом описового методу, ми використали для розкриття комунікативних можливостей публіцистичного доробку В. Даля, особливо його виступів, листів та ін. А. Зеленько визначив такі умови для застосування конwersаційного аналізу: 1) мова – це структурована соціальна дійсність; 2) дослідження здійснюються в термінах взаємодії людей; 3) розуміння строго недетерміноване [275, с. 255]. Ці умови прийнятні при розкритті різних аспектів поглядів В. Даля.

Важливе місце в нашому дослідженні було відведене загальнонауковому порівняльно-історичному методу, або, як його ще називають, компаративному (від лат. *comparatives* – порівняльний), який виявляє свою специфіку в наборі прийомів і процедур. «У журналістикознавстві цей метод представляється як творчий акт вирішення багатоаспектних завдань. Він реалізується через низку таких науково-дослідних прийомів, як порівняльно-стилістичний аналіз, відносна хронологія, зовнішня і внутрішня реконструкції. Прийом зіставлення застосовується до вивчення як споріднених, так і неспоріднених явищ» [197, с. 72]. Його застосування дало можливість порівняти схожі явища в поглядах

В. Даля, його сучасників, знайти те типологічно загальне, що їх об'єднує, виділити те особливе, своєрідне, специфічне, в чому вони розрізняються. Це дозволило прослідкувати генезис окремих історичних та публіцистичних явищ, взаємовплив досліджуваних об'єктів, їхню еволюцію, контактологію, і, зрештою, дійти широких узагальнень і висновків, одержати повніше уявлення про окремі сторінки історії розвитку поглядів як В. Даля, так і деяких його сучасників.

Будь-яке історичне дослідження має обов'язково враховувати часовий чинник, без цього неможливо історично достовірно розглянути історію розвитку поглядів як в науці, так і в літературі та публіцистиці. Цим пояснюється ефективність застосування прийому хронологізації текстів публіцистики В. Даля, результати якого подано в таблиці, що дозволяє репрезентувати його погляди в динаміці й часовому просторі.

Прийом зовнішньої реконструкції, встановлюючи закономірності розвитку історичних явищ, допоміг відтворити цілісну картину розвитку поглядів В. Даля в його публіцистичній діяльності певних періодів, зокрема історії журналістики Росії ХІХ сторіччя.

Порівняльно-історичний метод у контакті з типологічними й контрастивними дослідженнями дозволив виявити закономірності формування поглядів публіцистичної творчості В. Даля, сприяючи виявленню того найхарактернішого, що становить суть твору, зокрема, типологію мотивів, ідей, стверджень. При цьому з'ясувалися питання журналістських традицій і новаторства в ХІХ столітті, спадкоємності поколінь.

З метою трактування окремих нісенітниць, «запозичених» місць, географічних назв, історичних подій, встановлення джерел цитування для уточнення окремих історичних фактів, пояснення змісту творів, інтерпретації завуальованих висловів, справжнє значення яких винесене В. Далем в підтекст, ми вдалися до філологічного коментування твору.

Для виявлення специфіки публіцистики В. Даля було задіяно автобіографічний метод, засновником якого вважається французький учений Ш. Сент-Бев [276, с. 74]. Він використовується при створенні синтетичних

досліджень, подібних до нашого, при ньому враховуються як листи, вислови письменника, його щоденники, так і екстралітературні чинники, культурно-освітня і суспільно-політична атмосфера.

У дослідженні ми скористалися також терміном «автобіографічний синерген», уведеним українським літературознавцем К. Дубом [223, с. 15] при власній інтерпретації біографічного методу на матеріалі літератури, що дозволило осмислити автобіографічний статус письменника-публіциста, ученого його особисті погляди в «контексті субстанцій буття об'єкта» [223, с. 15].

Допоміжне значення в нашій роботі виконував статистичний метод, який дозволив точніше уявити динаміку світоглядних пошуків В. Даля, репрезентувати в таблиці кількісні параметри його публіцистичних робіт. Загальновідомо, що статистичний метод активізувався в науці в останні десятиліття і використовується при вивченні явищ, що знаходяться на стику історії, соціології і журналістики. Об'єктами статистичного методу виступили різні за жанровою природою публіцистичні твори письменника, джерела публікацій, авторська правка. Такий підбір об'єктів статистичного дослідження допоміг репрезентувати світоглядні пошуки В. Даля-публіциста, В. Даля-ученого, його зв'язки з численними газетами й журналами упродовж 50 років.

Важливе значення для нашого дослідження мало застосування контент-аналізу, одного з формалізованих методів, який, на жаль, використовується як російськими, так і українськими науковцями досить обмежено. На думку В. Іванова, «...контент-аналіз – це якісно-кількісний метод вивчення документів, який характеризується об'єктивністю висновків, строгістю процедури і полягає в обробці квантифікації тексту з подальшою інтерпретацією результатів. Предметом контент-аналізу можуть бути як проблеми соціальної дійсності, які висловлюються або, навпаки, приховуються в документах, так і внутрішні закономірності самого об'єкта дослідження» [277, с. 216]. У нашому випадку такими документами є як наукові, так і публіцистичні тексти В. Даля різних жанрів: виступи, нариси, статті, передмови до видань, заяви. В. Іванов ставить такі вимоги до контент-аналізу: 1) об'єктивність; 2) систематичність;

3) виміреність. Сама процедура контент-аналізу «...складається з певних дій, яким підлягають всі об'єкти дослідження»; «...одиниці спостереження повинні бути однозначними»; «...інтерпретація результатів дослідження має охоплювати всі отримані дані, висновки, враховувати не якусь частину результатів, а всі їх» [277, с. 117]. Для ефективного застосування цього методу було окреслено програму вивчення, визначено мету й гіпотезу дослідження, а також об'єкт, часові й просторові рамки тощо. У результаті проведення контент-аналізу нами було виявлено взаємозв'язки між тематикою змісту й кількісними параметрами інформації.

Незважаючи на віддаленість у часі об'єкта нашого дослідження, ми не могли не скористатися методами, які сьогодні вводять вивчення суспільних явищ в русло їхнього зв'язку з психологією, актуальними проблемами сприйняття тексту, що допомогло встановити генетичне коріння більшості рис вдачі В. Даля-публіциста й ученого, його світоглядних позицій, порідненої частки народного заступника з часткою таких яскравих письменників і поетів ХІХ століття, як О. Пушкін, М. Гоголь, М. Некрасов, М. Салтиков-Щедрін (конфліктність з царизмом; відчуття потреби служити своєму народові, Вітчизні; чесність і щирість в справах, вчинках і творчості; постійний пошук Істини).

Сучасна інтелектуальна історія, як і історична наука загалом, усе більше тяжіє до методологічного плюралізму та міждисциплінарного підходу, що вимагають від дослідника не лише використовувати якомога ширший спектр теоретичних і практичних досягнень усіх гуманітарних і соціальних наук, але й орієнтують його на системне вивчення джерел, звернення до всього обсягу корисних для реконструкції поставленого завдання пам'яток минулого [278; с. 280]. Від так ми не стали виокремлювати суто історіографічну складову творчості В. Даля, вважаючи за доцільне розглянути етапи розвитку поглядів В. Даля та їх трансформації в конкретні творчі справи. Тому, поряд із оцінкою в науці ХІХ – ХХІ ст. творчої еволюції ученого, письменника-публіциста, у поле нашого аналізу потрапила проблема обґрунтування історичних етапів формування, ствердження та втілення поглядів В. Даля, що суттєво збагачує

узвичаєну дисциплінарну палітру далезнавства[279, с.97]. Таке розширення джерельної бази дослідження спонукало нас застосувати категоріальний апарат історії філософії та культури, історії та теорії літератури і журналістики, історії суспільної думки, публіцистики тощо.

***

Таким чином, ми дійшли висновку, що творчий спадок Великого лексикографа, проникливого письменника Володимира Івановича Даля досліджувався багатьма ученими, проте в полі їхнього зору були переважно «Толковый словарь живого великорусского языка», художні твори й суспільна діяльність «невтомного трудівника». Його погляди, суспільна діяльність до цих пір залишалися маловивченими як російськими, так і українськими науковцями. Тому історія розвитку системи поглядів в Росії і Україні в ХІХ ст. буде неповною, якщо не ввести в науковий обіг величезний, у тому числі й архівний, матеріал письменницької і наукової публіцистики В. Даля.

Велика увага до роз'яснення методологічної основи дослідження пояснюється відсутністю (за винятком фундаментальних праць В. Галич [195] і К.Тищенко [262]) ґрунтовних робіт з метатеорії історії і публіцистики, які б враховували новаторську наукову парадигму, сучасні інтеграційні процеси з іншими гуманітарними дисциплінами.

Сукупність задіяних в нашому дослідженні методів, прийомів, процедур і характер їхніх системно-первинних зв'язків обумовлені складністю наукового об'єкта, віддаленого від нас за часом більш, ніж на сто п'ятдесят років, а також етапами й аспектами його вивчення.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ПОГЛЯДІВ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

2.1. Джерела виникнення поглядів і реалізація їх у ранніх творах

Творча історія літературних творів будь-якого художника слова починається, як правило, з відновлення процесу їхнього створення, з метою «...уточнити соціально-психологічні передумови й біографічні умови творчої роботи, повніше зрозуміти конкретно-історичний зміст твору в його завершеній формі» [1, с. 436]. Деякі дослідники життєдіяльності В. Даля одноставно визнають, що В. Даль, ще будучи кадетом у Морському корпусі, вивчав літературні твори [2, т.1, с. XXVI; 397, с. 55]. Потім у Миколаєві «Він уперше зайнявся літературною творчістю» [3, с. 57]. Він писав навіть вірші. На підтвердження цього деякі дослідники, і передусім сучасник В. Даля і його молодший товариш письменник П. Мельников, наводять рядки з автобіографічної повісті Володимира Івановича «Мичман Поцелуев»: «Он писал стишки, – характеризует В. Даль своего героя, – несмотря на недавнее свое упражнение в искусстве этом и малую опытность, довольно складно и свободно, даже нередко наобум, вдруг, но гений его был слабосилен; это была обыкновенно одна только вспышка, и начатое стихотворение оставалось неоконченным. Начать стихотворение было ему легко, во всякое время почти не стоило труда, но продолжение и конец всегда откладывались на неизвестный срок и очень редко исполнялись» [2, т. 1, с. 6-7].

У повісті описано стан героя, у якому дослідники вбачають самого В. Даля: «В Полтаве, на площади перед памятником, стоял вечернею порой молоденький офицер в дорожном сюртуке нараспашку и в фуражке. Он выставил одну ногу вперед, оглядывал беглым взором памятник, то улыбался, то слегка призадумывался, и наконец, переменив ногу и подняв правую руку, сказал вдохновенно: «И над тобой, о мирная Полтава, // Петра с Россией вековая слава // На поле ратном бранью разразилась, // И воспарив орлом...» И

замолчал, споткнувшись о четвертую рифму, которая как-то в эту минуту не далась» [2, т. 1, с. 1].

Чи маємо ми право приписувати риси характеру й погляди літературного героя його авторові? П. Мельников, з яким В. Даль часто відверто розмовляв на різні теми, відповів на це запитання у вищезгаданому нарисі ствердно: «Володимир Іванович своє дитинство і корпусне виховання описав також в повісті «Мичман Поцелуев». Ось декілька рядків з цієї повісті, яку можна, хоча не зовсім, але частково, назвати автобіографічною, принаймні В. Даль не раз говорив, що описуючи пригоди Поцелуєва, він мав на увазі себе, молоденького мичмана, що їхав в березні 1819 року з Петербурга до Миколаєва», – доходить висновку Мельников і відразу наводить підтверджувальні слова з повісті: «Смарагд Петрович Поцелуев был сын помещика Екатеринославской губернии, воспитывался в Морском корпусе, был выпущен мичманом, назначен в Черноморский флот и ехал теперь в Николаев. Смарагд был мальчиком с хорошими способностями, с доброю, детскою душою, родился под благотельным влиянием созвездия Лиры и был поэт. Так по крайней мере ему самому казалось; хотя сущность дела заключалась в том, что Смарагд вступил в те лета и отношения, когда всякий человек с душой и чувством делается поэтом, и стихов не пишет только тот разве, кому своенравная природа положительно отказала в способности и расположить готовую мысль мерными стопами и закончить их рифмой. В самом деле, есть люди, которые решительно не в состоянии написать самое будничное стихотворение. Они пишут прозой хорошо, цветисто, в прозе их есть поэзия, но они не в состоянии сложить четыре стиха, сколько бы ни бились. Если таких людей по справедливости называем в этом отношении бездарными, то Смарагд Петрович был юноша даровитый...» [2, т. 1, с. XIX-XX].

Інший дослідник, наш сучасник В. Порудомінський, тієї ж думки: «Напевно, і Даль, подібно до свого героя, готовий «просидеть ночь напролет над самородным творением своим, изложит все чувства свои в каком-нибудь подражании Нелединскому-Мелецкому, Мерзлякову, Дмитриеву, даже

Карамзину, которого стихотворения новостію языка своего тогда еще невольно поражали и восхищали. Пушкина еще не было; я думаю, что он бы свел с ума нашего героя» [3, с. 57]. І далі В. Порудомінський робить важливе для нашого дослідження роз'яснення: «Серед архівних паперів В. Даля виявимо віршоване наслідування Карамзіна; напевно, були й інші творіння, в яких автор наслідував найвідоміших поетів того часу. І у Петербурзі, і в Миколаєві співали Неледінського-Мелецького «Выйду я на реченьку», співали Мерзлякова «Среди долины ровныя», Дмитрієва – «Стонет сизый голубочек», але Пушкін вже був» [3, с. 58]. І знову В. Порудомінський продовжує своє оповідання зі слова «напевно»: «Напевно, в повісті (щоб не читалася як автобіографічна) Даль заплутує час дії. Пушкін вже був, він жив зовсім поряд, в Одесі, коли В. Даль служив на Чорноморському флоті; наш мічман мимо Одеси не раз пропливав, крейсуючи, «крестя по морю» на своєму фрегаті» [3, с. 58].

Для уточнення соціально-психологічних передумов початку літературної, а потім і публіцистичної діяльності, формування поглядів В. Даля наведемо хоча й трохи захоплені, але дуже правильні слова В. Порудомінського, які передають творчий стан В. Даля в ті юні роки: «Пушкін вже був, мічман Даль про нього знає, можливо і божеволіє, захоплюючись його творіннями. Є від чого з розуму сходити! Поки Даль тягне лямку в Миколаєві, є на світі «Руслан и Людмила», «Кавказский пленник», «Бахчисарайский фонтан» – не говорячи вже про вірші, які у всіх на устах і в пам'яті. І що ще примітно: Пушкін для Даля не тільки великий поет, але людина, сучасник, не тільки ім'я на обкладинці, але розмови, чутки, подробиці. Ось приятель Даля (на ім'я Рогуля) повідомляє його в листі про їхнього спільного знайомого; той смішно декламує вірші: насупить брови, закотить очі і вимовляє рядок за рядком без наголосів і підвищення голосу – так Пушкін читає (додає невідомий Рогуля), і стало прийнято йому наслідувати...» [3, с. 58].

Такого ж висновку доходить професор Ю. Фесенко: «До часу перебування Даля в корпусі належать його перші відомі нам літературні дослідження у віршах. Вірші він продовжує складати й пізніше в м. Миколаєві,

наводячи їх у листах до матері й сестри Пауліни, у заміжжі Шлейден. І хоча ці твори гідні більш докладного аналізу, обмежимося вказівкою на їх наслідування ...» [4, с. 27-28] Зі свого боку додамо, що у віршах В. Даля немає й натяку на волелюбність своїх попередників, зокрема О. Радищева й О. Пушкіна. Напевно, тому вже зрілий В. Даль надмірно строго оцінював ці й інші незрілі проби пера. На титульному аркуші його записної книжки 1817-1832 рр., що зберігається у Відділі рукописів Російської Державної бібліотеки і являє «...собою авторський конволют, що зшитий з різночасних зошитів» [4, с. 28], рукою В. Даля написано: «Все, что содержится в этой книге, отнюдь не для печати; это завещаю я всякому, кому могла бы со временем попасться она в руки» [5].

Таким чином, рання поезія В. Даля не була публіцистичною у високому розумінні цього слова. Вважаємо, що описане в «Мичмане Поцелуеве» дитинство й корпусне виховання героя, його вправи у віршуванні можна віднести до автора цієї повісті. «Однак, – справедливо попереджає Ю. Фесенко, – довірившись багато в чому автобіографічній повісті В. Даля «Мичман Поцелуев», дослідниця (М. Бессараб. – Прим. наша. – М. Є.) помилково пише про плавання «Флори» біля кавказьких берегів...» [4, с. 28]. Разом з тим, з огляду й на це попередження, і посилення П. Мельникова, В. Порудомінського, М. Бессараб й інших дослідників на творчу спадщину В. Даля і його справжню біографію, написану ним самим, все-таки можемо впевнено сказати, що як поет, тим більше поет-трибун, В. Даль не відбувся. Не вистачало широти поглядів на оточуючу дійсність.

До наших днів дійшла його «Автобиографическая записка», продиктована ним у березні 1872 року, незадовго до своєї смерті. Записка ця зберігалася в дочки його, О. Демидової, і вперше була надрукована в журналі «Русский архив» у 1872 році [6]. Ми звернулися до цього унікального, хоча й незакінченого публіцистичного документа з метою визначення джерела виникнення як поглядів В. Даля, так і мотивів його публіцистичних матеріалів.

«Прадеды мои, – диктував В. Даль, – по отцу были датчане и отец датчанин, вызванный Екатериною из немецкого университета (кажется, из Йены) в библиотекари. Он был богослов, знал древние и новые языки, даже еврейский, и в Петербурге с помощью вельмож (кажется, Ахвердова и других) рассудив, что ему нужен хлеб, отправился в Германию, в университет, в Йену и вышел доктором медицины» [2, т. 1, с. LXXXIII]. Якщо зіставити ці факти з життям батька Володимира Івановича, то побачимо, що він так само як і Даль старший досконало знав багато європейських мов (російську, німецьку, французьку, англійську, польську, українську і латинську) і також у свій час «вийшов доктором медицини».

З цього ж документа ми довідуємося про джерела гарячкватості й запальності характеру В. Даля, здатності його до необдуманих вчинків. Сам автор вказує на спадкову обумовленість схильності до такої поведінки. «Отец мой был горяч иногда до безумия и с великим князем (Павлом) не ладил, а по обязанности являлся ежедневно к нему с рапортом. Однажды майор того полка опоздал на какой-то смотр или парад, великий князь, поскакав на него, до того ему выговаривал, что тот, покачавшись на лошади, свалился снопом: с ним сделался удар. Павел Петрович бросился к нему, приказал отцу моему неотступно о нем заботиться и, когда, через несколько дней майор поправился и мог лично явиться к нему, то великий князь, подав ему руку, сказал: «Sind sie ein Mensch?» Тот ответил: «Ja, Hochheit» – «So konnen sie auch verzeihen»*.

Я слышал от матери, что она была во все времена после этого в ужасном страхе, потому что отец мой постоянно держал заряженные пистолеты, объявив, что если бы с ним случилось что-нибудь подобное, то он клянется застрелить наперед виновного, а потом и себя» [2, т. 1, с. LXXXIV].

Батьківська рішучість передалася й синові, В.Далю, що згодом раптово залишив престижну службу в Міністерстві внутрішніх справ і виїхав зі столиці в провінцію, у м. Нижній Новгород, не міг залишатися осторонь дискусійних питань, завжди відкрито висловлював свою позицію. Проте «Продумана

---

* «Вы человек?» – «Да, Ваше Высочество». – «Ну, стало быть, вы можете и прощать».

позиція (В. Даля. – Прим. наша. – М. Є.) «поза партіями» сполучалася в нього з активною громадянською позицією. Маючи природжений полемічний дар, він викликав широкий суспільний відгук у дискусіях: про гомеопатію, про народну грамотність, чистоту російської мови... В. Даль виступав не тільки як учасник, але й як організатор літературного й культурного життя тієї пори» [4, с. 15]. Але до цього пройдуть роки дитинства, юності... «...отец мой был переведен по горному же ведомству в Лугань, Екатеринославской губернии, где я и родился, после двух старших сестер, в 1801 году, 10 ноября. За мною следовали, кроме умерших в малолетстве сестер, братья: Карл, Лев и Павел. Карл был моряк и умер в Николаеве; Лев артиллерист – убит при взятии Варшавы в 1831 году, и товарищи поставили ему памятник. Павел, не кончив курса в Дерптском университете, умер чахоткою в Риме (где ему племянник, Лев Даль, поставил памятник уже гораздо позже). Меня с Карлом отдали в Морской корпус; это было летом в 1814 году 13½ годов» [2, т. 1, с. LXXXIV].

Залишимо «Записку» і повернемося в той час, щоб уточнити більш детально соціально-психологічні передумови формування поглядів В. Даля. На нашу думку, більш справедливо буде звернутися до матеріалів В. Порудомінського про В. Даля. Будь-яке суворо документоване свідчення завжди постає у нього у світлі справжнього усвідомлення змісту життєвої діяльності історичної особи. «Така робота, – уточнює професор В. Анікін, – вимагає великої поінформованості й глибоких знань. Важливе загальне розуміння зображуваної епохи, але важливе й знання тисячі дрібниць – без цього немислимий рід літератури, у якому з таким успіхом працює Порудомінський. Він має якості, необхідні історикові-белетристів, у мірі, що нерідко перевершує підготовку вчених-фахівців» [7, с. 220]. Тому звернемося до слів В. Порудомінського: «Даль виріс у читаючій родині, і це надзвичайно важливо для його майбутнього. Але ж у пору Далєвого дитинства в багатьох будинках, крім Біблії, календарів і «Письмовника» Курганова, ніяких книг не було. Даль дитиною читав, звичайно, Біблію, заглядав і в календарі – їх часто

йменували «месячисловами» (у майбутньому Даль, що завжди вибирав російське слово, віддає перевагу саме цій назві)» [3, с. 25].

Потяг в дитячі роки до читання передався В. Далю не тільки по батьківській лінії. Ю. Фесенко пише: «Мати Уляна Христофорівна (177? – 1849 р.) дочка письменниці-перекладачки М. Фрейтаг з роду французьких гугенотів де Мальї (I, II) – знала п'ять мов, чудово співала й грала на фортепіано. Її керівництво освітою сина було настільки результативним, що доречно говорити про особливу педагогічну систему. Адже через десятиліття В. Даль проніс любов до вивчення мов. Знадобилися йому й музичні знання для поглибленого осмислення народних пісень. Навіть рукоділля, за яке мати саджала сина, не пройшло даремно – розвивало спритність пальців і допомогло йому пізніше стати «чудовим хірургом». У березні 1872 р. В. Даль визнавав її особливий моральний вплив на себе й свого сина Льва Володимировича (1834-1878), академіка архітектури» [4, с. 21].

Навіть суворе подальше виховання в Морському корпусі не знищило морального впливу матері на Володимира Івановича: «Лучшие годы жизни, убитые мной при корпусном воспитании, не могли поселить во мне никаких добрых нравственных склонностей; им я обязан домашнему воспитанию. Отец мой был прямой, в самом строгом смысле честный человек, но в общении с нами несколько сух и иногда даже суров; но мать, разумным и мягким обращением своим, а более всего примером, с самого детства поселила во мне нравственное начало, окрепнувшее с годами и не покидавшее меня во всю жизнь. Не умею объяснить, как и чем это сделалось; но чувствую и сознаю, что это так и ныне, когда мне уже исполнилось 70 лет и когда сыну моему уже 35. Я сознаю это благое влияние материнского воспитания, и сын мой, ею же воспитанный, говорит о себе то же» [2, т. 1, с. LXXXIV].

Перебігом історії розвитку й становлення публіцистики в Росії доведено, що високі моральні якості, які спонукають публіцистів на вираження основних сподівань народу, відігравали важливу роль у їхній творчості. Дослідник публіцистики В. Ученова, відзначаючи цей взаємозв'язок, пише: «Деякі

особливості історичної долі Росії довгий час утруднювали широке відкрите обговорення злободенних політичних питань, чому і покликана служити публіцистика. Проте жодні перепони не могли зупинити пошуків волелюбної політичної думки народу, її існування в різних, не тільки «чисто» публіцистичних, формах. Ця думка вдягалася в жанри послання й проповіді, скомороської приказки і «подметного» листка... Вона була викликана прагненням підняти широкі верстви слухачів, читачів на боротьбу із соціальною несправедливістю, на боротьбу за свободу Батьківщини. І чим більше людей включалися в активну політичну діяльність, тим більш значне місце посідала вона в духовній культурі Росії» [8, с. 174-175].

Хоча В. Даль не належав відкрито до жодного політичного руху Росії, ця загальна тенденція боротьби за соціальну справедливість, пробуджена якісним сімейним вихованням і знайомою з дитячих років волелюбною думкою різномовних суднобудівельників м. Миколаєва, укоренилася в ньому назавжди. У листі до академіка Я. Гроту від 1 серпня 1868 р. В. Даль визнав, що «святі моральні правила», так необхідні майбутньому Громадянинові-публіцистові, укоренив у ньому батько: «Отец мой, силою воли своей, умел вкоренить в нас навек страх Божий и святые нравственные правила. Видя человека такого ума, учености и силы воли, как он, невольно всегда подчиняешься его убеждениям. Он при каждом удобном случае напоминал нам, что мы русские, знал язык как свой, жалел в 1812 году, что мы еще молоды и негодны и дал лошадям своим кличку: Смоленской, Бородинской, Можайской, Тарутинской и пр.» [9, с. 261].

Як бачимо, батько, великий патріот Росії, дуже шкодував, що не зміг жодного із синів своїх (через їхнє малолітство) послати на війну з Наполеоном. Але бажання служити Росії він їм прищепив. Тому в 1814 році Володимир Даль вступив до Петербурзького морського кадетського корпусу [10; 11]. Героїзація батьком В. Даля подій 1812 року [3], сприяла формуванню у його сина бажання самовіддано служити Батьківщині, яке він проніс через усе життя.

Цей процес народження особистості Даля добре передала професор філософії В. Суханцева в статті «В. Даль у контексті Західноєвропейської й

слов'янської культур»: «Батько Даля – Йоганн, що назавжди став Іваном Матвійовичем, поліглот і дипломований лікар, добровільно покине Петербург і привезе на рудники Лисичого Байраку, у мазанки Кам'яного Броду (м. Луганська. – Прим. наша. – М. Є.) два дипломи гуманітарних факультетів Йенського університету й клятвену обіцянку служити Росії. Рафінований світ найосвіченішого датського сімейства парадоксально перетнеться з вавилонським змішанням говорів Слобожанщини, терпким побутом мастерового люду, віршованої мови, що змиває всі етикети й норми. Тут народиться Володимир Даль; звідси його псевдонім «Козак Луганський»; звідси родом його генетичне вкорінення в цій, уже рідній, мові й разюче вміння слухати й чути подих народної мовної стихії» [12, с. 107]. І трохи нижче професор продовжує: «У генах Даля живе інородництво, і саме його загострений слух генетичного європейця дозволяє розрізняти цінність російського слова» [12, с. 107]. У цих висловленнях ми не бачимо протиріч, тому що приводять вони до чіткої і ясної думки: інородництво В. Даля і його наступне генетичне вкорінення в рідній для нього російській мові породили Даля-лексикографа, письменника, етнографа й сміливого, правдивого публіциста.

Документальне підтвердження правильності припущення В. Суханцевої щодо переваг сімейного виховання порівняно з навчанням у Морському корпусі, вирішального впливу домашньої освіти на формування поглядів Володимира Івановича знаходимо у спогадах самого В. Даля. „Отец был строг, но очень умен и справедлив. Мать добра и разумна и отлично занималась обучением нашим, насколько могла. У нас были только учителя Штурманского училища, к которым мы ходили на дом; учителя рисования и математики. Прочему учила мать, которая знала, кроме немецкого и русского, еще три языка. Бабушка по матери, М.Ив. Фрейтаг, даже была русская писательница, и значилась в Смирдинском каталоге» [2, т. 1, с. LXXXIV].

Виховання в корпусі залишило в душі Даля негативний відбиток. «Что скажу об этом воспитании, о котором в памяти остались одни розги, так

называемые дежурства, где дневал и ночевал барабанщик со скамейкой, назначенной для этой потехи*. Трудно только поверить, что не было другого исправительного наказания против шалости, лени» [2, т. 1, с. LXXXIV].

Суворо дотримуючись логіки міркувань В. Даля, багато дослідників його життєдіяльності справедливо зауважували, що моральний гніт, яким супроводжувалося навчання в корпусі, залишив незабутні картини в пам'яті майбутнього публіциста [2; 3; 4; 12]. Не будемо заперечувати очевидне, але є й інші трохи відмінні думки, які озвучив В. Порудомінський: «Було, звичайно, усе було – чи маємо підстави не вірити нашому правдивому Далю! Але як повірити, що одні негідники, недоумки, тупиці, що вчили «тільки для виду», виховали цілу плеяду чудових воїнів і мореплавців?...» [3, с. 39].

Але, можливо, для В. Даля не підходило «казармене» життя в корпусі, навчання. «Добродушний товстун Карл, – пише М. Бессараб, – швидко освоївся на новому місці, а Володя важко звикав до суворого казарменого режиму». І відразу: «Добре ще, що йому дісталася зручна спальня на другому поверсі, де кімнати були більш високі, ніж на двох верхніх поверхах. До того ж, Володине вікно виходило на Неву, про що він радісно повідомив у листі батькам» [11, с. 18-19].

Отже, не все так уже й було погано. На наш погляд, подібні прийоми «згущення фарб» у дослідженнях заважають відтворенню справжньої історичної реальності, з одного боку, а з іншого – заважають більш повному відтворенню духовного світу тих, кому присвячуються ці дослідження. Адже саме в ньому, у цьому світі, закладаються витoki поглядів, творчих поштовхів, їхні мотиви. Наприклад, справжні слова В. Даля про методику викладання в корпусі: «Но что сказать о науке в корпусе! Почти то же, что о нравственном воспитании: оно было из рук вон плохо, хотя для виду учили всему. М. Горковенко, ученик известного Гамалеи и наш инспектор классов, был того

---

* У фільмі Микити Михалкова «Сибірський цірюльник» прекрасно передана ця обстановка, і вона не викликає у глядачів негативних почуттів.

убеждения, что знание можно вбить в ученика только розгами или серебряною табакеркою его в голову. Эта табакерка всякому памятна» [2, т. 1, с. LXXXVI].

Після цих рядків мимоволі виникає цілком резонне запитання, як за таких обставин народився ще в стінах корпусу нарисовець із широким діапазоном художніх пошуків при створенні так званих «суднових журналів»? На нашу думку, відповідь криється в більш детальному розгляді цих обставин, не покладаючись тільки на незакінчену «Автобиографическую записку» В. Даля, а також інші твори письменника-публіциста. «Потрібно, просто необхідно зіставляти спогади», – наполегливо радить В. Порудомінський і слідує цьому правилу [3, с. 40]. Так він частково реабілітував репутацію як Морського корпусу в цілому, так і окремих викладачів. На підтвердження цього наведемо слова дослідника, які дають змогу по-новому поглянути на формування поглядів В. Даля під час навчання в Морському корпусі й подальший вплив цього періоду на публіцистику письменника: «По одному з Далем дзвону живе сутулуватий, нестройової виправки кадет з рудизною в рідкому, зачісаному на скроні волоссі і спокійною задумливістю в світлих, трохи витрішкуватих очах – майбутній адмірал Нахимов, і завтрашній військовий історик відзначить справедливо, що «в обороні Севастополя всі головні флотські начальники» були випускниками корпусу і що на нашій планеті «багато з відкритих знов островів, а також відомі миси і пагорби, названі іменами офіцерів, вихованців корпусу» [3, с. 39].

На нашу думку це закономірно, оскільки в корпусі навчали іноземних мов, російській словесності, мистецтву красномовства (вихованці писали нариси, складали промови), давали ґрунтовні знання з природничо-математичних наук. Такі спогади залишилися в товариша В. Даля по Морському корпусу декабриста Д. Завалишина [13].

Тобто В. Порудомінський, на нашу думку, зробив правильний висновок: «Нехай деякі викладачі дійсно учили «для годиться» – важливо, що змушували (не заважали, у всякому разі) учитися. Кращі вихованці корпусу подовгу просиджували над книгами (найстараннішим дозволялося навіть займатися

«понад програму» з дев'ятої вечора до одинадцятої ночі в кімнаті чергового), ходили в Гірський музей, Кунсткамеру, Медико-хірургічну академію – дивитися досліди, самі засиджувалися біля інструментів і приладів.

Інші кадети, звичайно, і вчилися «для годиться», але в корпусі було прийнято пишатися найосвіченішими вихованцями – їх величали по-стародавньому «Зеєманами» (так при Петрові на голландський манер іменували кращих знавців морської науки).

Даль, без сумнівів, належав до «зеєманів». Звичайні його оцінки: «відмінно», «добре», «дуже добре», «досить добре», з поведінки «ні в чому не замічений» (теж найвища похвала)» [3, с. 42].

До аналогічних висновків дійшла й М. Бессараб, хоча вона й не намагалася відходити від букви «Автобиографической записки» В. Даля. Просто логіка її міркувань привела до таких повідомлень: «Уроки тривали (у корпусі. – Прим. наша. – М. Є.) із сьомої до одинадцятої й із другої до шостої. Іноземним мовам, математичним і морським наукам учили вранці, «словесним» – увечері» [11, с. 19]; «Урок, чи-то алгебра, чи-то геометрія, слід вивчати напам'ять» [11, с. 20]. На перший погляд, здається, що такі «навантаження» на кадетів надмірні. Але це лише на перший погляд. Як можна, приміром, запам'ятати алгебраїчну формулу або довести геометричну теорему без їхнього виучування напам'ять!? Або, читаємо в М. Бессараб: «Викличе Груздев кадета, велить написати байку. Той виводить крейдою на дошці: «Скачет груздочек по ельничку, не груздочек скачет – поповский сын» [11, с. 21-22].

Тобто кадетів привчали не тільки «зубрити», а навчали самостійно й образно мислити, ознайомлювали з азами літературної творчості, мистецтвом створювати байки, оповідання та ін. Мабуть, тут починаються джерела поглядів і майбутньої публіцистичної майстерності письменника В. Даля. «Володимир Даль просиджував за своїми щоденниками весь вільний час. Записував влучні слівця, смішні випадки з кадетського життя або просто звички офіцерів і вихованців» [11, с. 23].

Аналізуючи наведені вище факти, ми дійшли висновку, що вже під час навчання в Морському корпусі В. Даль відточував майстерність публіциста, поводився як журналіст-початківець, що збирає первинну інформацію, яка потім знайде своє місце в майбутніх дорожніх нарисах – «Судовых журналах», розповідях і повістях, листах і зверненнях.

Таким чином, ми дійшли думки, що В. Даля на ранній стадії його особистісного розвитку, ствердження власних поглядів на життя ніхто не забороняв, не заважав розширювати свій світогляд, займатися збиранням інформації, тому що, можливо, ще в ранні роки він інтуїтивно усвідомив початкові рядки з Біблії: «Спочатку було Слово, і Слово було в Бога, і Слово було Бог». На схилі віку він прийде до висновку, що космос, жива й нежива природа пронизані інформацією, вона начебто розлита в природі. «Учені, прихильники атрибутивістської теорії інформації, вважають її невід'ємною, істотною властивістю (атрибутом, звідси й назва) Всесвіту й думають, що вона постійно циркулює у всесвіті людському співтоваристві» [14, с. 8].

Найближчим «людським співтовариством» для В. Даля були кадети, їхні викладачі, воєначальники, батьки, брати й сестри. І ми, читаючи ранні праці В. Даля, стаємо очевидцями різних взаємин у цьому співтоваристві. Треба вміти тільки спостерігати, вчасно записувати, запам'ятовувати побачене і почуте, а потім переробляти первинну інформацію, оприлюднювати створену на цій основі літературну працю. Саме так і робив юний Даль.

В уривку з автобіографічної повісті «Мичман Поцелуев», присвяченій рокам навчання Даля в Морському корпусі, згадається як п'ятнадцятирічні підлітки на противагу класним наукам найбільше любили місяць практичних занять на морі. Дослідниця життєдіяльності Даля М. Бессараб говорить: «1816 рік. Середина травня. Море! Володимир, який успішно закінчив другий курс, став гардемариниом. Даль із захопленням згадує цей час» [11, с. 25]. Згадує так образно, начебто художник майстерно швидко пензлем відтворює реальність. «Тяжеленько мальчику сидеть из года в год за решёткой – неминуемая участь всех тех, у которых нет родных или сострадательных знакомых в столице – и

как отрадно зато подышать воздухом на свободе, быть гребцом, марсовым, понимать и слушать команду вахтенного и чувствовать себя полезным и нужным на своём месте» [2, т. 1, с. 8]. Так народжувались перші погляди В. Даля на питання виховання, на широку тему: «Людина і море».

2.1.1. Визначення В.І. Далем справжнього поняття «Батьківщина»

Найнезабутніше враження справив на В. Даля другий вихід у море після закінчення третього класу Морського корпусу. Це була чотиримісячна кампанія з візитом у Швецію й Данію. На бриг «Феникс» «...з півтори тисяч вихованців корпусу відібрали дванадцять кращих гардемаринів, у яких були відмінні успіхи й жодного покарання» [3, с. 26]. Звичайно, серед них був і В. Даль. Поруч із ним – Дмитро Завалишин (майбутній декабрист) і Павло Нахімов (майбутній герой-флотоводець).

В архівах Російської державної бібліотеки зберігаються «Дневные журналы гардемарина В. Даля, веденные на бригах «Феникс» и «Флора» [45, с. 112]. І хоча Даль надмірно суворо оцінював ці незрілі проби пера, ми все-таки більш повно охарактеризуємо зміст «Дневных журналов...», тому що із цих, хоча й не зовсім зрілих творів, починається розвиток поглядів В. Даля, а також уточнимо деякі деталі «первістків» майбутнього публіциста, що раніше невірно трактувалися, на нашу думку, окремими дослідниками творчості Даля в радянський період.

Популярний у ХІХ столітті на флоті жанр «суднового журналу», за образним зауваженням Ю. Фесенка, «подпытывал» російську мариністику, що проявилось потім у творчості Даля («Мичман Поцелуев», «Матросские досуги» та ін.). Специфіка жанру полягала в тім, що при цілому ряді стійких елементів оповідання (щоденність записів, одноманітність корабельного побуту, фіксація погодних умов та ін.) він обов'язково містив у собі непередбачені, продиктовані самим життям «сюжети» [4, с. 28-29].

У словнику В. Даля немає визначення поняття жанру як «типу художньої форми літературного твору» [15, с. 663], але є докладне тлумачення слова

«журнал»: «Журналь, – пише він, – м. фрнц. дневникъ, поденная записка... путевой, дорожный, путевникъ...» [15, т. 1, с. 548]. І далі В. Даль подає інше значення цього слова: «Повременное издание, недельное, мѣсячное, выходящее по установленнымъ срокамъ; срочникъ. **Журнальный**, къ нему относящ. **Журналист** м. чиновникъ присут. мѣста, ведучій журналы // Издатель, редакторъ повременного издания».

Журналістами в часи Даля, як свідчать його пояснення, називали й видавців (засновників періодичних і книжкових видань, поліграфістів), і редакторів журналів. І відразу Даль дав стисле, але таке вірне й найголовніше – повне визначення їхньої професії: «Журналистика, – справедливо стверджував Даль, – журнальная, срочная словесность» [15, т. 1, с. 548]. На наш погляд, на сьогодні це найкраще, найкоротше й найточніше визначення журналістики. Висновки, зроблені самим В. Далем, дають нам підстави називати його журналістом, що написав в 1817 році перший свій, хоча й фотографічний, але все-таки дорожній нарис «Дневной журнал, веденный на бриге «Феникс».

До цієї думки схиляється і Ю. Фесенко: «Перехід молодого автора від розрізнених фактографічних описів 1817 р. до художньо цілісного оповідання 1820 р. відповідає розвитку *жанру дорожнього нарису* в цілому...» [4, с. 45].

В історію російської журналістики дорожній нарис увійшов ще в XVIII ст. як жанр демократичний, прогресивний, тому що його розвиток збігся зі значними соціальними явищами й змінами в історії людства. «До нього зверталися письменники, журналісти, як правило, революційно-демократичної направленості» [16, с. 226].

Однак перші праобрази нарису з'явилися в 1709-1712 роках не в Росії, а в Англії. Це були сценки лондонського життя. У Франції до цього жанру зверталися просвітителі, у Німеччині його розвивали Гейне й Гете. У російській журналістиці поява нарису пов'язана з так званою літературною подорожжю.

Новим, якісно більш високим етапом у нарисовій творчості були твори майбутніх декабристів: широкою популярністю в той час користувалися дорожні нариси О. Бестужева «Гибралтар», «Записки о Голландии 1815 года»,

його ж «Поездка в Ревель» [16, с. 279]. Можна припустити, що з ранніми дорожніми нарисами О. Радищева й О. Бестужева Даль був знайомий (хоча б зі слів своїх викладачів у Морському корпусі) у роки своєї юності й вони, можливо, вплинули на його погляди, ранню творчість і, зокрема, на перший рукописний «Дневной журнал», який вів на бригу «Феникс».

Рукопис зберігся у зошиті з твердою картонною обкладинкою, що має 204 арк., списаних з обох боків чорним чорнилом. Титульний аркуш містить такі відомості: угорі зазначений автор, далі йде заголовок: «Записная книжка, 1817-1832». У наступних рядках читаємо: чорновий автограф, рос., нім. і лат. мов. Нумерація авторська». Картонна оправа зі шкіряною спинкою і кутами. Спинка із золотим тисненням. Папір білий і блакитний. Угорі й унизу спинка порвана. На вкладному аркуші – зміст. «Дневной журнал...» на сторінках 168-194 рукопису.

На першій з них, що слугує обкладинкою, читаємо: «Веденный на бриге «Феникс», коего длина 98 футов и 10 дюймов, ширина 30 футов и 8 дюймов, глубина 12 футов и 10 дюймов: у коего ахтерштевень сидит 15 футов и 6 дюймов; форштевень 11 и 6 дюймов; идучи из Санкт-Петербурга в различные порты Балтийского моря. Гардемарина Владимира Даля. 1817-го года, мая 20-го дня» [5, л. 168]. Зміст «Дневного журнала» незвичайний. Він віддзеркалює ранні погляди автора, а тому й вимагає більш детального розгляду.

На цій же сторінці перелічено поіменно дев'ять чиновників, що перебувають на бригу, у тому числі корпусний лейтенант князь С. Шихматов, який, як ми побачимо далі, прихильно ставився до юного Даля, і командир судна – лейтенант і кавалер П. Докторов (прізвище написано в рукописі через букву «к»). Сторінка закінчується повідомленням: «Гардемарин 12 человек. Всея команды 150 человек» [5, л. 168].

Наступна сторінка знову починається із вказівки: «Дневной журнал», а нижче перший журнальний запис, з якого ми дізнаємося, що Даль страждає «на морську хворобу»: «Мая 21-го числа в понедельник. Вчерашнего числа мы, т.е. 12 человек гардемарин, отправились из корпуса на 2-х катерах в Кронштадт, из

коих на одном находилась вся наша поклажа, а на другом мы сами под начальством г-на лейтенанта князя Шихматова. Вышедши из устья реки Невы на веслах, поставили паруса. Проехавши несколько, меня стало тошнить. Я уснул и проснулся уже близ Кронштадта. Приблизившись к бригу «Фениксу», на коем назначено было нам быть, мы пристали к нему и взошли на оный. Высокие борты сего судна, возвышающиеся сверх шкафута, мне показались весьма удивительны, хотя я и вообще мало (военных) судов видел. В скором времени нам показали назначенную для нас каюту, которая разделена на 12 полочек, на каждой из коих мы и положили тюфяки свои, прочію поклажу, и приуготовили все, чтоб в вечеру лечь там спать. Мы были приняты весьма хорошо г-ом лейтенантом Мардарьем Васильевичем Милюковым. Вскоре приехал и капитан брига, г-н лейтенант Дохторов; мы поужинали на бриге и легли на оных полочках или ящичках спать» [5, л. 169].

Незважаючи на те, що з часів цього першого запису Даля минуло 190 років, він легко читається. Правда, у ньому були допущені граматичні помилки, але в цілому він свідчить про вміння юного моряка, майбутнього письменника-публіциста, коротко й докладно викладати факти. «Сегодня поутру, – пише В. Даль, видимо, 22 травня, оскільки в журналі цього не зазначено, – мы были расписаны на 3 вахты, и меня написали во 2-ю. У г-на лейтенанта А. Моллера. Мардарій Васильевич сегодня же поутру стал обучать команду, которая вся почти у нас состоит из рекрутов, и по несчастію один из старых и опытных матрозов (видимо, за часів Даля замысть «с» у слові «матрос» писали «з» и у багатьох словах використовували із старослов'янської мови літеру «і») упал с Грота рея. Он схватился за грота Горден – оный в сіе время был отдан, – к великому нещастію матроза – и он полетел на палубу. Его ту же минуту отправили в гошпиталь, мы после узнали, что он ничего себе не повредил...» [5, л. 169 об.].

Із цього уривка можна переконатися, що вже в юні роки Даль мав хист коротко й чітко описувати предмети, викладати події й своє ставлення до них, що було властиво й нарисовцям – майбутнім декабристам. Цей хист із часом

розів'ється в унікальну художню майстерність письменника-публіциста. Однак низка дослідників із цього уривка виділили лише те, що матроська служба була важка, і додумали те, чого немає в журналі В. Даля [3; 4; 11]. Приміром, М. Бессараб пише: «Трапилася трагедія. Старий досвідчений матрос упав на палубу з грот-реї. Збіглася команда, нещасного підняли, поклали на ноші, відправили в госпіталь. На смерть наляканих кадетів запевнили, що він нічого собі не ушкодив» [11, с. 26]. І подібних нагнітаючих домислів у дослідниці творчості В. Даля багато. На наш погляд, робилося це з метою показати, як «важко було морякам при царі. Але ж Даль гранично чітко і ясно написав: «... и по несчастью один из старых и опытных матрозов упал с Грота рея. Он схватился за грота Горден – оный в сіе время был отдан, – к великому нещастію (виділ. нами. – Авт.) матроза – и он полетел на палубу. Его ту же минуту отправили в гошпиталь, мы после узнали, что он ничего себе не повредил...». Простота складу, точне вираження думки, правдивість відтворення подій без усякого вимислу вже присутні в цьому творі.

Як ми помітимо далі, ця риса буде властива й більш зрілим працям Даля. В «Дневном журнале» на документальній основі викладено важливі, на погляд юного Даля, події флотського життя. Це важливо публіцистів-початківців. Однак «Я» автора найчастіше відсторонялося від зображуваного, що, можливо, було й корисною умовою на початковому етапі оволодіння стилем. Даль учить стисло й зрозуміло висловлюватися на письмі. Із цією метою всі гардемарини вели «Дневные журналы» під наглядом наставників. Звідси певна заданість теми розповіді в першому нарисі Даля.

Під час плавання гардемарини повинні були розширити свій світогляд, усталити професійні навички, практикуватися в знанні іноземних мов. Для письмових вправ хоча й приділявся спеціальний час, але, за словами Даля, «...прошедшего года (у плаванні 1816 р. у крейсерстві на фрегаті «Малому» між Санкт-Петербургом і Кронштадтом з 14 липня по 16 серпня. – Прим. наша. – М. Є.) я был сигнальным, и не вёл вахтенного журнала, но сей год уже Журнал вести должен» [5, л. 169 об.].

Звідси в першому дорожньому нарисі така докладна протокольна хроніка, фотографічність фактів, за допомогою яких фіксується буквально все, що побачив і почув його автор. Ще немає цільового відбору фактів і їх розвиненого осмислення, коментування. Юному Далю поки бракує широти світоглядних поглядів, властивих, приміром, публіцистам того часу О. Радищеву, О. Бестужеву й О. Пушкіну; у нього ще немає чіткої соціальної позиції, здатності постійно дивуватися, що, зрештою, не дає змоги Далю всебічно осмислювати й аналізувати побачене під час плавання й більш цікаво його зображувати. У такий спосіб він міг би уникнути описовості й споглядальності, властивих завжди першій пробі публіцистичного пера. Підтвердження тому – раніше наведений нами запис в «Дневном журнале»: «Мая 23-го числа, в среду. Сегодня поутру приезжает к нам на бриг господин вице-адмирал и кавалер Ф. Моллер, он у каждого из нас спросил фамилию и, пожелавши нам всем счастливого пути, отправился на своем катере. Вскоре после него был г-н контр-адмирал и кавалер М. Коробка. В 1-м часу привалил к нам катер от господина Министра военных морских сил и кавалера Ивана Ивановича де Траверзе. Урядник, находящийся на катере, подал Павлу Афанасьевичу записку, в коей г-н Министр требовал меня к себе на яхту «Торнео». Я тот-час с позволением Сергея Александровича отправился...» [5, л. 170]. Тобто іде «нанизування» фактажа, хоча слід відзначити точність документальних фактів, їхню вірогідність, що є перевагою подібного писемного жанру.

Командир судна П. Дохтуров і корпусний лейтенант Сергій Олександрович Шихматов розуміли, чому із дванадцяти гардемаринів адмірالی вибрали Володимира. На яхті міністра звичайно перебували дами; щоб їх трохи розважити, високе начальство й запросило найкрасивішого юнака. Даль мав – високий зріст, широкі плечі, світлі кучері й небесно-голубі очі. «Скромный мальчик оробел совсем среди разряженных женщин под кружевными зонтиками. Особенно когда заметил, что великосветские кокетки принялись беззастенчиво его разглядывать, оценивая шестнадцатилетнего мужчину по

всем статьям и обмениваясь какими-то замечаниями, которые, вероятно, касались его наружности» [11, с. 28].

Коментуючи цей щоденниковий запис, М. Бессараб чомусь докірливо пояснила: «Треба було відпустити хлопчика геть, але, за порадою своєї дружини, міністр залишив Даля обідати. На бриг «Феникс» юнак повернувся тільки надвечір» [11, с. 29]. Що тут поганого, важко зрозуміти сучасному читачеві твору М. Бессараб.

Або така сентенція:

«Улюблене дітище Петра I – флот у першій чверті минулого століття занепав, – пише М. Бессараб. – Стихло суднобудування, обюрократилося вище начальство, остаточно заворовались чиновники середнього рангу. Повальне казнокрадство досягло фантастичних розмірів. Частина злочинців була викрита на скандальному карному процесі. Це якоюсь мірою очистило атмосферу, але, по суті справи, майже нічого не змінилося: шахраї стали обережніше, а порядки залишилися ті ж. «Щука вмерла, а зуби цілі», – проказували матроси. Вони ж охрестили славне Балтійське море Маркізовою калюжею, двома словами виразивши своє презирство до маркіза де Траверсі. Даль не міг у своєму щоденнику повторювати зухвалі морські слівця, він знайшов більш пристойну, напівофіційну форму для влучної назви: Маркізове море. Його можна зрозуміти: у щоденники гардемарина любили заглядати сановники, що відвідували бриг» [11, с. 29]. Вочевидь «згущення фарб», бажання дослідниці показати безвихідність становища юного Даля, його приреченість писати не про те, про що він знав або думав. Більше глибокий аналіз «Дневного журналу» показує, що писався він так, як міг на той момент писати Даль. Сама ж М. Бессараб після багатослівних сентенцій все-таки змушена визнати: «Сергій Олександрович Шихматов жадав від своїх учнів докладних щоденникових записів. І він, і командир судна Дохтуров, і обоє помічники командира знали, як багато дасть така подорож, якщо майбутні моряки навчатися записувати свої спостереження» [11, с. 29].

Однак наставники явно не вчили гардемарина наслідувати зразки дорожніх нарисів публіцистів того часу. Чи не тому безпосередньо про себе Даль повідомляє надзвичайно мало. Ми дотепер не знаємо, чому він відмовився танцювати на одному зі знатних балів. Не роздумував він і про суспільно-політичну ситуацію в Росії. Крім описаного вище випадку з матросом, читач нарисів з перших його сторінок знає лише, що Володимир Іванович страждає на морську хворобу; навіть аж ніяк не в штормову погоду його занудило на катері [5, л. 169]. Із цього приводу Ю. Фесенко відзначив: «Гардемарин намагається поволі перебороти слабкість, що виявилася. Щоденник стає для нього засобом відволікання від *жорстокої реальності*. Саме цим, поряд з вимогами наставників, викликана підвищена увага до всіляких незначних подробиць. У автора ще немає визначеної позиції з багатьох питань. Він йде за зовнішньою канвою подій, не доходить до змісту того, що відбувалося й, у всякому разі, залишає зроблені висновки при собі. Зрідка виникаючі узагальнення мають відвернений, моралізаторський характер» [4, с. 30].

У цьому відгуку Ю. Фесенко ми з усім погоджуємося за винятком «жорстокої реальності». Реальність для В. Даля й всіх гардемаринів була насичена цікавою різноманітністю подій при заході до будь-якого порту – чи то російського, чи то іноземного. Їх скрізь зустрічали й проводжали з глибокою повагою як дітей дворян, майбутніх захисників морських кордонів Російської імперії. Зі зрозумілих причин у радянський час про це не йшлося, але ж на дві третини «Дневной журнал» складається з описів світських раутів. Ось, наприклад, запис від 24 травня: «Сего числа сvez нас Сергей Александрович в Кронштат для прогулки в тамошнем летнем саду...». Далі йдуть враження Даля від побаченого: «В саду мы видели Дворец – деревянный домик Петра Великого. Сие строение показывает сколь мало требовали в тогдашнія времена прихоти даже и самих Государей! Всякий почти мещанин имеет теперь каменный и пышный дом. В одних уже деревнях остались жилища Петра Великого!» – каже Даль, повідомивши, що не так вже погано живеться на Русі майже кожному міщанинові [5, л. 170]. Наступного дня «... поутру Сергей

Александрович опять нас взял в Кронштат, где мы и видели Артилерійській Арсенал... Мне, – поделился В. Даль, – по крайней мере, оный Арсенал очень понравился...» [5, л. 170].

А от як описує юний моряк добродушність і турботу командира й начальника порту Рочесальмської гавані Федора Власовича Веселаго: «Сей человек, как и его супруга, приняли нас как возможно было поступить родителям со своими детьми. В первый день они нас, хотя мы и были им совершенно незнакомы, пригласили к себе обедать, и приготовили для нас баню. После обеда, хотели даже нас оставить ночевать, но как сего невозможно было сделать, то он, по крайней мере, троих из нас: Фофанова, Завалишина и Нахимова, коих он знал уже прежде, у себя оставил. Он нас и то с тем отпустил, чтобы на другой день опять к нему на обед приехали. По сей то причине сегодня мы опять у него были. Но и сего ему не было довольно; он опять тех же троих у себя оставил, и ещё взял Станицкого, и на другой день опять нас просил приезжать к нему, чтобы ехать в нем в крепость Кюмень...» [5, л. 172].

Про таку привітність з боку високопоставлених осіб повідомляється Далем майже на кожній сторінці журналу: «Іюня 12-го, во вторник... В 9 часов утра поехали в церковь, а потом к главному командиру порта капитану командору (графу) Логану Петровичу Гейдену...» [5, л. 173 об]. «Іюня 17-го числа, в воскресенье. При возвращении своём повстречался с нами г-н мичман Лавров, который от имени г-на плац-маіора Николая Сентоновича Абрютина, просил у Сергея Александровича прислать к нему какого-нибудь гардемарина из 1-ой роты, потому что дети его в одной роте находятся, то он и хотел иметь лучшие от них известия. Я, – не без гідності пише Даль, – был послан к нему, и был как им так и его супругою принят весьма хорошо. Он меня оставил у себя обедать, а после обеда отправил на бриг» [5, л. 174].

І знову: «19-го числа во вторник. Сего числа я по приказанию Сергея Александровича явился на бриг. После обеда мы ездили на остров Ст. Гамма... Во все время, что я был у Матвея Ивановича г-на доктора Врачко, был принят и

угощён как им, так и Карлом Францевичем де Лавроном, (жівущім у него весьма хорошо...)» [5, л. 1724-174 об].

Через те, що неможливо в нашому дослідженні процитувати всі випадки батьківської турботи про юне покоління майбутніх мічманів, назвемо лише особливі моменти, але їх досить, щоб переконатися, що В. Даля не супроводжувала «жорстока реальність»: «В субботу после обеда мы были опять позваны к графу Гейдену на мызу» [5, л. 175 об].; «Мы были представлены главному командиру Роману Романовичу Галлу, а после коменданту крепости (Риги), и наконец, гражданскому Губернатору...» [5, л. 176 об]; «10-го во вторник возили нас на берег и представили полномочному послу при шведском дворе барону Петру Карниловичу Сухтелину...». «11-го числа в среду... были мы с Фёдором Степановичем Мачульским в старой Стокгольмской церкви «Риттергольм», в коей хоронят королей...» [5, л. 177 об]; «13-го числа были мы с Фёдором Степановичем в Дрогенстольме, где мы в хорошей бане два раза купались, и были в дрогенстольмском дворце; 1-я комната вся украшена картинами, 2-я парадная спальня убрана богато и пышно шёлковыми материями и имеет трон...» [5, л. 178-178 об]; «Осмотрев дворец, мы в трактире, а после обеда были в королевском саду и китайском дворце, который наполнен китайскими вещами всякого рода» [5, л. 173]; «Весьма весело проводили мы здесь дни в Стокгольме. 14-го числа поехали мы с адъютантом здешнего военного Губернатора в Стокгольмский дворец... Из дворца поехали мы на бриг, а после обеда съехали с онога на мызу крон-принца, где ему и были представлены генералом бароном Петром Карниловичем Сухтелином. Его высочество крон-принц Карл Юган говорил с нами, которыми из нас также и сын его молодой принц Оскар...» [5, л. 179 об – 180]; «18-го числа остальные 6, в числе коих и я, ездили к барону Петру Карниловичу Сухтелину на дачу; много ещё других гостей у него было, и посему он угощал всех богатым обедом...» [5, л. 181]; «... После обеда поехали в 3-х нанятых для нас каретах во дворец Гагу, где и были представлены королеве. Она весьма хорошо нас

приняла и с иными говорила, но я, – жалкує юний Даль, – опять не был в числе оных. Она ещё приказала подать нам лимонаду, а потом уехали на бриг».

І тут В. Даль майстерно відтворив костюм королеви: «Королева была одета в голубом шёлковом платье с кружевами и в таковой же шляпе с белыми перьями. После сего мы поехали по приглашению министра на дачу в Ульриксдаль, там мы гуляли много в саду, и рвали ягод, пили чай, а наконец возвратились на бриг» [5, л. 181 об].

Зустрічі, знайомства з державними особами Швеції, пишні прийоми тривали ледь не щодня: «18-го числа. Сей день был у нас граф Розен – адъютант принца Оскара. 19-го числа. Ездили в здешний магистрат, в коем заседают 24 члена купечества, главный заседатель есть главный губернатор. Здесь, – визначає В. Даль не за своїми юними роками істотну деталь, – висят портреты всех бывших в Стокгольме главных губернаторов» [5, л. 182].

Наступний запис підсилює враження від того, як радо й гостинно зустрічали гардемарина в «вищому світі» Швеції: «20-го числа. Сего числа ездили мы в церковь, а немного по позже (так написано в рукопису) ездили мы в кадетский корпус. Мы нашли всех кадет построенных во фронт, ибо они ожидали принца Оскара. С начала (так в рукопису) приехали Барон Сухтелен и директор корпуса с многими другими знатными господами, а потом и сам принц Оскар; они ему трижды кричали ура, а он, отблагодаривши, приказал их распустить, потом к ним приближался (так в рукопису) и с некоторыми из нас, но не со мной, говорил. В скором времени повели нас всех обедать; сей обед был великолепен, пышен и богат. Всевозможныя вины и напитки подавали за столом. Весь сервис был из славного фарфору с его золотым вензелем. По окончаніи обеда пили за здоровье принца и кричали ура! Потом пошли мы в сад, в беседку, построенную в виде храма, которого колонны сверху до низу обвиты были лаврами; здесь пили кофій, а потом пошли смотреть гимнастическія упражненія кадет, но как сіє было скоро после обеда, то им и трудно было так хорошо прыгать и лазить как обыкновенно, почему сей раз

волтижированіе их было не весьма искусно» [5, л. 183]. Тут знову вражає читача стислість і чіткість викладу причини й наслідки дії.

Черги прийомів тривають: «В понедельник 23-го. Поутру ездили мы прощатся (так в рукописи) к Барону Петру Карниловичу Сухтелину. Он весьма ласково попрощался в нами, просил не забывать его и проч...» [5, л. 183 об]. Звернемо увагу на цю деталь: барон Сухтелін навіть «просив не забувати його».

Але попереду Данія – батьківщина батька юного В. Даля. І тут вражають уяву пишні й знатні прийоми гардемарина: «12 числа поехали мы на берег, чтобы представиться главным флотским чиновникам. Мы увидели, что Копенгаген весьма хорошо и правильно выстроен, имеет улицы широкія и дома доволіно высокія, кои имеют хороший вид... Теперь скажу, куда мы ездили. Во 1-х, к нашему поверенному в делах Исаку Абрамовичу Фон-Брину; он угостил нас завтраком, а потом пошёл с нами к директору корпуса г-ну контр-адмиралу Снидорфу, который нас весьма милостиво принял и сказал, что хотя короля теперь нету, ибо он изволил отбыть в Голстинію, – но что не смотря на всё сіе мы все здешнія редкости увидим, ибо он ему сверх сего ещё дал средства угощать нас как можно лучше. Потом к г-ну вице-Адмиралу 2-му члену Адмиралтейской коллегіи Билле; к г-ну полному Адмиралу Кригеру, к г-ну Контр-Адмиралу Левенур, г-ну адмиралу Флюгелю, 1-му члену Адмиралтейской коллегіи, к г-ну Министру Иностранных дел Розен-Кранцу и, наконец, к г-ну Адмиралу Винтерфильду...» [5, л. 187]. На звороті цієї сторінки читаємо: «... Осмотрев сіе пошли к адмиралу Кригеру, где завтракали, а потом пошли к адмиралу Снидорфу, где был богатый обед. После сего гуляли несколько в саду, а потом пошли в театр» [5, л. 187 об]. «Потом, – продовжує моряк-мандрівник дворянського роду, – были в картинной Галлерей некоего приватного человека; у него изо всех картин лучше всех была нарисована Голова Крестителя. Потом были в королевской библіотеки, где находится более четырёх тысяч книг; мы отобедали в трактире с адмиралом Снидорфом и с некоторыми из датских кадет; поехали представляться принцу и принцессе в загородное местечко Сорнфрид. Имя принца есть Христіян и брата его

Фердинанд; супруга же Христиана принцеса Луиза, сіи два брата суть двоюродные братья короля Фридриха 6-го» [5, л. 188-188 об].

Із цих уривків складається зовсім інша картина, ніж вона представлена деякими дослідниками творчості В. Даля в радянські часи і навіть самим Володимиром Івановичем у його «Автобиографической записке» про порядки виховання й навчання майбутніх офіцерів Російського флоту. З «Дневного журнала...» ясно одне: у всіх російських та іноземних портах гардемаринів зустрічають як дітей дворян – правлячого класу в Росії. До них виявляється батьківська й командирська турбота, їх знайомлять із впливовими особами Російського флоту, Швеції, Данії, державними діячами й навіть із королівськими особами... З них наполегливо готують високоосвічену, висококультурну й патріотичну еліту Росії. У журналі немає й натяку на якісь дії з боку начальницького складу брига «Феникс», що принижують честь і достоїнство молодих дворян. До лютеранина Даля всі ставляться навіть краще, ніж до інших. Йому дозволяється окремо відвідувати лютеранські церкви й храми. Як ми побачимо далі, його просто люблять і командири й нові знайомі із числа знатних людей Швеції й Данії не в останню чергу тому, що він начитаний, знає кілька іноземних мов.

Через відомі причини радянські дослідники життєдіяльності Даля свідомо замовчували відтворені нами уривки з «Дневного журнала...», посилено прагнули «наблизити» Даля до «народних мас» [11].

Відновлюючи реальну дійсність, змальовану Далем у журналі, можна констатувати, що в ньому й натяку немає на «жорстоку реальність». За світськими втіхами йому, часом, ніколи навіть вчасно зробити чергові записи в журналі. Однак з дослідниками минулих років можна погодитися, що в «первенце» Даля багато недоліків. Аналізуючи стиль першого шляхового нарису майбутнього публіциста, мимоволі дивуєшся великоваговій побудові фраз у дусі XVIII століття: «Приятнейшее место для отдыха есть скамейка, под 120-летним древом оставленная; распространившему вокруг себя на довольно пространство сучья свои – коих ветви уже землю касают». Ці речення немов

калька із фрази німецькою мовою. І далі в тому ж дусі: «Я тут вспомнил каштановое дерево, которого лета я в точности не помню, но знаю, что оныя также сверх 100 лет простираются, оное стоит в Черной деревне, на полуострове Крыме; на сем каштановом древе построена промежду сучьями беседка, в коей около 8-ми человек вокруг стола сидеть могут» [5, л. 175].

Крім цього, під впливом, мабуть, листування гардемарина В. Даля з батьками, сестрами німецькою мовою він постійно виносить дієслова в кінець синтаксичних конструкцій. Додаткову монотонність записам у журналі надають нескінченні описи обідів, прогулянок, музейних експонатів тощо. Наприклад, фрагмент відвідування Стокгольмської кунст-камери: «...противу петербургской она конечно мала, но есть в ней весьма много примечания достойное, как то: зародыш слона, зародыш кита, двухголовной ягненок, весьма много уродов как человек, так и различных зверей; более 50 сортов многообразных иностранных змиев, около 20 сортов самых редких и иностранных рыб, весьма много минералов, две мумии из Египта, лежавших тоже там более 3000 лет; черная белка, ворон с белыми крыльями, крокодил, черепаха величиною в канапейный круглый стол, голова носорога, молодой гиппопотам, голова буйвола, втрое больше обыкновенной бычачей головы, великое множество африканских, азиатских и американских птиц, и растений, имена коих я не знаю» [5, л. 186].

Дослідники цього фрагменту відзначають, що подібні перерахування роблять честь авторській скрупульозності, але трохи стомлюють при читанні [4, с. 32]. «Кожна культурна людина мусить уміти просто й зрозуміло викладати на папері свої думки», – наставляли корпусні вчителі гардемарина [11, с. 30]. Від них, очевидно, В. Даль засвоїв, що запис у щоденнику (читай: у шляховому нарисі) має не тільки щось розповісти, але й схвилювати. Щодо цього, мабуть, найкращі записи гардемарина зроблені напередодні підходу корабля до Копенгагена й перебування в цьому місті. «Даль нікому не розповідав про свої хвилювання, але на душі в нього було дуже тривожно», – стверджує М. Бессараб [11, с. 33], посилаючись на В. Даля: «Когда я плыл к

берегам Дании, меня волновало то, что я увижу отечество моих предков, мое отечество. *Ступив на берег Дании, я на первых же порах окончательно убедился, что отечество мое Россия, что нет у меня ничего общего с отчизною моих предков. Немцев же я всегда считал народом для себя чуждым*» (виділ. нами. – М. Є.) [11, с. 33]. Звідки узялася «тривога» у дослідниці, зрозуміти важко. Однак є в М. Бессараб і правильні висновки: «Шихматов дуже любив Володю, він розумів, як писав згодом Даль, «...ту страшную, отчаянную пустоту, которую чувствует человек, когда в первый раз начинает постигать назначение свое, широко разведет сильные руки, чтоб обнять весь свет, и заплачет о своем одиночестве...» [11, с. 33]. Але, однак, подібне почуття знайоме кожній мислячій людині, спрямованій до шляхетної мети.

Однак для дослідження ранніх поглядів В. Даля важливі не ці висновки, а метод опису ним своєї другої батьківщини – Данії, своїх вражень від відвідування Копенгагена: «11 августа стали на рейд. Не прошло и пятнадцати минут, как на борт «Феникса» поднялись два офицера и предложили свои услуги. «Они были посланы от директора здешнего морского корпуса г-на контр-адмирала Снидорфа.

14-го числа были мы в музее, где видели множество картин различных художников» [5, л. 187 об]. У цей день Шихматов представив їх до двору. Під час розкішного обіду г-н Фон-Брин сказав принцові, пише у своєму щоденнику Даль, «что мой отец датчанин, и посему он меня спросил по-датски, говорю ли я на сем языке, но я по-французски отвечал ему, что я родился в России, и посему не знаю оного» [5, л. 189]. Ці авторські слова важливі для подальшого розуміння руськості Даля, його російського патріотизму.

«19-го числа. После обеда поехали в приготовленных для нас каретах на бал, где нашли несколько кадет и директора корпуса адмирала Снидорфа. Вскоре стали съезжаться гости, в числе коих был и принц Фердинанд. Г-н Снидорф дал каждому из нас по даме, чтобы с нею танцевать и вести к ужину. Я с трудом мог отговориться, чтобы не танцевать... Продолжался

оний бал до 5 часов утра, считая также время ужина, который был весьма богат и пышен. В саду стояли пушки, и как скоро пили за здоровье императора Александра и датского короля, то палили из оных», – записує Даль [5, л. 190 об-191].

І відразу скоромовкою: «22-го числа... Утром же Сергей Александрович взял меня в город..., старался отыскать кого-либо из моей родни, но сие было тщетно» [5, л. 191 об]. Словом, вся рідня його... у Росії. І начебто з полегшенням він поспішає закінчити свій журнал: «Сентябрь 7-го числа. Сегодня после полудни мы уже приближались к Ревелю, а по причине противного ветру при входе на рейд лавировали и, по несчастию, при середине поворота грот-марса-були – отдай, приткнулись к мели. Мы сели всем лагом на фут, а ахтерштевнем на 1 ½ фута в жидкий ил» [5, л. 192 об]. Підійшов баркас, але не зміг зрушити фрегат з місця. Отут на допомогу баркасу прийшли десять шлюпок, свій якір «Фенікс» кинув, і тоді, як пише Даль, «оним на канате с мели стянулись, сбросив на баркас 8 коронад и все ядра, под парусами приблизились к стенам ревельским, где и бросили якорь» [5, л. 192 об-193].

Нарешті, останній запис: «16-го числа, в воскресенье. Вчерашнего числа при ветре SW снялись с якоря и легли в бакштаг на N 20 часов шли мы различными курсами при довольно свежем ветре и сегодня поутру пришли на малый кронштадтский рейд. Мы поутру съезжали в церковь, где поблагодарив всевышнего за благополучное окончание плавания нашего, возвратились на бриг. Завтрашняго числа надеемся отправиться на пассажир-боте вернемся в наш корпус» [5, л. 194].

Так закінчується цей перший твір В. Даля: п'ятдесят сім сторінок щільного блакитного паперу, пописаного чітким, густим почерком. На відміну від Ю. Фесенка, М. Бессараб зробила висновок: «У первістка Даля є безсумнівна гідність: шляхетна простота стилю» [11, с. 35]. На нашу думку, отут вона права, але правий і Ю. Фесенко, коли критично оцінив перші журналістські здібності В. Даля. М. Бессараб права тому, що довела: за першим шляховим нарисом можна образно відновити побутові сторони життя юного

Даля, а також думки й почуття його автора, а це вже явні переваги «первенця» Володимира Івановича. Крім того, у щоденнику зафіксовано деякі історичні моменти з життя Російського флоту першої чверті ХІХ століття, наведено справжні імена багатьох відомих людей того часу. Для документальної літератури, до якої варто віднести й «первенця» Даля, це явні ознаки прояву в ньому публіцистичних поглядів.

Такий перший плід на шляху В. Даля, плід, на нашу думку, ґрунтовного навчання в Морському корпусі, близького (у деяких деталях) навчання сучасних журналістів. «Кращі вихованці, за існуючою в корпусі традицією, задавали один одному твори на різноманітні теми. Серед них особливо виділялися роботи Павла Новосильського, Степана Лихоніна, Дмитра Завалишина, Павла Нахімова й Володимира Даля. Уже в цих творах Даль унікав надмірного й, до речі, досить модного тоді вживання іноземних слів» [11, с. 37].

У корпусі В. Даль відомий як письменник не тільки через вірші. У ті роки він склав свій перший словник. Тридцять чотири слова кадетського жаргону. У зв'язку із цим М. Бессараб справедливо запитала: «Чи не відбулися в цьому жарті пристрасті майбутнього лексикографа?» [11, с. 37]. Ствердно можна сказати лише те, що саме в роки навчання в Морському корпусі у В. Даля виявилася схильність до збагачення своїх «запасів» новими словами й незвичайними зворотами мови, що завжди на Русі було властиво досвідченим письменникам-публіцистам. Дещо пізніше, у ХХ столітті, учені-журналістикознавці визнають, що для журналіста-публіциста важливо виробити практику систематичного ведення анотованих карток і складання тематичних картотек стосовно кола питань, яким публіцист віддає перевагу у своїй творчій діяльності [17, с. 20]. В. Даль віддавав перевагу збиранню нових слів і незвичайних зворотів мови, що властиво багатьом публіцистам минулого й сьогодення. Саме вміння «вести досьє й записні книжки, документувати отримані дані, – пише наш сучасник, теоретик публіцистики Є.Прохоров, –

необхідно, «...щоб мати достатню впевненість при публікації фактів» [18, с. 303].

Неодноразово підтверджений факт, що під час навчання в корпусі у Даля як майбутнього письменника й публіциста, були записні книжки, а можливо, й картотека: «Мічман Даль метушиться, витягає із глибокої кишені записну книжку, олівець, довго дме на заляклі пальці, виводить старанно: «Замолаживать – иначе пасмурнеть – в Новгородской губернии значит заволакиваться тучками, говоря о небе, клониться к ненастью» [3, с. 7]. Хоча ця дія мічманом Поцелуєвим (читаємо Далем) зроблена вже після закінчення Морського корпусу, записна книжка в нього була давно. М. Бессараб називає її зошитом «у коричневому плетінні» [11, с. 38]. Суть справи від цього не міняється: вочевидь задатки у В. Даля – мислителя, а тому досвід створення ним першого шляхового нарису може бути використаний на факультетах історії, журналістики під час навчання нових поколінь публіцистичних діячів.

2.1.2. Роздуми у мандрівці про загальнолюдські цінності

Особливо наочно роздуми про загальнолюдські цінності проявилися при створенні В. Далем другого шляхового нарису. Як відомо, 3 березня 1819 р. Даль став мічманом і був випущений у Чорноморський Флот. В. Порудомінський наполягає: «Час не вбито намертво. П'ятдесят два предмети, що становили курс наук у корпусі, назавжди залишаться в чіпкій пам'яті Даля й, якщо не щораз згодяться йому впрямую, то допоможуть осягати інші науки, схоплювати й запам'ятовувати нові відомості, тобто буде жити цю Далеву «всеобщность», а вона – неодмінна частина його праць і долі...» [11, с. 44].

Позначилася вона й на публіцистичному стилі Даля при створенні другого шляхового нарису «Записки, веденные идучи с эскадрою на 44-х пушечном фрегате «Флоре»; коего длина 159 фут., 4 дюйма; ширина 41 фут 8 дюйм.; ахтерштевень в полном грузу сидит 18 ф. 6 дюйм., форштевень 16 фут. 9 дюймов. – Мичманом Далем 1-м» тому, що на борту був і мічман «Даль 2-й», його брат Карл. Відповідно до їхніх послужних списків 1820, 1821, 1822 р. у

плаванні на «Флоре» з ескадрою по Чорному морю для практики й еволюції» вони перебували з 1 червня по 1 вересня 1820 р. [4, с. 33; 46, с. 51].

Низка учених уже докладно досліджували цей твір [11; с. 4] і одноставно відзначили високу майстерність Даля-нарисовця. Особливо точно й більш повно охарактеризував зміни, що відбулися у манері оповідання, мові й стилі публіциста-початківця Ю. Фесенко: «У творі начисто відсутні архаїчні обороти. Монотонних повторів, нескінченних перерахувань немає й у споміні. Текст витканий з тонких спостережень, дотепних зауважень, контрастних картин, соковитої розмовної мови з буянням усіляких паремій. Одне настільки природно змінюється іншим, підкоряючись загальному авторському настрою, що ледь піддається штучному умовному розніманню. Кожен день або поворот судна, маневр ескадри, або зміна погоди мають свій смисл, тому що неповторна кожна мить скороминучого буття» [4, с. 33].

В «Записках...» чітко вималювалася й інша особливість письменницького стилю В. Даля – стриманість при викладенні фактів, що відносяться до всього, пов'язаного з ім'ям Государя Імператора. Ця стриманість буде проявлятися й у пізніших публіцистичних працях Володимира Івановича, за що, як ми вказували вище, одні радянські літературознавці охрестили його «поборником самодержавства», інші – «укладачем обласного словника». Однак більш глибоке дослідження й перших, і наступних публіцистичних творів приводить до думки, що в них В. Даль виявився людиною глибоко сумлінною, правдивою і дуже коректною при викладенні фактів і такою, що ніколи не допускає невиправданих домислів. Наприклад, запис від 6 червня під час депутатського огляду морських навчань: «Люди стояли по реям, кричали ура! И салютовали по 15 выстрелов с корабля (не знаю, по какому закону). После того разсвечивались флагами, и на флагманском корабле был, как говорят, *бал*; – палили опять несколько раз из пушек, желая сим подкрепить здоровье произносимого над рюмкою вина имени. Императорский штандарт (по желтому полю черной орел) был, конечно, ошибкою, на флагманском корабле поднят

вверх ногами – маловажний случай, который, однако, подал случай к достойному сотрясению внутренностей» [5, с. 154].

Запис різко обривається без коментарів і починається опис іншого дня: «Июня 10-го. Вчера флагман отдал фор-марса-лось (сигнал: быть готовым к снятию с якоря, не спускать людей на берег, и проч...); а сегодня поутру, по сигналу подняли один якорь... Прости Севастополь, – сказал бы я, если бы я удалялся от Севастополя веселого, приятного, – но я скажу: слава Богу, что удаляемся от Севастополя угрюмого, скучного, и прощаюсь только с прекрасными его окружностями, с одною натурою, не с людьми». І відразу йде історико-географічна довідка, увінчана прислів'ям: «...впрочем, может быть и нужда научила их Богу молиться, как говорится в пословице». Потім виникає жаль про руйнування людьми печер – «цих дорогоцінних пам'ятників стародавності» – заради видобутку каменю й натхненний опис ріки Бельбек, що завершується так... по другу сторону море, слиясь с небом, открыв просторный горизонт, другого рода зрелище представляет» [5, с. 154].

Із приводу дієслова наприкінці запису Ю. Фесенко помітив: «Дієслово наприкінці періоду тут (до речі, один раз ужитий у подібній позиції в тексті) іронічно «закруглює» попереднє й «відкриває» запис наступного дня: «11-го числа. Приготовивши все еще вчера с вечера, сегодня поутру в 4 часа мы вступили под паруса...». Неважко помітити, що дати відокремлюють один несхожий фрагмент від іншого й по суті ритмізують оповідання. Різні рівні сприйняття дійсності примхливо переплітаються, підсилюючи відчуття легкості й простору, вступають у нові значеннєві співвідношення, тому що обумовлені єдиним авторським світовідчуттям» [4, с. 34-35].

Безперечною вдачею варто визнати й створення образу автору. «Це незалежний світський парубок, що вільно висловлює свої погляди. Він постає як суверенна особистість, член екіпажу «Флоры», автор «Записок». Перелічені «іпостасі» автора перетинаються, взаємодоповнюються, що дозволяє передати невичерпність людського «я». У свою чергу, виникаючі авторські «образи» багатомірні й неоднозначні. Виведений образ зберігає риси подібності з

автором «Дневного журнала» 1817 р. Але якщо тоді він лише пасивно констатував свою морську хворобу, то в 1820 р. навчається плавати й замислюється про служіння батьківщині: «13-го числа. Вчора и сегодня – два злые дня для меня; ветер свежий, и я уже брожу без головы. – Неужели я весь свой век буду мучиться таким образом, не будучи в состоянии помочь самому себе? Не только не приносит ни малейшей пользы отечеству, и службе, но напротив того, быть в тягость самому себе, и другим? – Неприятная, сердце оскорбляющая мысль... Надобно ждать облегчения от времени (если это возможно) или искать другую дорогу...

15 июня. Довольно тихо – и я слава Богу здоров» (Зап. № 1, л. 155).

Але незабаром почуття прекрасного, притаманне автору, бере гору, і вже запис від 16 червня вражає акварельною прозорістю малюнка: «Видели мы два тифона: один весьма отдаленный поутру. Который держался не долее 5 минут и был в виде конуса. Коего основание сливалось с облаками, и вершина касалась поверхности моря, он шел не прямо, но искривившись на одну сторону. Другой же представлял прекрасный вид и держался довольно долго. Солнце было при захождении, и лучами своими обаграло весь запад; по сему-то пурпуровому полю, медленно двигался величайший, водяной цилиндр – вершина его также касалась облаков, но он стоял совершенно прямо. Я при сем случае более, нежели при каком другом, сожалел, что не умею рисовать» [4, с. 35-36].

Ряд дослідників [4; 10; 11] наполягають на тому, що автор в останніх рядках скромнічає, «...адже, по суті, він відтворив всю картину словесно» [4, с. 36]. Однак від дослідників «вислизнув» очевидний факт про прагнення В. Даля до «всеядності», про його щирий жаль, що він не вмів малювати. Йому просто недостатньо малювати побачену захопливу картину буття своїми словами, але й втілити її на полотні навечно для всіх, хто так само, як він, захоплено сприймає навколишню дійсність. У той же час тут є присутнім неусвідомлений ще юним Далем журналістський прийом – дати читачеві домислити невідтворне словами, спираючись на свій досвід спілкування з художніми полотнами.

Потім йдуть описи «сімейних справ»: 22 червня В. Даль одержує несподівану звістку про смерть сестри [5, с. 155]. «Сімейний лейтмотив, поряд з поетичними почуттями, максимально ліризує оповідання» [4, с. 36]. Із цим можна погодитися, додавши: автор «Записок...» розкривається як люблячий син, брат, який жадає довгоочікуваної зустрічі із близькими в Миколаєві 8 вересня.

У нарисі простежується й інший лейтмотив, пов'язаний із усілякими нещастями на кораблях. І отут мимоволі запрошується порівняння з текстом першого нариса, створеного в 1817 р., у якому лише мимоволі повідомлялося про падіння матроса із щогли. У «Записках...» 1820 р. мова йде не про навчальні маневри, а про бойові дії. 4 липня грозою «ушкодило» на «Язоні» – трьох, на «Скором» – трьох, на «Лесном» – дев'ятьох людей. «Они все еще живы, – зауважує Даль, – Бог весть что с ними будет». А ледь вище: «Повреждение у кораблей довольно велико, а адмирал их не отправляет. Дай Бог, я жажду земли» [5, л. 157-158].

Суворі документальність, властива нарисовій літературі, властива й праці молодого ще В. Даля. По ній легко відтворюються факти історії, справжні діючі особи. Так, згаданий у передостанньому реченні адмірал – Головний командир Чорноморського Флоту й портів віце-адмірал О. Грейг надалі зіграє фатальну роль у долі В. Даля. У його «Записках...» зазначено, що 13 липня Грейг відбув на своїй яхті до Миколаєва, а 15-го кораблі повернулися для ремонту до Севастополя. Однак уже 26-го, за його наказом з Миколаєва всі вони, усунувши остаточно ушкодження, вийшли в море. Даль дотепно згадує українське прислів'я, виражаючи, мабуть, думку, що переважає на кораблях: «Пляши, враже, як пан каже!». «Тому й виникаюче у фіналі розгорнуте порівняння цілком може мати на увазі віце-адмірала: «Часто бывают такие тифоны и между нами: обыкновенный человек делается вдруг слепую судьбою для всех страшным, ужасным, сильным. Летит, бежит, с шумом и презрением низвергает все, что ему встречается, пыль и брызги летят по сторонам, все трепещут – вдруг, толчок той же судьбины, и призрак исчез! Все смотрят, ищут, и в

ничтожество его не отличаются от простого человека!» «Думаємо, тут проглядаються джерела майбутнього зіткнення Даля із Грейгом в 1823 році» [4, с. 37-38]. Але із цих рядків починається й більше глибоке осмислення Далем оточуючої його дійсності, історичних особистостей.

Таким чином, підсумовуючи сказане, визнаємо, що автор «Записок» закоханий у свій корабель, пишається його швидкохідністю і йому прикро, коли їх один раз обганяє «Меркурій». Він захоплений погодженими рухами вітрильників, і їхні назви звучать, як ноти чудової пісні. Він захопливо пише про полювання на околицях Севастополя, про перелітних перепелів, про своє прикре падіння із трапа у воду й та ін. Для нього немає «високих» і «низьких», «важливих» і «дрібних» тем. У «Записках» тріумфує радісне сприйняття життя. Заключні рядки твору вміщено на арк. 166. А на наступному аркуші безіменний «морской волк» залишив такий відгук: «Вибайте мене великодушно, Володимире Івановичу. Після відлучки Вашої до Миколаєва... я насмілюся потривожити ваші манускрипти й з більшим задоволенням провів час, сидячи за столом із люлькою й з Вашим журналом».

Здавалося б, після настільки багатообіцяльних знахідок і похвального відгуку (мабуть, старшого товариша Даля) про «Записки» Даль продовжить їх розробку. Але відбувається інакше (хоча, можливо, деякі його прозаїчні тексти поки не виявлені). Він звертається до драматургії.

Але ця тема не стосується нашого дослідження, тому що в драматургії Даля немає документальної основи і якихось історичних фактів. Ми лише нагадаємо, що поряд із двома названими нами шляховими нарисами ранній В. Даль написав дві п'єси – «Медведь в маскараде. Комедия в одном действии. Писано 1822 года» і «Невеста в мешке, или Билет в Казань. Небольшая комедия в одном действии. Писана 1821 года». Однак є й загальне: нариси і п'єси дотепер не опубліковані у відкритій пресі. Можливо, правильно, що зберігається побажання В. Даля: «Все, что содержится в этой книге, отнюдь не для печатания...» Ця дошкульна самооцінка своїх ранніх поглядів, на наш

погляд, є надзвичайно суворою і свідчить про самокритичність цієї видатної людини.

Мотив творчих задумів як наукова проблема письменницької публіцистики в українському журналістикознавстві найбільш повно в 2004 р. розглянутий доктором філологічних наук, професором В. Галич [19, с. 114-128]. За її твердженням, задум, тема, концепція, ідея створення, як складові процесу, публіцистичного твору завжди перебували в полі зору дослідників журналістської майстерності. В аналізі етапів цього процесу, а саме: виникнення задуму, збирання й систематизації матеріалу (формування теми, розробка концепції попереднього знайомства з життєвими явищами, зустрічі з героями) і реалізації задуму – мають чимало загального з народженням художнього твору.

Низка учених, за винятком тих, хто безпосередньо вивчає публіцистику, не враховуючи специфіку журналістського твору, дотепер часто користуються надбаннями літературознавства. Проте слід брати до уваги, що журналістський твір починається не так, як художній, що в 1989 році доказово обґрунтував український теоретик публіцистики В. Здоровега. Поставивши собі запитання, із чого починається журналістський твір, він відзначив: «Багатьом не знайомим із проблемами творчості людям, у тому числі й початківцям журналістам, здається, що журналістський твір починається з факту. Думають при цьому приблизно так: журналістика відображає, відкриває, аналізує факти реального життя. Отже, з факту, конкретного життєвого явища й починається журналістська творчість. Насправді ж, – продовжує теоретик, – процес творчості значно складніший. Без сумніву, факти, явища дійсності є предметом зображення, джерелом виступів, поштовхом до написання заміток, кореспонденцій, нарисів, фейлетонів. Однак між фактами дійсності й конкретними творами журналістики існує ряд проміжних логічних операцій, без осмислення й аналізу яких важко охопити творчий процес у журналістиці» [20, с. 45-46].

Виходячи із цього В. Здоровага, а потім В. Галич дійшли висновку, що між задумом і завершеним публіцистичним твором існує не тільки серія логічних, але й складних психологічних операцій, спрямованих на переплавлення факту в образ, і навпаки, образ, вибудований на експресивно-почуттєвому сприйнятті життєвого матеріалу, – у пізнаваний факт. «Особливо складною, – на думку В. Галич, – є технологія формування задуму у творчості письменника-публіциста, тому що духовний простір творця являє собою єдиний і стійкий моноліт почуття й думки, у якому часом важко розрізнити стадії окресленого визрівання наміру написати художній або публіцистичний твір» [19, с. 114].

У цьому контексті цікавою і змістовною є творча лабораторія Володимира Даля, одного із провідних прозаїків XIX сторіччя, у духовній скарбниці якого публіцистика займає помітне місце, характеризуючи його не тільки як пильного спостерігача за явищами свого часу, але й чутливого до злободенних питань Громадянина, справді російського за духом патріота Росії.

Специфіка художнього мислення письменника, як було показано нами в першому розділі роботи, завжди цікавила численних дослідників його творчості, особливо, коли мова йшла про неповторність життєвого шляху різнобічно обдарованого творця, його долі, його таланту. Однак В. Даль, як і більшість письменників його часу, скупко говорив про особливості своєї багатогранної роботи, рідко ділився власними творчими задумами, поглядами. І все ж його публіцистика, вступні статті до книг і архівні документи відкривають завісу над поглядами й таємницями художньої майстерності письменника-публіциста.

У період творчого становлення (1823-1833 рр.), який почався «справою» про епіграми й закінчився до від'їзду Даля в Оренбург у липні 1833 року, йшов напружений і наполегливий пошук свого шляху в житті, у літературі й публіцистиці. Пов'язано це було з розжалуванням Даля восени 1823 р. у матроси. Але вже навесні 1824 р. він, завдяки тільки особистим зусиллям, був переведений лейтенантом і відкликаний на Балтику; 1 січня 1826 р. подає у

відставку й вступає до Дерптського університету; одержавши в березні 1829 р. диплом доктора, відправляється на Балкани для участі в російсько-турецькій війні як лікар, а в 1831 р. у складі російської армії здійснює похід до Польщі. У березні 1832 р. переводиться ординатором до Петербурзького військового госпіталю, а восени того ж року виходять його «Русские сказки...». Ця книга стала миттєво популярною, однак була заборонена, а Даль знову заарештований (цього разу на добу).

У 1827 р. опубліковано два вищезгаданих вірші в «Славянине». В «Московском телеграфе» за 1830 р. надрукована повість «Цыганка» [21]. В 1832 р. з'являються «Русские сказки...» На початку 1833 р. вийшла друком перша книжка «Былей и небылиц» з повістю «Нападение» і трохи видозміненою «Цыганкою». Але всьому цьому передувала проба пера в жанрі художньої публіцистики – жанрі епіграми на Грейга і його коханку. Через багато років, у своєму «Толковом словаре...» В. Даль визначить цей жанр: «Эпиграма – ж. греч. краткое стихотворенье, с основою острой или колкой мысли. У нас, – відзначив Даль, – епіграма приняла вид колкой насмешки... [эпиграма]тист, сочинитель эпиграм» [15, т. 4, с. 665]. Майже так само визначається епіграма й у наші дні в книзі «Мир русской культуры», виданій у 2004 р.: «Эпиграмма – один из видов сатирической поэзии; небольшое стихотворение, зло высмеивающее какое-либо лицо» (виділ. нами. – М. Є.) [22, с. 117].

2.1.3. Історія судового процесу над Далем за епіграми на віце-адмірала Грейга

Незважаючи на зауваження Даля про те, що «У нас, – то есть на Руси – исстари вплоть до его времени, – эпиграмма приняла вид колкой насмешки над каким-либо лицом», ряд дослідників [3; 4], орієнтуючись тільки на журналістикознавче визначення цього жанру в радянський час як «... короткое, часто в виде монострофы, сатирическое стихотворение, направленное против *негативного социального явления...*» (виділ. нами. – М. Є.) [15, т. 1, с. 310],

дивуються, чому розклеєна в ніч із 19 на 20 квітня 1823 р. по Миколаєву нижченаведена епіграма викликала бурхливе обурення ображеного віце-адмірала й породила його донос в аудиторіатський департамент морського міністерства на підозрюваного мічмана Даля. Після виявлення нової епіграми при обшуку його квартири справа була передана до суду. «Саме це суворе послання, – пише Ю. Фесенко, – поклало початок вражаючому і за нинішніми мірками судовому спектаклю. Мабуть, перед нами єдиний випадок у російській літературі ХІХ ст., коли написання аж ніяк не антиурядових і взагалі не політичних епіграм призвело до такого допитливого розгляду» [4, с. 47].

Випадок єдиний. Однак треба враховувати, що ображена особа швидко визначила в малонаселеному Миколаєві адресата й автора епіграми, тоді як в інших подібних випадках цього не було зроблено, а не тому, що епіграма була не проти «негативного соціального явища». Широко відомі сьогодні епіграми О. Пушкіна, зокрема на неприємних йому персон, існували начебто поза їх автором, він не був відомий цим персонам як епіграматист (за Далем), тобто Пушкін не залишав «видимого сліду», хоча багато хто здогадувався, що злободенні й непримиренні епіграми належали йому [23, с. 47]. У вірші «О муза пламенной сатиры!» він, зокрема, відзначив: «А вы, ребята подлецы, – / Вперёд! Всю вашу сволочь буду / Я мучить казнию стыда! / Но если же кого забуду, / Прошу напомнить, господа! / О, сколько лиц бесстыдно-бледных, / О, сколько лбов широко-медных / Готовы от меня принять / Неизгладимую печать!».

Коментуючи цей твір, Ю. Русакова підкреслила, що «Рукопису цього вірша не збереглося. Приятелі Пушкіна С. Соболевський і Д. Еристов зберегли у своїй пам'яті ці безцінні рядки й – що так важливо! – їхнє призначення: «Пушкін хотів видати особливу книжку епіграм і приготував для неї повідомлювану нині передмову» [23, с. 30-31].

Як відомо, така книга, за зрозумілими причинами, тоді не була видана. Інакше доля Пушкіна могла бути багато в чому схожою з долею Даля. І випадок допитливого розгляду творчості поета міг би багаторазово повторитися. Однак і

вищенаведений вірш, і коментар наводять на думку, що Пушкін був більш обережний, тобто усвідомлював, що в його столітті «лбы ширококомедные» не вибачають «острой и колкой мысли». Для них, як і для Грейга, «особиста честь» вище батьківщини.

Хоча друга епіграма Даля на цього офіцера флоту вищого рангу спростовувала першу, по суті, вона загострювала її. Задум у Даля-публіциста був ясний: колючим глузуванням розголосити мерзенні комерційні операції вице-адмірала і його «любовные» пристрасті до «той польке, что годика три назад / Приехала взявши какой-то подряд». Він виразно проступає в повному тексті першої одинадцятирядкової епіграми:

С дозволення начальства.

Профессор Мараки сим объявляет

Что он безподобный содержит трактир;

При чём всепокорнейше напоминает

Он, зброду носящему флотский Мундир,

Что тёща его есть давно уж подруга

Той польки что годика три назад

Приехала, взявши какой-то подряд;

Зачем он советует жителям Буга

Как можно по чаще его навещать,

Иначе, (он всем что есть свято клянётся),

Подрядчица скоро до всех доберётся!

Профессоры Руски язики А. Мараки» [24, л. 1 – 1об; 68].

На першому плані фігурує професор А. Маракі, але за його спиною стоять Грейг і його коханка.

Друга дванадцятирядкова епіграма, знайдена при обшуку у Даля, на наш погляд, більш композиційно витримана. «Скрытый» натяк на перший її варіант, хоча й завуальований, однак проступає чітко й зрозуміло, і повинен був, на думку їх автора, привести суддів до рішення про непричетність В. Даля до першої епіграми. Ось текст другої епіграми:

Без дозволення начальства.

Антикритика.

1) Дурак как Мараки над ним забавлялся

Марая Мараку он сам замарался;

На всех как Мараки пасквили писать

Ума хоть и станет, бумаги не стать.

2) Та полька не полька, а лейка, жидовка,

Сатирик в герольдии знать не служил.

Сестра её мать, такая ж торговки

Подрядами ставят что Бог подарил;

3) В каком-то местечке меня уверяли

Что лейку прогнали и высекли там;

Я право не верю! Из зависти лгали!

Наш битого мяса не любит и сам!» [24, п. 69].

Однак порівняння епіграм не залишає місця, на нашу думку, для сумніву про приналежність їх різним авторам. Не прийняли доводів В. Даля й судді, хоча із цього приводу є й інші думки. «Безперечно, – пише Ю. Фесенко, – розбіжності в написанні повинні було утруднити пошук призвідників. Розклеювання листівок навряд чи здійснювалося одною людиною. Тому, незважаючи на зізнання В. Даля у написанні другої епіграми й відмова від авторства першої, обидві вони лише приблизно можуть належати йому. Даль займає чітку позицію не вплутувати нікого зі своїх приятелів. Він холоднокровно обходить каверзні пастки й незмінно викриває несправедливий суд [4, с. 48]. У 1841 р. в «Автобиографической записке», В. Даль ствердно сказав: «Если сочинителя обвиняют в чём-либо, основываясь на сочинениях его, то ему позволено оправдываться тем же: своими сочинениями» [25, с. 183-184]. Ці слова дають нам підставу стверджувати, що як не відхрещувався В. Даль від першої епіграми, вона все-таки належала йому – неспокійному справедливому Далю. Можливо, він брав участь у її обробці.

Цим прийомом Даль користувався двічі: в 1823 р. у справі про епіграми, й у 1832 р. під час заборони своїх казок. На суді молодий мічман, дворянин, недавній випускник елітного Морського корпусу на очах усього флоту кинув виклик тому, хто заплутався у страшних зловживаннях – своєму безпосередньому керівникові, віце-адміралові, – уміло використовуючи для свого виправдання той самий твір, який стався йому в провину. Все це свідчить про високу громадянську позицію молодого Даля, який не захотів миритися із безладдям на Чорноморському флоті.

Відомо, що Даль відповів відмовою на вимогу комісії від 13 вересня 1823 р. підтвердити неупередженість судового розгляду [26, л. 51]. Комісія не взяла до уваги його протесту, а лукавий віце-адмірал Грейг 23 вересня того ж року зізнався: «...я не визнаю його як такого, хто заслуговує поваги, і тому в приклад іншим... думаю: підсудного – мічмана Даля, розжалувати у матроси на шість місяців» і тримати «при каманде арестованных» [26, л. 5-6 об].

Що це означало насправді, можна дізнатися з мемуарів Ф. Вігеля (1786-1856 рр.) – літератора, таємного радника; із травня 1823 р. – чиновника по керуванню Новоросією й Бессарабією; із грудня 1824 р. по червень 1826 р. – бессарабського віце-губернатора; приятеля О. Пушкіна [4, с. 229], який у своїх «Записках» [26, с. 100] відзначив, що, гостюючи у Грейга 13 вересня 1823 р., довідався про спорудження ним підземного саду й після огляду виритої ями записав: «И эти затеи, исключая *трудоу арестантских рот* (підкреслено нами. – М. Є.), стоило больших денег. А так как среди арестантов рот находился и матрос Даль, то... даже трудно представить всю изощрённость иезуитских унижений, выпавших на его долю» [4, с. 51]. Як свідчив Ф. Вігель, через рік або півтора яму довелося заривати [26, с. 100]. Тобто після закінчення розжалування мічмана Даля і його наступного від'їзду з Миколаєва риття котловану втрачає своє призначення – якнайбільше принизити волелюбного дворянина – матроса-арештанта, налаштувати проти нього численних друзів і знайомих у флоті й Миколаєві.

Однак люди, які близько знали справжню сутність правдолюбного Даля, не тільки не відвернулися від нього, а навпаки, усіляко сприяли йому після арештантського строку знайти спокій і впевненість у своїх силах і найголовніше – художньо-публіцистичних здібностях.

Краснодарський дослідник Є. Горбенко підтвердив це положення на прикладі історії знайомства й творчих контактів племінниці поета В. Жуковського Ганни Петрівни Зонтаг (1787-1864 рр.), що вийшла заміж за американця за походженням Єгора Васильовича Зонтаг, що служив за особливими дорученнями у Миколаєві під началом адмірала Грейга [27]. Володимир Даль, за власним його визнанням, «искал знакомства и товарищества с лучшими людьми» (Російський архів, 1872, с. 2250), писав вірші, і ні для кого в Миколаєві не було секретом, що Зонтаг – родичка Жуковського – була серед приятелів майбутнього художника слова. У неї часто гостювали відомі петербурзькі літератори. Був серед них і В. Даль. Протягом 77-річного життя «Зонтаг дружила з багатьма відомими літераторами, у тому числі й з Далем» [27, с. 42]. Позналилися вони в Миколаєві, де В. Даль служив тоді ще мічманом у флоті з 1819 року й куди родина Зонтаг приїхала наприкінці 1822 р. «Миколаївській дружбі», як охрестила її Зонтаг, призначено було зберегтися на довгі роки» [27, с. 42]. І що характерно, двозначна ситуація, у яку потрапив Даль через епіграми, не вплинула на ставлення до нього Г. Зонтаг, гостем будинку якої часто бував і Грейг. Відразу після від'їзду Даля до Москви в 1824 р. Зонтаг сповіщає про його приїзд сестру А. Єлагіну, будинок якої був відомий у Москві: на недільних вечорах в Єлагіних бували П. Чаадаєв, Є. Баратинський, друзі синів Івана й Петра Кирєєвських. 23 жовтня 1824 р. Зонтаг пише В. Далю: «Припрепровождаю к вам одну строчку к моей сестре, которая уже предварена о вашем приезде; но эту записочку посылаю только для того, чтобы вам иметь её адрес и чтобы, вошед в горницу, вы не имели неприятности склонять собственного вашего имени. С тех пор, как вы из Николаева уехали, я видела матушку вашу два раза...» [27]. Зміст листа перейнятий прагненням допомогти Далю в зближенні зі створеними

вільнодумними літературними колами, тому що Зонтаг, очевидно, були добре відомі його задуми присвятити себе літературним працям і протест, що виразився під час суду, проти тогочасних порядків.

Разом з тим варто враховувати, що задум створення епіграм і поведінка Даля на суді не мали характеру «політичної боротьби й прямого заперечення всього віджилого» [28, с. 68]. На нашу думку, саме в цей період сформувались погляди В. Даля на бюрократичну Росію.

Досліджуючи причини й задум створення В. Далем епіграм, до викладеного вище варто додати, що Грейг був добре обізнаний про «залежне» становище директора Луганського заводу Гаскойна від батька В. Даля Івана Матвійовича в 1803-1805 рр. Саме батько Грейга – С. Грейг сприяв запрошенню К. Гаскойна з Англії до Росії директором на Олександрівський гарматний завод у Петрозаводську в 1878 р. Зазначена обставина додатково пояснює єзуїтську жорстокість Грейга до розжалуваного мічмана Даля. «Здається, – пише Ю. Фесенко, – в епіграмах виражена широко розповсюджена думка про віце-адмірала. Уже в далівських «Записках» 1820 р. виразно змальоване його цинічне ставлення до нижчих чинів» [4, с. 50].

Таким чином, можна стверджувати, що судове переслідування не могло не відбитися на подальшому формуванні поглядів і художньо-публіцистичній творчості Даля. У наступному за епіграмами невиданому його «Романе в письмах» виразно відчутні сумніви й щиросердне сум'яття. Виникають настрої, співзвучні модним тоді віянням романтизму. Відомо, що глибоким толмачем таємниць романтичного мистецтва був Георг Гегель [29, с. 85]. На його думку, підставою й початком романтизму є «суб'єктивність», «потреба фізичної природи пристрастей». Тут «є людина в безмежному колі свого дійсного буття», писав цей філософ. Але в цьому «безмежному колі самосвідомості людина втрачає свою історичну реальність, перетворюючись у неспокійний дух» [29, с. 97].

Щось подібне відбулося й з ліричним героєм «Романа в письмах» Даля. Це художньо-публіцистичний твір уже неодноразово був предметом

літературознавчого розгляду. Особливо повно із цих позицій він досліджений Ю. Фесенком в монографії «Проза В. Даля. Творческая эволюция» [4, с. 52-58], тому відзначимо лише задум створення Далем цього роману.

Твір складається з 12 листів, написаних від імені безіменного ліричного героя й адресованих також безіменному столичному товаришеві. «Оповідання розвивається паралельно за декількома взаємопоєднаними сюжетними лініями, які, очевидно, повинні були вилитися в гострий конфлікт. «Відсутність об'єднувального фіналу підкреслює настільки властивому романтизму фрагментарність оповідання. Звідси й таємнича багатозначність зображуваних подій» [4, с. 52-53].

У листах, подібно до щоденникових записів у шляхових нарисах морських плавань, у центрі оповідання перебуває «я», щоправда, набагато більше віддалене від автора Даля. «Це «я» романтично рефлектуючого в душі гетевського Вертера героя» [4, с. 53]. У деяких листах виразно викладаються на противагу «пасивному» романтизму основні положення романтизму «активного». Задум полягає в тому, щоб засудити в літературі імітацію, захистити російське слово, відстояти народність як основу національної самобутності, визнати свідому роль геніїв, про що в ту пору писали в статтях В. Кюхельбекер і О.Бестужев [31]. Нерідко судження Даля майже дослівно повторюють мотиви декабристської критики. Міркування про третій стан розвивають ідеї народництва: «Всё изящное будет занятием недостойным, суетным, ежели мы, – говорить ліричний герой Даля, – не будем любить более отечества своего! Истинный художник всегда истинный герой!» (Зап. №1, 146 об.). Тут виразно проступає перефразування широко відомого висловлювання декабриста К. Рилєєва: «Я не Поет, а Громадянин» [32, с. 28].

У зв'язку із цим і іншим міркуваннями у «Романе в письмах» деякі дослідники порушують питання, чи був Даль безпосередньо пов'язаний з декабристами, хоча б через свого друга Завалишина? «Достеменно, – стверджує Ю. Фесенко, – поки невідомо» [4, с. 58]. Однак, наприклад, М. Некрасов, працюючи над поемою «Русские женщины», у чернетках неодноразово називає

знайомого йому Даля серед проводжаючих дружину декабриста М. Волконську до Сибіру [33, т. 4]. Цей факт наводить на думку про те, що Даль симпатизував позиції декабристів, співчутливо ставився до долі їх рідних і близьких. «Через багато років Даль напише в одному зі своїх оповідань: «Согласитесь, пора была замечательная во всех отношениях. Сколько проснулось тут юных сил! Сколько воспрянуло истинно родных чувств, горячих, благородных. И где же всё это? Всё опошло, всё замерло в самом зачатии» [4, с. 45].

Історикам відомий факт арешту в 1825 р. в зв'язку з повстанням декабристів відомого вольнодумця, автора знаменитої комедії «Горе от ума» А. Грибоедова. Його доправили в Петербург з Кавказу, де він проходив службу, але причетність до заколоту довести не змогли. Автор комедії співчував декабристам, але вважав, що повстання нічого не змінить. Будь-хто, хто володіє грою на фортепіано, знає його знаменитий вальс, який так і називається – «Вальс Грибоедова». Сумний, елегійний, він присвячений дружинам декабристів [34] видно, аналогічну позицію займав і В. Даль, беручи участь в проводах дружин декабристів до Сибіру. На нашу думку. Його погляди на повстання декабристів аналогічні Грибоедовським.

«Роман в письмах» залишився незавершеним. Однак із його чернеток очевидно, що заявлений у творі конфлікт між «елегійним» і «декабристським» романтизмом суперечливо співіснує в душі героя. «Ця обставина лише укрупнює взаємозалежність між соціально-політичними подіями й літературно-критичними поглядами епохи. Через абсолютну відсутність громадянських свобод у Росії філософсько-естетична полеміка, у плані історичному, була формою суспільної самосвідомості, а в плані особистісному – способом самоідентифікації й самоствердження» [4, с. 56; 47, с. 29]. Про розгром повстання 14 грудня на кораблях довідалися відразу. Почалися арешти. «У справі таємних товариств, що готували державний переворот, – пише М. Бессараб, – було притягнуто п'ятсот сімдесят дев'ять осіб. Друг Володі Дмитро Завалишин ішов у карному процесі двадцять шостим, як особливо

небезпечного злочинця його присудили до повішення, але напередодні страти смерть замінили довічною каторгою.

Даль і Завалишин знову зустрілися через кілька десятиліть, коли обоє вже були старими. І тоді Дмитро Іринархович розповів старому другові про події, що відбувалися в ніч на 11 липня 1826 року. Моряків-декабристів вивели з Петропавловської фортеці, посадили на корабель і повезли до Кронштадту. Флот під командуванням адмірала Кроуна стояв на великому рейді. Коли їх везли, матроси на іноземних судах піднялися на щогли, щоб глянути на заарештованих.

Декабристів вишикували на палубі адміральського корабля. Почалося читання вироку. Тиша стояла така, що чути було важке, уривчасте дихання старого адмірала. Нарешті він не витримав і заридав. Плакали офіцери. Матроси не могли тримати рушниці на караул й утирали кулаком сльози.

Вирок вимагав, щоб мундири засуджених були втоплені в морській безодні, але матроси взяли їх собі на пам'ять, і ніхто цьому не перешкодив.

У цю годину на адміральському кораблі одні тільки засуджені зберігали спокій, ніхто з них не плакав, крім молоденького мічмана Бориса Бодиско, позбавленого честі розділити долю своїх товаришів – каторгу й поселення, тому що його присудили до розжалування в матроси» [11, с. 46].

Ось фон, на якому замислювався, а потім створювався «Роман в письмах». Звідси ясність причини, чому Даль удався до епістолярної форми оповідання – однієї з активних форм публіцистики. Перевага безпосереднього прямого письмового звертання до окремої особистості або групи людей, сила його впливу не тільки на адресата, але й на широку громадськість, були помічені давно. «По суті, – стверджує В.Здоровага, – це одна з перших форм існування публіцистики» [20, с. 254].

Значну роль у якісному зростанні публіцистики зіграла Вітчизняна війна 1812 р. Всенародний підйом, пов'язаний з захистом Вітчизни, небачений досі масовий героїзм солдат і партизан, звільнення Європи від деспотії Наполеона –

усе це породило в народі надії на звільнення від кріпосницької залежності. Ці надії добре були відображені через кілька років у публіцистиці В. Даля.

Таким чином, певною мірою з декабристським рухом були пов'язані майже всі значні журнали того часу – «Син вітчизни» (1816-1825 рр.), «Змагальник просвіти та благодійності» (1818-1825 рр.), «Невський глядач» (1820-1821 рр.), найбільш популярні альманахи – «Полярна зірка» (1823-1825 рр.), «Мнемозина» (1824-1825 рр.), «Російська старовина» (1825 рр.). Провідну роль в цьому русі грали крупні журналісти епохи: А. Бестужев, К. Рилєєв, В. Одоєвський, Ф. Глінка, В. Кюхельбекер та ін. Наприклад, В. Одоєвського В. Даль не лише особисто знав, але й товаришував з ним. У белетристичних творах, а також публіцистичних жанрах (політичний огляд, стаття, рецензія) автори показували взірці справжньої громадянськості. На наш погляд, саме під впливом цих передових людей Росії проходило вироблення Володимиром Івановичем своїх поглядів.

Саме в той період автори, піднімаючи важливі суспільно-політичні проблеми, стали розуміти, що їх послання максимально досягають мети не тоді, коли їх прочитає адресат, а коли з ними познайомиться як найбільше людей. Причому оцінка проблем може вестися в гострій, емоційній формі звертання однієї людини до іншої. Ця емоційна форма (що помітно й в «Романе в письмах» В.Даля) досягається не стільки за допомогою образних засобів, скільки самим змістом: розповіддю про значимі факти, інтонацією у формі звертання до адресата, особливою актуальністю висвітлюваних у листах проблем. Зміст їх у Даля – це відгук на ті або інші внутрішньополітичні й міжнародні події, оцінка важливих суспільних або літературних суперечок. Форма листів дозволяє Далю, крім того, по можливості повно розкрити позицію й адресата, і автора, їх роль у ситуаціях, що склалася в житті, продемонструвати спільність або неоднаковість їх поглядів.

Безсумнівно, ураховувалися Далем досягнення як росіян, так і закордонних письменників-публіцистів, що належали до романтичного літературного напрямку, який виник наприкінці XVIII ст. у Німеччині й існував

у літературі Європи й Америки в першій половині XIX ст. [35, с. 370]. У Росії до нього тяжіли В. Жуковський, Є. Баратинський, ранній О. Пушкін, К. Рилєєв, Ф. Тютчев, М. Лермонтов. Розвивався романтизм і в Україні, що помітно в ранній творчості Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, Є. Гребінки, О. Метлинського та ін.

Якби «Роман в письмах» був опублікований, він би передбачив пізніші твори деяких із цих літераторів. Так, шосту главу роману у віршах, де описана дуель Ленського з Онегіним, О. Пушкін створив в 1826 році [36, с. 16], майже через рік після завершення Далем свого роману начорно. «При всій художній несумісності творів варто визнати, – справедливо стверджує Ю. Фесенко, – що трагічне зіткнення між друзями (Онегіна й Ленського. – Прим. наша. – М. Є.) відбивало історичний розкол у дворянському суспільстві, було «обытовленным» символом 14 грудня 1825 року. І Онегін і далівський герой з презирством ставляться до світу, але підвладні пануючим у ньому нормам поведінки, нездатні піднятися над власною долею і сліпо підкоритися тому, що відбувається [4, с. 56].

До цього варто додати, що норми поведінки й О. Пушкіну, і В. Далю, іншим письменникам і журналістам пропонувалися обставинами після грудневого повстання радикальної частини дворян. На боротьбу з вільнодумством, що розхитує підвалини імперії, була спрямована потужна урядова машина Миколи I. Виникає припущення, що «Роман в письмах» Даля залишився незавершеним і неопублікованим не без цієї причини. Принцип писати не те, про що думаєш, був не властивий починаючому художникові слова. Крім того, для боротьби з «вільнодумством» в 1826 році було засновано III відділення власної Й.І.В. канцелярії на чолі із шефом корпусу жандармів О. Бенкендорфом [37, с. 22]. У тому ж році був прийнятий 10 червня новий цензурний статут, що був покладений в основу здійснюваною цензурою реформи. «На противагу цензурному статуту 1804 р. він був украй докладний (його обсяг був у п'ять разів більше) і складався з 19 глав і 230 параграфів. Новий статут був пронизаний прагненням регламентувати всі можливі завдання

цензури й дії її апарату. В 11 главах визначилися мета й завдання цензури, викладалися її організаційні основи, фактично пропонувалася перша в історії Росії структура цензурного апарату» [38, с. 56-57]. Одне з багатьох положень цензурного уставу 1826 р. звучало так: «...цензура повинна контролювати три сфери суспільно-політичного й культурного життя суспільства: 1) права й внутрішню безпеку, 2) напрямок суспільної думки згідно зі справжніми обставинами й видами уряду, 3) науку й виховання юнацтва...» [38, с. 57].

Діяльність цензури регламентувалася у 8 главах статуту. У них суворість її доводилася до крайності. Якщо твори й переклади, «...имеющие двоякий смысл, ежели один из них противен цензурным правилам», то вони заборонялися, тобто цензор здобув право на власний розсуд тлумачити підтекст авторського твору, відшукувати в ньому інакомовлення. «...Цензоры должны были отсекасть в рассматриваемых ими сочинениях и переводах всякое к тому покушение» [38, с. 58]. У зв'язку з цими обставинами не дивно, що «Роман в письмах» так назавжди й залишився в «чорнових паперах» В. Даля. Тісний взаємозв'язок цензури із творчістю письменників, журналістів того часу очевидний.

Важливий і інший висновок. Залишивши службу у флоті, навчаючись потім у Дерптському університеті, Даль продовжує наполегливо опановувати художньою майстерністю, хоча нотки романтизму й щиросердного сум'яття ще лунають у його двох вищезгаданих віршах [39], які були опубліковані в 1827 р. у журналі «Славянин».

У зв'язку з поглибленим дослідженням поглядів В. Даля виникає потреба усвідомити, поряд із діалектикою задумів художньо-публіцистичних творів, і їхню реалізацію. Як свідчать близькі В. Даля (його сестра П. Шлейден [40], Я. Грот [9], дочка Є. Даль [41], молодший товариш П. Мельников-Печерський [2, т. 1] та ін.) «дружба з Жуковським зробила Даля другом Пушкіна, зблизила його з Воєйковим, Язиковим, Ганною Зонтаг (народжена Юшкова), Дельвигом, Криловим, Гоголем, кн. Одоєвським, із братами Перовськими. У 1830 році, незабаром після повернення з турецького походу, В. Даль надрукував першу

свою літературну «спробу» у Московском Телеграфі Полевого» [2, т. 1, с. XXXV-XXXVI]. Цією «спробою» стала повість «Цыганка», що, за свідченням дослідника з Новгорода Великого В. Кошелєва, була написана по пам'яті Далем «за один вечір» [42, с. 47], що наближає її до жанру дорожнього високомистецького нарису. У ньому дуже точно відтворена психологічна канва взаємин освіченого лікаря-оповідача з «дикою циганкою». Цієї думки дотримується і Ю. Фесенко: «Відтворювалася реалістична картина навколишнього світу. Інакше не могло бути, адже Даль, як він сам писав М. Полевому, орієнтувався на «Поэзию и правду» – вершинне досягнення реалізму І. Гете. Проте за багатьма своїми рисами повість, безсумнівно, бере свій початок в дорожньому нарисі» [4, с. 60].

Однак полемізуючи з Ю. Фесенком, В. Кошелєв зауважує: «Тим часом, зміст оповідання аж ніяк не вичерпується апеляцією до дійсного випадку (Ю. Фесенко як «зразок» називає навіть «Поэзию и правду» Гете). Вона в принципі дуже «літературна» і пронизана своєрідною екзотикою, що відбивається вже в самому заголовку. У літературній традиції ХІХ ст. поняття «цигани» було не лише позначенням одного з народів, що населяють Росію, але позначенням якоїсь особливої психології» [42, с. 48-49]. І далі Кошелєв аргументовано розвиває думку про те, що усвідомлення циганів у російській літературі було неможливо поза пушкінською поемою «Цыганы», написаною в 1824, що вийшла окремим виданням в 1827 р. і здобула величезну популярність.

Крім того, особливої семантики – ще в «допушкінські» часи – у масовій свідомості набув образ циганки, поєднаної з образом бурхливої й палкої жриці вільної любові: «Жги души, огонь бросай в сердца /От смуглого лица!» (Г. Державін). Такого роду образ «циганки» став культивуватися з початку століття, у масовій свідомості він, наприклад, втілювався у найбільш популярному романі з опери Н. Краснопольського «Днепровская русалка» (1803 р.): «Я цыганка молодая...». З ним сполучалося й уявлення про немислимо давнє походження цього народу («египтянка»), і відчуття його особливої

музикальності («Возьми, египтянка, гитару»), і пов'язане з ними відчуття якогось особливого «любострастия» («Да, вопль твой эвоа ужасный...»). «Це відчуття явно спостерігається й у поемі Пушкіна...» [42, с. 50]. Однак суб'єктивно не воно було для поета головним, а те, що «... у Бессарабії й Молдавії кріпосний стан є тільки між цих смиренних прихильників первісної волі. Це не заважає їм, однак, вести дике кочове життя, досить вірно описане у цьому оповіданні. Вони відрізняються перед іншими більшою моральною чистотою. Вони не промишляють ні крадіжкою, ні обманом. В іншому вони так само дикі, так само бідні, так само люблять музику й займаються тими ж грубими ремеслами» [42, с. 22].

Дивним чином це висловлення О. Пушкіна, невідоме Далю, співвідноситься з його повістю «Цыганка», у якій важлива «думка про перевагу загальнолюдських цінностей над вузько національними інтересами й право кожного народу – греків, турок, циганів – бути несхожими на інших» [4, с. 59-60].

Ця важлива теза про задум Даля при роботі над «Цыганкою», легко підтверджується публіцистичними відступами й поясненнями автора в повісті (читай, у дорожньому нарисі). Даль, наприклад, майже дослівно повторює здивування Пушкіна із приводу того, що цигани, волелюбний народ, поставлені в становище рабів: «Потрібно знати, що в князівствах цигани винятково становлять стан рабів, кріпосних людей. Молдаван кріпаків не буває. Проїжджаючи «просёлочными» дорогами, ви зустрічаєте ці житла напівдиких <циганів – М.Є і не довіряєте очам своїм. Все село, старий і малий, ходять літо й зиму голі, і це не перебільшення: посилаючись на всякого, хто проїжджав, наприклад, з Букареста в Пойешти за розлиттям рік «просёлочною» дорогою. Коли в цій глухомані лунає батіг ямщика, то вони, як звірі, виставляють скуйовджені чорні голови й, прикриваючи наготу своєю руками, визирають через кути землянок. Здивований подорожанин дивиться – вірить і не вірить – невже він перенесений в Африку під пекучі тропіки? І, не встигши отямитися, він уже промчався, і хмари густого пилу приховують лісові барлоги диких

напівлюдей, вражаючих побутом своїм, що доводять, до чого може принизитися «превозносимое» людство наше, упасти зарозуміла тварина – людина!» [43, с. 147-210].

Даль начебто з'єднає прийоми романтичної історії й «фізіологічного нарису», «сподіваючись у цьому, на перший погляд суперечливому, поєднанні представити якусь гармонічну ідею. Він створює начебто побутову й «былевую» варіацію знаменитої пушкінської поеми. У межах «невигаданого» циганського побуту не може існувати ніякого «золотого століття» [43, с. 53-54].

Таким чином, в «Цыганке» виразно проступають риси романтичної історії й дорожнього фізіологічного нарису, що буде домінувати у творчості Даля трохи пізніше. Саме в повісті-нарисі «Цыганка» яскраво виявилися риси стилю і поглядів письменника, за якими його будуть пізнавати, під яким би ім'ям він не писав. «Виразна особливість – знайомити російського читача з побутом, звичаями й вдачею інших народів – стане творчим кредо письменника-публіциста. Національний колорит, етнографічні особливості залучають Даля, він прагне запам'ятати їх на сторінках своїх творів» [44, с. 118]. На підставі цього можна зробити висновок, що рання художня творчість Даля базується на документальних фактах, а отже, вона публіцистична. Повороти його життєвої долі яскраво висвітять нову тему публіцистики – медичну. І основний задум його подальших багатьох журнальних творів буде міцно пов'язаний з опануванням ним нової, найгуманнішої професії – професії лікаря.

***

Враховуючи наведені докази, ми дійшли висновку, що першим з історичних етапів розвитку поглядів В. Даля був період набуття житейського (побутового) світогляду: з 1801 по 1814 роки.

Хронологічне обґрунтування:

1801 р. – це рік народження В. Даля в м. Луганську (Україна), потім проживання в м. Миколаєві, в сім'ї високоосвічених батьків.

З 1814 по 1828 рр. – перші проби пера в жанрах шляхових нарисів і епіграм, набуття досвіду спостереження за оточуючою дійсністю і висловлення особистих висновків про життєдіяльність як царствених персон, так і нижчих прошарків населення.

Ми стверджуємо, що деякі радянські дослідники життєдіяльності В. Даля свідомо замовчували зміст його денного журналу, наполегливо прагнули «наблизити» автора – дворянина – до «народних мас», а деякі сучасні «письменники» намагалися викривити творчість майстра слова, а то й зовсім її замовчувати, особливо того уривка із першого денного журналу, в якому йдеться про визначення датчанином В. Далем справжнього поняття «Батьківщина». Коли він ступив на землю Данії, то остаточно переконався, що вітчизна його – не ця країна, а Росія. Під словом «Россия» він розумів Російську імперію, і в її складі свою малу Батьківщину – Україну.

Доведено, що в «Записках...» чітко вималювалася й інша особливість письменницького стилю В. Даля – не по роках зрілі роздуми про загальнолюдські цінності, вдалий підбір викладення фактів, що стосуються всього, пов'язаного з ім'ям Государя імператора. Ця стриманість матиме прояв й у пізніших публіцистичних працях В. Даля, за що одні радянські літературознавці й історики охрестили його «поборником самодержавства» (Е.Баркова та ін.). Однак наше більш глибоке дослідження й перших, і наступних публіцистичних творів приводить до висновку, що в них В. Даль проявив себе як людина глибоко сумлінна, правдива, надзвичайно коректна при викладенні фактів.

Підтверджено, що судове переслідування не могло не позначитися на подальшому формуванні поглядів і публіцистичній творчості В. Даля. У написаному за епіграмами, але не виданому його публіцистичному «Романе в письмах» виразно відчутні сумніви й щире збентеження. Виникають настрої, співзвучні модним в 20-х рр. XIX ст. віянням романтизму.

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ СТВЕРДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРОМ ДАЛЕМ СВОЇХ ПОГЛЯДІВ

3.1. Історичний аспект статистичних параметрів творів Даля 30-х – 70-х років ХІХ ст. як фактор ствердження його поглядів

Публіцистичний масив творчості Володимира Даля, у якому утверджуються його погляди, складається із звернень, літературних записів, оповідань бувалих людей, проблемних і наукових статей, відкритих листів, рецензій, нарисів, оголошень, різних промов, замальовок, новел, заміток і бувальщин, а також щоденникових записів і епістолярію. Зібраний нами матеріал налічує понад 360 текстів[215, с.127].

Як публіцист В. Даль став уперше відомий у Росії після публікації в 1832 році в газеті «Северная пчела» листа-звернення «Слово медика к больным и здоровым» [1]. В 1833 році, продовжуючи публічну дискусію про вчення С. Ганемана про гомеопатію, публікує в журналі «Сын Отечества» «Изложение книги Ф. Симона, посвящённой критике учения С. Ганемана о гомеопатии» під псевдонімом В. Луганський [2]. У цьому ж році в тім же журналі з'явилася наукова стаття Володимира Івановича «Описание моста, наведённого на реке Висле для перехода отряда генерал-лейтенанта Ридигера на левый берег оной, равно до других переправочных способов, при сем употреблённых: (во время польской кампании)» [3]. Мова в ній іде про спорудження унікального понтонного моста через ріку Віслу під керівництвом В. Даля під час російсько-польської кампанії. Крім цього, у тому ж році з'явилися ще два публіцистичних матеріали: відкрите «Письмо к Гречу из Уральска» [4] і рецензія «О песнях русских И. Рупини» [5].

Плідним був і 1834 рік. Під заголовком «Новый атаман: Письмо к Н. Гречу из Оренбурга», датоване 24 березня 1833 року, з'явилося також на сторінках «Северной пчелы» [6]. Ця ж газета опублікувала два листи Даля до Зейдлицу про гомеопатію [7] і до видавця з Оренбурга [8]. Закінчився цей рік

для Володимира Івановича публікацією в «Журнале Министерства внутренних дел» «Замечаний о башкирцах» [9] і нарис «Скачка в Уральске» в «Северной пчеле» [10].

У 1835 році Козак Луганський постав перед читачами «Сына Отечества» у новій іпостасі – як перекладач татарської казки «Жизнь Джингизхана» [11] і продовжив цикл наукових статей публікацією досліджень «О козьем пухе» у наймасовішому на той час журналі «Библиотека для чтения» [12]. Газета «Северная пчела» опублікувала два нариси «О бухарском хане» [13] і «Скачки в Уральске и Оренбурге» [14] і рецензію на першу книгу «Малоросійські повісті, що розповідаються Грицьком Основ'яненком» [15].

Для порівняння зазначимо, що в 1835 році В. Даль виступав у періодиці як публіцист частіше, ніж як письменник. На п'ять публіцистичних матеріалів припало лише дві казки: «Сказка о нужде, о счастии и о правде» [16] і «Сказка про Ивана Лапотника» [17].

У 1836 р. В. Даль з однаковим успіхом постає і як письменник, і як публіцист. Поряд із «Сказкой о Георгии Храбром и о волке» [18] він опублікував «Письмо о книжной и письменной управе благочиния» в журналі «Московский наблюдатель» [19] і «Объявление о 3-й книжке «Былей и небылиц»: «Во всеуслышанье» [20]. Уже сам додаток словосполучення «Во всеуслышанье» до заголовка свідчить про глибоке розуміння Далем друкованого звертання до широкої аудиторії читачів.

В 1837 році В. Даль знову постав як перекладач. Цього разу він опублікував в «Современнике» оповідання Г.Квітки-Основ'яненка «Солдатский портрет» [21] у перекладі з української, доводячи тим самим, що він, поряд з російською, любив і українську мову, популяризував творчість українських письменників, і одержав схвальний відгук В. Белінського про цей переклад [22; 23, т. 2]. Наприкінці того ж року В. Даль знову звернувся до творчості Г. Основ'яненка й опублікував в «Литературном прибавлении к «Русскому инвалиду» рецензію на його книгу «Сватанье: Малороссийская опера в 3-х действиях. Сочинение Г. Основьяненко» [24]. Тим самим В. Даль виявив себе

як публіцист, якому близькі й дорогі долі двох братніх народів – російського й українського.

Із цієї публікації почалося співробітництво Володимира Івановича з «Литературным прибавлением...», у якому він у тому, 1837 році надрукував два оригінальних письма: 1. Образцовое письмо старшего писаря Семиградского пехотного полка Овчинникова; 2. Письмо казака полка из-под Шумлы (1829 год, 8 июля)», виступивши як літературний співробітник періодичного видання, що обробило й підготувало до друку два оригінальних документи про побут і ратні справи російських солдатів.

У наступному, 1838 році, у журналі «Сын Отечества» з'явилися «Новейшие известия о Хиве» В. Даля [25] і його сьогодні широко відомий відкритий лист князеві В. Одоєвському «Об омеопатии», у якому сформульовані нові погляди В. Даля на гомеопатію [26]. І знову цей яскравий розвінчувальний публіцистичний твір привертає увагу провідного на той час критика В. Белінського й дає йому привід до розмови про чесність і безкомпромісність публіциста [23, т. 2; 31]. Перекладом з татарської мови «Повествования об Аксаке Тимуре» поповнилися публікації Даля в «Литературном прибавлении» [27]. Літературні записи документальних оповідань хівинського бранця Федора Федоровича Грушина [28] і невольника хівинського уродженця Андрія Нікітіна [29] відповідно в «Литературном прибавлении...» і альманасі «Утренняя заря» завершили цей рік.

Наступний, 1839 рік, став, можна сказати, роком громадянської боротьби В. Даля за чистоту російської мови. Після публікації в «Санкт-Петербургских ведомостях» наукової статті «Каспийское море» [30] він уперше привселюдно висловив свою думку «Об иностранных словах, вошедших в русский язык» [31]. Потім знову повернувся до наукової публіцистики й літературного запису усних оповідань, надрукувавши в «Санкт-Петербургских ведомостях» статтю «Озеро Айчулы: Ремесленность; Остатки; Молокососы; Старина» [32] і розповіді астраханського поміщика Тихона Івановича Рязанова, який вийшов з хівинського полону, у альманасі «Утренняя заря» [33], козака Дервянова в

«Северной пчеле» [34] і полоненого з Хиви Якова Зинов'єва в «Санкт-Петербуржских ведомостях» [35].

Ці записи усних розповідей відкрили публікації В. Даля в 1840 році. Уперше в «Литературной газете» з'явилися «Известия о Хиве, взятые из рассказов Кизильского гарнизонного батальона портупей-поручика Медяника, бывшего в плену у хивинцев» [36]. У підрозділі 3.3.1 дисертації докладно висвітлено співробітництво В. Даля з журналами «Чтение для солдат», «Морской сборник», «Военный журнал», «Военный сборник», у яких опубліковано понад 200 нарисів, замальовок і статей, об'єднаних військовою тематикою. Десятки публіцистичних робіт побачили світ у журналі «Сельские чтения», що сприяли вихованню селян.

В 1841 році журнал «Москвитянин» опублікував «Записки полковника Пекарского о бунтах яицких, что ныне уральские, казаков и о самозванце Емельяне, донском казаке Пугачёве» [37]. Журнал «Отечественные записки» познайомив своїх читачів з рецензією-відгуком В. Даля «О карте зауральских степей, изданной в Берлине» [38].

Тисяча вісімсот сорок другий рік почався для В. Даля з публікації при «Обществе истории и древностей российских» «Военного предприятия противу Хивы» [39]. «Отечественные записки» надрукували публіцистичний матеріал «Из записок оренбургского старожила» [40], що був також добре прийнятий В. Белінським [41; 23, т. 5]. Але головними, на наш погляд, стали виступи В. Даля в журналі «Москвитянин» зі статтею «Полтора слова о нынешнем русском языке» [42], що викликали бурхливу полеміку на сторінках газет і журналів.

В 1843 році була опублікована в «Москвитянине» новела «Жизнь человека, или Прогулка по Невскому проспекту», що поклала початок у російській художній публіцистиці так званому «фізіологічному нарису» [43]. Наукова думка В. Даля зафіксована в статтях «Нечто о кумызе» [44] і «Особый способ сидки дегтя, употребляемый киргизами» [45], опублікованих в «Журнале Министерства внутренних дел». «Литературная газета» познайомила

читачів з документальним оповіданням «Зверинец» [46]. У цій же газеті В. Даль продовжив розмову про вплив й значення російського слова в статтях «Черепословие и физиогномика» [47]. В 1845 р. «Финский вестник» надрукував наступний фізіологічний нарис – «Денщик» [48]. Цей же рік став початковим для В. Даля в оприлюдненні серії дослідницьких матеріалів – статей під загальною назвою «О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа» у журналі «Иллюстрация» [49]. М. Некрасов включив до збірника «Физиология Петербурга» фізіологічний нарис В. Даля [50], уперше опублікований в 1844 році в «Литературной газете». У журналі «Иллюстрация» з'явилася стаття «Русский словарь» із закликом В. Даля до російських читачів надсилати слова, прислів'я, приказки й т.д. для «Толкового словаря...» [51]. В 1845 році вперше за кордоном з'явилися публіцистичні матеріали В. Даля «О Хивинском походе» [52] і «О кумызе» [53].

В 1846 році журнал «Иллюстрация» опублікував продовження «О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа» [49]. У періодичному виданні «Новоселье» О. Смирдіна побачила світ влучна замальовка В. Даля «Русский мужик» [54]; «Финский вестник» вмістив також замальовку з натури «Чухонцы в Питере» [55].

В 1847 році з'явився в «Современнике» лише один публіцистичний матеріал – стаття В. Даля «О русских пословицах» [56]. Опублікована рік по тому в цьому ж журналі «Рассказ лезгинца Асана» [57] варто розглядати як зразок документального літературного запису В. Даля. Лише через два роки, в 1852, Володимир Іванович знову звернувся до жанру статті й поділився своїми тонкими спостереженнями лінгвіста «О наречиях русского языка» в «Вестнике Императорского географического общества» [58].

У ці роки В. Даль багато сил, знань і енергії віддає своєму головному дітищу – «Толковому словарю...» і усе рідше виступає як публіцист на сторінках газет і журналів. Тільки в 1856 році після публікації в «Морском сборнике» статті «Контузии» [59] знову з'явилася в нього потреба висловити привселюдно свої думки із приводу виховання народу в царській Росії. Усе почалося з публікації В. Далем в «Морском сборнике» «Мыслей по поводу

статті «О воспитании» [60]. Перший, по суті негативний, відгук на «Мысли ...» зробив у той час уже відомий публіцист, критик і письменник М. Чернишевський в «Заметках о журналах: Июнь 1856» в «Современнике» [61; 62, т. 3], що спонукало Володимира Івановича роз'яснити докладно свою позицію в «Письме к издателю А. Кошелеву» у журналі «Русская беседа» [63]. У свою чергу О. Кошелєв направив зі сторінок свого журналу відповідне послання «Нечто о грамотности: Письмо к В. Далю» [64].

Гостра полеміка, викликана В. Далем, продовжилася з новою силою в 1857 році. У книжці «Санкт-Петербургские ведомости», яка вийшла у листопаді, Володимир Даль друкує свою «Заметку о грамотности» [65], що викликала нову хвилю критичного неприйняття позиції Володимира Івановича стосовно першочергового навчання грамотності людей з народу з боку найвідоміших діячів у Росії – проводиря слов'янофільства К. Аксакова [66], М. Добролюбова [67, т. 2], Є. Карновича [68], О. Никитенко [69], знову М. Чернишевського [70; 71, т. 4]. Загальна характеристика полемічних робіт Даля цього циклу докладно подається в розділі 3.3 нашої дисертації.

Публічна дискусія з найбільш злободенних питань виховання й грамотності, яка не задовольняла В. Даля, а також його ретельна виснажлива над «Толковым словарём...» робота не дозволили йому в 1858 –1859 роках виступати з публіцистичними матеріалами. Однак уже в 1860 році він знову повертається до гомеопатії й публікує в газеті «Северная пчела» цікаву, з погляду розвитку медичної практики, статтю «Гомеопатическое лечение сибирской язвы» [72]. Але все-таки більше уваги В. Даль приділяє питанню завершення створення унікального словника російської мови, що спонукало його надрукувати в «Журнале Министерства народного просвещения» рецензію «Об опыте областного великорусского словаря» [73] і двічі, 25 лютого й 6 березня, виступити в «Обществе любителей русской словесности» з промовами «О русском словаре». Під цим заголовком у тому ж 1860 році «Русская беседа» надрукувала яскравий публіцистичний матеріал поборника споконвічно російського слова [74].

І знову В. Даль робить велику перерву в публікації журналістських матеріалів. Тільки в 1867 році з'являються в «Русском архиве» «Письма к друзьям из похода в Хиву» [75] й «Письмо редактору «Голоса» [76]. У 1871 році, в передостанній рік свого життя, він друкує в «Русской старине» чудовий своїми глибокими пізнаннями у військовій справі нарис «Донская конная артиллерия, 1829 г.» [77] і розголошує на сторінках «Журнала Министерства народного просвещения» зміст «Писем М. Максимовичу» [78]. А роком раніше побачили світ його «Рассказы о временах Павла I» в «Русской старине» [79].

Після кончини В. Даля 22 вересня 1872 року в періодиці побачили світ його «Автобиографическая записка» (1872) [80], «Письмо Н. Гречу, 24 марта 1851 г.» (1876) [81], «Письмо С. Шевыреву, 26 января 1842 г.» [82], «Заметки на «Крестовый календарь» [83], стаття «Во всеуслышание» для «Современника» О. Пушкіна, спрямована проти «Торгового направления» «Библиотеки для чтения» (1880) [84], «Письмо Д. Эристову, 30 марта 1845» (1889) [85], «Письмо Г. Данилевскому, 1854» (1893) [86], «Письмо В. Лазаревскому» (понад 30 листів 1846-1859 рр., частина – в уривках (1894) [87], «В. Даль о своих пословицах и словаре» (1899) [88], «Письмо Ф. Миллеру, 7 января 1859 г.» [89], «Письмо генерал-аудитору флота Д. Эристову» [90], «Из неизданных материалов для биографии Пушкина» (1907) [91], «Письма М. Максимовичу, 12 ноября 1848 г., 10 февраля 1850 г.» (1907) [92], «Рапорты В. Перовскому, 3 августа, 11 октября 1833 г.» (1913) [93], «Письма Л. Перовскому, 1854 г.» (1913) [94], «Письма Е. (Соколовой)» (1923) [95], «Воспоминания о Пушкине» (1936) [96], «Письма А. Дружинину, 9 марта и май-сентябрь 1856 г.» (1948) [97], «Письмо Н. Некрасову, 23 июня 1856 г.» (1949) [98], «Письмо П. Шлейден, 4 октября 1837 г.» (1952) [99], «Письмо М. Погодину, 1 апреля 1842» (1952) [100], «Напутное слово: (Чит. в О-ве любителей русской словесности, 21 апреля 1862)» (1955) [101, т. 1], «Ответ на приговор: (По поводу рец. А. Пыпина на «Толковый словарь...»)» (1955) [101, т. 1], «Сила Калиныч, душа горемычная, или Русский солдат ни в аду, ни в раю» (1966) [102], «Записка, составленная по рассказам Оренбургского линейного батальона №10 прапорщика Виткевича относительно пути его в Бухару и

обратно [1826]» (1983) [103], «Уральский казак» (1986) [104], «Два рукописных наброска В. Даля: «Силистрия» й «Кулевичи» (1990) [105], «Условный язык петербургских мошенников, известный под именем музыки или байкового языка» (1990) [106], «Записки из хивинского похода» В. Даля (1998) [107], «Воспоминания о Пушкине» В.И. Даля: Авториз. писар. копия» (1999) [108], «О козьем пухе Доктор Даль; Комментар. Г. Матвиевской «Загадочное произведение природы» (2001) [109].

Таким чином, публіцистичний масив творчості Володимира Даля становить, як ми зазначили вище, більше 360 текстів, різних за змістом і жанровою структурою, що співвідноситься з аналогічною творчістю таких його сучасників, як О. Пушкін [110] і М. Некрасов [111], публіцистичні погляди яких уже розглянуті. Це і дає нам право обґрунтувати достатність вищевказаних публіцистичних праць Даля для наукового дослідження теми «Історичні етапи розвитку поглядів Володимира Даля: формування, ствердження та їх втілення».

Зібрана база джерел поглядів В. Даля дає можливість виявити основні тенденції в розвитку мотивів, динаміку в жанровій парадигмі, простежити інтертекстуальність публіцистичного дискурсу, еволюцію творчої майстерності публіциста. Виходячи з тематики й мотивів створення основних публіцистичних творів В. Даля можна об'єднати їх у сім циклів, які поповнювалися публіцистом майже протягом усього його життя: ранні неопубліковані нариси й епіграми, «Роман в письмах»; публікації на теми медицини, зокрема, про вчення Ганемана, про гомеопатію; твори військової тематики; різножанрові матеріали про Оренбурзький край; статті й виступи на захист живої великоросійської мови; дослідження про повір'я, марновірство й забобони російського народу, про скопичну ересь; матеріали полеміки з питань грамотності, виховання народу, його релігії й звільнення селян від кріпосної залежності.

Статистичні параметри публіцистичних творів В. Даля подано у вигляді таблиці 3.1. Унаочнені в таблиці дані дають змогу зробити висновок, що публіцистична творчість Володимира Даля нараховує усього 20 жанрових форм, що свідчить про майстерність Даля як публіциста. Приміром,

публіцистична творчість відомого письменника-публіциста ХХ століття Олеса Гончара лише на дві жанрові форми перевищує аналогічний показник у Даля [111, с. 106]. Найбільш продуктивними для Даля були наукові статті (близько 20) і відкриті листи (14), замальовки очевидців (47), а також літературні записи розповідей очевидців (63). Сімнадцять разів Володимир Іванович виступав у періодичних виданнях зі статтями, у яких порушував проблеми медицини, освіти й виховання, а також розширення й збагачення словникового запасу російської мови, міжнаціонального устрою Російської держави, які більш за все хвилювали російське суспільство на той час. Плідною публіцистика Даля була у формі фізіологічного нарису й замальовок.

Динаміка кількості творів за жанрами виявилася такою: наукових статей: в 30-і роки – 7; 40-і – 7; 50-і – 2; 60-і – 3; 70-і – 1; відкритих листів: 30-і – 5; 40-і – 1; 50-і – 3; 60-і – 2; 70-і – 3; літературних записів: 30-і – 9; 40-і – 33; 50-і – 21; проблемних статей: 30-і – 1; 40-і – 12; 50-і – 3; 60-і – 0; 70-і – 1; замальовок: 3-і – 1; 40-і – 27; 50-і – 16; 60-і – 3; 70-і – 0; послань-звертань: 30-і – 1; 40-і – 1.

Звертався Даль і до інших жанрів. Так, його перу належать чотири рецензії, два оголошення-заклики висилати йому народний фольклор, двічі виступав з промовами в різних товариствах, написав більше п'яти заміток, зробив гідну великого лексикографа заяву з приводу свого словника «Ответ на приговор», що увійшла до циклу «Русский Словарь», написав чотири притчі, що близько межують із публіцистичним жанром байки в прозі, два спогади, п'ять рапортів та ін.

Відносно невелика кількість публіцистичних творів у 50-і й 60-і роки (усього 87) викликана обставинами загальної життєдіяльності Даля. Як відомо, заповітною метою для нього було складання й випуск за життя «Толкового словаря живого великорусского языка». У січні 1867 р. у статті «Ответ на приговор» він визнав: «Так как я уже много лет, за недосугом, ничего не читаю, отдав все силы свои, все время и все глаза словарю, то я не видал и не слышал даже ничего об этом приговоре, столь уважаемого общества, ниже о разборе г. Пыпина; все это дошло до меня только ныне, через пять лет, иначе я бы тогда

Таблиця 3.1

Статистичні параметри публіцистичних творів В. Даля

Роки Жанри	30-і XIX ст.	40-і XIX ст.	50-і XIX ст.	60-і XIX ст.	70-і XIX ст.	За життя Даля	Післ я життя Даля	Разо м	
Послання	1	1				2		2	,5
Літературний запис	9	3 3	2 1			6 3		6 3	7,3
Наукова стаття	7	7	2	3	1	20		20	,5
Відкритий лист	5	1	3	2	3	14		14	,8
Рецензія	3	1				4		4	,0
Нарис	3	9 0	4	3		100		100	7,5
Оголошення- заклик	1	1				2		2	,5
Стаття	1	1 2	3		1	1 1	6	7	,7
Промова		1		1		2		2	,5
Замальовка	1	2 7	1 6	3		4 7		4 7	2,9
Новела		2	2			4		4	,0

Замітка	2		1	1	1	4	1	1		,4
Заява				1		1				,3
Передмова	2			2	1	4	1	1		,4
Вітання			1	1		2		2		,5
Притча	2	2				4		4		,0
Записка		2			1	3	1	4		,0
Лист епіст.	1 5	3 2	1 2	3		2 4	3 8	6 1	6	6,8
Спогад			1	1			2	2		,5
Рапорт (звіт)	5						4	4		,4
Разом творів	5 7	2 12	6 6	2 1	8	3 10	4 4	1 64	1	00
Показник в %	1 5,7	5 8,2	1 8,1	5, 8	2, 2					

не счёл долгом объясниться» [101, т. 1, с. LXXXVI]. Тобто майже весь час 60-х років було віддано Далем словнику, й «Ответ на приговор» – змушена обставинами стаття. Про себе й своє дітище – словник – В. Даль проникливо сказав: «Писал его не учитель, не наставник, не тот, кто знает дело лучше других, а кто более многих над ним трудился; ученик, собиравший весь век свой по крупице то, что слышал от учителя своего Живого великорусского языка» [101, т. 1, с. XV]. Ці правдиві слова відбиті в неперевершеній дотепер проникливій публіцистичній передмові до словника «Напутном слове». До цієї жанрової форми належить і передмова до першої збірки казок «Пяток первый».

Цінні й неминущі публіцистичні спогади Даля про Пушкіна, наприклад, «Автобиографическая записка». Нам зараз відомий 61 його лист, 38 з яких опубліковані після життя Володимира Івановича.

У кількісному відношенні найбільш плідними для Даля на публіцистичній ниві були 30-і й 40-і роки. За двадцять років було опубліковано 269 публіцистичних різножанрових текстів, що становить 73,9 відсотка до їхньої загальної кількості. Показово, що тематика їх найрізноманітніша.

Цей аналіз творів Даля свідчить про його різнобічні інтереси, глибокі погляди, великі журналістські здібності, які сприяли їхній публікації в найрізноманітніших періодичних виданнях. На жаль, життєві обставини, пов'язані із цензурою, зміною професій, пошуком себе як письменника й, нарешті, виснажливою роботою над словником, призвели до зниження кількості публіцистичних творів у наступні десятиліття. Так, у 50-і роки Даль опублікував лише 66 текстів, в 60-і – 21, і в 70-і роки світ побачили тільки 8.

Художньо-публіцистичні твори Даля друкувалися за його життя в шести газетах («Северная пчела» – 13 матеріалів, «Литературная газета» – 5, «Литературные прибавления к «Русскому инвалиду» – 7, «Голос» – 1, «Санкт-Петербургские ведомости» – 6, «Вестник Императорского Российского географического общества» – 1); 18 журналах («Славянин» – 1 матеріал, «Московский телеграф» – 1, «Сын Отечества» – 5, «Библиотека для чтения» – 7, «Журнал Министерства внутренних дел» – 3, «Московский наблюдатель» –

4, «Современник» – 9, «Отечественные записки» – 12, «Москвитянин» – 12, «Русская беседа» – 5, «Финский вестник» – 1, «Сельские чтения» – 2, «Иллюстрация» – 11, «Чтение для солдат» – 6, «Журнал Министерства народного просвещения» – 2, «Русский вестник» – 2, «Русский архив» – понад 30 листів в 2-х публікаціях, «Русская старина» – 2); 3 альманахах («Новоселье» – 1, «Новогодник» – 1, «Утренняя заря» – 2); 6 збірниках («Сказка за сказкой» – 1, «Молодик» – 1, «Картины русских нравов» – 1, «Физиология Петербурга» – 1, «Московский сборник» – 1, «Морской сборник» – 2)*.

Після смерті В.І. Даля його праці публікувалися в журналах «Русский архив» – 4; «Русский вестник» – 1, «Древняя и Новая Россия» – 1, «Врач-гомеопат» – 1, «Русская старина» – 8, «Русский филологический вестник» – 1, «Голос минувшего» – 1, «Известия книжного магазина Т-ва М. Вольф» – 1, «Литературное наследство» – 1, «Огонёк» – 1, «Русская литература» – 1, «Филология = Philologie» (м. Краснодар) – 1, «Гостинный двор» – 1 та багатьох інших журналах і газетах, зазначених нами в передмові до даного дослідження.

Докладний розгляд публікацій письменника-публіциста виявив, що він найбільш активно співпрацював з газетами «Северная пчела», «Санкт-Петербургские ведомости», «Литературная газета», «Литературное прибавление к «Русскому инвалиду»». Серед журналів В. Даль віддавав перевагу таким: «Москвитянин», «Отечественные записки», «Современник», «Библиотека для чтения» й «Сын Отечества», а також «Морской сборник», «Чтение для солдат» і «Сельские чтения».

Беручи до уваги специфічні ознаки газети – швидкість поширення, доступність найбільш вразливим людям й особливу в Росії довіру до преси читачів, Володимир Даль, на нашу думку, розміщуючи свої праці в різних за ідейною спрямованістю періодичних виданнях, орієнтувався саме на ці ознаки й, зрозуміло, на готовність їхніх засновників і редакторів швидко публікувати його праці. Звідси так звана «нерозбірливість» Даля як у газетах, так і журналах

---

* У деякі позначені в дужках цифри не включені цикли творів В. Даля, які нараховують десятки нарисів і замальовок. «Солдатские досуги» містять, наприклад, 68 нарисів і замальовок, а «Матросские досуги» – 110 і т.д.

другої чверті XIX століття. Однак йому добре була відома полеміка, що розгорнулася на сторінках офіційної преси, до якої приєднувалися «Санкт-Петербургские ведомости» і майже офіційна (за словами О. Пушкіна) «Северная пчела», проти нових приватних газет «демократичного напрямку», у фарватері яких ішли «Литературная газета» й «Русский инвалид». Це протистояння виявлялося й між журналами «Сын Отечества», «Библиотека для чтения», з одного боку, й «Современник», «Москвитянин» і «Отечественные записки» – з іншого. Більш докладно ці питання розглядаються нами в наступних розділах наукового дослідження.

У монографії О. Станько «Русские газеты первой половины XIX века», виданій у 1969 році Ростовським університетом, детально розглядаються, з погляду радянської методології, причини цього протистояння [110]. «...Уряд Миколи I, – пише О. Станько, – вживав заходів, спрямованих, з одного боку, на зміцнення табору офіційної періодики, а з іншого – на скорочення кількості приватних видань, особливо політичних. Сутність цієї політики сформував Уваров наприкінці 1832 року у своєму звіті про сучасний стан освіти, літератури й цензури в Росії. «В нынешнем положении вещей и умов, – писав він, – нельзя не умножать, где только можно, число «умственных плотин». До числа таких «умственных плотин», – робить висновок О. Станько, – належала офіційна газета агента III відділення Ф. Булгаріна (з 1831 року другим видавцем став М. Греч) «Северная пчела», названа Пушкіним «майже офіційною» [110, с. 24]. І далі О. Станько з тих же позицій пояснює, що, одержавши право на політичну інформацію, єдина із приватних газет «Северная пчела» мала велику кількість передплатників, переважно серед чиновників, дрібних промисловців і служила «вірним провідником реакційної політики царського уряду, лютим ворогом вільнодумства й прогресу в літературі й журналістиці» [110, с. 24].

Однак через сторінку О. Станько пише: «Характерним явищем післягрудневої епохи стало підсилення процесу демократизації журналістики. Важливу роль у цьому процесі відіграв журнал М. Полевого «Московский телеграф» (1825-1834)» [110, с. 26]. Своєрідні позиції займали в той період

«Литературная газета», «Литературное прибавление к «Русскому инвалиду», журнали «Современник», «Сын Отечества», «Библиотека для чтения» та ін. Приміром, «Литературные прибавления...» О. Воєйкова, що виходила з 1831 року в Петербурзі як газета сатирична, критична мод і словесності, охоче друкувала вірші майбутніх декабристів, особливо Рилєєва, але після 14 грудня її оцінки літературно-суспільних явищ все частіше збігалися з болгарінськими [110, с. 50]. Словом, ішла напружена суспільно-політична боротьба за визначення подальших шляхів руху Росії, що не припиняється й по день сьогоднішній. У цій боротьбі ставка робиться на залучення на свою сторону провідних мислителів, письменників, поетів, журналістів і т.п. Боротьба ця велася й навколо творчості В. Даля.

Підбиваючи підсумки загальної характеристики статистичних параметрів публіцистичних творів Даля в 30-і-70-і роки XIX сторіччя, слід зазначити, що процеси ідейно-політичного розмежування газет і журналів, які розгорнулися в цей період, не перешкодили публікації в більшості з них його художньо-публіцистичних і журналістських праць. Унікальність даного явища розкривається в наступних розділах дослідження.

3.2. Суспільна думка і медична практика Володимира Даля: важкий шлях пошуку Істини

У задумі публіцистичного твору необхідно, за твердженням ученого В. Горохова, розрізняти дві сторони [112, с. 107]. Перша орієнтована на нормативно-ціннісне узагальнення, що дозволяє не тільки програмувати дію, але й заздалегідь передбачати її кінцевий суспільно-політичний результат. Друга – на власне логічне узагальнення. У творчості багатьох публіцистів обидві ці сторони часто перебувають у гармонії. Дещо інше становище склалося в Даля з публіцистичним осмисленням своєї медичної практики.

Що ж до професійної, якісної характеристики задуму (відповідність первинного й остаточного задуму, збіг задуму й реального стану справ на об'єкті тощо), то тут існує безліч градацій і відтінків. Первинний задум буває

остаточним, але часом він різко не збігається із планом твору або зі зміною яких-небудь життєвих обставин.

Виведені із загальної ідеї окремі положення зіставляються з фактами, і в цьому зіставленні виявляється життєздатність задуму, його переконливість. А буває навпаки. Дедуктивна дія публіциста зазнає певних перетворень, перш ніж задум набуває чіткого вигляду суворої й завершеної концепції майбутнього твору або циклу творів. Тут можливі сполучення узагальнень, що суперечать, а іноді виключають одне одного. Але в ході розробки теми ці протиріччя знімаються завдяки більш глибокому збагненню предмета, всебічній його сутнісній оцінці, підтвердженій практикою. Так сталося з публіцистичною думкою В. Даля, пов'язаною з його медичною практикою.

Поступово осягаючи предмет свого зображення – відкриття Фрідріга Християна Самюеля Ганемана «нового принципу винаходження цілющих властивостей лікарських речовин» [113], В. Даль дійшов зовсім протилежних стверджень у подальших публіцистичних матеріалах порівняно з першими, які відкривають цикл його праць на медичні теми.

Тепер, оцінюючи минуле з висоти ХХІ-го сторіччя, ми розуміємо справжню значимість найглибшого руху душі, морального пориву Даля, його духовного подвигу – привселюдно визнати свою професійну помилку. Такий крок могла зробити тільки неординарна людина. Джерела цього суспільного подвигу Даля деякі дослідники, і в першу чергу В. Ковешников [114], Л.Дорожина [115] цілком пов'язують із його професією лікаря. «У лікаря, – пише, наприклад, Л. Дорожина, – поза часом, і з покоління в покоління продовжують залишатися затребуваними любов і ясний розум, здатність до самопожертви й правдивість, жадоба до знань і самодостатність, сила духу й гнучкість розуму, синхронність і широта натури, здатність зрозуміти головне: вище за все здоров'я хворого. Зірке око, тверезий розум, добре серце й надійні руки лікаря завжди будуть у ціні» [115,с. 7].

Але, як відомо, не кожен лікар виявляє ці якості й тим більше вкрай рідко береться за перо, для того щоб у публіцистичній формі на сторінках найбільш

масових видань відстоювати, як це зробив Даль, свої переконання або привселюдно зізнатися у своїй неправоті. На наш погляд, мотивування статей В. Даля на медичні теми пов'язане з його щирим внутрішнім спонуканням розв'язати конфлікт не тільки між новими й старими принципами лікування хворих, як може здатися на перший погляд, але й конфлікт суспільний.

Загальновідомо, що конфлікт як елемент змісту публіцистичного твору відбиває динаміку суспільного процесу й надзвичайно важливий з методологічної точки зору. З одного боку, це спосіб розв'язання суперечностей у дійсності (онтологічний конфлікт), з іншого – відбиття об'єктивно існуючого конфлікту у свідомості й поведінці людей. Конфлікт у публіцистичному творі відбиває спосіб розв'язання суперечності з ідеологічної точки зору.

Публіцистика – це завжди боротьба «за» й «проти». Навіть у тому випадку, коли у виступі публіциста немає прямого опису протиборства ідей, вчинків, моральних принципів, публіцистичний твір бере участь в ідейній боротьбі пафосом змісту, спрямованістю аналізу тих або інших сторін дійсності, конструктивністю пропозицій і практичних рекомендацій.

Конфлікт як елемент змісту публіцистичного твору синтетичний, убирає в себе групу елементів змісту – фактів, думок, ідей, поглядів, поєднаних характером суперечливих відносин між ними. Методологічною, світоглядною основою діяльності публіциста в конфліктній проблемній ситуації виступає ідейна концепція суперечностей. Конфлікт як елемент змісту «фокусує» у собі й світоглядні принципи, і професійну технологію публіцистичної діяльності, засоби організації твору. Конфлікт завжди виступає як «прояв соціальної суперечності, ступінь її розвитку й засіб розв'язання» [116, с. 17].

У суспільстві, як і в будь-якому соціальному організмі, іде боротьба нового зі старим, діють не тільки творчі, але й негативні тенденції. Необхідно при цьому мати на увазі, що в часи Володимира Даля в суспільстві існували дві групи суперечностей. Одна група – це суперечності між підвалинами старого кріпосницького способу життя, з одного боку, і новими приватновласницькими відносинами буржуазної психології, що зароджується, – з іншого. Друга група

суперечностей – це суперечності між паростками буржуазії, найбільш незрілими формами суспільних відносин, з одного боку, і тим, що було викликано колись до життя царатом, потім застаріло, перестало відповідати умовам, що змінилися, і завданням, що ускладнилися, – з іншого.

Звертання до конфліктних проблемних ситуацій – потреба публіциста в роді творчості, прояв його активної, наступальної позиції й відстоювання певних ідеалів. При цьому публіцистика вибіркова в оцінці соціальних суперечностей. Вона відтворює ті з них, які включені до системи протиборства нового зі старим. Публіцистика, як правило, досліджує ті суперечності, які становлять загальнозначущий інтерес і до подолання яких суспільство підготовлене. Нарешті, конфлікти в публіцистичному творі мають не абстрактно-пізнавальний, але духовно-практичний характер; мають конструктивне надзавдання, орієнтовані на те, щоб перетворити слово – у справу, ідею – у дію, думку – у вчинок, що чітко простежується в публіцистиці Володимира Даля на теми медицини й у його практичних діях як лікаря з упровадження гомеопатичного лікування хворих.

У медичній науці гомеопатія розглядається зазвичай як один з методів існуючої медицини (поряд з траволікуванням, фізіотерапією і та ін.) і ніколи – з позиції некласичної медицини, самостійної медичної науки. Принцип тогочасної офіційної медицини – нейтралізувати, усунути, подавити симптоми хвороби. Гомеопатична медична наука, діючи за іншим принципом, допомагає там, де звичайна медицина безсила. Але на початку 1833 року Володимир Іванович категорично виступив проти гомеопатії, і свою категоричність він виклав в статті «Самуил Ганеман Pseudomessias medicus всеразводитель», яку опублікував в одному з наймасовіших на той час журналів «Сын Отечества» в надії попередити широкі верстви населення про ніби «шарлатанство» Ганемана і його палких послідовників в Росії.

Проте звернення Даля до гомеопатії відбулось у тому ж 1833 році в Оренбурзі (1833-1840 pp.) [26]. Через чотири роки він мужньо і покайно напише в листі до князя В.Ф. Одоевського, який за згодою його автора було

опубліковано в журналі «Современник» № 12 за 1838 р. під заголовком «Об омеопатии»: «Я знаю по опыту, что нелегко отступать от слова, за которое по крайнему разумению и убеждению стоял горою; нелегко принять и отстаивать другое, которое сам назвал доселе исчадием сумасбродства или обмана. Насмешки, толки и пересуды – все это может утратить и застрашать даже и честного благомыслящего человека» [26, с. 47-50]. З висоти ХХІ століття ми бачимо, що ніщо не злякало Даля і він відкрито розповів про свій шлях до Істини в «Современнике» – журналі, засновники і редактори якого були прихильні до правди життя у всіх її виявах.

Життєвий шлях будь-якої творчої особистості особливо емоційний. Кожен поворот життєвого шляху висвітлює нові душевні якості, вчинки, які сприймаються оточуючими абсолютно протилежно. Із цього приводу П. Мельников відмітив: «Сумління не дозволило йому займатися справою, в яку він більше не вірив, – і до того ж якою ще справою, від якої залежало життя багатьох людей». За його словами, він «остаточно» зневірився у звичайному алопатичному способі лікування» [117, т. 1, с. XVIII]. Будучи людиною незможною, він, проте, знайшов в собі достатньо твердості, щоб строго слідувати внутрішньому переконанню. «Незважаючи на те, що не було у нього ніякого майна, він вийшов у відставку і зовсім полишив медичну практику» [118, с. 31]. Проте такий поворот долі привів його до необхідності відкритого публіцистичного осмислення не тільки погляду на стан тодішньої медицини, але й власного світовідчуття, що важливе для розуміння публіцистичних поглядів Володимира Івановича на питання виховання в Росії в другій чверті ХІХ століття.

Його знайомство з гомеопатією відбулося ще в Дерптському університеті на медичному факультеті, на який він вступив 20 січня 1826 року. «Я обучался в Дерптском университете, – розповідає він про себе. – Там в моє время говорили о гомеопатии, как говорят обыкновенно о проказах Картуша. Мне и в голову не приходило спорить или даже сомневаться; я слепо верил бесконечно уважаемым мною и поныне наставникам, и мне казалось горько и больно, что

такой обман мог найти столько последователей и поборников. Но мне однажды случилось увидеть своими глазами, что жаба *Angina tonsillarum* была излечена совершенно, в течение нескольких часов, одним гомеопатическим приёмом. Наблюдение это меня крайне поразило. Но утро вечера мудренее. Переспав ночь, я стыдился легковерия своего и старался сам себя убедить, что это или обман, или ошибка в наблюдении с моей стороны, или случайность. Но каково было моё изумление, когда один из самых основательных, положительных и осторожных учителей наших, а именно Замен, заметил однажды в клинике мимоходом, что, несмотря на все недостатки гомеопатического учения, действительность бесконечно утончённых снадобий его не подлежит в иных случаях никакому сомнению, и присовокупил ещё, со свойственной ему убедительной сухостью, не терпящей никакой лжи, что он сам испытал неоднократно действие этих лекарств. Это было сказано человеком, к которому я питал бесконечное доверие».

Потім Даль з властивою йому манерою все перевіряти самому, дошукуватися істини, пише: «Я не спав почти всю ночь; так работало во мне моё сомнение, недоумение и жажда познать истину. Но вскоре здравый рассудок взял верх, я привёл себе на память все доказательства ничтожности бесконечно растёртых и разжиженных снадобий и старался не думать более об этом диве дивном, чуде чудном, от которого у мыслящего человека должна вскружиться голова и ум может зайти за разум. Короче, удобнее и сообразнее со здравым смыслом было не верить – и я не верил» [119, с. 98].

Однак наполегливість у пізнанні нового перемагала. Роки навчання в університеті (1826-1829 рр.) збіглися зі становленням гомеопатії як нового медичного вчення. Успішна практика лікарів-гомеопатів дуже стривожила офіційну медицину й викликала незабаром з її боку перше заперечення проти нового вчення. Очолив боротьбу з гомеопатією професор Дерптської клініки доктор Замен. Але критика була такою, що говорила більше за гомеопатію, ніж проти неї, тому що поряд із сумнівами щодо широкого застосування нового

способу лікування доктор Замен «не міг приховати тих успіхів, які він одержував від практичного застосування гомеопатичних ліків» [115, с. 14].

Під час турецької кампанії В. Даль знову зіштовхується із проблемами гомеопатії, що продовжувала привертати до себе увагу. Медичний світ тепер обговорював експерименти відомого лікаря-гомеопата Германа, що був запрошений до Петербурга князівною Голіциною в 1826 році. Ставши сімейним лікарем Голіциних, Остерманов-Толстих, адмірала Мордвинова, відкрив у Петербурзі практику «...і в 1827 році, – пише К. Боянус*, – успішним лікуванням поблизу Оранієнбаума епідемічного кровавого проносу привернув до себе увагу Вел. Кн. Михайла Павловича. Гідно оцінивши знання й мистецтво Германа, Вел. Кн. Михайл Павлович виявив бажання скористатися ними для надання допомоги військам, що діяли в той час у Туреччині. Після доповіді про те Государеві відбулося Найвище веління: Військово-Медичному Департаменту укласти з Германом контракт на рік і відрядити його в містечко Тульчин, де на той час перебувало близько тисячі осіб хворих, що страждали різного роду гарячками, лихоманками, кровавим проносом та ін. Герману ставилося в обов'язок уживати свої власні ліки, а платня призначалася дванадцять тисяч рублів. Цей привілей, продовжує К. Боянус, наданий чужоземцеві, збуджував у деяких з лікарів почуття, в яких просвічувала неначе заздрість, не кажучи вже про ставлення, що панувало, до гомеопатії» [120, с. 11-12].

Починається дуже негідна махінація. Герману відводять для госпіталю сирий будинок, позбавлений усякої вентиляції, крім тієї, котра здійснюється за допомогою вікон, що не прикриваються, і дверей; у гомеопатичний госпіталь призначають хворих, з яких половина переведена з алопатичних лікарень, де вони вже встигли наковтатися всякої погані, що ускладнила первинні хвороби, і

---

* Боянус Карл Карлович (1818-1889) – відомий нижньогородський лікар-гомеопат, хірург і письменник. Народився в Петербурзі, виховувався у Мед.-Хірургічній Академії в Сиб., але за сімейними обставинами перейшов до Московського університету, де в 1845 році закінчив курс лікарем. Служив домашнім лікарем в с. Кульневе Чернігівської губернії и Мглинського уїзду у графа Б.А. Перовського з 1846 до 1852 рр. До жовтня 1853р. працював на скляному заводі А.Д. Желтухіна, потім переїхав до Нижнього Новгорода, де під керівництвом В.І. Даля і разом з ним лікував гомеопатією в удільній лікарні до введення земства (1863 р.), коли лікарні уділів були скасовані. Переїхав до Москви в чині надвірного радника. Виховав трьох синів, теж запеклих гомеопатів (один з них отруїв себе, дружину і дочку, не маючи можливості жити з практики і не бажаючи кинути гомеопатію) [197, 54].

самі ж алопатами визнані невиліковними. «Не дивно, – робить висновок К. Боянус, – якщо за таких умов медичне начальство, що спостерігало за результатами гомеопатичного лікування, донесло, що воно не має ніяких переваг перед алопатичним» [120, с. 11-12].

Як бачимо, конфлікт вийшов за рамки медичних суперечок. З'явилися протиборчі кола в суспільстві – зіткнення інтересів вилилося на сторінки періодичної преси різної ідейної спрямованості.

Перші спроби гомеопатів ближче ознайомити публіку з основами гомеопатії викликали появу з боку супротивників низки статей в «Северной пчеле», «Сыне Отечества» й «Военно-Медицинском журнале», де на різні лади доводилося, що гомеопатія – неправда й шарлатанство. «Автори цих статей і не підозрювали, що відсутність наукового погляду в їхніх спростуваннях, приправлених жартами, дотепами, глузуваннями, а часом і грубою лайкою, ставило їх у смішне становище в очах людей, що глибше розуміли цю справу», – писав згодом К. Боянус [120, с. 83-84].

У такому безглуздому становищі опинився і Даль. Із лікарів того часу, що повстали проти гомеопатії, ніхто не міг зрівнятися з ним у жорсткості. У журналах «Сын Отечества» й «Северный архив» він різко критикує погляди Ганемана в огляді «О медицине вообще, и о целительной силе природы особенно» [121]. Помилку зробити може кожний. Зробив її й В. Даль, потрапивши в круговорот конфлікту, і став виразником ідей більш консервативних кіл тодішнього суспільства. «В основании своём, – писав він, – гомеопатия есть бред, доказательства и ссылки её – ложь и неправда... Учение это – зло само по себе, зло в последствиях своих, яко затмевающее ум и разум и лишаящее нас благого дара мыслить, а все чудотворные действия её – не что иное, как богатырские сказки» [120, с. 85].

В. Даль підкреслював безсилля природи проти таких хвороб, як віспа, чума, холера та ін. «Одной природе не справиться без врачебной помощи», – пише В. Даль. Він допускає користь від гомеопатичних засобів при деяких хронічних захворюваннях, що вимагають «легкого дотику» лікарських начал,

здатних зменшити збудливість нервової системи. Він також допускає, що деякі хвороби виліковуються одною силою природи. «Вся ця стаття має явний антигомеопатичний характер» [122, с. 40].

Через чотири роки він мужньо й покайно напише в демократичному «Современнике»: «Я знаю по опыту, что нелегко отступить от слова, за которое, по крайнему разумению и убеждению стоял горою; нелегко принять и отстаивать другое, которое сам называл доселе исчадием сумасбродства или обмана. Насмешки, толки и пересуды – всё это может утратить и застрашать даже и честного, благомыслящего человека. На тебя будут указывать как на какого-то перемётчика; немногие тебя поймут, немногие из немногих поверят чистоте твоих действий и намерений; станут искать скрытых причин и пружин, побудивших тебя ошестиниться, отложиться – словом, я сам вижу, что гораздо выгоднее, спокойнее и безопаснее было бы остаться при старом мнении своём, предоставить спор ретивым охотникам, притаиться в тиши и отдать дело на власть судьбы» [123, с. 57].

В.Даль зробив навпаки. Для нього було важливим установити Істину не тільки для себе, але й для широкої громадськості. До цього він ішов поступово, але наполегливо.

У 1829 р., наполегливо прагнучи пізнати істину й бажаючи мати переконливі докази надзвичайної дії гомеопатичних ліків, В.Даль, перебуваючи в Ясах, звертається до німецького лікаря-гомеопата із проханням про проведення над ним самим експериментів. Експерименти не вдалися, і він продовжував залишатися супротивником гомеопатії, тим більше що приїзд в армію доктора К. Зейдліца, друга В. Даля, сприяв стійкості його упереджень проти нової медицини. Про цей час В.Даль відкрито говорив так: «Вступив на поприще служби, слышал, видел и читал, однако, одни только жалобы на обман и ложь гомеопатов» [123, с. 54].

Працюючи армійським лікарем під час турецької кампанії, завідувачем тимчасового госпіталю в Умані, завідувачем першого району Кам'янець-Подільська в Україні під час епідемії холери, лікарем у військах, що діяли в

Польщі в 1830-1831 роках, ординатором Київського військового госпіталю, де завідував відділенням очних хвороб (з 21 березня 1832 року), В.Даль продовжував сумніватися в серйозності гомеопатичного методу, але його не залишала думка випробувати його на практиці. «Военная жизнь и походы, – писал він, – удаляли меня от способов познать и испытать это дело основательно. Я не имел случая сойтись ни с одним порядочным, знающим и совестным гомеопатом, а сходился с одним или двумя такими, какие есть и аллопаты, и которые, если не грешу, позволили себе шантажировать. Это вовсе отбирало и веру, и уважение моё к этой школе: негодование моё возрастало и усиливалось, и я острил над гомеопатами где и как случалось, полагая, что подобная галиматья и небывальщина достойна одного только посмеяния. Наконец сошёлся я после долгой разлуки, с человеком мне очень близким и несказанно многоуважаемым: достоинства его оценены уже ныне всей столицей. Признаюсь, мне льстило, что мы сошлись с ним во мнении о гомеопатии и в выводе из мнимых опытов наших. Я, не призадумавшись, принял его предложение осмеять эту школу, по её достоинству, и выставить в глазах всех благомыслящих людей во всей её наготе и ничтожестве, предостеречь легковверных и опозорить обманщиков» [123, с. 55].

Легко потрапити в полон до авторитетної думки, що належить тим більше другові, з яким пов'язаний «один з найясніших спогадів» [124, с. 96] – студентські роки, другові, з яким разом пішов на фронт: Карл Карлович Зейдліц, професор Петербурзької медико-хірургічної академії, дотепний і талановитий Зейдліц не прийняв нового напрямку в медицині, і безмірно шанований В. Далем, зміг переконати друга в ненауковості гомеопатії [115, с. 21].

Осмислюючи свої життєві позиції, світогляди у той час, значно пізніше, через десятиліття, в 1863 році В. Даль напише: «Во всяком научном и общественном деле, во всём, что касается всех и требует общих убеждений и усилий, порою проявляется ложь, ложное, кривое направление, которое не только временно держится, но и берёт верх. Дело обращается в привычку, в

обычай, толпа торит бессознательно пробитую дорожку, а коноводы только покрикивают и понукают. Это длится иногда довольно долго; но, взглядываясь в направление пути и осматриваясь кругом, общество видит наконец, что его ведут вовсе не туда, куда оно надеялось попасть; начинается ропот, сперва неполголоса, потом и вслух, наконец подымается общий голос негодования, и бывшие коноводы исчезают, подавленные и уничтоженные тем же большинством, которое до сего сами держали под своим гнётом. Общее стремление берёт новое направление, и с жаром подвизается на новой стезе» [101, т. 1, с. XIII].

Такими словами починається «Напутное слово» до «Толкового словаря...». У ньому міститься глибоке пояснення того, як у суспільстві розв'язуються конфлікти. Пояснення це вистраждане Володимиром Івановичем на власній практиці. Коротко, як ішов Даль до цієї думки, простежив П. Мельников: «Даль ставав уже медичною знаменитістю Петербурга (особливо вдавалися операції зняття катаракти, оперував однаково успішно й лівою, і правою рукою) і хоча був цілком росіянином, але завдяки неросійському прізвищу, користувався співчуттям і доброзичливістю лікарів німців, що володарювали тоді в петербурзькій медицині й ревно охороняли свою практику й свої доходи від лікарів російського походження. У цей самий час виникло вчення Ганемана, і в Петербурзі з'явилося декілька гомеопатів. Алопати стривожилися й осипали Даля пошаною й подяками, коли він сміло виступив проти Ганеманової системи й у блискучих статтях спростовував її» [117, т. 1, с. XXVIII].

У цьому відгуку П. Мельникова подана не лише вірна характеристика панорами, на якій розгорталась ідейна боротьба старого з новим, але й міститься правдива оцінка Далем у відстоюванні алопатичного методу лікування.

На той час Володимир Даль став не тільки блискучим публіцистом, але й «... заслужив славу гарного лікаря й умілого хірурга» [125, с. 113]. Трохи більше року прожив він у Петербурзі (до липня 1833 року), але цей рік

найбільш важливий: рух душі його змінює свій напрямок. «Это именно движенъе души» [115, с. 22]. Ставши доктором медицини з любові й пристрасті, «был некоторым образом обманут, не нашел того, чего искал», – сумно зізнається Володимир Даль читачам «Северной пчелы» й, начебто бажаючи підбадьорити, залишить їм примарну надію, додаючи «но любил звание своё...» [1, с. 94].

Це вже не перші, як ми знаємо, нотки розчарування, які привели до нового повороту душі... Із цього приводу Л. Дорожина проникливо сказала: «Життєвий шлях будь-якої творчої особистості особливо емоційний. Кожен поворот життєвого шляху висвітлює нові душевні якості, вчинки, які сприймаються оточенням зовсім протилежно. Чимало лікарів, що залишили медицину, мають суспільне несхвалення свого вчинку. Розчарування в медицині, що охопило нас, можна порівняти з тотальною катастрофою. Ти, Людина, створіння Боже, неспроможна на цьому шляху. Усвідомлюючи це, тільки деякі, досить сильні й чесні, йдуть, зневірившись у медицині» [115, с. 22-23].

І раптом: Даль звернувся на шлях істини. Даль – гомеопат. Така метаморфоза, на перший погляд, здається незрозумілою. Насправді причина більш глибока. То були часи, коли здавалося зовсім безнадійним відкриття речовини, що здатна викликати повне знеболювання при операціях. Як пише М. Пирогов, однокласник В. Даля по Дерптському університету, у 30-х роках ХІХ сторіччя швидкоплинна, майже раптова смерть траплялася нерідко з людиною, яку оперують, внаслідок нестерпного болю, больового шоку. Песимізм у той час володів навіть деякими найвидатнішими хірургами. Такий хірург, як Вельпо*, висловився на засіданні Паризької академії так: «Уникнути болю при операціях є химера, якої не слід домагатися». Гораций Уельс покінчив життя самогубством внаслідок невдач, що трапилися на його шляху вишукування знеболювальної речовини (Л. Бекерман, 1936). «Неможливо було миритися зі

смертю від болю й гною – ось справжня причина відходу Даля від традиційної медицини в гомеопатію» [122, с. 40-41].

Поштовхом послужила його дружба із братом міністра внутрішніх справ Л. Перовського, В. Перовським, гарячим шанувальником гомеопатії. Під його впливом Даль став гомеопатом. Але йому необхідно було дослідним шляхом переконатися в «імовірності» цього вчення. «Тільки дослід вирішує істину», – переконано наполягав лікар-публіцист. В Оренбурзі він почав на собі, здоровій людині, випробовувати дію гомеопатичних доз деревного вугілля й кухонної солі й спостерігав «приступи» (нудота, запаморочення та ін.), описані ним через два-три роки в листах до його друга доктора К. Зейдліца [7]. Потім В. Даль почав практикувати як лікар-гомеопат і «переконався, що гомеопатичні засоби діють іноді швидко, сильно, рятівно». Він спостерігав, що «arnica» усередину допомагає при забитих місцях сильніше, швидше від п'явок, примочок і натирань, «bryonia» приносить швидку тимчасову допомогу при «летучій ломоті». Він лікував своїх очних пацієнтів гомеопатичними засобами; спостерігав, як порошок «pulsatilla» при сильних катарактах «не залишає й сліду». «У гомеопата, – пише він, – ещє нет теории, а есть только практика, но кто испытал однажды и убедился, того сбить с пути и воротить трудно». В. Даль зізнається, що блукав багато років і став гомеопатом.

Отже, В. Даль знову полюбив медицину, але гомеопатичну. «После долгих прений, – переконано говорив Даль, – которые всегда с моей стороны оканчиваются тем, что я клялся не верить, потому что не могу, покуда не убедят меня мои собственные чувства, я просил и требовал опыта над самим собой, и опыт был сделан, и не один, а столько, сколько нужно для совершенного убеждения, для устранения всякого сомнения и постороннего влияния» [123, с. 56]. Це було наприкінці 1833 року, а в січні наступного, 1834 року, В. Даль напише в Петербург К. Зейдліцу знамените своїми переконливими поглядами і публіцистичним пафосом послання, в якому опише всі переваги гомеопатичного лікування перед традиційним [7]. Переписка між двома лікарями засвідчує, що обидва вони не відразу погодилися визнати

ефективність гомеопатії, довгий час перевіряли на собі дієвість такого способу лікування. К. Зейдліц намагався довести облудність цього способу надання допомоги хворим [7]. Однак він не переконав Даля, який, дотримуючись знаменитого правила «не клястися словами вчителя», уже не вірив сліпо в авторитети, міркував самостійно й про гомеопатію знав не з розмов. Експерименти К.К. Зейдліца й звіти про них він визнав «не зовсім задовільними, не зовсім неупередженими» [120, с. 104].

Пояснюючи конфліктність ситуації, К. Боянус писав: «Обачність, обережність і недовірливість необхідні. Якщо недовірливість породжує упередження, іноді досить сильне й шкідливе успіху гарної ідеї й дійсно корисному відкриттю, як це, на жаль, уже не раз зустрічалося в історії науки, то воно пояснюється неминучим впливом людських пристрастей. На першому плані тут – егоїзм, самолюбство, самозбереження, пристрасть до своїх особистих, здавна вже засвоєних понять, потім навіть особисті положення, особисті відносини.

Серйозний учений, який обережно й недовірливо приступає до розгляду будь-якого роду факту й нового відкриття, що уникає всякого захоплення й самообдурення, заслуговує на глибоку повагу. Такий скептицизм становить найдужчу пружину, що рухає науку прямим шляхом й у той же час утримує її в межах позитивного й раціонального» [120, с. 104].

Розвиваючи це положення, Даль через майже два з половиною десятка років напучував молодих учених у відкритому листі «Верующие и неверующие»: «Для убеждения – наперёд всего самое чистое и ничем не смущаемое хотение дознать истину, а коль скоро этого нет, то и помощи нет, и никакие толки и пересуды не помогут. Чтобы верить чему-нибудь, должно наперёд убедиться, то есть путём рассудка или чувствами познать, что это так, верно, истинно; это убеждение. Сначала внешнее, усваивается человеком и переходит внутрь, приобщаясь духу его навсегда; оно может отрешиться от него только вследствие новых убеждений, в ошибочности первого» [126, с. 219].

В Оренбурзі, В. Даль став учасником процесу лікування ветерана Бородінської битви, майора у відставці Льва Васильовича Соколова і на власні очі переконався, що гомеопатичні засоби ефективні, здатні, якщо невилікувати, то значно полегшити страждання людини [126]. Це було для правдивого, серйозного В. Даля справжнім потрясінням, яке пробило стіну попередніх помилок і стало паростком довіри до гомеопатії. І якщо раніше ніхто не міг порівнятися з В. Далем в жорстоких нападах проти гомеопатії, то тепер «гонитель Савл обратился в апостола Павла» [120, с. 85].

Міркування в листах стали фундаментом наукового, позбавленого дрібних пристрастей ставлення Даля до гомеопатії. Він ніби намагається остаточно переконати самого себе в правильності висновків. Підтвердженням цього є робота «О гомеопатии» написана ним як лист князеві Одоєвському, а також стаття «Верующие и неверующие» – з листа лікаря В. Даля до хворого приятеля та численні листи К. Зейдліцу.

Автор цих творів дає зрозуміти, що основна його мета – не переконати товариша й усіх, хто буде його читати, а переконатися остаточно самому в медичній проблемі XIX століття: «Довольно того, что я теперь на себе собственно испытал уже в разное время, при различных обстоятельствах, два различных гомеопатических средства, и каждое из них по несколько раз: что каждое обнаружилось значительными, несомненными припадками. Вот тебе холст, выкраивай сорочку!», – не втримався мудрий Володимир Даль завершити, як у нього часто бувало й в інших творах, оригінально почату думку відповідною приказкою: «От тобі полотно, викроюй сорочку!» Такий прийом ще більше сприяє доказовості гіпотези й у той же час прикрашає текст, робить його більш доступним широкому колу читачів. Але цього для автора листа мало й він знову питає адресата: «Или всё это случайность? И каждый раз после этих дифференциальных порошков, услужливое стечение обстоятельств?».

І завершує Даль послання проникливо ясно, чітко й разом з тим доказово: «Но что молоть вздор, это похоже на шутку, на насмешку, а я вовсе не хочу смеяться, хочу говорить ясно и толково. Вот тебе дело, как было; разгадывай,

коли умешь; я разгадать иначе не могу, как тем, что хворал и я, и товарищи мои, от тех порошков, которые принимали. Вызываю и прошу всякого, кто дорожит правдою, испытать на себе действие гомеопатического средства, и убедиться в том и другом, оба мы и я, и ты, будем благодарны, коли для будущей пользы, найдутся основательные исследователи дела, и обнародуют свои опыты. В. Даль» [115, с. 54-55].

У листі «О гомеопатии» докладно розповідається, які і як проводив Даль досліди над собою й хворими, у тому числі власним сином. Його він адресував Одоєвському Володимиру Федоровичу (1804-1869 рр.), найосвіченішій людині свого часу, письменнику, філософу, музиканту. Лист був опублікований у «Современнике» і датований 26 жовтня 1837 року [123]. У ньому явно проступає те ж прагнення Даля пояснити суть конфлікту в медичному середовищі, звертаючись до улюбленого свого прийому доказів – вигуку з приводу обставин, що склалися, із предметом обговорення: «Страшно и непостижимо, – пише В. Даль, – каким образом вовсе ложное учение, основанное на обмане, могло бы распространиться в такой степени, как распространилось ныне учение Ганемана! Непостижимо, как тысячи, миллионы людей, всех званий и сословий, а в том числе и люди образованные, учёные, не одна чернь, могли бы утверждать положительно и с совершенною уверенностью, что испытали на себе силу и влияние средств, если бы эта была мнимая, вовсе не существующая! Образованные, умные, здравомыслящие учёные люди сотнями, тысячами признают основательность Ганеманова учения, причём всё-таки прошу заметить, что учение это не раскол, в котором фанатики легко могут блуждать, и не толк философский, нет, это дело осязаемое, познаваемое пятью чувствами» [123, с. 50-51].

Вершиною розгляду предмета «з усіх боків», у цьому випадку вчення Ганемана, є в Даля питально-задовільні форми листа: «Гомеопатия ныне настолько распространилась всюду, что если бы она даже была и в самом деле обман и суеверие, то стоило бы, убедившись в том собственным опытом, противодействовать такому вредному лжеучению. А что, если это не обман и

не вымысел? Что тогда скажут внуки, правнуки наши в XIX веке, гордящемся просвещением своим?» [123, с. 65; 127].

Для Даля важливо не тільки довести правоту прихильників гомеопатії, але й зазирнути у дні майбутні. Він щиро стурбований тим, що «скажуть онуки, правнуки наші» про конфлікт XIX століття. В інших випадках він прямо агітує своїх товаришів і знайомих приєднатися до вчення Ганемана. У листі до відомого петербурзького журналіста Краєвського Андрія Олександровича (1810-1889 рр.) від першого вересня 1837 року В. Даль просто просить придбати в книжковій крамниці «наставляння лікуватися гомеопатично», щоб освоювати новий метод і застосовувати його на практиці [127]. У цьому виявилася наполегливість Даля в поширенні своїх переконань.

Як свідчить сучасник Даля О. Пипін, ця наполегливість тривала роками, десятиліттями. Пробувши на берегах Уралу близько семи років і відходивши знаменитий своєю невдачею й нещастями знаменитий хівинський похід, В. Даль за запрошенням Льва Олексійовича Перовського, що був на той час товаришем міністра уділів, повернувся в Петербург (в 1841 році), вступив у секретарі до Л. Перовського, а потім завідував канцелярією міністра внутрішніх справ і брав тоді близьку участь у найважливіших справах міністерства. Оселившись у Петербурзі після різних поневірянь і будучи лікарем-практиком, Даль незабаром знову захопився гомеопатією. Одна з перших статей російською мовою про цей спосіб лікування була надрукована ним в «Современнике» П. Плетньова [123].

У той же час часто розповідав він друзям своїм про очне відділення військового госпіталю, що було в його закладі, про успішно проведені в ньому досліди, і разом із Гречем до кінця залишався прихильником лікарської гомеопатичної системи. Займаючи протягом восьми років при міністрі внутрішніх справ місце правителя його канцелярії, В. Даль мав можливість зробити справі гомеопатії істотну послугу: зміг переконати в користі гомеопатії міністра внутрішніх справ Л. Перовського й схилив його до відкриття при С.-Петербурзькій лікарні гомеопатичного відділення на 50 ліжок. Для кращого

порівняння гомеопатичного лікування з алопатичним було відкрито для 50 хворих інше, паралельне відділення, алопатичне. Прийом хворих до того й іншого був безвиборний, черговий, у міру надходження їх до лікарні. Обидва відділення були поставлені під контроль справедливого, неупередженого лікаря, доктора Розенберга. Гомеопатичне відділення було доручено докторові Штендеру, а помічниками його були призначені доктори: Лінгдрен (брат казанського професора), Йогансен, Роза, Гастфрейнд і Віллерс [120, с. 121].

Обидва відділення зберігали своє становище протягом восьми років (з 1847 по 1855 р.). Оцінюючи результати цього експерименту, К. Боянус, віддаючи належне наполегливості Даля у відстоюванні своїх поглядів, визнав, що «...перевага вигоди залишається на боці гомеопатичної терапії. Удвічі більше число хворих, які лікувалися в один і той же час і в тому ж самому місці, притому майже в шість разів менша витрата на медикаменти – факти цілком варті уваги уряду» [120, с. 121-123].

Однак увага уряду виявилася не на користь Даля-медика й Даля-публіциста. «...Після виходу Даля з міністерства Внутрішніх справ (1849 р.) і після смерті графа Перовського (1856 р.) відділення при Петербурзькій чорноробській лікарні стало занепадати, що, звичайно, улаштувалося не без сприяння осіб ворожої партії, котрою справа була поведена так, що у звітах Медичного Департаменту не тільки замовчувалось про гомеопатичне відділення, але навіть обминалося слово гомеопатія» [120, с. 123].

Таким чином, зовнішній конфлікт був приглушений, однак конфлікт внутрішній В. Даль розв'язав для себе й багатьох читачів «Литературной газеты», журналу «Современник» та інших періодичних видань остаточно й безповоротно. Життя в Санкт-Петербурзі зміцнило віру В. Даля у свої ідеали, хоч на інші нестійкі душі це місто діяло інакше, про що докладно в публіцистичній формі висловився В. Белінський у статті «Петербург и Москва»: «Хотя москвич вообще оригинальнее и как будто самобытнее петербуржца, однако, тем не менее, он скоро свыкается с Петербургом, если переедет в него жить. Куда деваются высокопарные мечты, идеалы, теории,

фантазії! – вигукує Белінський і пише далі слова, які дозволяють краще зрозуміти внутрішній світ Даля, його погляди, життєве кредо. – Петербург в этом отношении пробный камень человека: кто, живя в нём, не увлётся водоворотом призрачной жизни, умел сберечь и душу и сердце не на счёт здравого смысла, сохранить своё человеческое достоинство, не предаваясь донкихотству, – тому смело можете протянуть руку, как человеку... Петербург имеет на некоторые натуры отрезвляющее свойство: сначала кажется вам, что от его атмосферы словно листья с дерева спадают с вас самые дорогие убеждения; но скоро замечаете вы, что то не убеждения, а мечты, порождённые праздною жизнью и решительным незнанием действительности, – и вы остаётесь, может быть, с тяжёлою грустью, но в этой грусти так много святого, человеческого... – Что мечты! Самые обольстительные не стоят в глазах дельного (в разумном значении этого слова) человека самой горькой истины, потому что счастье глупца есть ложь, тогда как страдание дельного человека есть истина, и притом плодотворная в будущем» [128, т. 2, с. 794-795].

Белінський писав про ділову людину, не мав на увазі публіциста й медика Даля, який, щоправда, не приїхав у С.-Петербург із Москви, але через страждання за допомогою яскравого публіцистичного слова безоглядно, самовіддано й натхненно залишив помилкові погляди, виявивши при цьому надзвичайну безкомпромісність, правдивість, вірність ідеї пошуку Істини й надзвичайну цілеспрямованість. Автор унікального, вражаючого результатами восьмирічного експерименту, ініціатор проведених над самим собою гомеопатичних дослідів, автор надзвичайно сміливих, оригінальних, талановито написаних статей про гомеопатію гідний звання кращого публіциста ХІХ століття, який зумів привселюдно показати сутність конфлікту, пов'язаного з медициною. У пошуку Істини він постійно жертвував становищем і благами, а це вже риси месіанського характеру.

У сучасній публіцистиці часто практикується «метод маски», тобто прихованої зміни журналістом своєї професії, для того щоб глибше осягти «таємниці» іншої і потім донести до загального відома суть цих таємниць.

Володимир Далю не доводилося користуватися прямо таким методом, тому що зміна його діяльності й пов'язана з нею його публіцистика визначалися поворотами його життєвої долі. Його не можна назвати родоначальником цього методу. Не «одягаючи маски», він відкрито користувався прийомами «доктора, що пише, лікаря, що подорожує, чиновника з особливих доручень» і т.п. Збираючи життєві враження, факти, часто проявляючись як «людина ділова», він відкрито потім розголошував свої погляди, що й притаманне в першу чергу високій публіцистиці.

Залишивши службу в міністерстві внутрішніх справ, В. Даль одержав місце керівника Удельної контори в Нижньому Новгороді (1849). І на цьому повороті долі Володимир Іванович, залишаючись вірним своєму життєвому принципу, продовжував дивувати своїм бажанням робити добро не заради того, щоб про це потім написати, а з почуття жалю й співчуття до людей. Так, у 1843 р. В. Даль опублікував велику статтю «О народных врачебных средствах», лейтмотивом якої стало прагнення лікаря застерегти населення від шкідливих наслідків нецтва й забобонів. У статті багато говориться про засоби й «прийоми», уживані в народі при різних недугах. Так, подорожник і деревій застосовувалися при порізах для зупинки кровотечі; підсолений квас й огірковий розсіл – при кровохарканні; палений цукор, купорос і навіть товчене скло – проти більма тощо. «Годных глаз» была погублена этими «средствами», – стурбовано пише В. Даль. Амулети при зубному болі, тютюновий сік із цибуха при лишаях, ячна плівка на лівий мізинець при лихоманках, заглядання в очі щуки при жовтяниці, висушений у порошок цвіркун при «водяній хворобі», уживання жука «майки» при водобоязні й масу неймовірних, диких «засобів» при всіляких недугах детально описує тут Володимир Даль. «Следует отделять, – радить автор, – невежественное, суеверное, вредное от полезного». До корисних автор відносить уживання сирої гречаної крупи при печії й деякі інші прийоми й засоби.

Головний задум цієї публіцистичної праці – взяти посильну участь у долях багатьох людей, яким недоступна якісна медицина. Червоною ниткою в

статті проходить думка, що набагато більше людських життів, ніж ворожі ядра й кулі, забирала холера. Даль відвідував холерні бараки, улаштовував карантини, пости окурювання. Завідував він і чумним відділенням. Аналізуючи причини епідемій цих небезпечних хвороб, Володимир Даль говорив, що в основі їх лежить «царство сырости, неопрятности, нищеты, тесноты» у бідних міських кварталах і селах. «Суеверие, недоверчивость, недостаток в пище, средствах, в присмотре – всё это... могло бы свести с ума того, коего назначению доверено было бы бедствующее человечество».

Турбота про людство, що бідує, спонукала Даля-лікаря на добрі справи, а Даля-публіциста – до відкритого, голосного заклику до можновладців полегшити долю тисяч і тисяч закабалених людей.

Відзначаючи цю характерну рису Даля як лікаря й мислителя, П. Мельников обґрунтовано зазначив: «Там борозну полагодив так, що нашому братові й не здумати, там навчив як зробити, щоб з вікон узимку не текло та жару в хаті не було, там коня крупинками своїми вилікував, а кінь такий вже був хоч у яр тягни», – проказували про свого керуючого селяни. Ці крупинки (гомеопатичні) завжди були з Далем; роз'їжджаючи по селах, він лікував і людей, і худобину. Бувало, прийде в удільний прихід, селяни вже зібралися, чекають керуючого, а серед них хворі, старі, жінки, діти. Перш ніж говорити про справи, Володимир Іванович обійде хворих, кому зробить операцію (особливо багато він робив очних операцій), кому дасть лікарську пораду, кому велить відразу при собі проковтнути гомеопатичні крупинки. Будучи ревним поборником гомеопатії, він виклопотав у гр. Перовського дозвіл улаштувати в Нижньому Новгороді удільну гомеопатичну лікарню й побудувати для неї великий кам'яний будинок» [129, с. 318].

Таким чином, повсякденні справи лікаря, керівника високого рангу ставали для Даля-публіциста вихідними ретельно вивіреними фактами. Задум його публікацій на медичні теми народжувався реаліями життя.

У Нижньому Новгороді Даль уперше зустрівся з пізніше знаменитим хірургом і письменником К. Боянусом (1818-1889 рр.), який не тільки

підтвердив думку про Даля П. Мельникова, але й охарактеризував Володимира Івановича як людину «... у будь-якому відношенні чудову за розумом, з величезним запасом наукових, не тільки медичних, але й філологічних, а також загальноосвітніх відомостей, украй справедливу, добру і безперервно працюючу» [120, с. 295].

У стосунках В. Даля й К. Боянуса щастя торкнулося їх обох: рідкісний той щасливий час, коли можна думати, що хочеш і говорити, що думаєш.* Л. Дорожина наче підбила підсумок зусиль В. Даля на ниві медицини правильними словами: «От виявляється як: приходить час, і Вчитель знаходить свого Учня; подарунок Долі в особі Карла Карловича Боянуса одержав не тільки В. Даль, але й К. Боянус в особі Володимира Івановича Даля. Володимир Даль, витримавши перевірку – випробування владою, висвітлюється ще однією гранню своєї особистості «начальника однодумця», працювати під керівництвом якого – блаженство» [115, с. 56].

Завдяки особистому сприянню В. Даля К. Боянусу вдалося довести, що «гомеопатичне лікування, будучи застосованим у галузі хірургії, досягає значно кращих результатів, ніж стара школа» [130, с. 14].

Незабаром «руку підтримки» подав В. Далю і його однокашник по Дерпту відомий хірург М.Пирогов: «...слава богу, ты не потерял сердца и как истый гомеопат ещё радуешься успеху, роняя по капле хорошего в море гадости» [131, с. 164].

Однак бурхливі суперечки публіцистів супроводжували не тільки народження гомеопатії, але і її впровадження в медичну практику. Відносно нового прогресивного вчення відбувся поділ на тих, хто розумів ідею, оцінив і прийняв її, і супротивників, які не вміють вникати в суть, які бояться всього нового, відсталих, обмежених. Розпочавшись із Німеччини, цей рух стрімко переходив з однієї країни до іншої, роблячи скрізь те саме – утворення двох шкіл: старої й нової медицини. Про гомеопатію заговорили не тільки лікарі, але й уся інша частина людства: пацієнти.

---

* Rara temporum felicitas, ubi guae veils sentire et guae sentias (лат)

«Если приверженцы гомеопатии верят, – писал В. Белінський в 1844 році, – что децилиновая часть одной пылинки ревеня или белладонны может произвести переворот в теле человеческом, почему же не поверить, что одна кроха философии может зародить идеи в голове» [128, т. 2, с. 696].

У 1859 році Володимир Даль оселився в Москві. Будучи людиною чесною і справедливою, пізнавши Істину, він часто звертається до громадськості, захищає нове вчення. В одній із заміток, надрукованій ним у 60-х роках із приводу розпорядження проти видання гомеопатичного лікарського poradnika, В. Даль підкреслював: «Если бы аллопат, да ещё начальствующий, подал голос на пользу гомеопата, то разве тем самым не отрёкся от своих братьев, не объявил бы сам себя гомеопатом? Тут нет исхода, и доколе гомеопатия будет под командою аллопатов, дотеле она будет под гнётом. А между тем она принялась у нас всюду, и выжить её нет возможности, она одолевает старую школу силою правды своей и расплылась уже так широко, что её под каблук не упрячешь, а что врачебная администрация её не признаёт, как парижская Академия не признаёт животного магнетизма, так от этого дело не убудет, а повесть о сём перейдёт в наше потомство» [132, с. 38-39].

У 1861 році Володимир Даль, прагнучи залишити свою «повість» для нащадків, пише зразкову за переконливістю статтю «Верующие и неверующие», що супроводжується словами: «Из письма В.И. Даля к больному приятелю». У ньому Даль-публіцист узяв гору над Далем-лікарем. Образність листа, широкі узагальнення звичаїв у суспільстві, поділ медиків на категорії віруючих і невіруючих висувають цей публіцистичний твір у розряд основних у журналістиці ХІХ століття. Мабуть, уперше його автор удався до філософських міркувань не стільки відносно проблем медицини, скільки щодо необхідності вироблення самостійного мислення людьми в тодішній Росії, після скасування кріпосного права.

Уже початок статті свідчить про широту поглядів її автора: «Капля камень дробит; гомеопатия исподволь пробилась во все слои общества, и равнодушных к ней, или ничьих, найдётся немного: один за, другие против.

Желательно бы сохранить в этом важном деле, как во всех человеческих, разумное трезвое суждение и устранить участие сердца, страстей: лёгкими против печёнки не сговоришь. Разум – свет; сердце – теплота, но потёмки».

Прислів'я й приказки сприяють дохідливості думки автора, розумінню його позиції адресатом. Потім він роз'ясняє, хто вони, що вірують у гомеопатію, і чому сліпа віра без належних переконань шкодить справі: «Верующие нередко впадают в крайность и верят сами, или в горячности своей заверяют других, будто гомеопатия исцеляет всякий недуг, как сказочное искомое зелие средних веков. Заступники вредят этим общему делу, потому что такое бахвальство изоблечит нетрудно, а сделав это, противники наши трубят победу не над похвальбою, неосторожно высказанною, а над всем учением. Тут, конечно, нет ничего общего; но не всякому досужно и сподручно вникать в дело до конца, и решая спор по частному вопросу, многие готовы верить, что решили и сущность дела, коей вовсе на касались».

Про сутність справи можна говорити багато, але Володимир Даль уникає цього й відразу дає пораду віруючим: «Итак, посоветуем самым ретивым заступникам этого учения выходить из границ самой строгой истины: гомеопатия у постели хворого ни в чём не уступит старшей сестре своей и всегда может подать, по крайней мере, равную с нею помощь; одного этого было бы уже довольно для предпочтения нашего способа; но мы к этому присовокупляем смело, что есть случаи, может быть не частые, но они есть, когда гомеопатия делает гораздо более этого: она приносит изумительную пользу там, где аллопатия бессильна (виділено нами. – М.Є.). Ось перший, але найвагоміший аргумент у давньому медичному сперечанні. Даль має всі підстави заявляти саме так, тому що як лікар переконався в цьому неодноразово: «Независимо от этого, гомеопатическое лечение хранит нас от отравы ртутью, йодом, наперстянкой и проч., никогда не заставляет больного одолевать последствия действия снадобий, а потому наши больные раньше встают с постели и скорее выхаживаются».

Для Володимира Даля, уже досвідченого публіциста-сперечальника, цього недостатньо, і він «відсилає» читача до результатів свого емпіричного досвіду: «Возьмите отчёт Петербургской гомеопатической больницы, подписанный ординаторами обеих половин – гомеопатической и аллопатической, разоттите кругом за все годы число дней на каждого больного, и вы легко в этом убедитесь».

Чітко обґрунтувавши позицію віруючих, їх крайності в судженнях, Даль логічно переходить до характеристики невіруючих, що робить весь виклад листа струнким і послідовним, що і є вагомим аргументом у будь-якій суперечці: «Перейдём к неверующим. Их можно разделить на три главные части: на добросовестных, на пустобаев и на упорных. К первым принадлежат все учёные и образованные отрицатели с окончанным и порешённым научным взглядом. Повторяя за Гамлетом: «много, друг, на свете такого, чего мы с тобой и во сне не видели», они однако же не применяют изречение это к делу, привычка заставляет их понимать и принимать все явления в том виде, в каком они подходят под школярную законность. Но этот разряд отрицателей, если только не присоединить к третьему, не прочь от опытов и убеждения; узнав дело ближе, они уже не спорят против очевидности, хотя и не всегда решаются оглашать свои верования. Общее мнение сильно; сколько бедствий видим мы, например, от поединков, от этой невольной уступки общественному мнению о чести и бесчестья, – и много ли найдёте людей, которые бы решились идти прямо и открыто наперекор этому мирскому потоку, обычаю?».

Доречно поставлене запитання не тільки пожвавлює текст, концентрує увагу читача й змушує його поміркувати про те, хто, крім Володимира Даля, відкрито пішов усупереч мирському потоку. І отут впливають його узагальнюючі слова, що побачив на своєму шляху багатьох людей з різних верств суспільства й тому має моральне право заявити: «Разряд такальщикова самый обширный; есть между ними, не во гневе будет сказано, варахушки, есть и настоящие попугаи, но большей частью это добрые и даже рассудительные люди, которые, однако, не привыкли к самостоятельному убеждению и в этом

деле придерживаются мнения своего доктора. А доктор – это благодетель всей семьи их и говорит, что гомеопатия – надувательство, что крупинками можно шутить там, где дело терпит и природа своё возьмёт, а в болезни важной, где помощь необходима, гомеопатия – убийца. Как же ему не верить?».

Відповіді на запитання не було, оскільки вона очевидна в силу сформованих суспільних відносин у світі медицини. Набагато важливіше для Даля розглянути особливості наступного розряду невіруючих і за допомогою цього «далівського виверту» переконати їх і залучити на свою сторону: «И вот мы подошли к третьему разряду, к упорным отрицателям, к неверующим по долгу, по обязанности, по отношениям своим к науке, к ремеслу и к самим себе. Учёные, не вникнув в дело, видят в науке нашей противоречие с установленными ими законами и потому не хотят её знать. Эти люди забыли, что все законы их образовались как выводы из явлений и что, следовательно, нельзя брать явлений этих на выбор, нельзя выбирать одно подходящее; надо отыскивать и принимать все явления, стремясь к истине, а не к школярству, и основывать законы свои, т.е. общие выводы и правила, на том, что и как есть, а не на том, чего бы хотелось. Эти люди сами себя ставят в тупик, а потому бывают раздражительны, гневны. Они полагают, что отринутое и непризнанное ими, обществом явление убито навсегда и что его нет».

Провідним як у житті Даля, так і в його публіцистиці було прагнення до Істини. Особистим прикладом він захоплював цією метою багатьох сучасників. Однак не як бездіяльний мрійник, а суто як людина з раціональним мисленням, яка добре усвідомлювала, що поруч багато ще таких невіруючих, котрих ніякими переконаннями не повернути обличчям до Істини. Тому він зробив висновок: «Неверующие по ремеслу, званию упорнее всех. У этих людей первое убежище – брань. «Ты сердишься, стало быть, ты неправ», – сказал один из древних мудрецов, а здесь и подавно можно сказать: «Ты бранишься, стало быть виноват». Доводы этих господ не дальние, остроты пообношены, брань пошла, но смиренный человек отойдёт в сторону, а им только этого и нужно. С этими людьми толковать нельзя; им убеждаться нельзя, они убеждений не

хотят и потому-то зажимают всякому рот бранью, остротами об отраве моря каплею или крупинкою и проч...» [126, с. 216-219].

І тут же, немов золотим розсипом, вінчається стаття-лист до хворого приятеля словами, начебто тимчасово взятими із «Толкового словаря живого великорусского языка»: «Если слепая вера во что-нибудь, без разумного убеждения, зовётся суеверием, то упорное отрицание видящих и неверящих, или даже нехотящих видеть, называется изуверством; одно другого стоит, но первое устраняется просвещением, второе – ничем. Волю человека не переможешь. Станем надеяться, что истинный свет всюду станет исподволь проникать и что наконец большинство им озарится» [126, с. 220].

Так зі сплаву вченого медика й невтомного збирача російської словесності народився оригінальний публіцист і навічно закріпився в слов'янській журналістиці. Переконаний на власному досвіді, він пізнав його істину. Сумлінне й чесне ставлення до спірного питання дозволило віднести Володимира Даля, на нашу думку, до тих публіцистів, які є зразком для наслідування нинішнім і майбутнім поколінням журналістів. Тим більше, що й у ХХІ столітті гомеопатична наука не прийнята ще «на належному рівні» [115, с. 64]. Хоч ще М. Гоголь, переконаний статтями й листами Володимира Даля в гомеопатії, півтораєта років тому навів проникливі публіцистичні рядки: «Взгляните, – закликає В. Даль, – на каталог бездны гомеопатических книг, журналов, газет, и дайте себе отчёт: возможно ли, сбыточное ли это дело, чтобы всё это было соткано из обмана, плутовства и заблуждений? Не забудьте, что у гомеопатов теории ещё нет, а есть одна только практика, опыт; что много и с года на год более врачей переходит от старого учения к новому, но не слышать что-то о переходах обратных; кто испытал однажды и убедился, того сбить с пути и воротить трудно» [133, т. 6, с. 72]. Ці слова, вимовлені знаменитим Гоголем, немов сполох пролунали у свій час по всій Росії.

Сьогодні можна зробити однозначний висновок, що навіть якби ніхто нічого не написав на захист гомеопатії, про визнання гомеопатичної науки, цілком достатньо яскравого публіцистичного циклу статей Володимира Даля,

щоб визнати її правоту. Варто лише прислухатися до його полум'яного заклику: «Обращаюсь ко всем почтенным собратьям моим по званию в целой России, неужели чувство собственного достоинства не восстанет в каждом из нас против этого недостойного поругания науки и искусства и самого священного знания? Решите дело – изобличите обманщиков, или признайте истину их учения» [123, с. 47].

Як уже зазначалося, Даль брав участь у поході на Хіву, що проходив у 1839-1840 рр. під керівництвом генерала В. Перовського. Експедиційний корпус у п'ять тисяч осіб з тисячами верблюдів, знарядями вирушив на Хіву. 94 дні тривав цей «нещасний, вірніше, бідолашний», як пише В. Даль, похід, описаний ним досить правдиво, що більш докладно буде розглянуто нами в розділі 3.3 дисертації, В. Даль у той час був чиновником з особливих доручень при генерал-губернаторі Перовському, однак обставини походу склалися трагічно, і Даля залучили до лікарської роботи. У «Письмах к друзьям из похода на Хиву» [75] багато місця відведено опису лікарських спостережень і методів лікування хворих гомеопатичними засобами.

На початку походу, у листопаді, стали з'являтися застудні захворювання. Лікар В. Даль беладоною й гомеопатичними засобами «протягом декількох годин усунув ангіну». Він також повідомляє про випадки сибірки з смертельним наслідком і про удачі, якщо хворі зверталися по допомогу вчасно й можна було добре вирізати виразку або вилікувати її завдяки гомеопатії. Ці спостереження стали основою статті «Гомеопатическое лечение сибирской язвы», опублікованої через багато років, у 1860 р. в «Северной пчеле». Однак за своєю головною думкою й мотивами вона належить до більш ранніх публіцистичних творів Володимира Даля про гомеопатію.

Закінчуючи характеристику цього циклу праць Даля, його поглядів, можна сказати, що Істина Даля, загартована його особистими стражданнями, переживаннями, медичними дослідженнями над собою й близькими, привнесла в історію взірць натхненної творчості, безоглядного, самовідданого служіння людям пристрасним, проникливим словом і результативною справою. Ставлячи

Істину вище над усе, він зумів привселюдно з гідністю й честю зректися помилкових поглядів і виявити при цьому надзвичайну безкомпромісність, правдивість, вірність ідеї та цілеспрямованість, що й має бути притаманне справжнім мислителям сучасності й майбутнього. Заради пошуку Істини він не раз жертвував становищем і благами й зумів своїми переконливими статтями й відкритими листами в журналах і газетах звеличити гомеопатичну науку – медицину майбутнього.

Лікар-гомеопат за професією, публіцист за покликанням, переконана прихильниця Даля й наша сучасниця Л. Дорожина передрікла: «Починається новий етап розвитку суспільства – месіанський час, коли стосунки між людьми будуватимуться на моральній основі й відповідною часу медициною – сучасною – може бути тільки гуманна ненасильницька медицина. В епоху інформаційних технологій, що надійно ввійшли в наше життя, медицина не може залишатися брутальною матеріальною силою в розумінні низьковібраційного споживання. Масовість у медицині себе зжила. Воістину, лікувати треба дбайливо, швидко, приємно, м'яко за формою, рішуче на ділі» [115, с. 70]. Саме так ще в ХІХ столітті робив лікар В. Даль.

У свою чергу, медик В. Ковешников повідомляє, що «...є вказівки про те, що перу Даля належать роботи з офтальмології, але знайти їх нам не вдалося» [114, с. 39]. Не вдалося цього зробити й автору даного дослідження. Однак важливий для розуміння змісту та ідей його публіцистики, пов'язаної з медициною, інший аспект. Працюючи лікарем, Даль постійно зустрічався зі злодійством, зловживанням, неуцтвом начальства. Його близький друг декабрист Д. Завалишин свідчить: «Зловживання й непристойності, від яких він почасти біг із флоту, зустріли Даля й у медичній кар'єрі» [134, с. 2], що не раз ставало предметом його гостропубліцистичних статей і відкритих листів.

З Володимира Даля, родоначальника прийому в російській літературі «пишущего врача», почався, на думку О. Акимова [135, с. 182-183], і новий етап у написанні художніх творів на медичні теми (В. Даль, А. Чехов, В. Вересаєв, М. Булгаков та ін.). Особливо цікавий у цьому плані образ лікаря у

Володимира Даля в художніх повістях-нарисах «Цыганка», «Подольнка» й «Болгарка». Ці твори глибоко й усебічно вже вивчені багатьма дослідниками [131; 135; 136], тому ми лише підкреслимо в них автобіографічну достовірність лікаря, письменника і публіциста. Оповідання в нарисах ведеться від першої особи, що й підкреслює автобіографічність, своєрідне злиття образу оповідача із самим автором. Оповідач, в одному випадку, лікар, що, не маючи практики, мусить рятувати людей, виконуючи обов'язок і ризикуючи життям. Про себе В. Даль писав: «Кончив, или почти кончив курс врачебных наук..., поскакал в поход на чуму, как тогда говаривали» [137, т.7, с. 109]. Ще не раз у його пам'яті, а потім і на сторінках книг і газет будуть оживати обличчя й слова його наставників, а також тих, хто, не шкодуючи життя свого, боровся на полі битви. У всіх творах оповідач, будучи лікарем, має особливу повагу (сама професія іноді називається «святим місцем»), своєрідну недоторканність.

Так, у «Цыганке» герой оповідає про те, що Кассандра, яку продали племінникові їхньої господарки, вбігла до нього, розштовхавши людей, шукаючи притулку, і ніхто не наважився навіть постукатися. Іноді, смертельно втомлений від щоденного знесилення, лікар стає легкодушним, але це незабаром проходить, він звикає до всього, знову допомагає тим, хто чекає його як Бога. Так, далівський лікар, у кашкеті й шинелі, будучи постійно на коні, змушений робити операції скрізь, де тільки доведеться, устигати з'їздити до хворого й відвідати пацієнта. Іноді військово-тимчасові госпіталі оглядаються чиновником, але оскільки вони створюються завжди нашвидкуруч, то постійно мають недоліки, і ця істина описується неодноразово Володимиром Далем у його художньо-публіцистичних творах.

Точними є його описи хвороб у щоденникових записах і нарисах, у яких він ставить безпомилковий діагноз хворим. У Даля лікар, глянувши на хворого, у якого було «багряне, роздуте обличчя... подих частий, важкий», з викоченими очима, одразу зрозумів, що має справу із чумою. Усяка війна не буває без людських жертв і трупів на полі битви, стогонів поранених. Ось подібний опис у В. Даля («Болгарка»). Герой відразу робить застереження, що

про бій згадувати не буде – не його військова справа; бачив одну-дві тисячі поранених, для яких небо було кров'ю, яких турки спотворили, роздягнувши й роззувши: «голі, порубані, сколоті, стогнали вони й – молилися»; самому Далю доводилося штовхатися між пораненими й напівтрусами, різати, перев'язувати, виймати кулі із хвостиками.

Зустрічаємо в названих повістях-нарисах В.Даля й опис бездушної бюрократичної системи, яку він добре вивчив зсередини. Так, в «Болгарке» лікар, у якого чиновник не прийняв подорожню й велів окурити її, витратив цілу годину, проштовхуючись крізь обози, хури артилерію, кінноту й піхоту, поки знайшов окурну.

Таким чином, письменник-медик, пишучи художні твори, вдало користується журналістськими прийомами, коли відтворює цінні замальовки особливостей побуту й роботи лікаря в різні періоди. Для В.Даля важливо донести до читачів реальність того, що відбувається. Мірою зображуваних подій є в них не які-небудь політичні або умоглядні настанови, а стан людського життя, здоров'я й щастя людей, які зустрічаються йому часто в реальному житті. Усе це й дозволяє нам говорити про вміння стверджувати прогресивні погляди в творах, у яких висвітлюється медична тема.

Тут доречно відзначити й публікацію В. Даля «Смерть А. Пушкина» в «Московской медицинской газете», включену пізніше до 10-томного Повного зібрання творів [137, т. 10]. Історія й мотив її написання такі: у грудні 1836 р. В.І. Даль у службових справах приїхав до Петербурга, де незабаром став свідком останніх днів життя Пушкіна. Він провів у головах поета останню добу, не виходячи ні на хвилину, і поет на руках у нього помер. В. Даль розтинав тіло померлого, а потім склав основні відомості, що дозволили судити про характер поранення й причини смерті Пушкіна. «При самом начале из раны последовало сильное венозное кровотечение; вероятно, бедренная артерия была перебита. Судя по количеству крови на плаще и платье, раненый потерял несколько фунтов крови» [137, с. 436].

Цінність цієї публікації неминуща як з медичної точки зору, так і історичної. Точність і послідовність викладу фактичного стану поета, його останніх передсмертних слів ставлять публікацію в низку достовірних документів, пов'язаних з життєдіяльністю найвеличнішого поета ХІХ сторіччя.

У 40-і роки В. Даль відвідував засідання «Пироговського товарищества». Цей період його життя цікавий роботою над складанням підручників зоології й ботаніки для військово-навчальних закладів. Разом з А. Постельсом й А. Сапожниковим у 1847 році ним видано підручник з атласом, у якому зображено більше 700 тварин. У цьому підручнику є розділ «Анатомія й фізіологія людини», майстерно написаний Володимиром Далем.

Без співавторства, самим Далем, складено курси ботаніки і зоології. Вони призначені для молодших класів військово-навчальних закладів і дають основні поняття про будову рослин, тварин, їх життя в «нескінченній різноманітності». У цих двох підручниках В. Даль виступає як натураліст, і відомості, викладені в них, мають науковий і прикладний характер, подані у формі, зручній для вивчення й викладання. На нашу думку, і ці матеріали свідчать про широту пізнань їх автора, унікальність його поглядів на питання вивчення курсів зоології та ботаніки.

Підсумовуючи вищевикладене, скажемо, що публіцистична спадщина В. Даля, пов'язана з темою медицини, велика. У його численних статтях, відкритих листах, повістях, нарисах звучить потужний голос переконаного у своїй правоті публіциста, часто подаються описи медичних установ того часу, різні способи лікування хворих. Початок цьому було покладено В. Далем у першій опублікованій (і першій, підписаній псевдонімом Козак Луганський) статті «Слово медика к больным и здоровым». Особлива увага в ній звертається на необхідність правильного способу життя: «Тот, кто в движении и не наедается досыта, реже нуждается в пособияи врача» [1, с. 32]. У ній також уперше В. Даль висловив зізнання про розчарування в медицині. Багато її положень залишаються актуальними і в наш час.

Тема медицини знайшла відбиття й у збірнику «Пословицы русского народа», а також у «Толковом словаре живого великорусского языка». Словник містить багато медичних термінів і народних виразів, що стосуються лікування хвороб, але це тема вже інших досліджень.

Поза всяким сумнівом, медицина вплинула на формування особистості В. Даля, органічно доповнила його широкі знання в різних галузях науки й дозволила йому по праву посісти гідне місце серед плеяди видатних письменників-публіцистів ХІХ сторіччя.

3.3. Історія суспільної діяльності В. Даля в Оренбурзькому краї: нові погляди, справи, друзі

Історичним у розвитку поглядів В. Даля є наступний етап. У 1833 р. він прийняв рішення, що різко змінило його долю: він покинув медицину, виїхав з столиці й переїхав до Оренбурга, прийнявши запрошення В. Перовського, призначеного військовим губернатором після смерті свого попередника П. Сухтеліна [138, с. 1]. Товариш поета В. Жуковського й рідний брат приятеля В. Даля письменника А. Перовського (Антонія Погорельського) В. Перовський цікавив його освіченістю й широтою поглядів. Служба під його керівництвом обіцяла дати В. Далю відносну незалежність його поглядів і можливість вільної творчості.

Справді, в Оренбурзі В. Даль опинився в центрі гуртка, що поєднував освічених цивільних і військових чиновників з оточення В. Перовського (Г. Генс, Г. Карелін, П. Демезон, Я. і О. Ханикови та ін.). Вони жваво цікавилися природою Оренбурзького краю, його історією, фольклором, брали участь у вивченні Південного Уралу, зауральських степів і Середньої Азії. Дружні й творчі стосунки пов'язували їх з багатьма вченими й мандрівниками (Е. Еверсман, Г. Гельмерсен, Є. Ковалевський, П. Чихачєв та ін.), що нерідко відвідували Оренбург. «Наукові дослідження всіляко підтримувалися В. Перовським» [138, с. 2].

Вісім років пробув В.І. Даль в Оренбурзі. Саме цей період творчості припав на найбільш плідні роки життя [136, с. 101-133]. Перебування в Оренбурзькому краї дало йому величезний матеріал для багатьох повістей, розповідей і нарисів: «Осколок льду», «Бикей и Мауляна», «Майна», «Охота на волков», «Рассказ Верховонцева о Пугачёве», «Серенькая», «Обмиранье», «Уральский казак», «Башкирская русалка», «Рассказ об осаде крепости Герат» тощо.

В цих творах місце дії – Оренбург, Красногорська фортеця, Орська, Берди, оренбурзька лінія, узбережжя ріки Урал, оренбурзькі степи, уральські заводи. Особливо часто В. Даль зображує Оренбург – оренбурзький гостинний двір, форштадт, собор, Георгіївську дзвіницю, губернаторський будинок, міновий двір, провулок Водяної вулиці [139, с. 60]. Таким чином, тло, на якому розгортаються події в повістях, розповідях і нарисах, суворо документальне. Так, у багатьох творах В. Даль розповідає про те, як закладений був Оренбург («...в охайному новому місті елизаветинських часів, перенесеному тричі з місця на місце», «закладка міста почалася глибоким окопом його...») [139, с. 60; 216, с. 14].

Нерідко зустрічається майстерний опис степу – «сухого», «безводного», «великого», ріки Урал у різні пори року. Звертається В. Даль і до історії Оренбуржя: записує спогади очевидця Пугачовського повстання, повідомляє деякі деталі про пугачовців, вводить в оповідання історичні особи (Пугачова, Белобородова), що й дає підставу про особливості поглядів їх автора на ці факти, відносити й повісті, і розповіді цього періоду до художньо-документальної прози. Як і О. Пушкін, В. Даль зацікавлено ставився до повстання Пугачова. Однак самого самозванця Пугачова він не вітав.

В Оренбурзі В. Даль визначився не тільки як письменник і публіцист, але і як лексикограф, тому що його погляди як письменника «не можна розглядати без урахування його фольклорно-етнографічних інтересів і різнобічної збиральної діяльності [140, с. 61-62; 141, с. 338].

Ім'я Володимира Даля – збирача фольклору – пов'язують, як правило, насамперед зі збірником «Пословицы русского народа». Але, за словами відомого збирача народних казок О. Афанасьєва, Володимир Даль до того мав велике зібрання народних казок (передмова до IV випуску 1-го видання). А. Киреевський відзначає, що у своє знамените зібрання народних пісень він включив і уральські, отримані від Володимира Даля (передмова до видання 1848 р).

Саме тут, роз'їжджаючи Оренбурзькою губернією й знайомлячись із побутом і звичаями уральського козацтва, звичаями башкирів і казахів, В. Даль виявив себе як людина передових поглядів на рівність усіх народів Російської імперії і значно поповнив свої запаси народних казок, пісень, прислів'їв. Записані в Оренбуржі казки В. Даль передав О. Афанасьєву, який включив їх до IV випуску 1 видання «Народных русских сказок», що цілком складається із записів В. Даля. А в «Библиотеке для чтения» в 1834-39 р. він опублікував 16 своїх казок, у п'яťох з яких явно відчувається наліт місцевого «оренбурзького» колориту («О строевой дочери и коровушке-бурёнушке», «О бедном Кузе, Бесталанной голове», «О Георгии храбром и волке», «О воре и бурой корове», «О баранах»).

Про інтерес В. Даля до народних пісень, російських, башкирських, казахських в оренбурзький період його життя можна судити з його розповідей і нарисів. («Где потеряешь, не чаешь; где найдешь, не знаешь», «Обмиранье» та ін.).

Уральські козачі пісні, записані В. Далем в Оренбурзькому краї, увійшли в 4-й том збірника І.П. Сахарова «Песни русского народа», що готувався до видання в той період, коли Володимир Даль жив в Оренбурзі.

Фольклор Оренбуржя містить східні легенди, перекази, пісні, обряди й народні свята, тому що Оренбурзький край був населений різними народами: башкирами, татарами, казахами та ін. До їхнього життя й побутового укладу Даль виявляв щирий інтерес.

В той час Башкирія та Кіргізія входили до складу Оренбурзького краю. «Во всю жизнь свою я искал случая поездить по Руси», – згадував В. Даль в автобіографії [117, с. LXXXIV]. Такий випадок представився. У перший же рік свого перебування в Оренбурзі, говориться в передмові до автобіографії, він тільки верхи проскакав по незорих просторах степів і передгір'їв більше двох з половиною тисяч верст: Уральськ і Гур'єв, Уфа й Стерлітамак, Александров-Гай і Калмицька фортеця, Букеєвська орда, незліченні станиці, села, аули, стійбища, кочівлі... Усюди він діяв як професійний журналіст: вів докладні записи розмов з людьми, вивчав вдачі й звичаї корінних жителів, писав статті й кореспонденції в газети й журнали. «Під кінець року, – повідомляє Ю. Узіков, – він уже вільно говорив башкирською й казахською мовами» [142]. І хоча рядки з пісні про журналістів «Три доби не спати, три доби крокувати заради декількох рядків у газеті» були написані в ХХ столітті, вони повністю виражають внутрішнє кредо і погляди В. Даля оренбурзького періоду його творчості.

Незабаром після приїзду в Оренбург В. Даль підготував і видав німецькою мовою роботу про башкирів у дерптському науковому журналі. Задум у нього був один: він хотів розповісти про башкирів європейським читачам. Потім статтю переклали на російську мову й надрукували в «Журнале Министерства внутренних дел». Починається стаття з опису природи Башкирії. «Земли, занимаемые этим народом, – пише В. Даль, – можно без преувеличения отнести к числу прекраснейших и богатейших. Всеми своими дарами природа наделила их с избытком. Горы, лесные чащобы, множество больших и малых рек, ручьёв, озёр, тучных пастбищ, которыми благодаря их разнообразному положению можно пользоваться во всякое время года, наконец, несметные подземные сокровища...» [9, с. 293].

В. Даль нагадує про великі повстання башкирського народу. Причиною повстання 1707 року він називає «самовольный образ действий назначенного в Уфу Сергеева». Мова йде про царського комісара Сергеева, якого прислали «выколотить с башкир шестьсот подвод, 5 тысяч коней и тысячу человек».

В. Даль не приховує й того, як придушувались башкирські «бунты». Він наводить страшні цифри: «Во время этого восстания погибло больше 30 тысяч мужчин, больше 8 тысяч женщин и детей, ... 696 деревень были разорены» [9, с. 301].

Правда, про повстання під керівництвом Салавата Юлаєва в статті не згадується. Звичайно, не через те, що не було матеріалу: живучи в Оренбурзі, В. Даль збирав відомості про Пугачова і Юлаєва. Але навіть маститому поетові О. Пушкіну для роботи над «Историей Пугачева» потрібен був дозвіл царя, а у В. Даля його не було.

Цікаві замальовки спостережливого В. Даля, що стосуються занять, поводження, одягу, зброї башкирів. От, приміром, одна з таких схоплених «картинок»: «В сражении башкирец передвигает колчан со спины на грудь, берёт две стрелы в зубы, а другие кладёт на лук и со скоростью ветра пускает их одну за другой: припадении низко пригибается к лошади и – грудь нараспашку, рукава засучены, – с пронзительным криком бросается на врага» [9, с. 303].

На жаль, багатий матеріал про економічний устрій башкирів, опис башкирських кантонів, у яких відзеркалювались погляди письменника на цей народ, не збереглися. Володимир Даль спалив записки в 1848 році після бесіди з міністром внутрішніх справ Російської імперії Перовським, який за вказівкою імператора наполегливо порадив В. Далю: «Служити – так не писати, а писати – так не служити». Однак Далем був зроблений все-таки літературний запис башкирського епічного сказання про Заятуляка й Хиухилу, що ліг в основу його «Башкирской русалки» [143].

Встиг В. Даль опублікувати в 1843 році в «Журнале Министерства внутренних дел» ще дві статті за мотивами вражень, отриманих у Киргизії й Башкирії: «Нечто о кумызе» [44] і «Особый способ сидки дёгтя, употребляемый киргизами» [45], які треба, на нашу думку, віднести до науково-популярної публіцистики, як і статтю «О козьем пухе», надруковану в 1835 р. у журналі «Библиотека для чтения» [12, с. 17-28]. Уже в перших двох реченнях В. Даль

чітко формулює задум, мету й призначення останньої статті, що свідчить про чіткість його поглядів і їх науковість: «Хочу сказать, – пише Володимир Иванович, – несколько слов о козьем пухе, – об этом загадочном и достойном замечания произведении природы, которое, по месту жительства моего и по дружбе одного из просвещёнейших владельцев здешнего края, сделалось мне достаточно известным, чтобы говорить не наобум, а основываясь на неоспоримых данных, на многолетних опытах. Загадочным назвал я произведение это потому, что об нём много бредили и бредят поныне: говорили, писали, печатали такие вещи, которым здесь, на месте, смеётся всякий казак и мещанин, меняя у киргизов или собирая с домашних коз зимнюю их оболочку» [12, с. 17].

Потім В. Даль звертається до питальної форми оповідання й поглиблює мету створення статті: «Итак, важнее всего вопрос, – нельзя ли расплодить и размножить в Европе животное, дающее запасы на эту неподражаемую ткань, и наперёд всего, разумеется, у нас, в России?» [12, с. 18]. Щоб дати науково обґрунтовану відповідь на це актуальне, на думку В. Даля, запитання, необхідно, крім свідчення з цього питання «одного из просвещёнейших владельцев здешнего края», «...исследовать предварительно, что такое этот козий пух, и какое именно животное даёт его» [12, с. 18].

Для дослідження будь-якого нового питання необхідно звернутися до спеціальної літератури. В. Даль так і зробив: «Между множеством статей и сочинений, вышедших за границей об этом предмете, – пише він, – должно упомянуть о небольшой книжице, изданной в 1824 году Фрейдбергом» [12, с. 19]. Детально проаналізувавши її на сторінках статті, В. Даль дійшов висновку, що «Сочинитель безпрестанно сам себе противоречит, – как видно даже из приведённых слов его, – говорит, понаслышке, наугад, о такой вещи, о которой он никакого точного, ясного понятия не имеет. Впрочем, чего пенять на одного, за грехи и заблуждения целого поколения?» [12, с. 21-22].

Ґрунтуючись на своїх вишукуваннях, В. Даль, немов великий учений у цьому питанні, зробив відкриття: «Нет никакого сомнения в том, что это та же

общеизвестная, дворовая коза, которая, в здешней холодной полосе, проводя строгую зиму в буранной степи на подножном корму, покрывается в зиму всемогуществом благодетельной матери природы, – тонким, густым и тёплым подшерстком, известным у нас под именем козьего пуху. Впрочем, все приметы, кроме длинной, густой шерсти и пуху, случайны, не существенны и иногда даже едва заметны» [12, с. 23].

І відразу, користуючись науковою термінологією, В. Даль закінчує: «Из этого надобно вывести непосредственно такое заключение: вместо того, чтобы отправлять отселе, со значительными издержками, коз в отдалённые страны, полезнее было бы прислать сколько можно более коз, хоть бы и Французских подданных, сюда: здесь следующее поколение их уподобится уже во всём коренным здешним козам и оденется пухом, тогда вскоре сами, – а о потомках их и говорить нечего, – и, утратив однажды пух свой, вполне уподобляются новым соотечественницам своим. Так верблюды, в Киргизских степях, покрываются на зиму пухом, которого, например, на верблюдах Крымских почти вовсе не бывает. Так Русской, Испанской или любого иного отродия, баран, завезённый на здешние степи, в короткое время получает курдюк, то есть, огромный нарост сала и толстую, никуда негодную шерсть, под которою появляется также тонкой и густой подшерсток, который назвать должно овечьим пухом; и тот же баран теряет опять то и другое, будучи вывезен на другую почву и под другое небо. Сказанное подтверждено здесь многолетним опытом; но, когда угодно, могу привести и письменные доказательства» [12, с. 24-25].

На підтвердження цих слів В. Даль наводить необхідні письмові докази на трьох сторінках статті, які вінчає словами: «Здесь, прежде всего, заметить должно, что козий пух, идущий через Россию за границу, вывозится не из Персии, а собственно из России, именно с Оренбургской Линии, а самая малая часть его также из Астраханской губернии, от Киргизов Букеевских и Волжских Калмыков» [12, с. 28].

Як і у будь-якій науково-популярній статті, В. Даль, щоб підтвердити свої наукові погляди й висновки, звертається до цифр, наукових термінів: «С 1812 года по 1824, в двенадцать лет, цена на козий пух здесь поднялась – было с 16 до 48 рублей за пуд; очищенный пух в Москве платился уже от 170 до 220 рублей за пуд, а там, по причине застоя в торговле, вдруг понизилась цена почти до половины. Причина этому кажется ещё вот какая: начали было подмешивать козьего пуху в тонкорунную овечью шерсть, для прикрасы, но оказалось, что сукно, получая, правда, лучший вид и лоск, теряет в прочности; поэтому, мало-помалу потребление пуха опять уменьшилось. В последние десять лет, цены опять немного поднялись, и нынче платят за пуд сурового, неочищенного пуху 35 рублей. Очищенного здесь в продаже не бывает» [12, с. 29].

В. Даль не був би Далем, якби на основі своїх вишукувань не дав поради щодо розведення й утримання тибетських кіз: «...одно только можно посоветовать хозяевам, пытающимся извлечь от коз пуху: должно помнить, что в Тибете вода нередко покрывается в июле месяце ледяною корою, почти в полдюйма толщины, и что в Оренбургских степях всю зиму дуют жестокие бураны, при 20 и 30 градусах морозу, – следовательно, должно держать козу всю зиму не на конюшне, и вообще не под кровлей, а на воздухе, на холоде и ветру; выгонять её круглый год; пасти, буде можно, не в кустах, не в лугах, а по сухим возвышенностям. Тогда она даст, вероятно, пуху несколько более обыкновенного. Это имеет ещё и ту выгоду, что козы, роняя весною шерсть и пух в больших лоскутах, не цепляются за кустарники и не теряют шерсти даром. Чем, при таких обстоятельствах, прилагают менее искусственной заботы и попечения об этом животном, тем отношения его будут ближе к козам Тибета, степей Киргизских и Астраханских» [12, с. 34].

Однак і цієї поради недостатньо для В. Даля-вченого: «Но важнее, – продовжує він, – и полезнее всего было бы обратить внимание на торговлю этою статьею, – козьим пухом, – в тех местах, где сама тороватая и своенравная природа его производит в изобилии. Доставка, в сравнении с ценою, богатого

изделия не может быть значительною. Не нужно возить пух этот сухим путём, через всю Европу: его можно доставлять, по Волге, в Питере, и грузить на суда» [12, с. 35].

И тут же автор-популяризатор додає: «Впрочем ещё слово: едва ли когда выделка драгоценных платков или шалей, таких какие делают в Кашемире и какие делаются у г-жи Колокольцовой, может обратиться у нас в общую ветвь промышленности» [12, с. 36].

Уся стаття перейнята суспільною турботою: не можна втратити століттями опрацьовану степовими народами практику розведення дорогоцінних порід кіз і овець. «Знаю, – завершує статтю В. Даль, – что будут спорить со мною, скажут – не надо нам рычагов, у нас ещё рук довольно; но я, в ответ, подведу итог в три, четыре тысячи рублей, и вы должны сознаться, что работа не окупается» [12, с. 37].

Наприкінці статті немає звичного «Казак Луганский», а стоїть солідний підпис: «Доктор В. Даль», що відповідає характеру статті і поглядів автора на цю проблему. Він розмістив статтю у журналі «Библиотека для чтения», у якому редактором була вчена людина Сенковський, а журнал мав більше семи тисяч передплатників, серед яких, безсумнівно, були ті, від кого залежало процвітання в Росії справи, пов'язаної з козячим пухом.

У тому ж 1835 р. В. Даль опублікував у журналі «Сын Отечества» літературний запис татарської казки «Жизнь Джингизхана» [11]. Причому в журналі вона супроводжувалась словами: «Перевод Казака Луганского», що свідчить про знання В. Далем і татарської мови. З істинно ломоносівським натхненням він уважав це знання можливим, посильним для розуму й творчої діяльності.

Володимир Даль був одним з першопрохідців епохи освоєння Оренбурзького краю, отже, свідком і учасником локального історичного його підйому, і Оренбуржя стало невід'ємною частиною його світосприйняття. Він усе своє свідоме життя був людиною справи й жив з переконанням, що легко простежується за його публікаціями, що без його особистої ініціативи й

здорового ентузіазму ні освоєння багатого ресурсами краю, ні поступальний прогрес у ньому в цілому неможливі. Хоча це слово «неможливі» не цілком доречно для В. Даля, що за збігом обставин виявився дійсним спадкоємцем традицій у російській журналістиці, розпочатої публіцистом Радищевим. Життєва філософія й Радищева, і В. Даля була однозначна: творити в межах особистого знання так, щоб користь була очевидною.

Правда, В. Далю «бракує» трагічних метань, розмахистості в поводженні з дійсністю, властивих тому ж О. Радищеву, він «занадто прямолінійно» сприймав нерозривну єдність сьогодення й майбутнього з домінуючою роллю в ньому матеріальної культури окремих народностей Російської імперії.

Сучасник В. Даля – доктор філософії й журналіст, старший член правління Луганського ливарного заводу Густав Гесс де Кальве помітив із приводу історичних доль деяких древніх народів, що проживали на території Росії: «Кто они? Когда жили? Но всё безмолвствует, потому что мрак тысячелетий и случившиеся в течение оных перемены, как физические, так и политические, слишком много благоприятствовали сокрытию судьбы их от взоров потомства» [144, с. 76].

Завдання стояло перед В. Далем і його сучасниками – воскресити істинну історію цих народів, чому й було присвячено багато його художніх і публіцистичних творів. Особливо наочно ці погляди помітні в статтях В. Даля «О бухарском хане» (1835 р., «Северная пчела»), «Новейшие известия о Хиве» (1838 р., «Сын Отечества»), «Каспийское море» і «Озеро Айчула: Ремесленность; Остатки; Молокососы; Старина» (1839 р., «Санкт-Петербургские ведомости»).

Дещо в статтях В. Даля – дослідника Оренбурзького краю, сьогодення виглядає трохи наївно. З якою безпосередністю обтяжує він свої виклади про Каспійське море, про озеро Айчула, докладно описуючи історію їхнього виникнення, ремісництво народів, що проживають на їхніх берегах, властивості й види різноманітних риб і т.п. Однак варто враховувати цілі й задуми В. Даля – не тільки просвітити публіку, але й підкреслити важливість рівноправного

проживання в одній країні різних народів, унікальність моря й озера. У цій «наївній» гордості за батьківщину, її незліченні багатства – жива принадність безпосереднього сприйняття та внутрішня цілісність знання й користі, які В. Даль проніс через усе життя. І в цьому сенсі ми маємо перед собою класичні зразки некорисливої суспільної діяльності, дух, який дещо вже втрачений. В тому розумінні, що писати для публіки можна тільки зі знанням справи. Це в ХХ і в ХХІ століттях почали створюватися моральні кодекси журналіста, що закликають публіцистів до об'єктивності, правдивості, а для В. Даля проблеми «достовірної інформації» (за термінологією сучасного головного редактора «Всеукраїнської технічної газети» Сергія Прасолова) [144, с. 7] не було й бути не могло, бо ним керували непідробний інтерес, – прагнення до Істини. Тому зразки розглянутих у дослідженні праць В. Даля відрізняють професійний аналіз у доступному для цікавої публіки викладі. Певною мірою цей стиль у журналістиці став частиною культурного внеску в нашу сучасну суспільну думку. Безсумнівно, сьогодні тематика нарисів, статей, замальовок, кореспонденцій В. Даля його погляди становлять переважно історичний інтерес, але повчальним буде завжди прагнення цього діяча самостійно з користю для багатьох людей осмислювати навколишній світ.

Звернемося для підтвердження даного визначення до публікацій В. Даля, приміром, до газети «Северная пчела». Характерним щодо цього є «Письмо к издателю из Оренбурга», написане Далем 8 грудня 1833 р., а опубліковане в 1834 р. [8, с. 15-19] і підписане псевдонімом «В. Луганский». Головна думка його – повідомити видавцю М. Гречу нові знання про багатство й неповторність Оренбуржя, про деякі обставини свого життя в перші роки перебування в цьому краї. А найголовніше – повідомити про концерт на користь погорільців. «Письмо...» починається важливим, на думку В. Даля, повідомленням: «Оренбург обыкновенно почитается крайнею пограничною точкою между Губернией и степью Кайсаков, но это с некоторого времени не совсем справедливо. От Оренбурга простирается ещё в степь по реке Илек, впадающей в Урал, треугольник, именуемый по-русски: Илецким районом –

попросите Г. Рейфа пополнить «Русский словарь» свой русскими словами: район – и так, Илецким районом» [8, с. 15]. Сучасне слово «район» у часи В. Даля писалося «рейон». У посторінковій виносці автор «Письма...» пояснив: «Я уверяю, что почтенный Г. Рейф ошибается, производя слово: кулебяка от немецкого: Кулебяка не есть пирог с капустой: это слово должно происходить просто от малороссийского: кульбака, седло, вероятно по отдалённому сходству наружного вида седла остроугольным пирогом» [8, с. 15].

В. Даль прагне максимально просвітити читаючу публіку своїми відкриттями й спостереженнями: «В нём (районі. – Прим. наша. – М.Є.) более всего обращает на себя внимание наша Илецкая Защита, а в сей последней легко забываем гипсовую пещеру и странную крутую каменную гору, взглянув на неизмеримую, неисчерпаемую толщу каменной соли, которой, по расчётам современных Архимедов, стало бы, для продовольствия всего Государства нашего, на несколько десятков тысячи лет!!! Здесь вы можете увидеть, обнять глазами, взвешенные и складенные миллионы пудов соли! Я видел знаменитую Величку (в Галиции); здешняя соль чище, и пласт ея лежит гораздо поверхностнее. Это весьма значительная выгода при разработке» [8, с. 15-16].

В. Даль не тільки повідомляє про «складенных миллионах пудов соли», але й прямо вказує на вигідність її розробки. І відразу в другій посторінковій виносці наводить жартівливу історію й тим самим домагається правдивості факту розробки унікального родовища солі, що вже почалася: «Француз-путешественник, слышав, что в Илецкой защите работают на солеломне ссылочные, и увидев однажды, что голый человек, с которого ещё пар валит, выскочив из бани, начал, с неистовыми восклицаниями, кататься по снегу – вскричал с выражением крайнего негодования: *mon Dieu! guelle borrible ?!*» [8, с. 16].

Далі автор «Письма...» повідомляє, що недавно «сгорела Илецкая Защита». «Правительством немедленно были взяты меры для удовлетворения первым и крайним нуждам жителей. Всеми уважаемый ветеран службы царской, Гр. Н. Струков, отечески заботился о призрении бедствующих – а

любители музыки благородного Оренбургского круга соединёнными силами дали концерт, в пользу погоревших: выручено более 1500 рублей. Вот известие, о припечатании коего хотел я просить вас, и по поводу коего пишу. Для концерта назначен был день коронования Государя Императора но, по случаю простуды первого виолончеля, отложена была музыка до 29-го Октября. *Доброе дело заслуживает сделаться гласным.* Виолончель и фортепиано концерта нашего удостоились особенного всеобщаго одобрения» [8, с. 17]. Набране нами курсивом речення чітко відображає погляди В. Даля на життєву позицію людини, оцінку її праці.

Завуальовано В. Даль дає зрозуміти, що тут не обійшлося без його участі й допомоги, що пояснюється черговою виноскою: «Ещё выноска: виноват, не могу говорить без отступлений, и в сем случае предпочитаю ясную выноску сбивчивой скобке. Однажды, ещё в столице, прибежал ко мне запыхавшись нарочно посланный из певческой, с известием: «Ваше Бл., пожалуйста: у нас с первым басом припадок случился!» [8, с. 17]. В. Даль добре співав, мав чудловий голос.

Звучать в «Письме...» і ностальгічні нотки про дні життя В. Даля в столичному Санкт-Петербурзі: «Вспоминаю по часту Четверги ваши, Н.И., на коих, бывало, видишь и слышишь первых художников столицы..» [8, с. 17].

Мова йде про «Четверги» у М. Греча, на які запрошувалися відомі письменники, поети й журналісти – «перші художники столиці», за визначенням В. Даля. Якийсь Бурнашов барвисто описав в 1871 р. у журналі «Заря» «Четверги в Н.И. Греча» [145].

Закінчується «Письмо...» привітанням на адресу видавця «Северной пчелы» і сентенцією з приводу неможливості читати повісті Грицька Основ'яненка: «Поздравляю вас с обновою, с выходом в свет «Кощя безсмертного». Этот Кощя сам прорицает судьбу свою. – Мне досадно, что Рудый Панько молчит. – На Украине выходят – дайте мне хоть однажды подать вам, окольным путём, библиографическое сведение, прежде, чем оно дошло прямою колеей в столицу – выходят, говорю, Малороссийския Повести Грицька

Основьяненки; сказывают, мастерская работа. Быт Малороссии для народных рассказов заманчив и неисчерпаем» [8, с. 18]. Погляд В. Даля на життя в Україні самобутний, точний і вкрай справедливий, що підтверджується унікальною творчістю його однодумців Грицька Основ'яненки, Миколи Гоголя, інших письменників-публіцистів Малоросії, що майстерно відобразили в своїх творах заманливий і неповторний побут Малоросії.

Остання фраза підтверджує той факт, що В. Даль був високої думки про самобутність і неповторність українського народу, його фольклор і письменників.

Мотиви «Письма...» і його зміст свідчать про те, що В. Даль як у ньому, так і в інших публікаціях в «Северной пчеле» не торкався ідейно-політичних питань. Завдання перед собою він ставив зовсім інше: інформувати й просвіщати з Оренбурга читаючу публіку. У цьому випадку «Письмо...» – не що інше, як роздуми про справи й турботи її автора з викладом декількох різнорідних фактів, об'єднаних єдиним життєстверджуючим світосприйманням її невгамовного (за «Толковым словарем...» В. Даля (Прим. наша. – М. Є..) «...деятельного без устали...»).

У тому ж 1834 р. у двох номерах «Северной пчелы» була опублікована нова кореспонденція В. Даля «Скачка в Уральске» [10], а рік по тому, 19 січня, у ній з'явився великий репортаж «Скачки в Уральске и Оренбурге». Основний задум його – ознайомити публіку з особливостями народних свят в Оренбурзі й Уральську: «Народные праздники, о которых я хочу говорить, совсем иного разбора: тут народ играет первое, действующее, а не страдательное лицо; сам себя веселит и тешит; сам высказывает проворство, ловкость, силу свою; сам себя смешит неповоротливостью и недогадливостью, сам над собою потешается и забавляется» [14]. І звичайно ж, Володимиру Далю хочеться докладно описати, наочно відтворити аматорам кінних скачок у столиці й інших містах Росії, як і коли вони проводяться в далекому краї імперії: «30-го сентября было назначено у уральцев начало плавного рыболовства... 17-го сентября, перед плавнею, была скачка. Круг прошлогодний: в три версты. Всего

скаковых коней было 48, 14 войсковых заводов и 34 степных. В четыре часа, при сборе многого множества народа, пущены были отдельно казачьи лошади. И первую и вторую ставки взяли лошади казака Чамбы Нимаева; третья, казака Саги Даржина; четвертую, купца Медведева, а пятую, казака Мушина Мургаева. Первая лошадь обскакала 6 кругов, т.е. 18 вёрст, в 24 минуты, ровно 3/4 версты в минуту или в 1/20 одну версту. По именам казаков, выигравших ставки, видно, что и ныне опять лучшие скакуны оказались у калмыков» [14].

Потім автор повідомляє, як сім кіл «проходили» 34 киргизьких коня. «Вслед за скачкою бегали мальчишки в запуски; там кайсаки, казаки и башкиры боролись, а в сумерки сожгли фейерверк. Народ веселился, гулял, ожидая между страхом и надеждой – рокового дня, который пушкою возвестит начало промысла, от коего зависит вся участь каждой семьи казачьей и целого войска» [14].

В. Даль порівнює проведення свят у Москві, Пітері й в Оренбурзі й доходить висновку, що «тут и там одно и то же: вывески в семь сажень с локтями морочат народ; наёмные шуты и скоморохи каждые полчаса выбегают на свет, каждые полчаса ломаются и кривляются на тот же лад, на ту же статью, и каждый раз соблазняют и заманивают толпу в балаганы свои. И тут и там, в Москве и в Питере, видишь северного Геркулеса – хоть бы он в Москве назвался для перемены Ильёю Муромцем; и тут и там, кони пляшут кадрили – а небось по нашему в присядку не пойдут; моськи в юбках и кафтанах, да зубоскалы обезьяны являются под затейливыми именами: Mr. Sans facons M-lle Alles done, slc.; и тут и там, показывают за гривну меди, а потом опять Париж, на другой манер; огнедышащую гору Везувий, которая изрыгает вечное пламя преисподней, в назидание грешникам и умиление праведников; словом, везде искусства и художества, едва ли не чернокнижество, а бедному народу не дают опамятоваться и очнуться: ему остаётся только дивоваться, разинув рот, чудесам и чудодеям да доставать из кошны трудовую и потовую копейку на прокормление заезжих героев, скоморохов, плясунов, фигляров и других почётных художников» [14].

Шляхом порівняння В. Даль домагається видовищності того, що відбувається, деталізує лист, пояснює, для чого потрібні скачки: «На следующий день, к вечеру, общество собралось в доме г. Наказного Аитаман (так у Даля. – Прим. наша. – М. Є.), где молодой художник Жером Гюлиоми, Перновский уроженец, объехавший со скрипкою весь хребет Уральский, давал концерт. Я слышал его ещё лет семь тому, и помню, как тогда уже все радовались игре ребёнка. Теперь стану говорить о скачке в Оренбурге. Давно и всем известно, что скачка не последнее средство для улучшения породы лошадей, а за то пора было взяться в краю Оренбургском, потому что хорошие породы киргизских и башкирских коней, с году на год, стали редеть и переводиться по разным причинам, о которых говорить здесь и долго и бесполезно» [14]. У цих рядках відчувається шкода автора з приводу того, що рідшають і переводяться гарні породи киргизьких й башкирських коней. Даль не бажає, щоб ця тенденція продовжувалася. Він захоплюється надзвичайними скакунами та їх відчайдушними наїздниками, відвідує народні свята. у змалювання подій виявляється репортський талант В. Даля: він ніби не пише, а коментує побачене, намагаючись пердати темп змагань. «Следовательно, кругом на версту приходится по одной минуте и 28 секунд. Во второй бег: ..»... Точность до секунды. И в завершение репортажа автор его даёт, словно игрок на бегах, заключение о неспособности иностранных заводских скакунов вынести «...продолжительной и частой гоньбы на значительные расстояния, каковую, например, вынес гнедой мерин султана Правителя, как в подробности упомянуто было выше, особенно коли будут притом на подножном корму и без подков. В. Луганский» [14, с. 4].

За темою й поглядами з цим твором перегукується репортаж «Скачка в Уральске», опублікований також у «Северной пчеле» роком раніше [14].

Правдивість і об'єктивність описуваних Далем подій, оціночність явищ, реальність того, що відбувається, в часі – всі ці характерні риси жанру репортажу властиві як «Скачкам в Уральске», так і «Скачкам в Уральске и Оренбурге». Головне в них – динамізм дії; композиція репортажів подібна

швидкій і контрастній зміні планів у кінохроніці. Автор їх неодмінно є присутнім на місці подій, що називається «ефектом присутності» [146, с. 32].

В «Толковом словаре...» В. Даля немає слова «репортаж». Навряд чи Володимир Іванович усвідомлював, що він писав у «Северную пчелу» саме репортаж. Мабуть, інтуїтивно він відчував, що в газету варто оперативно повідомляти про ті події, очевидцем або учасником яких був. І незважаючи на більш ніж тисячокілометрову відстань від Оренбурга до Пітера, В. Даль регулярно, немов власний кореспондент багатьох періодичних видань, повідомляв у них про всі важливі події, нові факти і явища, що відбуваються за місцем його нового проживання. Таким чином проявились його погляди на побут різноплеменних народів Оренбуржжя.

Властивою В. Далю була й безмежна допитливість, постійний, наполегливий потяг до вдосконалення й поповнення своїх знань у різних галузях людської діяльності, уміння спостерігати вдалині від Пітера й Москви за культурним і громадським життям обох столиць, що наочно підтверджується в супровідній записці до репортажу «Скачки в Уральске и Оренбурге», що і випередила в «Северной пчеле» цей матеріал. «Намедни, – пише В. Даль, – по такому-то случаю возникли у издателей Немецкой С.-Петербургской газеты сомнения насчёт настоящего имени нынешнего Бохарского хана, причём полагали, что Наср-Улла есть не имя, а принятое им прозвание. На печати Бохарского хана вырезано: Эмир Наср-Улла, султан, ибн эмир Сегил Хайдар; то есть: Эмир Наср-Улла, султан, сын блаженного Эмир-Хайдара. Следовательно, Наср-Улла есть настоящее имя его, хотя и означает: помощь Божия; имя это нынешний хан носит с детства» [14]. І тут же поспішає сповістити видавцю «Северной пчелы» про свої нові глибокі знання «вопроса Средней Азии». «Давно, давно, – наполегливо стверджує В. Даль, – нам пора сказать немцам, что делается у нас подле боку, а не их о том спрашивать» [14]. Тут виявилася спорядненість поглядів М. Ломоносова та В. Даля на засилля німців в багатьох справах і в науці Російської імперії.

Потім він ділиться планами щодо написання з цієї проблеми фундаментальної праці: «Тут читатели увидят не один сухой статистический, географический, исторический рассказ, а найдётся, кроме того, довольно занимательного и потешного в другом роде. Тут увидите житьё и бытё ничтожных владельцев, которые в невежестве, изуверстве победоносно состязаются с подданными своими; увидите также, как землячка наша Анна Васильевна Костина, повариха и стряпуха Хивинского хана, управляется на кухне уполовником, обороняясь от нахальных посланцев голодных жён ханских; как Куш-Беги и первейшие сановники целого ханства вступают в рукопашный бой за поскрёбыши ханского стола, то есть за остатки блюда пилава, и как сызранский мещанин Фёдор Фёдорович Грушин разнимает их и увещевает на долготерпение и благопристойность. Владимир Луганский» [14].

Допитливість В. Даля не мала меж. Його цікавило все, що потрапляло в поле його уваги і на усе він мав свої самобутні погляди. От, в №48 «Северной пчелы» з'явилася звістка про вихід у світ «Русских песен И. Рупини» [5, с. 22], а незабаром у його руки потрапляє рукопис цих пісень. В. Даль у захваті від майбутнього видання, і він поспішає написати на нього рецензію. За жартами, примовками він приховує свої справжні почуття, але там, де мова йде про важливість і своєчасність видання унікальних російських народних пісень, він судить зріло й зацікавлено в якнайшвидшому їхньому оприлюдненні. У текст рецензії вводиться образ козака Луганського – свата й тезки її автора – Володимира Луганського. Так з'явився другий псевдонім В. Даля: «На днях получил я от свата и тезки своего, от казака Луганского, письмишко, в котором между прочим с большою заботливостию поручает он мне похвалить имеющее вскоре выйти издание Русских песен, И Рупини, завезённое к нему кем-то в рукописи, и, кроме того, сходит ещё мне самому к Издателю песен, и сказать ему лично, за такое доброе дело, спасибо. Последнее я охотно исполнил, был и поблагодарил Художника именем свата и тезки моего за то, что Рупини, как Русские, собрал, приспособил и снарядил двенадцать лучших народных песен наши ко вступлению в образованное русское общество» [5, с. 22].

Відзначивши перваги майбутнього видання, В. Даль для читача, що зацікавився, указав, «что подписка принимается у А. Смирдина, в книжном магазине его» [5, с. 23]. І відразу популяризує й свій новий твір: «Засим, исполнив поручение свата, и поблагодарив гг. Издателей Сев. Пч., за – по мнению моему – излишне одобрительный отзыв о Былях и Небылицах тѣзки моего, на днях вышедших, прошу гг. покупателей оной книги потрудиться зайти мимоходом, прогуливаясь по проспекту, к А. Смирдину, и взять листок с замеченными в книге сей опечатками» [5, с. 26].

До речі, через три роки у тій же «Северной пчеле» В. Даль опублікував «Объявление о 3-1 книжке «Былей и небылиц»: Во всеуслышанье» [147]. Із властивими йому скромністю й діловитістю він коротко ознайомив широку публіку зі змістом нового видання й указав на корисність ознайомлення з ним читачів усіх станів і віків. Зрозуміло, текст оголошення далекий від сьогоднішньої реклами, але це й не було задумом його створення. Мета у В. Даля була одна – сповістити читачів про вихід у світ нової його книжки й зібрати кошти, «необходимые для оплаты типографических расходов». Оперативна «Северная пчела» з її численними передплатниками підпадала під здійснення даної мети.

Як і в більшості своїх публіцистичних творів, В. Даль наводить і в оголошенні, і в рецензії прислів'я й приказки типу: «кашей не корми, а вином не пой», «сказки сладки, а песня былль». На нашу думку, вперше в цій рецензії він висловив заповітну думку і свій погляд: «Слово великое дело!» [5, с. 22].

Крім цього, рецензентові властива документальна точність наведених фактів, аналіз суспільних явищ, безпосереднє звертання до читача, пряме вираження авторської думки із приводу нового видання: «... сумею ли убедить земляков и землячек наших в том, что: 1-е, Русские песни наши действительно хороши, 2-е, что Рупини избрал со вкусом из этих хороших лучшие, 3-е, что он положил напевы их на ноты искусно, хорошо и сохраняя вполне народность их» [5, с. 22].

Далі йде зауваження із приводу нездорових тенденцій, що склалися в критиці: «У нас столько хвалят и превозносят, а иногда, так некстати, что если доведётся похвалить что-нибудь путное, то не приищешь и слова» [5, с. 22].

Таким чином, можна вважати, що задумом написання Далем рецензії стали його загальна допитливість і прагнення підтримати працю І. Рупіні, пов'язану з популяризацією пісенної творчості російського народу, а також висловити свої погляди на це запитання.

Через два роки В. Даль в Оренбурзі написав коротку, але вичерпну рецензію на книгу Грицька Основ'яненка «Малороссийские повести» [15]. Тим самим він дав гідний приклад для наслідування. Де б не перебувала творча людина, подібна до В. Даля, вона завжди може тримати руку на пульсі суспільного, культурного й літературного життя країни, сміливо висловлювати свою думку й утверджувати свої погляди. Наприклад, головний задум рецензії – підтримка творчості однодумця й товариша її автора по петербурзькому життю. Як відомо, В. Даль за тими ж мотивами переклав і опублікував у 1837 р. розповідь Квітки-Основ'яненка «Солдатский портрет» в «Современнике» [148]. З тим же мотивом в 1837 р. «Литературное прибавление к «Русскому инвалиду» ознайомило своїх читачів з новою Далевою «Рецензией на книгу: Сватанье: Малороссийскую оперу в 3-х действиях. Соч. Г. Основьяненко».

Можна стверджувати, що історія творчих відносин В. Даля й першого українського прозаїка Г. Квітки-Основ'яненка – одна з яскравих сторінок російсько-українських літературних зв'язків. «В. Даль був першим перекладачем, одним з перших рецензентів і популяризаторів творчості Г. Квітки» [149, с. 12]. Головне, що пов'язувало й взаємозбагачувало В. Даля й Квітку, були однакові погляди на літературні процеси, їхній спільний інтерес до життя й мови тих, хто, за висловлюванням В. Даля, «ходить в свитке да кожухе» [150, с. 272].

Особливо яскраво, на наш погляд, це відбилося в рецензіях В. Даля на твори українського письменника. Так, у рецензії на першу книжку «Малороссийских повестей, что рассказываются Грыцьком Основьяненком»,

куди увійшли розповіді «Солдатский портрет», «Мертвецкий великдень», повість «Маруся», В. Даль (під псевдонімом «В. Луганский») схвально підкреслює вірогідність передачі побуту, звичаїв і вдач українського народу. «В трёх повестях Основьяненко не наткнулся я ни на одно шероховатое место, не видал ни одной натяжки ни в действии, ни в рассказе» [15, с. 67]. З публіцистичною гостротою й глибокою зацікавленістю в просуванні українського письменника до російського читача В. Даль називає Г. Квітку «великим майстром своєї справи», захоплюється мальовничістю характерів і самобутністю мови прозаїка, при цьому ставить твори Квітки-Основ'яненка в контекст російського літературного процесу (Марлінський, Крилов) і європейського (Асмус, Гебель).

Про пильну увагу Основ'яненка до явищ народного життя, про величезний інтерес його до етнографічної деталізації говорить В. Даль у рецензії на другу книжку «Малороссийских повестей». Оцінюючи в цілому це видання, він підкреслює правильність «каждой схваченной из жизни украинца черты» («Литературные прибавления к «Русскому инвалиду») [24, с. 383]. У повісті «Конотопська відьма», уважає рецензент, «все подробности захватывающе верны», а в творі «От тобі і скарб» «места... те, где автор прибегает к мелким деталям быта украинского простолюдина».

Головну перевагу комедії Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» В. Даль бачить також у винятковій майстерності зображення українського простолюду. «Письменные сочинения Основьяненко принадлежат, бесспорно, к наиболее верным, ярким и красочным картинам быта простолюдинов той части нашей огромной отчизны, где живёт и пишет автор» [24, с. 384].

У всіх рецензіях В. Даля на твори Квітки-Основ'яненка чітко виявилися погляди на роль мови в житті народів: «...быт и жизнь народов так тесно связаны с языком их, что одного нельзя отделить от другого» [15, с. 68]. Це близьке творчому кредо В. Даля-рецензента положення було висловлено ним у розпал дискусії про творчі можливості української мови, а отже, і про долю

української літератури. В. Даль захоплюється красою й самобутністю української мови, що «сохранил всю девственную простоту свою и силу, и всюду себе равен». Тому він не радить перекладати твори письменника російською мовою, бо це «вышла бы переводня, а не перевод. Их надобно читать в подлиннике, и читать, право, немудрено. Стоит ли переводить и искажать книгу, которую так легко понимать в подлиннике, и тешиться, и радоваться неподражаемою простотою оборотов и выражений?» [15, с. 68]. Тут вчасно висловити й нашу думку про те, що перекладати висловлювання В. Даля на українську мову недоцільно, оскільки це буде не переклад, а перекладня.

Мова українського письменника приваблює рецензента своїми народностями, у цьому він бачить приклад і для російських письменників. Пізніше в примітці до свого перекладу «Солдатского портрета» (високо оціненого самим Г. Квіткою й В. Белінським) В. Даль писав: «Очень немало таких вещей написано у нас и по-русски» [148, с. 108]. А в листі від 31.05.1854 р. з Нижнього Новгорода до автора першого окремо виданого дослідження про Г. Квітку Г. Данилевському В. Даль говорив: «Мы сочинили какой-то книжный, надутый язык, пишем по-заморски русскими словами и удивляемся, что нас не читают и не понимают» [150, с. 272].

Таким чином, у рецензіях В. Даля на твори Г. Квітки-Основ'яненка, написаних у далекому Оренбурзі, звучать мотиви, пов'язані з творчістю українського письменника, досліджувані й сьогодні українським літературознавством: реалізм, національна самобутність, – хоча й розглядаються вони з етнографічних позицій. В. Даль був одним з перших, хто, підтримавши діяльність Г. Квітки-Основ'яненка в сфері українського художнього слова, виступив тим самим на захист подальшого розвитку молоді української літератури на народній основі [149, с. 14].

Такі теоретики журналістики, як професор В. Здоровега, розглядають, наприклад, рецензію як один з аналітичних жанрів (від лат. *recensio* – обстеження, розгляд) [146, с. 255]. На наш погляд, рецензія – це критичний

розбір, аналіз, оцінка художнього або наукового твору. Це визначення збігається із тлумаченням Далем слова «рецензировать»: «Рецензировать книгу, – пояснює він в словнику, – латинск. Criticовать, оценивать, разбирать, ценить достоинство. Рецензирование, рецензировка, рецензия, разбор, оценка книги. Рецензент, критик, разбиратель, разборщик, ценитель, оценщик книги» [101, Т. IV, с. 94].

Аналіз поглядів в рецензіях В. Даля свідчить, що він виступає в них не як критик, а як «разбиратель, разборщик, ценитель, оцінщик» книг. З одного боку, його рецензії близькі до публіцистики, тобто «разбиратель» користується її методами – документальною точністю, аналізом суспільних явищ, безпосереднім вираженням авторських поглядів з приводу того або іншого твору; з іншого боку – вони «подвластны» оцінці як різновиду літературної творчості, що аналізує своїми способами сучасний В. Далю художній процес. Ці функції в його рецензіях поєднуються й спрямовуються на формування громадської думки й у такий спосіб впливають на читача з метою поглиблення його художньо-естетичних смаків і створюють стійкі погляди на літературу й мистецтво, що поріднювало В. Даля та О. Пушкіна, який приїздив в Оренбург, дружньо зійшовся з лексикографом і письменником. В. Даль надавав допомогу поету в збиранні матеріалів про повстання Пугачова.

Їх знайомство повинно було відбутися через посередництво Жуковського в 1832 р., але Володимир Даль вирішив представитися особисто, взявши з собою декілька примірників «Сказок...», що вийшли нещодавно. Даль так писав про це: «Я взял свою новую книгу и пошел сам представиться поэту. Поводом для знакомства были «Русские сказки. Пяток первый Казака Луганского». Пушкин в то время снимал квартиру на углу Гороховой и Большой Морской. Я поднялся на третий этаж, слуга принял у меня шинель в прихожей, пошел докладывать. Я, волнуясь, шел по комнатам, пустым и сумрачным – вечерело. Взяв мою книгу, Пушкин открывал ее и читал с начала, с конца, где придется, и, смеясь, приговаривал «Очень хорошо». Пушкин дуже зрадів такому подарунку і у відповідь подарував Володимирі Івановичу

рукописний варіант своєї нової казки «О попе и работнике его Балде» зі знаменним автографом: «Сказочнику казаку Луганскому, сказочникъ Александръ Пушкинъ...». Пушкін став розпитувати Даля, над чим той зараз працює, той розповів йому все про свою багатолітню пристрасть до збирання слів, яких вже зібрав тисяч двадцять. «Так сделайте словарь!» – вигукнув Пушкін і став гаряче переконувати Даля. – «Позарез нужен словарь живого разговорного языка! Да вы уже сделали треть словаря! Не бросать же теперь ваши запасы!».

Пушкін підтримав ідею Володимира Івановича укласти «Словарь живого великорусского языка», а про зібрані Далем прислів'я й приказки відгукнувся із захватом: «Что за роскошь, что за смысл, какой толк в каждой поговорке нашей! Что за золото!». Пушкін раптом замовк, потім продовжив: «Ваше собрание не простая затея, не увлечение. Это совершенно новое у нас дело. Вам можно позавидовать – у Вас есть цель. Годами копить сокровища и вдруг открыть сундуки перед изумленными современниками и потомками!». Так з ініціативи Володимира Даля почалося його знайомство з Пушкіним, яке пізніше переросло в щирю дружбу, що продовжувалася до самої смерті поета [152].

Через рік, 18-20 вересня 1833 р. В. Даль супроводжував О. Пушкіна пугачовськими місцями. Пушкін розповідав Далю сюжет «Сказки о Георгии Храбром и о волке». Разом з Далем поет об'їхав усі найважливіші місця пугачовських подій. У спогадах Володимира Даля: «Пушкин прибыл нежданный и нечаянный и остановился в загородном доме у военного губернатора В. Перовского, а на другой день перевез я его оттуда, ездил с ним в историческую Берлинскую станицу, толковал, сколько слышал и знал местность, обстоятельства осады Оренбурга Пугачевым; указывална Георгиевскую колокольню в предместьи, куда Пугач поднял было пушку, чтобы обстреливать город, – на остатки земляных работ между Орских и Сакмарских ворот, приписываемых преданием Пугачеву, на зауральскую рошу, откуда вор пытался ворваться по льду в крепость, открытую с этой стороны;

говорил о незадолго умершем здесь священнике, которого отец высек за то, что мальчик бегал на улицу собирать пятаки, коими Пугач сделал несколько выстрелов в город вместо картечи, – о так называемом секретаре Пугачева Сычугове, в то время еще живом, и о бердинских старухах, которые помнят еще «золотые» палаты Пугачева, то есть обитую медной латуной избу. Пушкин слушал все это – извините, если не умею иначе выразиться, – с большим жаром и хохотал от души следующему анекдоту: Пугач, ворвавшись в Берды, где испуганный народ собрался в церкви и на паперти, вошел также в церковь. Народ расступился в страхе, кланялся, падал ниц. Приняв важный вид, Пугач прошел прямо в алтарь, сел на церковный престол и сказал вслух: «Как я давно не сидел на престоле!». В мужицком невежестве своем он воображал, что престол церковный есть царское седалище. Пушкин назвал его за это свиньей и много хохотал..., вернулся домой и быстро написал «Историю Пугачева». Вдячний за допомогу, він в 1835 році вислав в Оренбург три подарункових примірники книги: губернатору Петровському, Далю і капітану Артюхову, який організував поету відмінне полювання, тішив мисливськими байками, пригощав домашнім пивом і парив в своїй бані, яка вважалася найкращою в місті.

Наприкінці 1836 р. Даль приїздив до Петербурга. Пушкін радісно вітав повернення друга, багато разів навідував його, цікавився лінгвістичними знахідками Даля. Олександр Сергійовичу дуже сподобалось почуте від Даля, раніше невідоме йому слово «выползина» – шкірка, яку після зими скидають вужі та змії, виповзаючи з неї. Зайшовши якось до Даля в новому сюртуці, Пушкін весело пожартував: «Что, хороша выползина? Ну из этой выползины я теперь не скоро выползу. Я в ней такое напишу!» – пообіцяв поет. Не зняв він сюртук і в день дуелі з Дантесом. Щоб не завдавати поету зайвих страждань, довелося «выползину» з нього спорювати. В. Даль достовірно описав ці події, оскільки був присутній при трагічній кончині Пушкіна, навіть брав участь в лікуванні поета від смертельної рани, отриманої на останній дуелі, аж до смерті Пушкіна 29 січня (11 лютого) 1837 року. Дізнавшись про дуель поета, Даль

приїхав до друга, хоча рідні не запросили його до вмираючого Пушкіна. Застав друга, що гинув, в оточенні знатних лікарів. Крім домашнього доктора Івана Спасского поета оглядав придворний лейб-медик Микола Арендт і ще три доктори медицини. Пушкін радісно привітав друга і, взявши його за руку, спитав: «Скажи мне правду, скоро ли я умру?» І Даль відповів професійно вірно: «Мы за тебя надеемся, право, надеемся, не отчаивайся и ты». Пушкін вдячно потис йому руку і сказав полегшено: «Ну, спасибо!». Він помітно оживився і навіть попросив ягід, а Наталія Миколаївна радісно сказала: «Он будет жив! Вот увидите, он будет жив, он не умрет!»

Під керівництвом Н. Арендта Даль вів щоденник історії хвороби Пушкіна. Пізніше І. Спасский разом з Далем проводив розтин тіла Пушкіна, де Даль писав протокол розтину. «Пуля пробила общие покровы живота в двух дюймах от верхней передней оконечности подвздошной кости правой стороны, потом шла, скользя по окружности большого таза, сверху вниз, и, встретив сопротивление в крестцовой кости, разбила ее и засела где-то поблизости». Дантес вистрілив на відстані 11 кроків крупнокаліберною свинцевою кулею. Пуля проскочила між тонкими та сліпої кишкою «в одном только месте, величиною с грош, тонкие кишки были поражены гангреной. В этой точке, по всей вероятности, кишки были ушиблены пулей» [153].

Володимир Далю вмираючий Олександр Сергійович передав свій золотий перстень-талісман зі смарагдом із словами: «Даль, возьми на память». А коли Володимир Іванович заперечливо похитав головою, Пушкін наполегливо повторив: «Бери, друг, мне уж больше не писать». Пізніше з приводу цього пушкінського подарунку Даль писав поету В. Одоєвському: «Как гляну на этот перстень, хочется приняться за что-либо порядочное». Володимир Іванович намагався повернути його вдові, але Наталія Миколаївна запротестувала: «Нет, Владимир Иванович, пусть это будет вам на память. И еще я хочу вам подарить пробитый пулей сюртук Александра Сергеевича». Це був ой самий „сюртук-выползина». У спогадах Володимира Даля: «Мне достался от вдовы Пушкина дорогой подарок: перстень его с изумрудом,

который он всегда носил последнее время и называл – не знаю почему – талисманом; досталась от В. Жуковского последняя одежда Пушкина, после которой одели его, только чтоб положить в гроб. Это черный сюртук с небольшою в ноготок, дырочкою против правого паха. Над этим можно призадуматься. Сюртук этот должно бы сберечь и для потомства; не знаю еще, как это сделать; в чатсных руках он легко может затеряться, а у нас некуда отдать подобную вещь на всегдашнее сохранение [я подарил его М. Погодину]». Тут сучасників ХІХ ст. вражає все: і глибокі душевні зв'язки Даля з Пушкіним, і спорідненість їх поглядів на багато предметів та явищ ХІХ ст., і думка Володимира Івановича про значення всього, що пов'язане з життєдіяльністю поета, для наступних поколінь росіян.

Мислитель В. Даль у багатьох працях, написаних в Оренбурзі, повністю поринає в стихію народних уявлень, розумінь, поетичних переказів, жанрових картин, сцен полювання, лову, оранки, «полесования», де реальні герої й природа нероздільні, і не виникає питання, хто кого «творють»: людина природу чи природа людину («Уральский казак», «Охота на волков», «Медведи», «Пчелиный рой» і т.п.). Про особливості тематики перших двох нарисів, висказаних їх автором в них поглядів на проблему взаємовідносин людини і природи в наступному розділі.

Оренбурзькі мотиви звучать і в чудовому за змістом, поданням і композицією нарисі «Охота на волков», написаному В. Далем уже після повернення з Оренбурга. Однак уперше читачі ознайомилися з ним лише в 1883 р. після виходу у світ «Сочинений В.И. Даля», виданих в 1883-1884 рр. М.Вольфом [154]. Міркуючи про достоїнства публіцистичної мови Козака Луганського, слід зазначити, що природу Оренбуржя в цьому нарисі він відтворив майстерно, небагатьма, але влучними рисами. Дослідник Т. Грінфельд відмітив, що «взгляд повествователя на окружающее почти слит с народным взглядом, с крестьянской этикой и эстетикой: природа выступает как необходимая для каждого дня естественная среда жизненных забот; что хозяйственно, то и хорошо, что не ленивое, то и доброе» [155, с. 51].

Приміром, нарис «Охота на волков» дає можливість зобразити функції образу природи за ознакою структурної й змістової ролі в публіцистичному творі досить різноманітно. Але насамперед – про головний задум створення нарису. Він звучить уже в перших рядках: «В молодости, в полном здоровье и силе, иногда весело бывает порыскать на просторе, по горам и угорьям, по нивам и по равнинам, по густым борам» [137, т. 4, с. 328]. І взяти участь у полюванні, «...закинув гончих в остров, стоятъ, притаясь на лазу, следить ухом за отчаянным, заливным лаем их, более похожим на голосистый, певучий вой; го-го-го! Вторит им усердный псарь – голос его обращается сюда, в эту сторону – лай и завыванье слышится сквозь тущобу ближе и ближе – ясно узнаешь каждую гончую по голосу: вот дошлая, заливается плачем, будто боится упустить добычу, вот турка вторит густым одобрительным рёвом, вот ширяй отрывисто подхватывает, а мухартая разливается колокольчиком: ай, ай, ай!» [137, т. 4, с. 328].

Але головне, на думку В. Даля: «Грудь на просторе широко дышит, суетные заботы покинуты на время там, далеко, в душном городе; в этом муравейнике мелочных страстишек, дрызгов и сует человек на время отрешился от всего, что гнетёт и томит, он один с природою, глаз-на-глаз, и будто ему ни до чего в мире нужды нет... Но и это не надолго: он рассыпает избыток телесных сил своих по полям и горам, он освежает дух свой, пригнетённый одною умственною деятельностью, он будто в знойный, удушливый день выкупался в безграничном море, кинувшись беззаботно, торчмя головой, в бездну его; и освежась и укрепясь живительною силой природы; бодро возвращается опять к своему долгу» [137, т. 4, с. 329]. Тут явно проступають опгляди В. Даля на природу, як на живильну силу для людини, особливо для того, хто пригнічений однією розумовою діяльністю «в душном городе; в этом муравейнике мелочных страстишек, дрызгов и сует человека...». Погляд В. Даля на міське життя поріднений з поглядами на нього корифеями російської літератури М. Гоголя та М. Салтикова-Щедріна.

У властивій Далю манері цей абзац вінчається приказкою «Работе время, досугу час».

Віддавши належне красі природи, нарисовець поступово вводить читача в особливості полювання на вовків, називає конкретне місце його проведення порівнює полювання раніше і сьогодні: «Была сказана охота на трое суток: первый день на зайцев, другой на тетеревей, третий на волков. Эти охоты, кои называются отъезжим полем, где кочуют станом и сходятся в урочный час на урочных местах, теперь становятся редки, а в былое время всю осень, с Семёна дня (сентяб.) – и до пороши, охотники проводили гурьбами в отъезжем поле». Погляд В. Даля на полювання не як на забавку, а як не серйозну чоловічу справу.

«Под угорьем Урала, в самой Башкирии, жил барин во всём крае том известный владелец. Дед его купил у башкир сотню тысяч десятин чернозёму, лесу, гор, рек и озёр, со всеми угодыями, среди непочатой дикой природы, переселился он туда с целым полком крестьян, породнился через женитьбу с татарами, взял в приданое большое татарское село, и всё поколение этого рода славилось в крае богатством, хлебосольством и гостеприимством» [137, т. 4, с. 329].

І хоча справжнього ім'я пана В. Даль не називає, остерігаючись його широкого розголосу, мова в нарисі явно йде про конкретну людину – одного з добре знайомих публіцистові заможних російських людей, що мешкають постійно в Башкирії. «Этим-то барином сказана была охота, как всегда водилось, на полном угощении радушного хозяина. Это делалось очень просто: он давал знать немногим окружным помещикам и в Оренбург, что в Ташлах охота, сбор с вечера, такого-то числа; и кто мог отлучиться от дела или службы, являлся на место, проскакав слишком 200 вёрст на башкирских лошадаках с лычною упряжью. Случалось, что и первый приступ этот стоил иному чалых коней, не бывавших в упряжке, хватали с паствы, целая деревня сбегалась для закладки их, башкир, отроду не правивший вожжами, не только тройкою, вскакивал на облучок, между тем как толпа окружала и держала лошадей,

стараясь уговорить их то лаской, то угрозой, путник садился в кузов, и за словом: пошёл! Вся толпа разом, с криком и гиком отскакивала в сторону; изумлённая тройка с места подхватывала во весь дух и мчалась, ни разбирая ни пня, ни колоды, до места; тут опять выбегала навстречу такая же безалаберная, шумная толпа запрягальщиков, которая с трудом останавливала разлетевшуюся тройку, между тем как другие кидались опроретью в поле, хватать укрюком первых попавшихся им лошадей» [137, т. 4, с. 329-330].

Як співзвучні ці рядки з публіцистичними відступами в «Мертвих душах» М. Гоголя, що створили неповторний образ Русі-Трійки. Безсумнівно, що серед тих, «кто мог отлучиться от дел или службы, являлся на место, проскакав слишком 200 верст на башкирских лошадях с лычною упряжью», був і автор нарису Володимир Даль. М. Бессараб стверджує: «Як він любив мчатися по степу, пригнувшись до шиї коня! В. Даль взагалі був чудовий наїзник, а отут така широчінь. Він був молодий, йому не сиділося на одному місці, він завжди з радістю наближався до незнайомого селища. Що там за люди? Як вони живуть? Іноді один погляд, випадкове слово відкривають письменникові глибоко заховані почуття. В. Даль усе зауважував і все запам'ятовував» [131, с. 94]. В. Даль не тільки запам'ятовував побачене, але й скрупульозно, по-журналістськи вів записи у своїх зошитах-записних книжках про все нове, незвичайне й цікаве. За цими записами і спогадами про життя в Оренбурзі й було створено нарис «Охота на волков».

Про реальність історичних подій, що відбуваються в ньому, конкретних осіб свідчить такий епізод: «...тут был и памятный доселе в том краю, всеми любимый записной охотник, не унывавший никогда, нигде и ни при какой невзгоде, и умевший смешить всех самыми пустыми и пошлыми остротами: он стрелял с луку по сарафану, утку по салопу; он зайцу задавал прыску вдогонку, а убив его, никогда не забывал отдать ему последнюю честь, приложив руку к козырьку, – словом, как я сказал, пошлыя ничтожности выходили у него до того забавны, что даже Пушкин, познакомясь с ним в Оренбурге и попарившись у него в бане с росписанным охотою предбанником, прислал ему

после своего Пугачёва, но забыв прозвание его, написал: «тому офицеру, который сравнивал вальдшнепа с Валенштейном» [137, т. 4, с. 330-331].

Тим офіцером був Артюхов – згодом директор Неплюєвського училища. Відтворюючи його образ у нарисі, В. Даль, із властивою йому тактовністю, не називає ім'я цього мисливця, «умевшего смешить всех самыми пустыми и пошлыми остротами», а лише принагідно натякає на обставини, пов'язані з Пушкіним. Тим самим В. Даль наче показує приклад сучасним публіцистам тактовного ставлення до тих, про кого вони пишуть [131].

Залишається не названим, з тих самих причин, і третій, «главный» охотник: «Был тут и необходимый при всяком подобном случае охотник, на которого будто судьба наложила обязанности невольно забавлять собою общество, не смешить его, как тот делал, дешёвыми остротами, а странностями и чудачествами своими, опрометчивостью и неудачами» [137, т. 4, с. 331]. З поведінкою цього горе-мисливця й пов'язані в В. Дали рядки гумору.

Крім того, у нарисі багато зображень процесів і етапів полювання, уміло уведених у сюжетну лінію або в етнографічні картини. У багатьох місцях жанр художньо-публіцистичного нарису змішується з жанром репортажу. Приміром, взаємоперехід нарису в репортаж і навпаки починається з пояснень особливостей полювання на тетеревів, зайців і вовків і саме полювання на них: «Я сел себе в просторный, вязаный пучечками соломенный шалаш, прорезал охотничьим ножом окошечко вершка в два, против чучела, осмотрел ещё раз неисправность ружья, и прилёг боком, в ожидании прилёта живых чучел... Сильный внезапный шорох, будто градовая туча разразилась над моим соломенным шалашем, заставил меня вскочить на колени – я припал глазом к оконцу; целая стая тетеревей покрыла собою обольстительное чучело, сухая берёза словно ожила, ни сучечка свободного, косачи и пеструхи (курицы) обсели всю – а над головою моею что-то переступало по соломе, очевидно, что и там уселась часть вереницы. Я легонько высунул дуло ружья в оконце – и три тетерева на заряд пали, глухо грянувшись о землю.

Так шло дело ещё часика два, и я слышал частую перестрелку во всех окружающих шалашах, разставленных на полверсты ближе один от другого. Пора лѣту прошла, и по часам было время идти на сорное место; я подобрал 28 тетеревей, лежавших грудой под сухой берёзой, и они мне порядочно оттянули плечи...» [137, т. 4, с. 332-334].

Аналогічне «репортажне вкраплення» є присутнім у малюнку й у сцені полювання на зайців-русаків. «Следующий день, – пишет В. Даль, – прошёл точно также, утро и вечер на тетеревов, а день – на зайцев» [137, т. 4, с. 339]. И вот «Пришёл и третий день, черёд волчьей охоты на волков рано выходить нельзя, а уж так, как солнышко обогреет. Волк ночью на промыслу, рыщет по близости жилья, а как день настанет, так он пробирается в лес, и притом обычно ночует в одном логове, покуда его кто там не беспокоит. Пользуясь этим, волков наперёд разведывают, высматривают по зарям, а по ночам или с вечера подвыывают» [137, т. 4, с. 339-240].

Як у цьому, так і в інших малюнках, В. Даль спирається на раціональне мислення, на виклад деталей і подробиць. Так, докладно ознайомивши читачів із особливостями «подвывания» й іншими «премудростями» полювання на вовків, В. Даль зримо й репортажно відтворив картину своєї особистої участі в ньому, розкрив, як кажуть в народі, свою душу – душу мисливця: «Я напал на одинокую свору борзых, без ловчего, уцепившись по обе стороны за уши волку: они сильно запыхавшись и храпя от злости, как клещи, впились в серого вора и только изредка перехватывали быстро, не давая ему повернуться и закусывая дальше и глубже, а серый, хорошо понимая, что тут, где кругом идёт крик, лай, улюлюканье и хлопанье арапниками, не место храбриться, серый тащил на себе шагом упирающихся во все четыре ноги собак, добираясь до близкого лесу. Я соскочил с лошади, ухватившись за ружьё, – но стрелять было нельзя, собаки по обе стороны лежали вплоть бок-о-бок с волком; я выхватил кинжал и поймал, было, волка за полено (хвост), но лошадь, коей повод у меня закинут был на правой руке, фыркнула, рванула и отдёрнула меня от волка; я метался в отчаянье, но не мог сладить: волк, покачивая головой, будто в хомуте, тащил за

собой собак и близился к лесу: там бы он тотчас заговорил не тем языком и легко бы мог вырваться, стряхнув с себя собак, и поранив их, уйти. К счастью, один из ловчих, с привычным конём, прискакал на помощь, кинулся кубарем с седла, бросив мне повод, и дёрнув волка сильно за полено, запустил в него весь кинжал» [137, т. 4, с. 343-344].

Світ особистості В. Даля- складається тут відповідно до об'єктивних вимог, запропонованих йому природою полювання на вовків. Загибель вовка, його запальна й завзята боротьба за життя анітрохи не упокорили автора нарисом: «Не теряя ни минуты, я поскакал дальше и поспел ещё на одну травлю, вернее сказать гонку я догнал его (волка. – Прим. наше. – М. С.) на свежей лошади своей и, отрезав от лесу, поворотил опять на башкир; я даже ударил его нагайкой по голове, и он только с робкою дерзостью оскалил на меня зубы, думая очевидно только о том, как бы уйти. Но один из башкиров удачнее моего отвесил ему по рылу остолбуху*, а другой, наскакав сбоку, мигом накиннул на него аркан и поволок за собою: волк обезпамятел, и все трое не дав ему опомниться, бросились на него с лошадей, скрутили его и сострунили, то есть перевязали ему рыло вокруг бичёвкой; сделав это, они распутали его, дали ему отдохнуть, и повели, как козу, на верёвочке: некуда было бедняку деваться; пасти не разинуть, хватить нечем, и осталось одно: прикинуться смиренником и, поджав полено, идти куда тащат» [137, т. 4, с. 344-345].

Ця картина полювання викликала в її автора спогад про іншу таку ж гонку, на іншому кінці Росії: на Південному Бузі: «Подъехал верхом к перевозу, по нашему – к переправе, где для порядку стоял казачий караул, я вдруг оглянулся на крик выезжавшего из маленького берёзового лесочка мужика; он наткнулся там на волка, который пробирался теперь, избегая лишней тревоги, по берегу» [137, т. 4, с. 345]. Опис подробиць зустрічі з вовком різко змінюється репортажними рядками полювання на сіроманця: «Мигом двое донцов вскочили на коней и понеслись за ним, а я за ними: «Нажрался,

---

* Остолбуха – удар кулаком в голову. Див. В.И. Даль. Толковый словарь русского языка / Современная версия. – М.: Эксмо, 2007. – С. 440. (Прим. наша. – М. О. С.)

нажрался, кричал один казак, далече не пойдёт!» Мы разъехались пошире врозь, когда выгнали серого на чистое место, и первый казак, дав волку порядочную угонку, с версту, стал забирать левее и заворотил его исподволь вправо, на второго казака, который таким же образом нагнал его на меня, и точно, что нажрался! Бока бочкой и насилу бежит, и то свинкой, рылом в землю! Я его гнал, просто наседаю на него, и потом сбил влево, на среднего казака, который и уходил его: взбежав тою же ровною лестью на взлобок, волк вдруг присел по-собачьи, разставив передние ноги вилами и вывалив язык на пол-аршина! Это означало безусловную сдачу, силы отказались! Казаки так спешно бросились с места в погоню, что не взяли с собой никакого оружия; но, не долго думая, они отстегнули по путлицу со стремянем, подбежали сзади к серому, ухватили его за полено, и пошли молотить стремянами по голове. Но воротимся к своей охоте», – закінчивши спогади, звертається до читача автор нарису.

Сутність цього твору багато в чому визначена тим, що в ньому поєднується репортажне (наочно-образне) і дослідницьке (аналітичне) начала. Причому «розгорнення» репортажних «вкраплень» сприймається як перевага художнього методу в нарисі, у той час як упор автора на роз'яснення особливостей полювання на тетеревів, зайців і вовків виявляють у ньому взаємозв'язок дослідницького, теоретичного методу. Відповідно в ході їхнього застосування в нарисі «Охота на волков» створюється поперемінно то художня, то теоретична концепція відображуваного предмету. І вже в рамках тієї й іншої концепцій збираються й «переробляються» В. Далем реальні факти полювання.

Прояснення названих особливостей нарису дає нам підстави віднести його не до художніх творів В. Даля, а до документально-журналістських, публіцистичних текстів. «Не випадково, наприклад, – стверджує теоретик жанрів журналістики О. Тертичний, – у німецькій журналістиці нарисові матеріали називаються «репортажами» («reportage») [156, с. 250]. Треба думати, що В. Далю ці особливості ще не були відомі, тому що в його «Толковом словаре...» немає навіть слова «репортаж».

Однак головний задум нарису – відтворити неповторність єднання людини із природою, динамізм полювання, – визначили його особливості. Природа виступає в В. Даля в об'єктивному її описі. Особливу принадність становлять неодмінні ознаки смаку й гострого ока автора нарису, що стоїть на позиції простолюдина – мовні одяги пейзажу, звуків ріжків, голосів мисливців: «Этот тихий, одинокий голос рожка, который замер на просторе, пробудил с противного края леса звонкие отголоски: зычные, высокие голоса псарей проснулись: Го-го-го! – раздалось вдалеке, как крик лебедей под облаками, и вслед затем взяла выжлаков, стая гончих... ближе и ближе – вот напали на след и гонят по красному зверю!» [137, т. 4, с. 342].

Картини з життя й звичок тетеревів, зайців і вовків передані не стороннім спостерігачем флори й фауни Башкирії, а фахівцем, мисливцем, їхнім знавцем, який набув своїх знань на основі особистого досвіду. Описи лісу, поля, птахів, зайців і вовків поєднані з міфічними мотивами, супроводжуються тонкими спостереженнями автора нарису. Тож, можна стверджувати: у зображенні природи В. Даль-публіцист досконало володів реалістичним пером, сприймаючи світ таким, яким його бачила проста людина, а не філософ.

Таким чином, В. Даль був одним із тих публіцистів, які не соромилися описувати правдиві «види» природи, передвіщаючи «...будущие подчёркнуто социальные пейзажи г. Успенского и природу – участницу жанровых сюжетов в картинах передвижников» [155, с. 53]. До найбільш важливих журналістських якостей В. Даля варто віднести його компетентність, ерудованість як запеклого мисливця, володіння методологічним інструментом під час збирання й аналізу первинної інформації, володіння індивідуальним стилем написання, а головне – вміння просто і ясно висловлювати свою думку з кожного предмета викладу, відкрито викривати на них свої погляди та своє внутрішнє ставлення до них.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що вісім оренбурзьких років (1833-1840 рр.) стали для В. Даля часом не тільки безперервних інспекційних поїздок великим краєм, де поруч із російськими переселенцями й уральськими козаками жили башкири, татари, казахи й інші представники національностей

Росії, зміцнення дружніх і творчих зв'язків з О. Пушкіним, але й часом набуття ним широкої популярності як публіциста, під пером якого життя й побут цих народностей заблищали неповторними фарбами й у такий спосіб були відбиті на століття.

До цього залишаються лише додати кілька епізодів з особистого життя В. Даля, які, без сумніву, впливали на його думки, міркування і судження в роки перебування в Оренбурзькому краї: в 1833 році одружився на Юлії Андре (1816-1838). Пушкін був знайомий з нею в Оренбурзі. Її враження про оренбурзькі дні поета передані в листах Є. Вороніній («Руський архив», 1902, №8. С. 658). Разом вони переїзять до Оренбургу, де у них народжується двоє дітей. Син Лев народився у 1834, донька Юлія в 1838 (названа на честь матері). Разом з сім'єю був переведений чиновником особливих доручень при військовому губернаторі В. Петровському. Овдовівши, одружився в 1840 році з Катериною Львівною Соколовою (1819-1872 рр.), донькою героя Вітчизняної війни 1812 року. У них народилися три доньки: Марія (1841-1903 рр.), Ольга (1843-?), Катерина (1845-?). Катерина Володимирівна надрукувала спогади про батька (журнал «Русский вестник», 1878, альманах «Гостиный двор», 1995 р.).

3.4. Історія співпраці В. Даля з періодичними виданнями ХІХ століття протилежних напрямів і світоглядів

Тема співпраці В. Даля з періодичними виданнями ХІХ століття залишається поки що малодослідженою. Зокрема, значний науковий інтерес становлять стосунки Даля з видавцями газет і журналів ХІХ ст. протилежних напрямів і світоглядів, належність його до якоїсь течії в журналістиці того часу. Відомо, наприклад, що після придушення повстання декабристів політична реакція стала причиною відчутного послаблення демократичної преси [157, с. 5]. Постає питання, чому цей поважний письменник і вчений, чия наукова обґрунтованість і чіткість не може викликати жодних сумнівів, друкував свої публіцистичні твори в газетах і журналах протилежних політичних та ідеологічних поглядів їхніх

засновників і головних редакторів? Вичерпної, науково обґрунтованої відповіді на це та інші запитання, пов'язані з принципами журналістської діяльності й індивідуальними поглядами Даля в історієзнавстві немає.

Час плине, і далеко не все, що цінувалося в журналістиці ХІХ ст., в радянські часи, актуальне й справедливе для сьогодення. Звідси нове запитання, як склалися, наприклад, стосунки В. Даля з так званими "реакційними" видавцями тієї епохи: Булгаріним, Гречем, Сенковським та іншими. Наприклад, Микола Іванович Греч (1787—1867 рр.) був визначним російським журналістом, письменником, філологом. Він був членом-кореспондентом Петербурзької АН (1827 р.). У 1812-1839 рр. видавав (з 1825 р. разом з Ф. Булгаріним) журнал "Сын отечества", в 1831-1859 рр. удвох із ним-таки — газету "Северная пчела". В "Советском энциклопедическом словаре" [158, с. 340; 217, с. 63] зазначено, що Греч був прихильником теорії офіційної народності, до чого у певні роки тяжів і Володимир Даль. Звідси починаються джерела творчих зв'язків з періодичними виданнями "Сын отечества" та "Северная пчела"[218, с. 273].

Дружба з М. Гречем та співробітництво з ним продовжувались у В. Даля довгі роки і збереглися до глибокої старості у обох. Їх погляди співпадали в багатьох питаннях і, в тому числі, на граматику російської мови, в питаннях якої Н. Греч був великим спеціалістом, який написав у свій час підручник «Граматику русского языка». В «Напутном слове» к первому тому «Толкового словаря живого великорусского языка» Володимир Іванович на століття залишив нащадкам сердечний відгук про Миколу Івановича Греча, в якому міститься і висока оцінка його вченості, творчих здібностей та благодійність в допомозі Далю в випуску унікального словника: «Въ семьъ отношеніи нельзя не помянуть мнѣ, однако, двухъ дружески ко мне расположенныхъ людей, в которыхъ я находилъ умное и дельное сочувствіе къ своему труду: А. Дьякова, уже покойника, бывшего инспектора корпуса въ Оренбурге, и П. Мельникова, въ Нижнемъ. Но когда я, — усиливает отзыв В. Даль, — первый правочный лист словаря выслал Н. Гречу, чтобы он сообщал со мною порадовался началу успеха

з а в е т н о г о т р у д а (розрядка наша. – *М.Є.*), то этот 75-ти летній делатель, не смотря на вражду мою с грамматикой, настоял на высылке къ нему по почте каждого правочного листа, возвращая его съ поправками и заметками своими ко мне, въ Москву; а когда я отговаривался, совестясь затруднять его такимъ нескончаемымъ трудом, то онъ отвечал: «Дайте мне умереть за этой работой!» Заметки этого заслуженнаго у с т а в щ и к а г р а м о т ы (розрядка наша. – *М.Є.*) были мне крайне полезны, охранивъ меня отъ многихъ промахов...» [117, т. 1, с. XXVIII].

Єдність поглядів В. Даля та Н. Греча стала підґрунтям тісного їх співробітництва в періодичних виданнях «Сын отечества» та «Северная пчела».

Досвідченим видавцем і публіцистом був Фа-дей Венедиктович Булгарін (1789-1859 рр.). Однак, за радянською історіографією, писав політичні доноси на російських літераторів [158, с. 176]. Цей факт вимагає значно пильнішого дослідження, ніж це було зроблено раніше. Першу спробу в цьому напрямі зробив Олександр Янов, який опублікував у 1995р. науковий соціально-історичний нарис "Загадка Фадея Булгаріна" [159].

Обмеженість підрозділа не дозволяє подати повний аналіз цієї унікальної у наш час праці. Зупинимося лише на деяких справедливих, на наш погляд, висновках Олександра Янова. По-перше, "...сорок років його (Ф. Булгаріна. — *М.Є.*) бурхливої літературної діяльності та понад століття вже минуло після її завершення – і жодної спеціальної роботи присвячено йому не було. Авторі поважних консиліумів з історії російської літератури кидають на його адресу декілька знущальних слів про нього, говорячи про Пушкіна чи Гоголя. Із цих слів видно, що власне до літератури людина мала відношення суто негативне, як її наклепник і недоброзичливець" [159, с. 98]. Далі О. Янов зауважує: "Цікаво, однак, що говориться це про письменника, мало не най-популярнішого в сучасній йому Росії, про автора першого російського "народного роману" [159, с. 99]. Як відомо, таким твором став роман Булгаріна "Иван Выжигин".

По-друге, "...жив у цій людині соціальний мислитель високого рангу, що під невибагливою особистістю Фігляріна (названого так О. Пушкіним. – Прим. наше. – М. Є.) приховувався розум державного масштабу" [159, с. 125]. Навряд чи подібні судження якимось чином можуть кинути тінь на публіцистичні зв'язки Володимира Даля з Ф. Булгаріним.

Те саме можна сказати і про стосунки В. Даля з Сенковським Осипом (Юліаном) Івановичем (1800-1858) – російським письменником, журналістом, сходознавцем, членом-кореспондентом Петербурзької АН (1828). Він редагував і видавав журнал "Библиотека для чтения", в якому під псевдонімом "Барон Брамбеус" друкував "східні", світські, побутові, науково-філософські повісті, фейлетони. У критичних статтях дотримувався консервативних поглядів. Слід зауважити, що він був одним із зачинателів російського сходознавства [158, 195].

Під заголовком "Издания "триумвирата" (Греч, Булгарін, Сенковський) в "Истории рус-ской журналистики XIX века", написаній Б. Єсіним у радянські часи, читаємо: "Після подій 14 грудня 1825 р. уряд не тільки перейшов до політики придушення російської передової журналістики, але й постарався за допомогою консервативної преси закріпити свій вплив на суспільну свідомість. Тут справжнім помічником самодержавства став журнал "Сын отечества". Він жорстоко боровся з передовою літературою і журналістикою, що, звичайно, не додавало йому популярності" [151, с. 37]. Тут виникає таке питання: чому В. Даль опинився серед авторів і видавців такого "непопулярного" журналу? Тільки за один 1833 р. опублікував у часописі "Сын отечества" декілька матеріалів і поміж них широковідому нині статтю про гомеопата Самуїла Ганемана [136; 137; 160].

Щоб повніше та обґрунтованіше відповісти на це запитання, звернемося до XXXII тому "Энциклопедического словаря" Ф. Брокгауза та І. Ефрона, виданого в Санкт-Петербурзі 1901 р., і подивимось, як про цей журнал висловлювалися відомі всьому вченому світові енциклопедисти дорадянського періоду. "Сын отечества" повідомляють вони, – історичний і

політичний журнал, видавався у СПб з 1812 по 1855 рр. під різноманітними редакціями, зі змінними заголовками. Виник з думки куратора СПб навчального округу А. Варова, І. Тимковського і О. Оленіна, з 1812 до 1813 р. редагувався М. Гречем; виходив щотижневе; у перші роки свого існування подавав цінний матеріал для історії вітчизняної війни. З 1814 р. програму розширено й замінено підзаголовком "Сын отечества. Исторический, политический й литературный журнал". Під такою назвою журнал виходив до 1824 р.; редакторами були М. Греч (до 1820 р.), М. Греч і О. О. Воєйков (1821 р.), знову тільки М. Греч. У журналі почали друкуватися статті наукового змісту, здебільшого перекладені, уривки з іноземних письменників, оригінальна белетристика і вірші; з 1815 р. вводиться огляд журналів, спочатку зовсім безбарвний, потім, здобувши полемічний напрям (полеміка з "Руск. Инв.", "Дамск. журналом", "Моск. телеграф" і "Вестн. Европы" Каченовського), посилений під час співпраці з Ф. Булгаріним. З 1813 р. до половини 1818 р. при журналі випускалися "Листки політичного змісту" (від 1 до 3 разів на тиждень), а в 1821-1824 рр. – "Литературные прибавления" (по 26 номерів за рік). У 1825-1828 рр. "Сын отечества" виходив двічі на місяць за рекомендацією М. Греча і О. Булгаріна під заголовком "Сын отечества". Журнал літератури, політики й сучасної історії; з 1829 по 1835. рр. – знову щотижневе, з приєднанням "Сев. Архива" (в 1837р. двічі на місяць). У 1838 р. "Сын отечества" перейшов до книгопродавця О. Смірдіна і почав виходити щомісячно за тих самих редакторів і разом із "Северным архивом"); система відділів була прийнята нова, за прикладом "Библиотеки для чтения" [161, с. 208].

З цієї довідки зрозуміло, що засновники журналу та його майже постійний редактор М. Греч прагнули до модернізації свого видання, до виживання серед різноманітності нових видань. Згадуваний "Энциклопедический словарь" пояснює, що в 1833 році професор-сходознавець О. Сенковський спільно з крупним книготорговцем А.Смірдіним заходилися коло організації великого енциклопедичного

щомісячного журналу "Библиотека для чтения" (1834-1865 pp.). Ім'я Смірдіна було гарантом грошової спроможності, а О. Сенковського – вченої важливості [161, с. 125]. Слід зазначити, що вперше в російській публіцистиці виникла ідея відкриття великого енциклопедичного щомісячного часопису.

Прикметно, що офіційними редакторами не звичайного журналу були названі Сенковський і той же Греч. "Заохочування у перший час Греча забезпечувало політичну надійність журналу. За співробітника тут був і Булгарін" [157, с. 40]. Навіть радянські дослідники публіцистики ХІХ ст. визнавали актуальність і суспільну значущість появи такого видання. "Спочатку здавалося, – пише Б. Єнін, – що журнал об'єднав усю російську літературу. У ньому було обіцяно участь близько 60 визначних письменників, у тому числі Пушкіна, Жуковського, Д. Давидова. Водночас в основу його видання було покладено відверто комерційні принципи" [151, с. 40].

Мабуть, сьогодні не слід засуджувати видавців за ці принципи, бо повчитися в них є чому. "Це, – веде далі Б. Єнін, – позначалося на організації роботи редакції та на взаєминах між співробітниками. Керував журналом сам Сенковський, енергійна людина, здібний літератор і невтомний працівник. Він за згодою Смірдіна призначив собі річну платню, яка обчислювалася поважною сумою. Було введено також постійні гонорари авторам: 200 рублів за друкований аркуш оригінального твору і 85 руб. за переклади. Відомі письменники отримували ще більше. Але Сенковський вважав себе повним господарем рукопису, який був ним оплачений" [151, с. 40]. Проти такого ставлення Сенковського до авторських матеріалів одного разу виступив також і В. Даль. Він написав статтю «Во всеуслышанье» і відіслав її О. Пушкіну для публікації в «демократичному» «Современнике». В ній В. Даль повністю підтримав зусилля редакції «Современника», спрямовані тори торгашних стосунків в журналістиці «Библиотеки для чтения» і за «скверную манеру» Сенковського переписувати на свій розсуд твори атворів, особливо молодих.

Однак ця стаття не була вчасно опублікована в «Современнике» і збереглась в архіві Пушкіна. Вона побачила світ вже після смерті В. Даля в журнале «Русский архив» в 1880 р. [162]. На нашу думку, це сталося тому, що, очевидно, Олександр Сергійович вважав публікувати статтю Даля після свого і М.Гоголя віступів в «Современнике» на одну й ту ж тему недоцільним. Таким чином, Сенковському не були відомі погляди Даля на «творения» його пера і він залюбки публікував твори Володимира Івановича в своєму журналі.

Але повертаємося до "Библиотеки для чтения". Журнал вирізнявся великим обсягом, акуратністю оформлення, добрим папером, оправою та іншими позитивними якостями. Тираж його швидко досяг 7000 примірників, а це на той час було справою визначною. Цей факт нівелює твердження радянського теоретика Б. Єсіна про те, що «реакційні» журнали «Сын отечества» і «Библиотека для чтения». Напаки, вони були вкрай популярними і передавались з родини в родину для читання їх матеріалів. Чи міг публіцист Володимир Даль ігнорувати цей факт, міркуючи, де видавати свої твори?! До цього слід додати, що В. Далью постійно бракувало коштів на друкування своєї основної праці – "Толкового словаря живого великорусского языка". Слід не забувати, що такий талановитий публіцист і критик ХІХ ст., як В. Белінський з табору «демократів», хоч і характеризував часопис "Библиотека..." як провінційний, але намалював повчальну для сучасних видавців і журналістів картину з життя поміщицької родини: "Усі члени родини знаходять щось цікаве для себе: батько читає статті із землеробства, мати — господарчі поради, донька — комічні фантастичні повісті барона Брамбеуса (Сенковського), а для всіх приготовлено суміш, літературний літопис, де можна здобувати безапеляційні новини іноземних літератур [23, т. 2, с. 19]. А хіба до цього не прагнуть сучасні видавці газет і журналів?

Щоправда, поміщиків немає, але є родини "нових росіян". Далі читаємо у Б. Єсіна: "Час, витрачений на читання журналу, дорівнювався часу виходу чергового номера" [151, с. 40]. На нашу думку, це дуже важливий фактор, який не береться до уваги сьогодні. "Популярним виявився журнал і серед

провінційного чиновництва. Конкурувати з ним було доволі складно", – підсумовує Б. Єсін [151, с. 40].

Усе це дає підстави для висновку, що, Володимир Іванович Даль, мабуть, надсилав рукописи своїх статей до часопису "Библиотека для чтения" та інших, так званих "реакційних" журналів і газет, тому що конкурувати з ними було доволі складно. В цьому не раз переконувались і Пушкін, і Дельвіг – основоположники «Литературной газеты» і журналу «Современник», а також критик Белінський – постійний співробітник цих періодичних видань, постійний оглядач літературних процесів як в Росії, так і в Україні. Природно, не враховувати цього факту В. Даль не міг і він продовжував співробітництво з «реакційною» «Библиотекой для чтения».

"У різний час, – повідомляє бібліограф А. Ражевський, – Даль працював у виданнях, кожне з яких репрезентувало цілу епоху в історії російської журналістики: в часописах "Современник", "Отечественные записки", "Библиотека для чтения", "Москвитянин", газеті "Северная пчела" [160, 39]. З одного боку, це пояснюється попитом на твори В. Даля, його популярністю як літератора, вченого й публіциста. З другого, на нашу думку, – його ідейними та моральними пошуками. Це можна підтвердити на прикладі публікацій Володимира Івановича про гомеопатію в різних за ідейним спрямуванням журналах, таких як "Сын отечества" і "Современник".

Тематично публіцистика Даля дуже розмаїта. Його цікавили питання розвитку медичної науки, стан письменності та виховання в тодішній Росії, скасування кріпацтва, судочинства, чиновницького свавілля, забобонів російського народу. Його перу належить, за нашими підрахунками, понад 150 різножанрових публіцистичних творів. Тут і відкриті листи "Слово медика к больным и здоровым" (Северная пчела. – 1832. – № 127, 128), "Письмо к Гречу из Уральска, 25 сентября 1833 г." (Северная пчела. – № 230, 231), "Письмо к Зейдлицу о гомеопатии" (Северная пчела. – 1834. – № 124), "Письмо к издателю из Оренбурга" (Северная пчела. – 1834. – № 6), нариси

"Скачка в Уральске" (Северная пчела. – 1834. – № 255, 256), "Замечания о башкирцах" (Журнал Министерства внутренних дел. – 1834. – Ч. 13. – С. 293-313); статті "О козьем пухе" (Библиотека для чтения. – 1835. – Т. 9. -С. 17-28 (отд, IV), "О бухарском хане" (Северная пчела. – 1835. – МІ' 5), рецензії "О песнях русских Й. П. Рупини" (Северная пчела. – 1833. – № 66), "Рецензия на книгу: Малороссийские повести, рассказываемы Грицьком Основьяненком: кн. первая" (М.: Рип. Лазаревих, 1834) (Северная пчела. – 1835. – № 17), "Объявление о 3-й книжке "Былей и небылиц": Во всеуслышанье" (Северная пчела. – 1836. – № 140), "Рецензия на кн.: Сватанье: Малорос, опера в 3-х действиях. Соч. Г. Основьяненко" (Лит. прибавление к "Русскому инвалиду". – 1837. – № 30), кореспонденції "Новейшие известия о Хиве" (Сын Отечества. – 1838. – С. 11-18), наукові статті "Об иностранных словах, вошедших в русский язык" (Санкт-Петербургские ведомости. -1839. – № 136. – С. 597-598), "О карте зауральских степей, изданной в Берлине" (Отечественные записки. – 1841. – № 12. – С. 33-48), "Полтора слова о нынешнем русском языке" (Москвитянин. – 1842. – Ч. 1. – № 2. – С. 554-556), "Словесная речь человека" (Лит. газета. – 1844. – № 12), "О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа" (Иллюстра-ция. – 1845. – № 3 та ін.), "Картины из русского быта " (Современник. – 1848.- № 3. – С. 47-64), "Мысли по поводу статьи "О воспитании" (Морской сборник. – 1856. – № 7) та багато інших.

Він публікує свої численні кореспонденції, статті, нариси й листи в різних за ідейною спрямованістю газетах, журналах і альманахах ще й тому, що головною метою його життя було ознайомити читацьку публіку Російської імперії з багатим й неповторним своєю первозданною красою, наприклад, Оренбурзьким краєм, його строкатим самобутнім населенням. Для нього важливо було правдиво розповісти читачеві й про свої погляди про ночівлі в селянських хатах, юртах, а то й просто біля багаття. Діяльний В. Даль чудово виступив у ролі власного кореспондента найвідоміших в ХІХ ст. періодичних видань Пітера й Москви.

Тут не можна дати характеристику кожної з публіцистичних праць Даля, тому коротко розглянемо лише ті, які висвітлювали погляди на природу та людину в ній.

За нашими підрахунками, він опублікував у різних періодичних виданнях, починаючи з 1833 року й по 1843 рік включно, 29 різножанрових журналістських матеріалів (див. додаток №1). Тільки в газеті «Северная пчела» за цей період він надрукував десять журналістських матеріалів: «Письмо к Гречу из Уральска, 25 сентября 1833 г.», «О песнях русских И. Рупини», «Новый атаман: Письмо Н. Гречу из Оренбурга, 24 марта 1834 г.», «Письмо к издателю из Оренбурга», «Скачка в Уральске», «О бухарском хане», «Скачки в Уральске и Оренбурге», «Объявление о 3-й книжке «Былей и небылиц»: «Во всеуслышанье», «Рецензия на кн.: «Малороссийские повести, рассказы, изданные Грицьком Основьяненко», «Рассказ Казака Деревянова» та ін.

Три матеріали («Замечания о башкирцах», «Нечто о кумызе» й «Особый способ сидки дёгтя, употребляемый киргизами») побачили світ в «Журнале Министерства внутренних дел». Журнал «Библиотека для чтения» опублікував статтю «О козьем пухе Доктора Даля». Тут же побачила світ і його повість «Бикей и Мауляна», котру деякі дослідники справедливо відносять до жанру художнього подорожнього нарису [136, с. 103], у якому чітко проявились погляди талановитого письменника на дотепний киргизький народ, його історію, побут, традиції, звичаї.

У свою чергу, журнал «Московский наблюдатель» надав свої сторінки для «Писем о книжной и письменной управе благочиния». «Современник» надрукував у перекладі В. Даля з української мови «Солдатский портрет» Квітки-Основ'яненка. «Литературные прибавления к «Русскому инвалиду» опублікували чотири матеріали: «Два оригинальных письма», «Рецензию на книгу: «Сватанье»: Малоросс. Опера в 3-х дейст. Соч. Г. Основьяненко», «Повествование об Аксаке Тимуре (пер. с татар.)», «Рассказ хивинского пленника Фёдора Фёдоровича Грушина».

Не залишився осторонь і найстаріший журнал «Сын отечества», що опублікував на восьми сторінках «Новейшие известия о Хиве». Альманах «Сын» видавця В. Владиславлева умістив два твори: «Рассказ невольника хивинскогго уроженца Андрея Никитина» в 1838 р. й «Рассказ вышедшего из хивинского плена астраханского мещанина Тихона Ивановича Рязанова» в 1939 р.

П'ять матеріалів – «Буран», «Каспийское море», «Об иностранных словах, вошедших в русский язык», «Озеро Айчулы: Ремесленность; Остатки; Молокососы; Старина» і «Рассказ пленника из Хивы Якова Зиновьева» – опубліковані в «Санкт-Петербургских ведомостях».

Три праці «Записка полковника Пекарского о бунтах Яицких, что ныне уральские, казаков и о самозванце Емельяне, донском казаке Пугачёве» і вищезгадані повісті «Майна» і «Башкирская русалка», які також, на наш погляд, варто зарахувати до художніх нарисів, тому що в них переважають елементи достовірних описів В. Далем укладу життя й побуту степових народів.

«Литературная газета» ознайомила своїх читачів з «Известиями о Хиве, взятыми из рассказов Кизильского гарнизонного батальона портупей-поручика Медяника, бывшего в плену у хивинцев». Матеріали «О карте зауральских стезей, изданной в Берлине», «Из записок оренбургского старожила» В. Даль розмістив у журналі «Отечественные записки».

Відгомони передових думок в Оренбурзькому краю ми знаходимо і в наших періодичних виданнях уже після відїзду Володимира Даля в 1841 році з Оренбурга в Петербург. Так, у 1843 р. видавець І. Бецький з Харкова умістив у другій частині літературного збірника «Молодик» мусульманський переказ «Зюгря, или происхождение зорницы», майстерно передане В. Далем [163].

У 1860 р. Даль виступив з промовою «Военное предприятие противу Хивы» під час читань в «Обществе истории и древностей Российских» [39], а через сім років у журналі «Русский архив» були опубліковані «Письма к друзьям из похода в Хиву» [75].

П. Мельников згадує також надруковані В. Далем в оренбурзьких ілюстрованих виданнях 1840-х рр. «майстерні статті», в яких він виявив свою обізнаність натураліста. Серед цих статей, «тепер, на жаль, зовсім забутих, загублених в старих газетах», П. Мельников називає нариси «Медведь» і «Волк», які, за його свідченням, являють собою «надзвичайно чудові розповіді про звички й побут цих тварин». Вони, як і багато інших розділів зоології, були написані на матеріалі спостережень, зроблених в Оренбурзькому краї [117, т. 1, с. X: III-XLIV]. Тут почалися серйозні етнографічні дослідження, які В. Даль успішно продовжив пізніше в Петербурзі – у Російському географічному товаристві, одним із засновників якого він став у 1845 р.

В Оренбурзі В. Даль зайнявся також сходознавством і набув «великих знань в цій галузі» [138], що помітно позначиться, як ми покажемо в інших підрозділах, не тільки на поглядах і тематиці його публіцистичних творів, але й лексичній будові їх. В Оренбурзі, місті, що вже сторіччя було головною точкою взаємодії Росії з державами Середньої Азії, інтерес до Сходу склався цілком природно: він виник з повсякденної практики місцевої влади, що займалася, крім інших справ, вирішенням зовнішньополітичних завдань, які висував перед нею уряд. Східні мови знаходили тут широке застосування. З Оренбурга постійно відправлялися російські купецькі каравани й сюди ж, в оренбурзький Міновий двір, прибували торговці з Бухари й інших азіатських ханств. В Оренбурзі формувалися загони, що супроводжували офіційних посланців Росії до східних сусідів і наукові експедиції в казахські степи.

В. Даля у зв'язку зі службовими обов'язками доводилося вирішувати питання, які належали до сходознавства, але для нього справа цим не обмежувалася. Він почав серйозно вивчати тюркські мови, з якими довелось ознайомитися під час турецької кампанії, причому важливим стимулом став його інтерес до фольклору й етнографії башкирів і казахів. У своїх нарисах і листах він відзначав подібність і відмінності між мовами, тлумачив значення окремих слів і зворотів [164]. Аналіз праць В. Даля, проведений у цей час, дав підставу зарахувати його до перших лінгвістів-тюркологів [165, с. 83-84]. Цим

надалі ми можемо пояснити наявність великої кількості тюркських слів у його публіцистичних текстах. Виходячи зі своїх нових поглядів на багатомовність в Росії, В. Даль був переконаний, що у творах на теми з життя й побуту цих народів необхідно використовувати їх фольклор.

Діяльність В. Даля в Оренбурзькому краї, задуми створення ним публіцистичних і наукових праць одержать додаткове висвітлення, якщо звернутися до його поглядів при листуванні із вченим-натуралістом Олександром Леманом (1814-1842 рр.), який три роки працював в Оренбурзі й тісно з ним співробітничав [166]. Ще в Дерпті в 1826-1829 рр. відбулося знайомство студента-медика Даля з юним Олександром – любителем природознавства, сином відомого в місті лікаря Іоганна Лемана. Цілком імовірно також, що саме під впливом В. Даля у В. Перовського з'явилася думка запросити в Оренбург цього молодого вченого, який уже прославився участю в експедиції Карла Бера на Нову Землю в 1837 р. [166]. У будь-якому разі безсумнівно, що в Оренбурзі Даля й Лемана пов'язували не тільки міцна щира дружба, але й спільні погляди, а також науково-публіцистичні інтереси, які насамперед стосувалися упорядкування задуманого В. Перовським Музею витворів природи Оренбурзького краю.

На сьогодні виявлено три листи Даля до Лемана, написані німецькою мовою й датовані 1840-1841 рр. Аналіз показав, що основний мотив їх – дослідження природи краю й збирання природничонаукових колекцій для музею.

Перший з цих листів Даль написав Леману 17 лютого 1840 р. під час зимового Хівинського походу, у якому вони обоє брали участь і були визнані гідними нагород («колезький радник Даль – ордена Св. Станіслава II ступеня, імператорською короною прикрашеного», а «кандидат філософії Леман – ордена Св. Станіслава III ступеня» [117, т. 1, с. XLIV]. Лист стосується наукової роботи Лемана й дозволяє уточнити деякі дпогляди як Даля, так і Лемана на Хівинський похід. Характеристика матеріалів про нього наводиться нижче в

розділі «Історична ретроспектива поглядів в газетно-журнальній творчості В. Даля на фоні військових кампаній Росій в першій половині ХІХ ст.».

Про те, що учасники походу (В. Даль, О. Леман, географ П. Чихачев, астроном І. Васильєв) проводили, незважаючи на труднощі незвичайно суворої для тих місць зими, наукові дослідження із широкої програми, відомо з надрукованого раніше листа В. Даля до геолога Гельмерсена; він відправлений трохи раніше, 7 лютого, з Емби, звідки експедиція виступила в дорогу назад [132]. У ньому В. Даль, перераховуючи здобуті ними результати, на його думку, досить мізерні, писав: «Леман очень и очень способный человек, но из-за снега и он ничего не смог сделать. Дюжины две мехов от млекопитающих – особенно грызунов, – столько же растений, которые неутомимый собиратель открыл под снегом и определил их и притом отчасти таких, каких здесь никогда не находили. Потом он снял и сообщил нам очень наглядный геогностический чертёж пройденного нами пространства; далее он набрал дюжины две минералогических образчиков, несколько окаменелостей, которые вам будут интересны; вот и всё» [132].

У знайденому листі від 17 лютого [138, с. 4] В. Даль, що супроводжував Перовського, який об'їжджав війська, повідомляє Лемана, що йому дозволено відправитися разом з невеликим загonom до Ново-Олександровського укріплення на Каспійському морі, а звідти – в Оренбург. Ця подорож Лемана по місцях, не відомих науці того часу, обіцяла принести й дійсно принесла багато цікавих відкриттів.

В. Даль згадує чучельника Скорнякова – одного з «козачих малолітків», яких В. Перовський відправляв до Петербурга для навчання цього рідкісного мистецтва. Андрій Скорняков і його товариш Павло Волженцов супроводжували Лемана й у Хівинському поході, і пізніше – в експедиції до Бухари.

Тут В. Даль пише, що на настійну вимогу Перовського, Скорняков з Леманом не поїде, тому що повинен продовжувати свою роботу, і додає: «Вы, пожалуй, до Оренбурга не заметите его отсутствия, так как за это время вряд ли

найдёте что-нибудь для снятия шкуры». Він радить Леману «не тащить с собой» уже зібрані шкури; «во всяком случае, – пише він, – Вы оставите здесь чучела лисиц-корсаков, которые Вам совсем не понадобятся» (Переклад тексту листів з німецької мови тут і далі Г.П. Матвієвської. – Прим. наша. – М. Є.)

Передбачаючи, що Леман буде в Оренбурзі раніше, ніж він, Володимир Даль просить: «Вы, конечно, зайдёте к моей старушке-маме и принесёте ей хорошие вести от её сыночка. Приветствуйте её и скажите, что мы, вероятно, тоже скоро будем там, но не знаем точно, когда». Ці слова свідчать про тепле, любовне ставлення В. Даля до своєї матері, що характеризує його як людину бескінечно вдячну за материнське виховання та піклування про нього.

Другий лист В. Даля адресований «его благородию Александру Ивановичу Леману в Златоуст» (дата його в оригіналі не зазначена). Відомо, що повертаючись в Оренбург із поїздки до Каспійського моря, Леман занедужав, але, тільки-но одужавши, відправився в подорож Уралом для збирання колекцій і дібрався до Златоуста. З листа В. Даля можна зробити висновок, що в цій науковій подорожі він став одноступцем Лемана. Ось переклад тексту листа: «Только что я услышал, дорогой Леман, что Вы в Златоусте. Завтра, в воскресенье, мы со Старбергом тоже будем там; подождите нас, Бога ради, и не предпринимайте в наше отсутствие ничего. Мы хотим вместе совершить все экскурсии на Таганой (горный хребет в окрестностях Златоуста. – Прим. наша. – М. Є.) и т.д. Куда Вы хотите, но только вместе! До свидания. В. Даль».

Найбільш довгий і змістовний лист В. Даля датований 13 липня 1841 р. і відправлений з Оренбурга в Бухару, де Леман перебував у складі геологічної експедиції під керівництвом К.Бутенева [167]. У цей час В. Даль очолював музей, який вони почали створювати. Як видно з листа, В. Перовський почав готуватися до від'їзду з Оренбурга, і В. Даль турбувався про своїх товаришів, передчуваючи серйозну зміну в їхній долі. Він пише: «В отдалении от остального мира, где вы, дорогой Леман, сейчас находитесь, несколько строк из этого другого мира, к которому Вы тоже принадлежите, возможно, не будут Вам нежелательны». Порадівши, що «последние известия» з Бухари «звучат

довольно хорошо», В. Даль говорить: «Дай Бог, чтобы и дальше так продолжалось. Моя жена и моя мама, – додає він, – передают Вам привет и желают Вам очень много счастья». Далі він повідомляє, що «жара в Оренбурге значительная, часто свыше +30° и до 33°», що він живе на кочовищі в В. Перовського й приїжджає в місто «лишь каждые 3-4 недели на пару дней». Завтра вони з доктором Розенбергом повертаються на кочовище, де, за його словами, панує «лишь каждые 3-4 недели на пару дней» з нагоди приїзду петербурзьких гостей. Очікується прибуття вченої експедиції (у складі президента Лондонського географічного товариства Мурчисона, французького геолога Вернейля й натураліста Кейзерлінга), що подорожувала Уралом; її збираються зустріти досить урочисто, і Я. Ханіков готує для показу складені ним карти. В. Даль розповідає, що відвідувачі кочовища виявляють велику цікавість до його колекції комах, серед яких – два зовсім нових види нічних метеликів. Насамкінець В. Даль пише: «Сейчас всех нас, чиновников, занимает мысль, куда мы должны деться с жёнами и детьми, когда Перовский уедет, что произойдёт наверняка скоро. Бог знает, куда судьба забросит каждого и где ему уготован его кусок хлеба» [167, с. 5].

Коли через рік Леман з місією Бутенєва повернувся з Бухари, В. Даль уже був у Петербурзі. Туди ж, завершивши упорядкування Музею природних витворів Оренбурзького краю, відправився й Леман, але «настигшая его в дороге внезапная смерть помешала их дружеской встрече» [167, с. 5].

Коли читаєш ці листи Володимира Даля, спадає на думку, що ми наче «підслуховуємо» те, що адресоване не нам безпосередньо. Ця своєрідність емоційного сприйняття листів помічена давно. «Я завжди, – писав О. Герцен, – з якимсь трепетом, з якоюсь хворобливою насолодою, нервовою, смутною й, може, близькою до страху дивився на листи... Як сухе листя, що перезимувало під снігом, листи нагадують інше літо, його спеку, його теплі ночі, і те, що воно пішло на віки століть, по них здогадуєшся про гіллястий дуб, з якого його зірвав вітер, але він не шумить над головою й не давить всією своєю силою, як давить у книзі». Листування, продовжував він, «робиться якоюсь розкритою

сповіддю, що рухається,... усе закріплено, усе позначено в листах... без рум'ян і прикрас» [168, т. 11, с. 514-515].

Виходячи із цього, ми й розглянемо стисло в першу чергу ці три листи В. Даля, поки невідомі широкому колу дослідників і читачів, а також через їхню маловивченість. Крім цього, у цих листах розкривається сутність поглядів їх автора і ситуації, що склалася після походу на Хіву, причини, що її викликали, її складові частини – факти, наслідки – аж до привіту Леману від дружини й матері В. Даля, його журби з приводу від'їзду В. Перовського з Оренбурга й подальшої долі кожного з них.

Звичайно, автор листів дає свою оцінку всього того, що він описує й аналізує, сміливо висловлює свої погляди. Однак на всі сторони цих унікальних документів неповторний відбиток накладає й значною мірою видозмінює їхні компоненти та обставина, що їх автор писав саме листи – від свого імені звертається до адресата Лемана, тієї особистості, що бере участь у ситуації, впливає на його погляди і вчинки. І форма листів тому не носить зовнішнього характеру, а закріплює особливий зміст, що пропонується спонукальними думками, завданнями, які вирішує в цих епістолярних творах В. Даль. Словом, багатогранні інтереси, справи й погляди збагачували його публіцистичну епістолярію. Захоплюючись, приміром, збиранням стародавніх рукописів, В. Даль придбав і передав у дарунок Академії наук рідкісний рукописний твір хівинського історика XVII в. Абул-Газі Бахадур-хана «Родословная тюрок». Ця коштовна знахідка особливо відзначалася в науковій пресі. Досліджував рукопис, а пізніше видав текст твору разом із французьким перекладом великий сходознавець П. Демезон (1807-1873), який до 1835 р. також служив у Оренбурзі [169].

Однак найбільше В. Даля приваблювали природничі науки, і В. Даль-учений користувався у свій час своїми передовими поглядами не меншою популярністю, ніж В. Даль-письменник і публіцист. Під час служби в Оренбурзі за свої природничонаукові праці він був обраний 21 грудня 1838 р. членом-кореспондентом Петербурзької академії наук, що також сприяло

популярності його серед читачів найрізноманітніших інтересів і найрізноманітніших за ідейною і тематичною спрямованістю газет і журналів того часу. За свідченням історика, члена Оренбурзької вченої архівної комісії М. Модестова, кращі з них «дорожили честю прикрашати свої сторінки творами В. Даля» [170, с. 101].

Багато журнальних статей В. Даля присвячені Хівинському ханству, у той час забороненому для європейців і тому практично не відомому науці. Він опублікував декілька записаних ним розповідей російських полонених, які побували в хівинському рабстві, і створив на підставі цих розповідей статтю «Новейшие сведения о Хиве» – зразок роздумів про долю російських полонених, про жорстокі нрави хівинських правителів.

Своє звання члена-кореспондента Академії наук по першому, тобто Фізико-математичному, відділенню В. Даль цінував дуже високо й був ображений тим, що при злитті Петербурзької академії з Російською його перевели у Відділення російської мови і словесності. «Академия наук сделала меня членом-корреспондентом, – писав він Я. Гроту, – по естественным наукам, а во время соединения Академией меня, без ведома моего, переселили во второе отделение» [132, с. 41]. Однак це не означає, що В. Даль не цінував своїх праць на ниві словесності, особливо публіцистики.

Під час служби в Оренбурзі В. Даль уважно, як справжній вчений-натураліст і журналіст, вивчав природу Південного Уралу й зауральського степу. Його ботанічні й зоологічні колекції, що відбили флору й фауну Оренбурзького краю, були складені цілком професійно і його погляди на той час заслужили високу оцінку Академії наук. Але для нас головним є те, що вчений-натураліст створив два чудових художньо-публіцистичних нариси – «Медведь» і «Волк», в яких проявились нові погляди на тваринний світ, без якого людина на землі буде самотня.

Глибока обізнаність В. Даля-натураліста і його погляди виявилася й у виконанні ним за дорученням В. Перовського перекладу на російську мову з німецької першої частини «Естественной истории Оренбургского края»

Е. Еверсмана [171]. Російський переклад В. Даля був видрукований в Оренбурзі в 1840 р. у друкарні штабу Окремого Оренбурзького корпусу в кількості 1320 примірників. Зроблені примітки до тексту й доповнення настільки змістовні, що дозволяють, на думку фахівців, уважати його якоюсь мірою співавтором цієї чудової праці [172]. На нашу думку, ці «Примітки», висловлені в них погляди варто відносити до матеріалів наукової публіцистики. Однак найважливіша заслуга В. Даля як вченого-натураліста все-таки полягала в організації «Музеума естественных произведений Оренбургского края», задуманого ним разом з В. Перовським [167, с. 5].

Після від'їзду в 1841 р. до Петербурга В. Даль продовжував займатися природничими науками. Відомим підсумком роботи в оренбурзький період його життя можуть бути підручники з природничої історії для військово-навчальних закладів. У 1847 р. була опублікована «Ботаника», яку В. Даль написав у співавторстві з відомим педагогом і натуралістом А. Постельсом і художником А. Сапожниковим, що склав атлас до неї. Друге видання книги вийшло в 1852 р. «Ботаника» В. Даля, опублікована в 1848 р., також була перевидана в 1851 р. на німецьку мову.

Для сучасників ці твори В. Даля, як свідчить П. Мельников, були праці серйозні... Він писав: «На замовлення головного начальства над військово-навчальними закладами він написав чудові підручники Ботаніки й Зоології. Вони високо цінувалися й натуралістами, і педагогами, але коли в наших гімназіях ввели викладання природної історії, підручники В. Даля чомусь обійшли, віддаючи перевагу жалюгідним порадам, якими недотепні педагоги набивали хлопчикам голови» [117, т. 1, с. XLIII-XLIV]. Ці праці В. Даля належать до навчальної літератури. Разом з тим варто вказати, що почесним членом Академії він став у 1863 р. саме по Відділенню природничих наук. Через властиву йому скромність В. Даль говорив про це мало, не надавав великого значення отриманим ученим званням, але результати наукової роботи відносив до своїх найважливіших життєвих заслуг. Уже в похилому віці, склавши на прохання академіка Я. Грота перелік своїх звань, він писав: «Сам

испугался учёности своей, переписав всё почёты эти... Да для чего вам всё это, право не понимаю... Судите дело, а личность откиньте, что вам до неё?» [132, с. 41]. В цій короткій фразі проявилась сутність В. Даля, його переконаність в тому, що людину слід судити не за красивими словами, а за корисність його справи для суспільства.

Тобто перед нами постає не просто чиновник В. Даль, що надсилає свої статті, замальовки й нариси в різноманітні періодичні видання, а вчений-популяризатор з широким світоглядом, публіцист, якого вирізняли глибоке пізнання предметів відображення, правдивість у подачі й висвітленні фактів тодішньої дійсності, наукова їх характеристика, що зрештою надавало його поглядам неординарності і самобутності. Звідси тяжіння численних читачів до журнально-газетної творчості Володимира Івановича, у яких би за ідейною спрямованістю виданнях він не друкувався.

Тема "Володимир Даль як публіцист" багатопланова. Публіцистичні матеріали Володимира Івановича ще потребують ґрунтовного аналізу з точки зору публіцистичної майстерності їх автора, визначення їхніх жанрових особливостей, вивчення мов й стилю справжнього знавця "великоруської" мови – Володимира Івановича Даля, 208-у річницю від дня народження якого було відзначено в листопаді 2009 р. прогресивною громадськістю багатьох країн світу.

На наш погляд, у сучасному історикознавстві цікавою є постановка питання про стосунки В. Даля з видавцями й редакторами так званих «реакційних» (за радянськими мірками) газет і журналів ХІХ століття. Не раз поставало питання, чому цей маститий письменник, учений і публіцист друкував свої художні твори, статті, нариси, відкриті листи, рецензії в газетах і журналах украй протилежних ідеологічних поглядів їхніх засновників і головних редакторів. Повної науково обґрунтованої відповіді на це та інші питання, пов'язані із принципами суспільної діяльності та індивідуальним поглядами В. Даля, у далезнавстві немає. Пиатння про стосунки В. Даля з

„реакційними” видавцями ХІХ століття (Булгаріним, Гречем, Сенковським та ін.) залишається відкритим. Розглянемо його детальніше.

Тісні взаємини пов'язували В. Даля з Гречем, зокрема у „Напутному слові” В. Даль назвав його «заслуженным уставщиком грамоты»: «Но когда я первый правочный лист словаря выслал Н. Гречу, чтобы он сообщал со мной порадовался началу успеха заветного труда, то этот 75-летний деятель, несмотря на вражду мою с грамматикой, настоял на высылке к нему по почте каждого правочного листа, возвращая его с поправками и заметками своими ко мне, в Москву; а когда я отговаривался, совесть за трудячьего таким нескончаемым трудом, то он отвечал: «Дайте мне умереть за этой работой!». Заметки этого заслуженного уставщика грамоты были мне крайне полезны, охраняя меня от многих промахов; и если они не все безусловно мною приняты, то это уже сделано сознательно, или по необходимости, чтобы не нарушать целости принятых однажды, право или неправое, оснований» [101, т. 1, с. XXVII].

Ці відгуки – свідчення того, що В. Даль належно оцінив М. Греча, приятелював з ним і навіть вдячний йому за допомогу в роботі не тільки над «Толковым словарём...». В Оренбурзький період свого життя він, немов позаштатний кореспондент «Северной пчелы» писав для неї різножанрові матеріали, і вони постійно за допомогою М. Греча вчасно публікувалися в цій газеті.

Незважаючи на свою різко критичну статтю «Во всеуслышанье», спрямовану проти «торговельного напрямку» «реакційного» журналу «Библиотека для чтения», що, втім, так і не з'явилася в пресі за його життя, В. Даль продовжував і в ньому публікувати свої художні й публіцистичні твори. Міцні творчі зв'язки підтримував він і з «реакційними» журналами «Московский наблюдатель» і «Сын Отечества», а також із газетою «Северный Меркурий». О. Станько в книзі «Русские газеты первой половины XIX века», виданій в 1969 році, прямо заявив: «Реакційним газетам типу булгаринської «Северной пчелы» й «Северного Меркурия» М. Бестужева-Рюміна протистояли

такі видання, як «Литературная газета» А. Дельвіга, «Молва» Н. Надєждіна, «Бабочка» К. Зейделя й В. Філімонова» [110, с. 30]. І далі в книзі докладно розповідається про так звану «реакційність» «Сына Отечества», «Библиотеки для чтения» й «Северного Меркурия». Виявляється, їхня «реакційність» полягала в тому, що цим виданням дозволялося урядом і цензурою друкувати політичні статті, а іншим («Литературной газете», «Бабочке») – заборонялося. Останні «...не могли через відсутність політичного відділу мати велике поширення, а, отже, і вплив на суспільство» [110, с. 27]. Щодо іншого і «реакційні» видання, і «демократичні» були підлеглі цензурі.

Це чудово розуміли як В. Даль, так і О. Пушкін, який, наприклад, намагався домогтися дозволу на публікацію в «Литературной газете» політичних вістей. Збереглися записи його прохання в цензуру, з яких видно, що метою політичного видання, якого домагався поет, була не стільки боротьба із престолоохоронними ідеями, що пропагувала офіційна «Северная пчела», скільки боротьба за більший вплив на читацьку аудиторію й книжкову торгівлю: «Северная пчела», – писав О. Пушкін, – видавана двома відомими літераторами (Булгариним і Гречем. – Прим. і виділ. тут і далі наше. – М.Є.), маючи близько 3000 передплатників, природно, мусить мати більший вплив на публіку, що читає, отже, і на книжкову торгівлю... Таким чином, літературна торгівля перебуває в руках видавців «Северной пчелы» – і критика, як політика, зробилася їхньою монополією. Від цього зазнають матеріальних збитків всі літератори, які *не перебувають у приятельських стосунках з видавцями «Северной пчелы»* ... І далі О. Пушкін пропонує: «Для відновлення рівноваги в літературі нам необхідний журнал, засоби якого могли б дорівнювати засобам «Северной пчелы». У зв'язку з цим наслідуюся просити про дозвіл друкувати політичні закордонні новини в журналі, видаваному бароном Дельвигом або мною» [173, т. 10, с. 638]. Така першопричина протистояння «реакційних» і «демократичних» видань.

Більш об'єктивно, ніж у радянський період, про «реакційні» видання йдеться в «Энциклопедическом словаре» Ф. Брокгауза й И. Єфрона. «Северная

пчела», – повідомляється в ньому, – газета політична й літературна, що виходила з 1825 по 1864 р., спочатку три рази на тиждень, з 1831 р. щодня. Редактори-видавці: Ф. Булгарін, з 1831 р. – Ф.В. Булгарін і М. Греч, з 1860 р. – П. Усов. Ім'я Булгаріна й Греча достатньо визначає загальний вигляд газети. Із чисто технічного боку газета вражає бідністю змісту. Передових статей зовсім не було; політичні вісті повідомлялись у вкрай урізаному, а іноді й прямо в перекрученому вигляді, без усяких коментарів, тільки з фактичного боку. Питання внутрішнього життя зовсім ігнорувалися, урядові хроніки склалися з повідомлень про різні випадкові й дрібні факти, на зразок пожеж, різноманітних курйозів тощо. Фейлетон присвячувався питанням театру й музики, бібліографії й безсоромним рекламам про різні винаходи й промислові підприємства. Почасти це обумовлювалося загальним станом преси того часу, коли урядові дії заборонялося не тільки засуджувати, але навіть і *вихвалити*: вони повинні були стояти поза обговоренням. «Про що ж писати?» запитав один раз Булгарін начальника III від., ген. Дубельта. «Театр, виставка, гостинний двір, товкучка, трактири, кондитерські..., – відповідав Дубельт, – от твоя галузь, і далі її «не моги ни шагу». Головним співробітником «Северной пчелы» був сам Булгарін, що протягом декількох десятиліть вів фейлетон під заголовком «Всякая всячина» й «Выписки и корреспонденции Ф. Булгарина». *«З виходом Булгаріна характер газети зовсім змінився; в 1861-62 р. вона була органом товариша Герцена, Артура Бенні, але успіху все-таки не мала й повинна була припинитися за браком передплатників»* [174, с. 250-251].

Із цієї, на наш погляд, правдивої характеристики «Северной пчелы» можна зробити висновок: по-перше, газета була бідною за змістом й оформленням; по-друге, на неї, як і на інші періодичні видання, поширювалася вимога цензури не писати ні добре, ні погано про урядові дії; по-третє, газета мала багато передплатників, мабуть, через фейлетони Булгаріна, що постійно друкувалися під заголовком «Всякая всячина», і політичних вістей, хоча й у вкрай урізаному вигляді.

Таким чином, Фаддея Венедиктовича Булгаріна треба, на нашу думку, також вважати досвідченим видавцем і публіцистом. Однак, згідно з радянською історіографією та іншими джерелами, він писав політичні доноси на російських літераторів і публіцистів [175, с. 176]. Перепало від нього й В. Далю. П. Мельников-Печерський, зі слів самого В. Даля, засвідчив, що після видання в 1833 р. «Русских сказок»: «Інакше поглянули на Козака Луганського, який тільки-но вступив на літературне поприще, другого розряду письменники (На відміну від О. Пушкіна. – Прим. наша. – М. Є.). Булгарін вбачав їх непристойними, і своє старання про пристойності простягнув за пристойну рису. В одній із Далівських казок деякі враження були перетламучені на дурний бік» [117, т. 1, с. XXXVII].

Не вірити В. Далю і його найближчому біографові П. Мельникову неможливо. Однак варто враховувати той факт, що в 1832 р. В. Даль був мало відомий у літературних колах. Проте важливим було інше – під час правління Миколи I у Російській імперії всіяко заохочувалося доносительство на неблагонадійних стосовно імператора, його уряду, осіб різних станів і занять. Крім того, «Рішення всіх цензурних питань у період царювання Миколи I, – повідомляє Г. Жирков, – відбувалося за найактивнішої участі імператора, що є особливістю цього періоду історії цензури. Микола I завжди речно стежив за журналістикою й діями цензури, сам виступав як головний цензор у своїй державі й цензора цензорів» [176, с. 64]. У розряд неблагонадійних цар зараховував і «реакційних» видавців і публіцистів. Його ставлення до журналістики й публіцистів виявилось в словах, висловлених ним, коли йому довелося виступати як вищому арбітру в історії з М. Гречем, який скаржився на цензуру, що пропускала статті в «прогресивних» виданнях, які нібито ганьблять його друга Ф. Булгаріна. Імператор підтримав цензорів, закінчивши свою резолюцію від 29 червня 1831 р. так: «Вы призовите его (Ф. Булгаріна. – Прим. наша. – М. Є.) к себе, вымойте голову и объясните, что ежели впредь осмелится дерзко писать, что журналисты сживали уже на гауптвахтах, и что за подобные дерзости можно и под суд отдать» [176, с. 65].

Був й інший епізод. У 1830 р. О. Пушкін опублікував VII розділ «Онегіна». Відразу ж у «Северной пчеле» з'явився фейлетон Ф. Булгаріна, який гостро критикував цю частину твору, де нібито «ни одной мысли, ни одного чувствования» та ін. Микола I прочитав фейлетон і написав графові О. Бенкендорфу: «...в сегодняшнем номере «Пчелы» находится опять несправедливейшая и пошлейшая статья, направленная против Пушкина; к этой статье, наверное, будет продолжение: поэтому предлагаю Вам призвать Булгарина и запретить ему отныне печатать какие бы то ни было критики на литературные произведения; и, если возможно, запретите его журнал» [176, с. 66]. Бенкендорф передав фейлетоністові волю монарха і, намагаючись захистити Булгаріна, назвав іще одну статтю іншого автора, що критикував той же розділ «Онегіна». Цар гнівно відреагував: «...если критика эта будет продолжаться, то я, ради взаимности, буду запрещать её везде» [176 с. 67].

Без сумніву, Микола I усвідомлював вплив літераторів і публіцистів на суспільство. «В своих действиях по отношению к ним он не был однолинеен» [176, с. 65]. Про це говорять його взаємини з О. Пушкіним, а також особисте розпорядження терміново звільнити В. Даля з-під арешту за «Русские сказки». Прийшовши до влади, фактично відразу цар стає добровільним цензором творів Олександра Сергійовича. Граф О. Бенкендорф повідомляв О. Пушкіну 30 вересня 1826 р.: «Сочинений ваших никто рассматривать не будет; на них нет никакой цензуры. Государь император сам будет первым ценителем произведений ваших и цензором» [176, с. 65]. У той час, після страти декабристів, Пушкіну, мабуть, була виявлена висока честь, тому що вже в листопаді він писав М. Язикову: «Царь освободил меня от цензуры. Он сам – мой цензор. *Выгода, конечно, необъятная* (Виділ. нами. – М. Є.). Таким образом, Годунова тиснем» [176, с. 65].

А от цитати із щоденника О. Пушкіна 1833-1835 р., тобто періоду зрілості поета й дружби, що постійно міцніла, з В. Далем, з яким, звичайно, ділився потаємними думками й в 1833 р., під час перебування в Оренбурзі й Уральську, і пізніше: «1833. 14 дек. 11-го получено мною приглашение от Бенк[ендорфа]

явиться к нему на другой день утром. Я приехал. Мне возвращён «Медный всадник» с замечаниями Государя...; 1834. 23 февраля. Государь позволил мне печатать «Пугачёва»; мне возвращена моя рукопись с его замечаниями (*очень дельными*). В воскресенье на бале, в концертной, Государь долго со мной разговаривал; он говорит очень хорошо, не смешивая обоих языков, не делая обыкновенных ошибок и употребляя настоящие выражения...; 6 марта. *Царь дал мне займы 20000 на напечатание «Пугачёва». Спасибо»* [176, с. 66].

Коментуючи ці записи пушкінського щоденника, Г. Жирков справедливо відзначив: «Представлена вибірка цитат, на наш погляд, сама досить промовиста. Вона свідчить про те, що Микола І, як цензор, ґрунтовно вникав у творчість поета, хоча, звичайно, як самодержець, переслідував свою мету, але водночас допомагав Пушкіну, підтримував його вразливе самолюбство» [176, с. 66].

Не обходив своєю увагою Микола І і В. Даля. «Впоследствии – згадував П. Мельников-Печерський, – когда император Николай Павлович из донесения главнокомандующего князя Паскевича, основанного на рапорте генерала Ридигера, узнал о подвиге Даля (сооружение через реку Вислу моста на плотках, лодках, паромах и бочках. (Прим. наша. – М. Є.), он награбил его Владимирским крестом с бантом» [117, т. 1, с. XXXIII]. Відбулося це незважаючи на те, що царю була відома ситуація з епіграмами в м. Миколаєві. Дослідник, лікар за професією І. Заостровцев у статті «Бенкендорф преследует Даля» повідомляє: «Работая в Центральном Государственном историческом архиве (ЦГИА) в Ленинграде, я обнаружил письмо шефа жандармов графа Бенкендорфа министру внутренних дел Перовскому. В этом письме есть такие строки: «Из имеющихся в 3-м отделении собственной его величества канцелярии сведений видно, что... Даль... сочинил книгу под названием: «Русские сказки казака Владимира Луганского», в которой помещено было столько предосудительных мест, клонившихся к внушению презрения к правительству и к возбуждению нижних военных чинов к ропоту... Сверх того известно мне, что В. Даль был под судом по случаю павшего на него сильного

подозрения в сочинении им одного пасквиля...» [177, с 218]... Г. Жирковым та іншими дослідниками багаторазово підтверджено: те, що було відомо Бенкендорфу, ставало відразу відомо і царю [176].

Таким чином, твори і В. Даля, і інших публіцистів були постійно в сфері політичної пильності цензури, яка стала поширюватися й на публікації наукової тематики, про що свідчить трохи гумористичний епізод з листування двох сановних цензорів – О. Бенкендорфа і С. Уварова. «Шеф жандармов, озабоченный охраной авторитета, чести и достоинства дворянства, рекомендовал министру народного просвещения 4 января 1841 г. посмотреть 43-й том журнала «Библиотека для чтения», где в разделе «Смесь» опубликована статья «Светящиеся червячки». При этом Бенкендорф замечал: «Нельзя видеть без негодования, какой оборот даёт господин сочинитель этой статьи выражению, употребляемому в программе одного из дворянских собраний». Бенкендорф увидел в позиции автора презрение к дворянству» [176, с. 79].

Виявляється, автором цієї публікації був сам редактор журналу «Библиотека для чтения», розкритикований ще в 1836 р. В. Далем у статті «Во всеуслышанье», О. Сенковський, який вставив наприкінці статті про дослідження натуралістів Г. Форстера й Одуена над «над светящимися червячками» дотеп: «Один монпельский натуралист взял ночью самку *Lampridis noctilucae* и через окно выставил её на ладони в сад: спустя несколько минут, прилетел к ней самец, как кажется с той же целью, для какой, по словам печатной программы, утверждено и С-ое (Санкт-Петербурзьке. – Прим. наша. – М. Є.) дворянское собрание, т.е. для соединения лиц обоих полов. Лишь только эти насекомые исполнили программу почтенного собрания, свет самки тотчас же погас» По высочайшей резолюции сановных цензоров редактор «Библиотеки чтения» и цензоры получили за эту шутку строгие выговоры: «Впредь быть осторожнее» [176, с. 79].

Цей епізод з історії взаємин преси й цензури говорить про те, що остання була уважна до будь-якого друкованого слова, опублікованого в

«прогресивному демократичному» або «реакційному престолоохоронному» виданні. Цензори на чолі з Миколою І карали як «лівих», так й «правих», тому що були стурбовані тим, як би в цьому інформаційному потоці не доходили до читача відомості, на їхній погляд, йому не потрібні або шкідливі.

На відміну від цих поглядів В. Даль прагнув «дійти» до масового читача, розповісти йому правду про те, що він бачив, довідався під час своїх багатотисячокілометрових поїздок по Русі, у тому числі й по Оренбурзькій області. Із цією метою він і підтримував дружні зв'язки із Гречем, Булгаріним і Сенковським, надсилав свої твори в «реакційні» «Сын Отечества», «Библиотеку для чтения», «Северную пчелу» і багато інших видань, про що піде мова нижче. Очевидно, для В. Даля в той період було мало важливим, хто очолював ці видання, аби тільки не переписували його праці на свій лад, а давали можливість публікувати їх у тому вигляді, як він їх створив. Для В. Даля це було важливо, тому що він прагнув пропагувати до того ж простонародну мову. І йому йшло назустріч багато видавців, зокрема, й Булгарін, Греч, Сенковський.

Як свідчать новітні дослідження, ці публіцисти й письменники були досить неординарними людьми. Першу спробу в цьому напрямі зробив Олександр Янов, який спробував «реабілітувати» Булгаріна в опублікованому в 1995 р. соціально-історичному нарисі «Загадка Фаддея Булгарина» [159].

Обмеженість завдань нашого дослідження не дозволяє дати повний аналіз цієї унікальної в наш час праці. Наведемо лише деякі справедливі, на наш погляд, висновки Олександра Янова. По-перше, за «...сорок років його (Ф. Булгаріна. – Прим. наша. – М. Є.) гучної літературної діяльності й більше століття, що минуло після її закінчення, жодної спеціальної роботи присвячено йому не було. Автори солідних консилиумів з історії російської літератури кидають кілька нищівних слів про нього, говорячи про Пушкіна або Гоголя. Зі слів цих виявляється, що власне до літератури людина ця мала відношення суто негативне, як її наклепник і недоброзичливець» [159, с. 98]. Далі О. Янов стверджує: «Цікаво, однак, що говориться це про письменника, чи не

найпопулярнішого в сучасній йому Росії. Про автора першого російського «народного роману» [159, с. 99]. Як відомо, таким твором став роман Ф. Булгаріна «Иван Выжигин», несправедливо, на нашу думку, забутий у радянські часи. Та й у наші дні навряд чи зустрінеш цей унікальний роман на прилавках книгарень.

По-друге, – продовжує Олександр Янов, – «...жив у цій людині соціальний мислитель високого рангу, що під невибагливою личиною Фігляріна ховався розум державного масштабу» [159, с. 125]. Навряд чи подібні судження якимось чином можуть кинути тінь на творчі зв'язки В. Даля з Ф. Булгаріним.

Те ж саме можна сказати й про стосунки В. Даля із Сенковським Осипом (Юліаном) Івановичем (1800-1858 рр.) – російським письменником, журналістом, сходознавцем, членом-кореспондентом Петербурзької АН (1828). Він редагував і видавав журнал «Библиотека для чтения», у якому під псевдонімом «Барон Брамбеус» друкував «східні», світські, побутові, науково-філософські повісті, фейлетони. У критичних статтях дотримувався консервативних поглядів. Примітно, що він був одним із зачинателів російського сходознавства [175].

Під заголовком «Издания «триумвирата» (Греч, Булгарин, Сенковский) в «Истории журналистики XIX века», написаній Б. Єсіним за радянських часів, читаємо: «Після подій 14 грудня 1825 р. уряд не тільки перейшов до політики придушення російської передової журналістики, але й намагався завдяки консервативній пресі зміцнити свій вплив на суспільну свідомість. Тут вірним помічником самодержавства став журнал «Сын Отечества». Він запекло боровся з передовою літературою й журналістикою, що, звичайно, не додавало йому популярності» [151, с. 37]. Відразу виникає те ж запитання, чому В. Даль опинився в колі авторів і видавців настільки «непопулярного» журналу? Тільки за один 1833 рік він опублікував в «Сыне Отечества» кілька статей і серед них – розглянуту нами статтю про гомеопата Самуїла Ганемана. Очевидно, насправді все було зовсім не так, як подавав Б. Єсін.

З метою пошуку більш повної й науково обґрунтованої відповіді на це запитання, звернемося до виданого в Санкт-Петербурзі в 1901 році XXXII тому «Энциклопедического словаря» Ф. Брокгауза і І. Єфрона, не заангажованих комуністичною пропагандою, і подивимося, як про цей журнал відгукувалися відомі всьому вченому світу енциклопедисти дорадянського періоду. «Сын Отечества», – повідомляють вони, – історичний і політичний журнал; видавався в Спб. з 1812 р. по 1852 р. за різними редакціями, зі змінюваними заголовками. Виник за думкою попечителя спб. навчального округу С. Уварова, І.Тимковського й О. Оленіна; з 1812 по 1813 р. редагувався М. Гречем; виходив щотижня; у перші роки свого існування представляв багатий матеріал для історії Вітчизняної війни. З 1814 програма розширена й змінено підзаголовок – «С. Отечества. Исторический, политический и литературный журнал». Під таким заголовком журнал виходив до 1824 р.; редакторами були: М. Греч (до 1820 р.), М. Греч й О. Воейков (1821), знову один М. Греч. У журналі стали з'являтися статті наукового змісту, здебільшого перекладені, уривки з іноземних письменників, оригінальна белетристика й вірші; з 1815 р. вводиться огляд журналів, спочатку зовсім безбарвний, що потім прийняв полемічний напрям (полеміка з «Русс. Инв», «Дамск. Журналом», «Моск. Телегр.» й «Вестн. Европы» Каченовського), який *підсилювався під час співробітництва Ф.В. Булгаріна*. З 1813 р. до половини 1818 р. при журналі випускалися «Листки політичного змісту» (від 1 до 3 разів на тиждень), а в 1821-1824 р. – «Литературные прибавления» (по 26 номерів на рік). У 1825-28 р. «С. Отечества» виходив по 2 рази на місяць за редакцією М. Греча й Ф.Булгаріна під заголовком: «С. Отечества. Журнал литературы, политики и современной истории»; з 1829 по 1835 р. – знову щотижня, із приєднанням «Сев. Архива»; в 1834-35 р. називався «С. Отечества. Журнал словесности, политики и истории»; в 1836-37 р. виходив без «Сев. Архива» (в 1837 р. – по 2 рази на місяць). У 1838 р. «С. Отечества» перейшов до книгопродавця А.Смирдіна й почав виходити щомісяця, при тих же редакторах і в поєднанні з

«Северным Архивом»; система відділів була прийнята нова, за прикладом «Библиотеки для чтения» [174, с. 208].

Із цієї довідки зрозуміло, що засновники журналу і його майже постійний редактор М. Греч прагнули до модернізації свого видання, до виживання серед багатьох інших журналів, які постійно відкривалися. Той же сходознавець О. Сенковський разом з великим книгопродавцем О. Смирдіним приступили до організації видання великого енциклопедичного щомісячника «Библиотека для чтения» (1834-1865 рр.). Ім'я Смирдіна було гарантією грошової спроможності й акуратності нового видання, ім'я Сенковського – *ученої солідності* [174, с. 125]. Уперше в російській публіцистиці виникла ідея відкриття великого енциклопедичного щомісячного журналу.

Примітно, що офіційними редакторами такого незвичайного журналу були названі Сенковський і той же Греч. «Залучення спочатку Греча забезпечувало політичну «благонамеренность» журналу. Як співробітник тут опинився й Булгарін [174, с. 40]. Навіть радянські дослідники, публіцистики XIX століття, і той же Б. Єсін, визнавали актуальність і суспільну значимість появи такого журналу. «Спочатку здавалося, – пише Б. Єсін, – що журнал об'єднав всю російську літературу. У ньому була обіцяна участь близько 60 поважних письменників, включаючи Пушкіна, Жуковського, Д. Давидова та ін. Разом з тим в основу його видання було покладено відверто комерційні принципи» [151, с. 40].

Очевидно, сьогодні варто не засуджувати видавців за ці принципи, а вчитися на їхньому досвіді. Тим більше вчитися є чому. «Це, – продовжує Б. Єсін, – позначилося на організації роботи редакції й у взаєминах зі співробітниками. На чолі журналу стояв сам Сенковський, *енергійна людина, здатний літератор і невтомний працівник. Він за згодою зі Смирдіним призначив собі річний оклад 15000 рублів. Були введені постійні гонорари авторам: 200 руб. за друкований аркуш оригінального твору й 85 руб. за переклади. Знамениті письменники одержували ще більше. Але зате*

Сенковський вважав себе повним хазяїном рукопису, який був ним оплачений» [151, с. 40].

Але повернімося до «Библиотеки для чтения». Журнал відзначався великим обсягом, акуратністю виходу номерів, якісним папером, красивою палітуркою тощо. Тираж його дуже швидко досяг 7000 примірників, що на той час було справою нечуваною. Чи міг Володимир Даль як публіцист і письменник ігнорувати цей факт при визначенні місця видання для своїх праць?! До цього варто додати, що В. Даль постійно мав потребу в коштах спочатку на життя родини, а потім на видання своєї основної праці – «Толкового словаря живого великорусского языка». Треба не забувати, що такий талановитий публіцист і критик ХІХ в., як В. Белінський хоча й визначив журнал «Библиотека...» як провінційний, але далі змалював повчальну для сучасних видавців і журналістів картину, як приймали, читали цей журнал у родині поміщика: «Всі члени родини знаходять щось цікаве для себе: батько читає статті із землеробства, мати – поради по господарству, дочка романтичні вірші й повісті, син – комічні й фантастичні повісті барона Брамбеуса (Сенковського), і для всіх приготована розмаїтість, літературний літопис, де можна здобувати безапеляційні готові судження про літературу, усяку всячину й новини іноземних літератур» [23, т. 2, с. 19].

Правда, поміщиків немає, але є сім'ї «нових росіян і українців». Далі читаємо в Б. Єсіна: «Час, витрачений на читання журналу, дорівнював часу виходу чергового номера» [151, с. 40]. На нашу думку, це дуже важливий фактор, що рідко враховується сьогодні. «Популярним виявився журнал і в колах провінційного чиновництва. Конкурувати з ним було дуже важко», – стверджував той же Б. Єсін [151, с. 40].

«У різний час, – повідомляє бібліограф А. Зражевський, – В. Даль співробітничав у виданнях, кожне з яких представляє цілу епоху в історії російської журналістики: журналах «Современник», «Отечественные записки», «Библиотека для чтения», «Москвитянин», газеті «Северная пчела» [160, с. 39]. Він був дружнім з Пушкіним, Гоголем, Белінським, Гречем, Булгаріним,

Сенковським та ін. видавцями, письменниками й публіцистами. Усі вони охоче надавали сторінки своїх журналів і газет для художніх творів, статей, нарисів і листів Володимира Івановича. Багато публіцистів училися в нього майстерності вживання чисто народних слів і виразів, російських прислів'їв і приказок. Разом з тим, його твори були частими гістьми й на сторінках журналів рангом нижче – «Грамотей», «Семейные вечера», «Чтения для юношества», «Чтения для солдат», «Время досуга» та ін. [160, с. 40]. З одного боку, це пов'язано із затребуваністю праць В. Даля, його популярністю як літератора, ученого й публіциста. З іншого боку, це, на наш погляд, пов'язано з ідейними й моральними шуканнями В. Даля. Дане визначення можна підтвердити прикладом публікацій Володимира Івановича в «Журнале Министерства внутренних дел», «Сыне Отечества», «Библиотеке для чтения» і «Северной пчеле» у період перебування в Оренбурзькому краї. Характерно, що до всіх цих популярних на той час видань мав відношення «тріумвірат» – Греч, Булгарін і Сенковський. Так, першим редактором «Журнала Министерства внутренних дел» (видавався щомісяця з 1829 по 1861 р.) був М. Греч. «Перший рік журнал розійшовся в 2500 прим., в 1830 р. – 1377 прим., в 1831 р. – 943 прим. Потім редакторами були Максимович, Гаєвський, Заблоцький-Десятовський; з 1835 р. – редакційний комітет (Глаголев, кн. Одоєвський, Заблоцький-Десятовський і Веневітінов), а з 1836 р. ще «наблюдательный комитет» (Лекс, П. Бутков, Арсеньєв і Оржевський). З 1837 р. редакторами були Крилов, Надеждін, Варадінов; помічниками редактора були, між іншим, М. Мілютін і В. Корш. У 1860 році передплатників було 5300. Припинення Ж.М.В.Д. пов'язано з виникненням щоденного органа міністерства – «Северной Почты» [161, Т. 12, с. 71].

Саме в цьому журналі в 1834 р. В. Даль опублікував свої «двадцатишестистраничные» «Замечания о бешкирцах».

Усе це дає підставу констатувати, що В. Даль свідомо відправляв рукописи своїх статей у «Библиотеку для чтения» і в інші так звані «реакційні»

журнали й газети. Мета одна – довести до найширшого кола читачів унікальний на той час зміст своїх як художніх, так і публіцистичних творів.

3.5. Історична ретроспектива поглядів в газетно-журнальній творчості Даля на тлі військових кампаній Росії в першій половині XIX століття

XIX століття принесло Росії чимало військових негод. На його початку (1812 р.) відбулася навала Наполеона на територію Російської імперії. У 1829 р. велася російсько-турецька військова кампанія, потім кампанія в Польщі. Безперервні бої точилися на Кавказі, пам'ятним багатьом став невдалий військовий похід у Хіву, трагічна кампанія в Криму. Ці події військового характеру мали безпосереднє відношення не тільки до становлення й розвитку поглядів В. Даля, але й до його особистого життя. І хоча його батько, як ми зазначали в попередньому розділі, дуже жалкував, що сам він через похилий вік, а діти його «по малолетству» не змогли взяти участь у Вітчизняній війні 1812 року, все-таки той дух загального патріотизму, що охопив російське суспільство, безсумнівно, вплинув на майбутнього письменника й публіциста Володимира Даля. Він згодом приділив багато уваги розробці тем, пов'язаних з воєнними діями російської армії, у яких він як військовий лікар брав особисту участь і, мабуть, ґрунтуючись на досвіді висвітлення військових баталій 1812 р., писав свої твори.

Військові кореспонденти 1812 р. – особлива когорта в російській журналістиці. Справді професійні статті й кореспонденції належать саме до цього періоду. Вони були просякнуті духом патріотизму. Одним з їх авторів був юрист Олександр Петрович Куніцин [178, с. 29]. З самого початку навали Наполеона на Росію він узявся висвітлювати військові події на сторінках «Сына Отечества». Можна припустити, що родина І. Даля як російського дворянина виписувала цей журнал, і його сини нехай не читали самі матеріали військової тематики Олександра Куніцина, але зі слів старших у родині були знайомі з його першою великою статтею «Замечания на нынешнюю войну», у якій він з

патріотичних позицій проаналізував причини, що змусили Кутузова віддати французам Москву [178, с. 30].

Далі в «Сыне Отечества» почали з'являтися одна за одною кореспонденції Олександра Куніцина про воєнні дії. Причому це були вже не міркування й аналіз, а описи конкретних бойових епізодів. В одній, наприклад, розповідалося, як браві козаки влаштували засідку на узліссі: прив'язали до дерева барана, а самі сховалися. З'явилися французькі кавалеристи. Побачивши здобич, спішилися, покидали зброю й узялися за бідну тварину. Отут-то козаки й забрали цих новоявлених «баранів» у полон [178, с. 30]. Як ми покажемо нижче, подібних описів епізодів прояву вигадки, тямущості й спритності російських воїнів у В. Даля-публіциста буде безліч, що й свідчить, на нашу думку, про вплив на його погляди військового кореспондента Куніцина [219, с. 264].

У матеріалах В. Даля, написаних на військову тематику, переважають саме подібні описи хоробрості й спритності російських солдатів, але вже інших воєн, що свідчить про наступність у додержанні В. Далем традицій, які склалися у російській військовій журналістиці до його зрілості.

Тут доречно відзначити, що вплив Куніцина відчув на собі не тільки В. Даль, а й О Пушкін під час навчання в Царськосельському ліцеї. Блискучий юрист і публіцист Куніцин після війни читав тут лекції. У день відкриття ліцею, звертаючись до перших тридцяти хлопчиків, що вступили, серед яких був і Пушкін, Олександр Петрович виголосив таку полум'яну промову про почуття громадянськості, любов до Батьківщини, що негайно був нагороджений Владимирським хрестом. Усе це знайшло відбиття через роки у вірші Пушкіна «Была пора: наш праздник молодой...»: «... Вы помните, когда возник лицей, // Как Царь для нас открыл чертог царицы, // И мы пришли, и встретил нас Куницын // Приветствием меж царственных гостей...» [179, т. 1, с. 393]. А далі Пушкін відверто визнав: «Куницыну дань сердца и вина! // Он создал нас; он воспитал наш пламень // Поставлен им краеугольный камень, // Им чистая лампада возжена...» [179, т. 1, с. 394].

Можна лише здогадуватися про те, що під час багатьох зустрічей В. Даля й Пушкіна мова між ними заходила й про публіциста, професора права О. Куніцина – родоначальника професійної військової журналістики в Росії, тому що вплив цієї унікальної людини й громадянина чітко простежується в їх багатогранній творчості. Особливо помітні мотиви гордості за ратні подвиги солдатів, матросів, співчуття їх безправному становищу в суспільстві в публіцистичних творах В. Даля. Навіть у його казках співчутливе зображення героя-солдата превалює над іншими мотивами. Так, у розповіді «О похождениях чёрта-послушника, Сидора Поликарповича» досить недвозначно робиться натяк на непосильні тяготи царської військової служби, яких навіть чорт не витримує. Саме ця казка була витлумачена III відділенням як антицерковна, що підточує підвалини монархії й християнської моралі [180, с. 6].

«За сукупністю всіх своїх праць прямо або побічно стосовно військової справи, а також всім своїм ратним життям як військової людини, Володимир Іванович зробив свій конкретний внесок у Російські військові реформи 1860-1870 років» [181, с. 30]. Не менш важливо й те, що своїми статтями, кореспонденціями, щоденниками, записами, листами в редакції газет і журналів, близьким друзям і родичам з театру воєнних дій, літературними записами розповідей солдат, що побували в горнилі боїв, а також у ворожому полоні, і документальними збірниками про Хівинський похід, самою специфікою застосовуваних публіцистичних методів відображення реальної дійсності військових років, В. Даль зробив не менш вагомий внесок у розвиток російської військової журналістики.

За нашими підрахунками, В. Даль за життя опублікував 22 різножанрових матеріали на військову тему з діючої російської армії в 13 періодичних виданнях: в «Сыне Отечества» (2), в «Литературных прибавлениях к «Русскому инвалиду» (2), «Утренней заре» (2), «Северной пчеле» (1), «Санкт-Петербургских ведомостях» (1), «Литературной газете» (1), «Москвитянине» (2), «Чтениях общества истории» (1), «Чтениях для солдат» (6),

«Современнике» (1), «Морском сборнике» (1), «Русаком архиве» (1), «Русской старине» (1).

Початок військової публіцистичної діяльності В. Даля варто відносити до російсько-турецької кампанії 1829 року на Балканах, куди він прибув 21 травня після дострокового закінчення Дерптського університету як молодий лікар, до обложеної Сілістрії. Як сказано в його формулярному списку, був ординатором у пересувному госпіталі Головної Квартури, «на глазах у главнокомандующего графа Дибича-Забайкальского» [117, с. XXVIII], а з 9 серпня – «в военновременном госпитале в Адрианополе. За усердную службу в 1829 году награждён орденом Св. Анны 3-й степени и установленной на Георгиевской ленте серебряной медалью» [182]. «... Саме лікар був центральною фігурою в російській армії, на яку звалилися різні епідемії (у тому числі й чума), безжалісно викошуючи особовий склад. Медичного персоналу й лікувальних засобів через злочинну недбалість вищого начальства катастрофічно не вистачало. Від хвороб гинуло набагато більше людей, ніж від зіткнення із супротивником. Втім, це не заважало головнокомандуючому Дібичу так бадьоро оцінювати матеріальний і санітарний стан в армії» [105, с. 146].

Мотиви злочинної недбалості військового начальства, тяжкого становища в Андріанопольському госпіталі звучать у документальній розповіді-нарисі В. Даля «Мнимоумершие»: «Сперва принялась душить нас переменяющаяся лихорадка, за нею по пятам понеслись подручники её, – изнурительные болезни и водянки; не дождавшись ещё и чумы, половина врачей вымерла; фельдшеро́в не стало вовсе, то есть при нескольких тысячах больных не было буквально ни одного; аптекарь один на весь госпиталь. Когда бы можно было накормить каждый день больных досыта горячим да подать им вволю воды напиться, то мы бы перекрестились» [137, т. 4, с. 109].

Навіть лікарі, занедужуючи, не мали необхідних ліків для свого лікування. Одного разу під час переходу через Балкани хвороба наздогнала й В. Даля, про що він із властивим йому в подібних випадках гумором повідомляв у листі до Е. Мойєр 21 жовтня 1829 року: «А я выдумал как болеть;

бывало и в вѣдро, и в ненастье, и в жар, и в холод всё тот же человек, и бодрость к трудам, и охота – а теперь – покачиваюсь, как неверный, на мусульманском ковре с боку на бок, отлёживаюсь да отнеживаюсь да жду переправы через земли и моря на родные озера» [183, с. 109].

З листів, нарисів, повістей і розповідей В. Даля воєнного часу складається враження про нього, як про людину з самостійними незалежними поглядами на військові кампанії, із чуйною душею, добрим серцем, що добре розуміє тяжке становище солдат і тому всіляко допомагає їм вижити у важких ратних умовах. І солдати відповідали на турботу про них Далю сердечною прихильністю до нього. Тим більше, що він постійно перебував у їхньому колі під час привалів. У передмові до «Толкового словаря...» він пізніше сповістить про це в одному з епізодів воєнного часу в душі журналіста Олександра Куніцина: «Живо хватая на лету родные речи, слова и обороты, когда они срывались с языка в простой беседе, где никто не чаял соглядатая и лазутчика, этот записывал их. И вот записки выросли до такого объёма, что при бродячей жизни стали угрожать требованием для себя особой подводды». У 1829 році у В. Даля назбиралося стільки запасів, що для майна його потрібен був в'ючний верблюд. І раптом, за два переходи до Адріанополя, у військовій метушні верблюд зник. «Я осиротел, – пише В. Даль, – с утратою своих записок, о чемоданах с одежей мы мало заботились. К счастью, казаки отбили где-то верблюда и через неделю привели его в Адрианополь» [101, с. 3]. Тож, початок російського «Толкового словаря...» і щоденникові записи, начерки нарисів і статей були врятовані від турецького полону. Російські солдати при цьому виявили й хоробрість, і тямущість, а також любов і повагу до «свого доктора», що вмів слухати їхні невибагливі розповіді.

За свідченням П. Мельникова-Печерського, «В. Даль часто рассказывал, как обогащал он запасы свои областными словами и местными оборотами речи. «Нигде это не было так удобно как в походах, – говаривал он. – Бывало на днёвке где-нибудь соберёшь вокруг себя солдат из разных мест, да и начнёшь спрашивать, как такой-то предмет в той губернии зовётся, как в другой, в

третьей; взглянешь в книжку, а там уж целая вереница областных речений» [117, т. 1, с. XXIX]. Звідси і яскравість мови в персонажів публіцистичних і художніх творів В. Даля на військову тематику.

«Згодом В. Даль неодноразово повертався до подій на Балканах. Саме тут він став свідком самовідданої мужності й повного безправ'я російського солдата, стикнувшись зі складними проблемами взаємин між різними національностями, піднявся до щирого гуманізму у своїх міркуваннях про війну й світ. Найбільш повно це відобразилося в повісті «Болгарка» (Московский наблюдатель. 1837. №7). Уживаючи відому на той час формулу, В. Даль пише: «...это отрывок из дневника и более ничего». Зрозуміло, «Болгарка» є повноцінним художнім твором. Очевидно й те, що в основі повісті лежать щоденникові записи» [105, с. 146-147].

У 1990 р. Ю. Фесенко опублікував у журналі «Русская литература» два рукописних начерки В. Даля – «Силистрия» і «Кулевчи», які займають проміжне місце між щоденниковим записом і остаточною художньою обробкою в повісті-нарисі «Болгарка» [105]. «Силистрия» є писарською копією з рясним авторським виправленням, «Кулевчи» – автограф В. Даля. Головні мотиви в рукописних начерках – враження В. Даля-лікаря від першого знайомства з незавидним станом на балканському фронті російського воїнства, непорядкованістю солдатського побуту. Але особливо вразили молодого медика невинні жертви з боку військового командування, що обчислювалися тисячами життів російських воїнів. Усюди він помічає картини безладної метушні й безглуздя наказів офіцерів: «На дунайской переправе, – сообщает В. Даль в «Силистрии», – то же; подводы, фургоны, полуфурки можно было смело считать не десятками, а сотнями – может быть тысячами; толпа по берегу, шум, крики, возня. Лошади – повозки – пушки – кибитки – конница – пехота – берег, на расстоянии нескольких вёрст укрыт был пёстрою ярмаркою – офицеры по целым дюжинам бегают взад и вперёд, кричат и суетятся – а толку допроситься не у кого. На вопросы: где почтовый барказ, или судно? Отвечали: здесь нет почтовых; или: это все почтовые! Я с товарищем

втёрлись кое-как в один из барказов, едва успев побросать в него чемоданы свои» [105, с. 147].

Потім В. Даль із разючою точністю відтворить мову старого урядника з України: «На руле стоял старик, урядник черноморского пешего войска... «Так, теперечки, – говорил он малороссийским наречием своим, – и у день и у ночь ездим, не пивши не евши, бо нема хлеба, нема часу, нема кого слухать; кто ударит-с, того и веземо! У меня два сына було на службе; одного – гарный був хлопец! – убили пид Анапою; другой, тут гдесь був, та щось не чуть ничего – мабудь и його немаэ! Треба служить богу та цареви; и я уже служу 27 лет!» [105, с. 147]. На жаль, цей колоритний опис урядника-українця, як і багато інших конкретних деталей з «Силистрии», в остаточному тексті «Болгарки» були випущені. З «Кулевчей» випали навіть більш значущі міркування про так звані «заплановані» втрати авангарду російських військ: «Священник окропил обречённых славе и смерти, и меня взяла неизъяснимая грусть и тоска, глядя на стройные ряды воинов наших: сколько из вас, ныне ещё сильными мышцами свободно движущихся, завтра кости положат в земле чужой? Сколько изувеченных будут дни унылые встречать и провожать на костылях – заменят живой член, эту часть самого себя, мёртвым деревом?» [105, с. 149].

Прийом використання риторичних запитань під пером В. Даля перетворюється в стійке твердження неминучої загибелі багатьох солдатів, неймовірних страждань пораниених і покалічених, які залишаться назавжди інвалідами. «Это было, – пояснює В. Даль, – накануне Кулевчинской битвы, 29-го мая; и так действительно большая часть Муромского и многие Софийского и 11-го, и 12-го егерских полков в последний раз провожали глазами заходящее солнце. Я часто впервые узнавал какое-то горькое чувство, смесь нетерпения, досады, грусти, сострадания и мужества. На усах воинов дрожали капли невольной слезы и сливались с каплями святой воды» [105, с. 150].

За силою впливу на читача ці рядки прямо беруть свій початок від слів безіменного автора «Слова о полку Игореве», що з гіркотою розмірковував про долю Руської землі, невиправдані жертви непідготовленого походу князя Ігоря

на половців і палко закликав князів припинити розбрати й об'єднатися для відсічі кочівникам [184, с. 926].

Так і В. Даль в «Кулевчах», ґрунтуючись на побаченому своїми очима під час «Кулевчинского дела», докладно довів необґрунтовану «запланированность» великих втрат російських воїнів: «Я пустился бегом, говорю, и стал ближе к Главнокомандующему. Я мог слышать приказания его, доклады прилетавших адъютантов. Реляций о деле сам я не читал и по сие время, толки весьма различны – но я заключаю из того, что видел и слышал, что первоначальная потеря наша была не случайная, но умышленная; крайнее средство, чтобы выманить турок и принудить драться. Это доказывало и невероятное хладнокровие, с каким Главнокомандующий взирал на происходящее и не трогал с места большие запасные силы, тогда как все слепозрячие видели, вначале, одну только гибель нашу» [105, с. 150].

Деякі з дослідників вважають, що В. Даль, перебуваючи при Головній Квартирі, не міг не знати про офіційне трактування одного із ключових боїв кампанії 1829 року, опубліковане 14 і 17 липня 1829 р. в «Северной пчеле». У цьому переконує й акцент на «запланированности» втрати авангарду російських військ. В опублікованих реляціях йдеться насамперед про те, що до великої кількості жертв призвело «неограниченное мужество наших полков и желание сблизиться с неприятелем», а також «несоразмерность сил и чрезвычайная стремительность неприятельского нападения» [105; 185; 186].

Однак навіть забравши з «Болгарки» вищенаведений уривок з «Кулевчей», В. Даль все-таки зберіг у повісті-нарисі відкриту незгоду з офіційною версією. Він не тільки не знизив критичного пафосу в «Болгарке», а навпаки, підсилив його завдяки різноманітним паралелям і перегукам з гостро публіцистичним нарисом О. Пушкіна «Путешествие в Арзрум» під час походу в 1829 році» [186, с. 30]. У результаті різкий осуд розпоряджень Дібича збільшується й переростає по суті в критику всієї зовнішньої політики царської Росії, що й спростовує думку таких ганьбителів творчості В. Даля, як Агата

Радзиєвич, що бачать у публіцисті «душу божью, тело государево и спину барскую» [187].

Завершуючи розмову про погляди В. Даля при створенні двох щоденникових начерків, слід підкреслити його журналістську пильність і зрілість суджень про війну на Балканах, правота яких була пізніше авторитетно підтверджена його сучасником Г. Стефаном [188].

Після закінчення турецького походу Володимир Іванович відразу потрапив у Польську кампанію. Далезнавці радянського періоду (М. Бессараб, В. Порудомінський) соромливо обходили цей епізод, адже участь у каральному поході-придушенні національно-визвольного повстання 1830-1831 рр. не прикрашала їхнього героя. В. Порудомінський, наприклад, обмовлявся: «Надійних даних, щоб визначити ставлення Даля до Польського повстання, немає», але далі цитує власні визнання Володимира Івановича: «Упродовж Польської війни мав випадок і щастя показати свій напрям думок не на словах, а на ділі» [125, с. 106]. Спроби пом'якшити цей епізод, зводячи участь Даля винятково до лікарської діяльності, розбиваються розповіддю про відомий випадок, коли він виявив інженерну ініціативу, спорудивши понтонний міст через Віслу для переправи корпусу Рідігера.

Перший біограф В. Даля П. Мельников-Печерський відзначає: «Липня 17-го (1831 р.) Даль особисто керував десантом при взятті ворожого берега Вісли навпроти містечка Юзефова. Потім приступився він до будівництва мосту. Понтонів не було: він використав бочки, плоти, човни й пороми й навів незвичайний міст спочатку в Юзефові, а потім іншим разом у містечку Каземирша» [117, т. 1, с. XXXIII]. За Польську кампанію Даль був нагороджений Володимирським хрестом з бантом. Уже будучи на губернській службі в Оренбурзі, новообраний член-кореспондент Академії наук В. Даль брав участь у воєнній експедиції В. Перовського проти Хіви в 1839-1840 рр. «Так що не слід надмірно ідеалізувати Даля, приписуючи йому революційно-демократичні переконання.

Не менш важливий і той факт, що з опублікуванням двох рукописних начерків – «Силистрия» і «Кулевчи» в 1990 р. у журналі «Русская литература» [105] їх варто розглядати сьогодні не як щоденникові архівні записи, а як самостійні публіцистичні твори, які варто віднести до жанру вчасно не опублікованих кореспонденцій В. Даля про військові події на Балканах.

З військовою кампанією в Польщі пов'язано раніше назване нами «Описание моста, наведённого на реке Висле для перехода отряда генерал-лейтенанта Ридигера на левый берег оной, равно и других переправочных способов, при сем употребленных» (під час Пол. кампанії), підготовлене В. Далем у 1833 р. для журналу «Сын Отечества». Цей матеріал був опублікований у двох його номерах: №6 і №7 [3].

Головна думка цього твору – передати досвід подолання водних рубежів під час екстремальних, непередбачених воєнних дій. У ньому аналізується й узагальнюється багатий фактичний матеріал, що служить розкриттю важливої теми – успіху загону генерал-лейтенанта Рідігера, який був раптово атакований польськими військами. Таким чином, цей матеріал можна віднести до жанру статті, що має потужний науковий і фактологічний фундамент. До речі, дослідник цього жанру В. Пельт стверджує, що сама стаття за своїми властивостями найбільш подібна до науковому трактату [189, с. 29], що практично підтверджується манерою викладу фактів в «Описании моста...». Військовий лікар В. Даль в числі перших з усього командирського складу помітив, що якщо вчасно не переправити більшу частину військ на інший берег Вісли, то поразки від польського кінного загону не уникнути. Може пролитися багато російської крові. За таких виняткових обставин під керівництвом В. Даля та при його безпосередній участі був миттєво споруджений міст з підручних матеріалів, порожніх діжок і канатів. Життя солдат та їх командирів були врятовані. В. Даль здійснив героїчний вчинок, однак був покарний начальством за невиконання своїх прямих обов'язків лікаря. Однак погляди В. Даля на обов'язки військового лікаря були абсолютно протилежними: краще

живі та здорові солдати, ніж вбиті та поранені. Пізніше верховне командування прийняло ці погляди і Даль був удостоєний нагороди.

Трохи іншого плану погляди криються у періодиці листів конкретних служивих осіб, що часто публікуються В. Далем. У цих листах розповідається про невибагливість життя солдат, їхні доблесті, героїзм і самопожертви. До цього розряду публікацій варто віднести «Два оригинальных письма: 1. Образцовое письмо старшего писаря Семиградского пехотного полка Овчинникова; 2. Письмо казака из-под Шумлы (1829 год, 8 июля)», опубліковані «Литературным прибавлением к «Русскому инвалиду» в №17 за 1837 р. [190]. Головна турбота В. Даля – зберегти зміст, стиль цих невігаданих документів, ознайомити читача з життєвим укладом, світом думок і почуттів тих, хто оберігає й розширює кордони Російської держави, вступає у двобій із супротивником, допомагаючи південним слов'янам звільнитися від турецького ярма. Цей світ думок і почуттів солдат був близький поглядам В. Даля на війну з турками.

Перший з листів підписано: «Андрей Овчинников» і відразу нижче приписка: «Верно: Казак Луганский». Можна передбачити, що, повернувшись з Балкан, В. Даль розпочав листування зі старшим писарем і той регулярно відповідав на його листи, описуючи будні Семиградського піхотного полку, які дуже цікавили Даля. Так, Андрій Овчинников почав своє послання словами: «Письмо, пущенное вами от 21 числа сего месяца, я имел счастье получить оное; усерднейше благодарим за непредание нас забвению, а Софронов, признаться, посылает вам поклон свой навеки нерушимый и приносит тебе благодарность за приписку к нему» [190, с. 154]. У цьому листі увагу В. Даля привернув докладний і по-народному безпосередній, можна сказати дивакуватий опис усього побаченого автором, а також незвичайне стітаксичне оформлення. Увесь лист складався з одного речення.

Ця незвичайність викладу змісту й побудови писемної мови в першій половині ХІХ століття мабуть вразили Володимира Івановича найбільше і підштовхнули його до опублікування незвичного послання. Те, що лист був

адресований лікареві В. Далю, побічно підтверджується запитанням його автора до нього із приводу холери: «...Позвольте узнать любознательно, насчёт холеры, есть ли она у вас? У нас на прошлой неделе отказано, благодаря Господа, и не видать. А сперва была повестка, насчёт приказания от губернатора всем жителям, делать добровольные пожертвования для устройства холеры» [190, с. 155].

Завдяки В. Далю до нас дійшов унікальний історичний документ у вигляді цього листа. Його кінцівка – яскраве свідчення не тільки пишномовності, а й закріпленого неписаними законами поважного ставлення до тих, кому адресуються листи: «В чём мы и вам также всякого поспешеньица желаем, и всех благ православных, и по отпуск письма сего пребываем живы и здоровы, а впредь уповаем на милость Господню и на молитвы ваши» [190, с. 155]. Загальновідомо, що підготовка листів до опублікування в газетах і журналах є невід'ємною справою їх співробітників. Такий журналістський обов'язок добровільно виконував і В. Даль, коли переписував, оформляв і відсилав у відповідні редакції листи своїх кореспондентів.

У другому листі до невідомого свата не менш колоритно розповідається про героїчну смерть осавула Котельникова – зятя Донського війська генерал-майора І. Жирова: «И Котельников наш, сватушко, перед Богом: помяни его, авось и он тебя не забудет. Жену добрую, сердечный, покинул, и детушек, и сам живот положил за царя. Служил он – сам ты знаешь – есаул наш, верой и правдой, не опозорил душу своего, отца нашего родного Ивана Иваныча. А Иван Иваныч (Донского войска генерал-майор И.И. Жиров), брат, всё тот же: и умрёт, чай, Господь по душу пошлёт, тот же будет» [190, с. 156].

Далі образно й своєрідно розповідається про постій російських військ під Шумлою на Балканах: «Стояли мы, сватушко, под Шумлою, и вся главна квартира тут, и сам главнокомандующий. Место ровное, чистое, а крепость в горах высоких, в лощине, и справа и слева всё батареи. Мы стояли на левом фланге. Турки и стали супротив нас высылать по ночам фуражиров своих в горы; а мы, что день, бывало гоняемся за ними, отбиваем фураж; тут, глядишь,

дело завяжется, каша заварится, под пушки подведут, да из-за клочка сена и перепятнают десяток другой казаков, а другого сделают и пешим, подобьют коня: а уж без коня какой казак? За это и было приказано от большого начальства не задирать их собак в одиночку, а стеречь только, да коли вылезет их из крепости много, переколоть всех в один почин» [190, с. 157].

За таких обставин і загинув Котельников. Опис цього епізоду лаконічний, образний, начебто автор його – простий козак – дотримується правила публіцистів: писати так, щоб словам було тісно, а думкам вільно: «Тут вылазку пустили Турки, да из орудий пальбу; тут наши резервы рассыпались, и до уланов дошла-было очередь; кончилось всё так-сяк, хватились – есаула нашего нет! Казак, вишь, увязался за одним собакой, вплоть напирает, да художонный был: не нагонет, а уж близко к стенам подскакивают. Котельников завидел погоню; лошадь была под ним гожая – пустил во все повода, да поравнявшись с казаком и кричит: «подай, подай копьё мне, я его ссажу!» Казак копьё подал, есаул тут же налетел на Турка, – а этот уж и вьюки давно скинул, и курджуны побросал, – налетел с тылу и сколол его под левую лопатку; тот и грянулся снопом об-земь, и кричит: «амань! Неверная сила!» «Амань» кричит, а сам волчью думу гадает. Котельников, сердечный, поверил ему псу, не стал докалывать, а он, выхватив пистоль из-за пояса, оборотился назад, рукою взялся за копьё казачье, да и пустил заряд по нём вверх. Казаки набегли, скололи его, нечистую силу, да того уж не воротили! Взяли его, раба Божьего, слугу государева, принесли на плаще в главную квартиру, в ошпиталь; лекарь поглядел только, и отошёл: «пуля в правый пах навывлет вышла; кишки» говорит «все перебиты; будет ныне к ночи перед Богом: велите яму копать» [190, с. 158].

А ось як козак відтворив не без допомоги В. Даля прощання тестя генерал-майора І. Жирова із зятем, осавулом Котельниковим: «Тут прискакал и Иван Иваныч: последний покинул поле, и убитых и раненых всех осмотрел; – тот, как глянул на зятя да на лекаря, то и допытываться не стал: знать сердце почуяло. Он сел подле него на землю да послал за дядей его, за урядником

Фирсовым, что, знаешь, годов с восемь у Персиян в плену жил. И тот пришёл, присел о другой бок племянника, и стал-было плакать. Иван Иваныч подал ему правую руку через убитого, а левою строго на него погрозился, поцеловал зятя в чело, привстал, и отозвал за собою Фирсова: «Мне некогда» говорил он: «а ты побудь здесь и наложи персты на веки его, когда час придёт; а я пришлю тебе псалтырь: начнёшь читать, так пришлешь сказать мне. Так всё и было, как сказал Иван Иваныч; а на утро есаула схоронили. Плакали, брать, и казаки; не одна хозяйка с ребятишками поплачет» [190, с. 159-160].

Двох наведених нами епізодів з листа козака достатньо, на наш погляд, для написання цілої повісті, подібної до повісті М. Гоголя «Тарас Бульба».

Крім цього, публікація подібних листів у газетах дозволяла їхнім читачам з перших вуст одержувати правдиву інформацію про хід Балканської кампанії, про що піклувалися, як ми бачимо, не тільки редактори, але й письменник і публіцист В. Даль.

Інші за змістом були розповіді росіян, що побували в хивинських катівнях. В. Даль не тільки відтворив з їхніх слів весь жах перебування в полоні російських солдатів і простолюдинів, але й літературно обробив розповіді, тобто зробив їх літературний запис. У такому вигляді в «Литературных прибавлениях ...» в №5 за 1838 р. з'явився «Рассказ хивинского пленника Фёдора Фёдоровича Грушина» [28], а також «Рассказ невольника, хивинского уроженца Андрея Никитина» в альманахах В. Владиславлева «Утренняя заря» в тому ж 1838 р. [29]. У 1838 р. «Сын Отечества» надрукував статтю «Новейшие известия о Хиве» [25]. У 1839 р. в «Утренней заре», «Северной пчеле», «Санкт-Петербургских ведомостях» і «Литературной газете» були опубліковані відповідно «Рассказ вышедшего из хивинского плена астраханского мещанина Тихона Иванова Рязанова» [33], «Известия о Хиве, взятые из рассказов кизильского гарнизонного батальона портупей-поручика Медяника, бывшего в плену у хивинцев» [36].

Роботу цю В. Даль виконував, уже знаючи про похід до Хіви, який готувався В. Петровським. Це дає нам підстави стверджувати про ідеологічні

задуми цих розповідей, що сприяють підготовці походу, хоч Володимир Іванович із самого початку розумів ризикованість його загального стратегічного плану [136, с. 130]. З його особистих «Писем к друзьям из похода в Хиву» [75; 220, с. 221], оприлюднених на настійну вимогу В. Перовського тільки в 1867 році (через 17 років після походу), стає зрозумілим, що російські війська зазнали колосальних втрат через злочинну недбалість начальства, люті холоди, хвороби, нестачі провіанту й медикаментів. У критичний момент походу В. Даль звернувся з високопубліцистичною відозвою від імені Перовського до особового складу експедиційного корпусу. Відозва вселила в людей надію й запобігла готовій от-от вибухнути паніці [136, с. 130-131].

Про тяготи походу й свою роль у ньому як очевидця В. Даль говорив і сімома роками раніше в статті «Военное предприятие против Хивы», опублікованій у 1860 р. за сприяння «Общества истории и древностей российских» [39].

Таким чином, основним задумом творів цього публіцистичного циклу була ідеологічна підготовка походу експедиційного корпусу В. Перовського в Хіву, а також прагнення В. Даля правдиво відтворити тяготи цього походу, пояснити справжні причини його провалу. Крім того, у цих творах виявилася неабияка майстерність В. Даля-публіциста, що зумів цікаво розповісти в «Письмах к друзьям из похода в Хиву» про одноманітність важких похідних буднів.

Цей твір, що прояснює погляди В. Даля на невдалий похід, розміщений у 10-му томі творів В. Даля й займає 67 сторінок – з 442 по 509, а тому відтворити його навіть частинами в даній праці неможливо [137, т. 10]. Пошлемося для підтвердження своїх висновків лише на три фрагменти з «Писем...»: «Опишу вам, от нечего делать, артель нашу, наш кош, как его технически называют. Нас в одной кибитке, – по четыре шага во все четыре стороны (размер верен, но кибитка кругла) – нас лежит, на одном и том же войлоке, семь человек. Был осьмой, академист Штернберг, художник душой и телом, милый малый, о котором мы все жалеем; но он, присоединившись к

нашему походу волонтером, побыл с нами только три дня, и, раздумав дело, ещё во время воротился. Он едет в Питер и потом, вероятно, в Италию, где, говорит, несколько теплее... Позвольте отогреть пальцы на огне... Первый товарищ наш и сожитель Чиахчев, путешественник по званию и призванию, ein Reisender von Profession, молодец, красавец, говорит на всех языках, как на своём, бывал в Германии и в Испании, в Алжире, в Мексике, но не бывал ещё в Хиве и потому отправляется туда с нами при сей верной оказии. Он говорит и распевает весь день персидские стихи и прозу с муллою нашим и с переводчиком и этим бесит второго нашего товарища, естествоиспытателя Лемана. Доктор Мобиц, который только по временам пытается войти в число избранных и приютится в братском и весёлом тереме нашем, доктор обыкновенно берёт опять под мышку одинокую постель свою, состоящую из одной плохой кошомки или войлока, и отправляется в одинокую кибитченку, где аптечная ступка с пестиком обязаны принять на себя временно должность его товарища. Как быть, дело походное! Последний товарищ наш, такой же чиновник как и я, – повідомляє В. Даль, – с тем только различием, что у него совик (самоедская оленья рубаха) из старого, летнего оленя, а у меня из лучшего зимнего молодого сосунка, и ещё подбить лисой! Не поверите, что за раздолье такой кафтан, или салоп, что ваши печи... Позвольте только правую руку отогреть, на левой славная рукавица... Вот так... Пепел этот мне очень надоедает...» [137, т. 10, с. 443-444].

А от як В. Даль описує експедиційний корпус на початку його походу: «Хотите ли теперь взглянуть среди дня на караван наш? Вообразите снежную степь, по которой видимо-не-видимо, сколько глаз займёт во все стороны, все верблюды с огромными вьюками, гора горой, всё вьюки и верблюды, а по сторонам прикрытие: казаки, артиллерия и пехота...» [137, т. 10, с. 445].

Досить реалістично звучать заключні слова публіциста про результат походу в Хіву: «Верблюды наши, после последних буранов отказались вовсе; их, я думаю, всего на все не осталось одной тысячи; да и те не походят на живых. Для перевозки из укрепления осталась одна надежда, – на казачьих

лошадей. В. Перовський (прим. наша. – М. Є.) говорить, що можна розділити верблюдов наших (вместо того, что делили их доселе на годных и негодных) на таких, которые околевают по собственному усмотрению и на свободе и таких, которые околевают на службе государству. Я думаю можно разделить их просто надохлых и на издыхающих» [137, т. 10, с. 508].

П'ятимісячна військова експедиція закінчилася безславно. Але для В. Даля, помічника командуючого походом В. Перовського, лікаря й публіциста, вона не пройшла безслідно: він багато чого побачив і майстерно відтворив побачене, свої погляди як у статті «Военное предприятие противу Хивы», так і в «Письмах из хивинского похода».

Поряд із зазначеними мотивами цих публіцистичних творів, В. Даль прагнув донести до читачів і ту думку, що основна мета походу була все-таки досягнута, оскільки хивинський хан повернув всіх російських невільників і обіцяв не давати Росії приводу для невдоволення. Тому новий виступ, що планувався проти Хиви, був відмінений [181, с. 28-29].

Так склався цикл нарисів, статей, розповідей і листів, розпочатий з «Рассказа пленника Фёдора Фёдоровича Грушина». Потім з'явився «Рассказ вышедших из Хивы русских пленников об осаде 1837-1838 годов персиянами крепости Герат», а також «Из записок оренбургского старожила. Рассказ Абдурахмана Ишана, афганца, и муллы Мирзы из народа лагани. 1833» Завершує цей цикл докладний опис усіх обставин, пов'язаних з хивинським походом зимою 1840-1841 року «Военное предприятие противу Хивы» і «Письма из хивинского похода».

Приміром, «Рассказ вышедших из Хивы русских пленников об осаде 1837-1838 годов персиянами крепости Герат» – це документальний нарис, у якому мова йде про гератський конфлікт (1838-1841 рр.), викликаний боротьбою між Росією й Англією за вплив у Персії у зв'язку з афгано-перськими протиріччями. Мотив, яким керується автор, – розкрити причини військового конфлікту, описати багатомісячну безглузду облогу й невдалий штурм Герата, зважаючи на що «наши офицеры выходили из себя, но не было

им воли». Таким чином, у своїх працях на військові теми, Володимир Іванович як військовий фахівець показав глибоке знання предмета, а саме в питаннях будівництва, підготовки й дій військових сил того часу. От де знадобилося ґрунтовне навчання в Морському кадетському корпусі.

За емоційним забарвленням ці твори належать до високої публіцистики, основу якої становить літературна художня образність. На наше переконання, навіть одного цього циклу було б досить, щоб віднести його автора до числа видатних письменників і публіцистів ХІХ століття, таких як В. Белінський, М. Гоголь, А. Тургенєв, М. Чернишевський, М. Добролюбов і ін. В. Даль уміло створив цим циклом яскраве, багатоколірне полотно військової історії й життя Росії й народів Середньої Азії. Хівинське ханство на початку ХХ століття, образно кажучи, «кануло в Лету». Проте переплетіння неповторних і самобутніх національних культур у працях В. Даля є, на нашу думку, невичерпним джерелом для їхніх подальших наукових досліджень і розробок [191, с. 184].

Крім цього, самою специфікою застосовуваних літературних методів відображення реальної дійсності, приміром, важких буднів походу до Хіви, В. Даль зробив свій вагомий внесок у розвиток російської військової журналістики.

І хоча В. Даль не настільки тісно співробітничав з тоді спеціальними журналами, що видавалися, наприклад, «Военным журналом» і «Военным сборником», де переважно публікувалися матеріали з питань військової теорії й історії, він у середині ХІХ століття все частіше почав друкуватися в журналах «Морской сборник», «Чтение для солдат». В. Даль був постійним автором і «Журнала для чтения воспитанникам военно-учебных заведений» [181, с. 29]. Так, у ньому й журналах «Чтение для солдат» В. Даль опублікував більшість творів циклу «Солдатские досуги», а в «Морском сборнике» – циклу «Матросские досуги».

У першому із цих циклів налічується 69 нарисів, статей і замальовок, написаних на документальній основі й розповідях очевидців, а тому їх варто

відносити до жанру художньої публіцистики. Уперше твори циклу почали друкуватися в «Чтении для солдат» наприкінці 30-х рр. XIX століття й тривали до 1848 року. Так, роздум-повчання «Повиновение начальству» повторно побачило світ саме цього року [192, с. 47-56]. Композиційно воно складається із трьох частин: пояснення необхідності верховенства і єдиноначала царя в армії й державі, а командира – у полку. «По этому каждому государству Бог дал своего Царя, а Царю повелел беречь народ, как отец бережёт детей; вот для чего Государь набирает и содержит войско, чтобы была у него в руках сила могучая, чтобы было чем отстоять подданных своих, наказать врагов и не дать слабого в обиду сильному. Когда же набрано воинство, то нужно его содержать в порядке; нужно, чтобы слушались все одного, чтобы знали они наказное слово, команду, и стояли все за одного и один за всех» [192, с. 47-48]. У цьому повчанні чітко відображено погляди його автора на військову дисципліну.

У другій частині наводиться образ розумного, тямущого, веселого й щасливого й, головне для В. Даля, – непитушого солдата Власа Карпова зі слів його однополчанина з розповіддю самого Власа Карпова про необхідність покори одній людині – майстрові своєї справи й вінчають оповідання улюблені приповідки Власа, які, безсумнівно, були зібрані в різний час самим В. Далем: «Делай дело за семерых, а слушайся одного. У кого булава, тот и голова. Без матки пропадут и детки. Без головы и рукам и ногам тошно. Без запевалы и песня не поётся» [192, с. 56].

Простота композиції й складу роздуму легко засвоювалися малограмотними солдатами – читачами журналу. І в такий спосіб досягалася мета його автора – заохотити солдатів до читання, підвищити їхній розумовий рівень, а потім створити книгу для армійської маси.

Аналогічними мотивами перейняті інші 68 творів циклу, які вперше були опубліковані разом у Санкт-Петербурзі в 1843 р., а потім у восьмому томі творів В. Даля, здійсненим багатим видавцем М. Вольфом в 1861 році в такій послідовності: «Супостаты наши» (с. 91-93); «Часовой» (с. 93-94); «Самородный паром» (с. 94-95); «Милосердный воин» (с. 95-96); «Дашков» (с. 96-97); «Кто

смерти боится?» (с. 97-101); «Ответ русского генерала» (с. 101-102); «Пётр Первый под Полтавою» (с. 102-103); «Спасай, да спасён будешь» (с. 103); «Повиновение начальству» (с. 103); «Застрельщик» (с. 108); «Бомбардир Рудаченко» (с. 109); «Земля» (с. 109-111); «Честь и бесчестье» (с. 111-115); «Солдатский привар» (с. 115-117); «Возьмёшь, коли велят» (с. 17); «Удалой ответ» (с. 117); «Что такое отчизна?» (с. 118-122); «Загадки» (с. 122-123); «Находчивость» (с. 123); «Колотов» (с. 123-124); «Честь солдату всего дороже» (с. 124-125); «Сражение» (с. 125-130); «Где горе, там и смех» (с. 130); «Один на пятерых» (с. 130-131); «Старый и молодой» (с. 131); «Таблица умножения» (с. 131-134); «Исправность и расторопность» (с. 134-140); «Миродёрство» (с. 140-142); «Покажи ему лоб» (с. 142-143); «Заветные слова» (с. 143-144); «Загадки» (с. 144); «Как солдату, конному и пешему, управляться с неприятелем» (с. 145-150); «На своих не пойду» (с. 151); «Неподкупная честь» (с. 151-152); «Загадки» (с. 152); «Знахарство и заговоры» (с. 152-156); «Ворожейка» (с. 157); «Знахарь» (с. 157-159); «Волхв» (с. 159-160); «Здравствуй, товарищ!» (с. 160-161); «Загадки» (с. 161); «Кому жить веселее: пьяному, аль трезвому» (с. 161-166); «Сметливость» (с. 166-167); «Гол, да исправен» (с. 167); «Молодец» (с. 167-168); «Песня» (с. 168); «Полежать можно» (с. 168); «Ложь и правда» (с. 168-173); «Загадки солдатские» (с. 173-174); «Тимофей Уланов» (с. 174-175); «Письмо» (с. 175-177); «Жизнь и здоровье» (с. 177-182); «Конвойный» (с. 182-185); «Мастеровой человек нигде не пропадёт» (с. 185-189); «Притча о дятле» (с. 189-190); «Притча о дубовой бочке» (с. 190-191); «Притча о вороне» (с. 191-192); «Загадки» (с. 192-193); «Расторопные ребята» (с. 193-194); «Дай отведаю» (с. 194-195); «Русский солдат» (с. 195); «Савва Иванович Беляев» (с. 196-197); «Дервянов» (с. 197-201); «Загадки» (с. 201-202); «У тебя у самого свой ум» (с. 202-203); «Шило в мешке, а грех на совести не утаишь» (с. 204-209); «До чего доводят авось да небось» (с. 209-213).

Читаючи ці твори, переконуєшся в непохитній волі Володимира Івановича як публіциста, що проводив надзвичайну за своїми масштабами

просвітницьку діяльність. З кінця 40-х років і до останніх днів життя В. Даля віддано служіння народу охопило всі сторони його багатогранної творчості. Погляд В. Даля-публіциста був в основному спрямований, навіть при використанні історичних фактів, на зображення сучасного йому життя й сучасну людину. Він таврував злочасну тріаду: либонь, мабуть та як-небудь, що занапащає солдата, матроса, взагалі російську людину. Таке було веління того часу – найбільш адекватно відобразити цей час у слові. «До художніх версій минулого В. Даль міг би ставитися скептично, проте в зібраному ним фольклорному матеріалі давнє минуле і сучасне були сплавлені воедино народною свідомістю» [193, с. 142]. Звідси неодноразове звернення В. Даля в «Солдатских досугах» і «Матросских досугах», наприклад, до образу Петра I як великого реформатора Русі, видатного полководця та стратега.

3.5.1. Оцінка діянь Петра I на суші й на морі як складова поглядів В. Даля на роль особистості в історії

Ця оцінка, на нашу думку, є результатом впливу на погляди В. Даля О. Пушкіна, що вписав поемою «Мідний вершник» цікаву сторінку в петріаду XIX століття і що багато в чому розвинув оцінку О. Радищевим про утиск царем свободи приватної особи. У 1827 році у Пушкіна виник задум історичного твору про Петра I, за здійснення якого він узявся в 1835 році і виконав колосальну роботу зі збирання матеріалів. «История Петра» залишилася незавершеним твором О. Пушкіна, але вже в 1833 році під час свого приїзду до Оренбурга він поділився своїми думками про Петра з В. Далем, який служив тут. В. Даль записав в «Воспоминаниях о Пушкине» слова поета: «Я ещё не мог доселе постичь и обнять вдруг умом этого исполина – он слишком огромен для нас, близоруких, и мы стоим ещё к нему близко, надо отодвинуться на два века, – но постигаю его чувством; чем более его изучаю, тем более изумление и подобострастие лишают меня средств мыслить и судить свободно. Не надобно торопиться, надобно освоиться с предметом и

постоянно им заниматься, время это исправит. Но я сделаю из этого золота что-нибудь» [96, с. 515].

В «Записках о Пушкине» В. Даль цитує ще одну думку поета про Петра: «Я стою вплоть перед изваянием исполинским, которого не могу обнять глазом, – могу ли я списывать его? Что я вижу? Оно только застит мне исполинским ростом своим, и я вижу ясно только те две-три пядени, которые у меня под глазами» [194, т. 2, с. 231]. Якщо в першому висловленні О. Пушкіна мова йде про можливість аналітичного збагнення історичного явища і необхідності дистанціюватися від нього, то в другому – про проблему створення художнього образу Петра, очевидно, більш об'єктивного, ніж у «Медном всаднике». О. Пушкін і після написання поеми вважав, що він тільки доторкнувся до петровської теми в своїй творчості. А В. Даль наче побував в творчій лабораторії свого видатного побратима по перу і в «Солдатских досугах» з'явилася замальовка «Пётр I под Полтавою». Читання її є актуальним для дня сьогоднішнього, однак може викликати суперечливі тлумачення. Ось початок замальовки: «Слишком за сотню лет, Русские дрались со Шведами под городом Полтавой. Может статься, кто из вас слышал от отцов и дедов про Полтавскую битву, где Шведами начальствовал сам король их, Карл двенадцатый, а Русскими сам Государь Пётр Алексеевич. *Страшное было сражение, и Русские отстаивали веру, Царя и землю свою, потому-что Шведы наступили уже на матушку-Россию; а Шведы стояли и дрались всеми силами, потому-что зашли на чужбину далёкую и деваться было некуда: коли разобьют, так и пропали. Так и сталось: Шведов побили, король их ушёл в Туречину и умер на чужбине, не дошёл и домой, и осталась на Руси с той поры пословица: пропал, что Швед под Полтавой*» [195, т. 8, с. 102; т. 2, с. 231] (виділ. нами. – М. Є.)

У цьому творі В. Даль показав царя як людину гуманну й співчутливу до долі солдатів, що загинули на полі брані, що, природно, знаходило відгук у душах служивих – читачів журналу «Чтение для солдат»: «На другой день после сражения, Государь повелел рыть две большие могилы: одну для убитых офицеров своих, одну для солдат. Потом сам пришёл на погребение, сам пел со

священниками: «упокой Господи души рабов Твоих», прослезился и сказал громко: «Храбрые воины, за благочестие, отечество и род свой души положившие! Вы увенчались страдальческими венцами, вы предстоите престолу Царя небесного: споспешествуйте мне в праведном оружии моём против врагов отечества и благочестия! Молитвами вашими да возможем в мире прославлять Бога и подвиги ваши!» [195, т. 8, с. 103].

Цей погляд В. Даля на діяння Петра I, як на дії правильні, пронизує усі його публікації про імператора [221, с. 130].

Вінчають замальовку дві останні пропозиції, у яких звучить скорбота за загиблими: «Похоронили всех убитых в полной воинской одежде, насыпали над могилами холм; Государь своими руками поставил на нём деревянной крест, на котором написано было: воины благочестивые, за благочестие кровью венчавшиеся. Лета от воплощения Слова 1709 июня 27-го» [195, т. 8, с. 103].

Петровська тема особливо сильно зазвучала в «Матросских досугах», роботу над якими В. Даль завершив на початку 1850-х років, одержавши попереднє доручення від начальника Головного морського штабу великого князя Костянтина Миколайовича [193, с. 143].

До цього циклу увійшло 110 різнопланових матеріалів, кожний з яких тяжіє до публіцистичного осмислення ратних подвигів матросів, їхніх командирів, тому що написані вони на документальній основі. Містить цикл нарис «Кончина Петра Великого». Збірник «Матросские досуги» був випущений морським ученим комітетом в 1853 році й став багато в чому підсумковим. «В нём объединились четыре взаимосвязанные тенденции далевского творчества: сочинение произведений для народа, создание книг для армейской массы, маринистика и «Картины из русского быта» [136, с. 165].

Згодом матеріали «Матросских досугов» були опубліковані в такій послідовності: «Вселенная» (с. 217-222); «Пословицы» (с. 222); «Петербург» (с. 222-225); «Первый корабль» (с. 225-226); «Первый поход» (с. 226-228); «Первое сражение на Балтийской море» (с. 228-231); «Первая победа на Балтийском море» (с. 231-238); «Нельсон» (с. 238-242); «Царь-адмирал»

(с. 243); «Переправа» (с. 243-244); «Пожелание врага» (с. 245-246); «Правосудие» (с. 246); «Крушение большого конвоя судов» (с. 246-249); «Наука» (с. 250-251); «Гибель английского корабля «Центавр» (с. 251-255); «Холмогорские горшки» (с. 255); «Оплошность» (с. 256); «Твёрдость духа» (с. 256-258); «Корабль «Король Георг» (с. 258-259); «Крушение английского купеческого корабля «Фанни» (с. 259-263); «Офицерские жёны» (с. 263-264); «Олады» (с. 264); «Пословицы» (с. 264-267); «Чесменское сражение» (с. 267-279); «Пашинский суд» (с. 279); «Круг» (с. 279-280); «Бедствие корабля «Наследник Александр» (с. 281-284); «Песня» (с. 284); «Матка» (с. 285-294); «На санях в море» (с. 294-297); «Крушение английского фрегата «Феникс» (с. 297-302); «Бесчинство» (с. 302); «Сержант Щепотьев с товарищами» (с. 302-303); «Гибель русского корабля «Принц Густав» (с. 304-305); «Ретвизан: (Рассказ матроса Ситникова)» (с. 306-309); «Военный приз» (с. 309-310); «Ворожея» (с. 310-313); «Тараканова быль» (с. 313-326); «Вырезка судов под Варной» (с. 326-328); «Пословицы» (с. 328); «Воздушный шар» (с. 329-332); «Корабельный мастер» (с. 332-333); «Остров Питкерн» (с. 333-340); «Петербургская верфь» (с. 340-341); «Тендер «Струя» (с. 341-348); «Кит» (с. 348-353); «Смелым Бог владеет» (с. 353-354); «Нахлобучка» (с. 354-356); «Не горазд, да находчив» (с. 356-357); «Алеуты» (с. 357-359); «Пословицы» (с. 359); «Пророчество» (с. 359-360); «Товарищи» (с. 360-361); «Ожог и ознобы» (с. 361-362); «Сражение при Гренгаме, 1720» (с. 362-363); «Свалки на море» (с. 363-364); «Колумб» (с. 364-368); «Быль про себя» (с. 368-375); «Дедушка» (с. 375-378); «Адмирал Крон» (с. 378-381); «Турецкий флот в 1829 году» (с. 381-389); «Заклад» (с. 389-391); «Три супостата» (с. 391-392); «Плен и побег» (с. 393-396); «Кривотолк» (с. 396-397); «Пароход «Амазонка» (с. 397-398); «Акула» (с. 399-400); «Встреча морского царя» (с. 401-402); «Животные» (с. 402-403); «Пожар и потоп» (с. 403-405); «Битва с индейцами» (с. 406-412); «Беседа за хлебом-солью» (с. 412-416); «Сосна и ель» (с. 416); «Перелицовка» (с. 417-418); «Водопой» (с. 418); «Туркин» (с. 419); «Тендер «Отвага» (с. 419-421); «Ветер» (с. 421); «Пьяница» (с. 422-423); «Спасение из полону» (с. 423-

424); «Как рубятся» (с. 424-425); «Реи и брасы» (с. 425); «Треканье» (с. 425); «Рогатый неприятель» (с. 425-428); «Играй назад» (с. 428); «Сигнал» (с. 428); «Наваринская битва» (с. 429-435); «Подчинённость и послушание» (435-438); «Крушение английского корабля «Репульс» (с. 438-441); «Английский пароход «Авенжер» (с. 441-442); «Французский пароход «Панама» (с. 443-444); «Загадки» (с. 444); «Битва при Гогланде» (с. 444-447); «Спасение утопающего» (с. 447-449); «Конвойный» (с. 450-451); «Два корабля во льдах» (с. 451-453); «Коса на камень» (с. 453-454); «Вольный моряк Герасимов» (с. 454-457); «Конвойная команда» (с. 457-458); «Черкесский пленник» (с. 458-463); «Первый салют» (с. 463-465); «Клад на корабле» (с. 465-467); «Равный бой» (с. 467-470); «Бортник на салинге» (с. 470-471); «Опасение» (с. 471-473); «Отец и брат» (с. 473); «Хилков с товарищами» (с. 473-476); «Битва при Афонской горе» (с. 476-478); «Кончина Петра Великого» (с. 478-483)» [195, т. 8, с. 217-483].

Багато років життя В. Даля пов'язано із флотом, і, природно, він чув тут не одну розповідь про Петра І. Він учився в стінах колишньої Навігацької школи, де розташовувався Морський кадетський корпус. У другому розділі дисертації ми докладно висвітили, як гардемарин Володимир Даль на бригу «Феникс» відправився в навчальну експедицію у Швецію й Данію, на батьківщину своїх предків, як дух Петра витав над юними «зеєманами» і втілювався в усних матроських розповідях про нього. Тримісячні навчання 1820 р. на фрегаті «Флора» з веденням «Записок», участь у воєнних діях на Дунаї й на Віслі, де В. Даль виявив неабиякі інженерні якості, побудувавши й зруйнувавши після переправи понтонний міст, – усе це зближувало його з матросами, і, мабуть, йому довірялося багато чого, що дає нам нові підстави стверджувати, що вибуття з морської служби й сердиті відгуки про цей період життя самого Володимира Івановича виявляються не такими вже істотними порівняно з духовним збагаченням В. Даля під час спілкування з екіпажами різних кораблів.

Ю. Фесенко стверджує, що безпосереднім приводом для створення «Матросских досугов» став отриманий Далем 18 червня 1851 р. лист, складений старшим чиновником особливих доручень О. Головіним за розпорядженням начальника Головного морського штабу великого князя Костянтина Миколайовича, із проханням скласти для матросів книжку на зразок «Солдатских досугов». Прийнято вважати, що саме це послання й навело В. Даля на думку про написання «Матросских досугов». Однак насправді намір написати таку книгу виник у В. Даля ще в 1838 р. в Оренбурзі 19 квітня 1838 р. [136, с. 166].

У відповідному листі Головіну В. Даль зазначає мотиви створення нового циклу: «Грамотность и просвещение не одно и то же, но первая должна служить путём ко второму; а заботясь о грамотности народа, без сомнения надо позаботиться также о чтении, возбудив жажду чтения.

Было время, когда я готов был посвятить себя этому великому в глазах моих делу. В добросовестных благожелательных руках – это был бы сильнейший рычаг – владычество нравственное сильнее вещественного и свидетель этому 1812 год, где каждый печатный листок, каждая перелицовка в грубой картине шевелила миллионами умов. Рычаг этот в бездействии, им не пользуются...» [136, с. 167].

На основі цього можна зробити висновок: через призму викладених поглядів варто сприймати всю подальшу творчість В. Даля. Вона стає набагато публіцистичнішою, хоча й не зводиться безпосередньо до публіцистики. Підсилюється прагнення до максимального впливу на суспільну думку, до граничної результативності власних виступів у пресі. Тому «Матросские досуги» адресувалися не тільки матросам, але й широкому читачеві. Ця їхня якість була відзначена в багатьох співчутливих рецензіях. Безперечно, в умовах «мрачного семилеття» вихід книги став великою літературною подією.

В «Матросских досугах» найбільш природно переплітаються науково-популярні й морально-повчальні, історичні й професійно-морські відомості у вигляді діалогів, монологів, розповідей від третьої особи, тематично дібраних

прислів'їв, статистичних таблиць, з постійними взаємопереходами епічної й ліричної інтонації, зміною суб'єкта й об'єкта оповідання, розмаїтістю образотворчих пластичних особливостей тощо. І все це відбувається в межах озаглавленого текстового фрагмента, абзацу, фрази» [136, с. 167-168].

Для підтвердження цих положень звернемося до далівської петріади, продовженої в «Матросских досугах». Живучи в Нижньому Новгороді й збираючи лубочні картинки, записуючи пісні, у яких серед інших і петровські мотиви, В. Даль міг бачити, що в цьому критичному народному хорі була присутня партія іншої тональності. Це зафіксовані голоси служивих, які по своєму оцінюють особистість Петра I і його перетворення. В. Ключевський писав про враження сучасників, що довідалися про смерть Петра I: «Очевидцы, свои и чужие, описывают проявление скорби, даже ужаса, вызванные вестью о смерти Петра. В Москве в соборе и по всем церквам, по донесению высокочиновного наблюдателя, за панихидой «такой учинился вой, крик, вопль слёзный, что нельзя женщинам больше того выть и горестно плакать, и воистину такого ужаса народного от рождения моего я никогда не видал и не слышал». Конечно, здесь была своя доля стереотипных, церемониальных слёз... Но понятна и непритворная скорбь, замеченная даже иностранцами в войске и во всём народе. Все почувствовали, что упала сильная рука, как-никак, но поддерживающая порядок, а вокруг себя видели так мало прочных опор порядка, что поневоле шевелился тревожный вопрос: что-то будет дальше? Под собой, в народной массе реформа имела ненадёжную, зыбкую почву» [136, с. 207].

Для В. Даля особистість Петра I в історії Росії була надзвичайно важливою, про що свідчать міркування письменника-публіциста стосовно подій шістдесятих років XIX ст.: «Современные коренные и жизненные перевороты, каких не было даже при Петре, отвлекают от медленных умственных трудов и успехов – всё летит вперёд на парах – и путного слова о деле, ползущем на черепаших лапках, не услышишь» [193, с. 143]. В. Даль порівнює сьогодення з минулим, наче вивіряє правильність курсу, яким рухається суспільство Росії.

Автор не нав'язує готових рішень, він жалкує про те, що повільна розумова праця займає скромне місце в російському суспільстві. Якщо В. Даль логічний наголос ставив на ці слова, то можна прочитати між рядками, що його ставлення до корінних життєвих переворотів не було однозначним. І, зрозуміло, його хвилювала дисгармонія між словом і справою, що В. Даль сприймає як основну прикмету тієї пори.

Далівське бачення часу, суспільних проблем, обумовлених як твердим режимом Миколи I, так і метушливим реформаторством Олександра II, виникає на основі спостережень письменника-публіциста. У статті «Отойдём да поглядим, хорошо ли мы сидим?» В. Даль пише: «Нельзя не признать ныне в обществе нашем, сверху донизу и снизу доверху, какой-то усиленной духовной и нравственной деятельности, вернее тревоги, заботы, надежд и опасений за будущее, по вопросам, незадолго ещё вовсе нам чуждым, на кои мы глядели в безучастном равнодушии.

Всему своя пора, своя полоса: это общий закон и вещественного, и духовного быта, тем более, что первый есть лишь чувственное проявление второго» [137, т. 10, с. 429].

Потрібно було мати хоробрість, щоб в «шаткие» часи писати про пріоритет духовності в суспільстві, мучаючись від усвідомлення неможливості висловити правду. Щирим носієм духовного начала письменник-публіцист уважав народ – ядро й корінь націй, а представників вищого стану називав цвітом або цвіллю, залежно від участі в спільній справі.

Цвітом нації змальовується В. Далем й Петро I в «Матросских досугах»: «Среди непомерных трудов, по званию первого мастера и первого начальника по всем частям управления, государь Пётр Великий, в октябре 1724 года, прошёл на яхте своей из Шлиссельбурга по всему вновь пролагаемому каналу и осматривал работы. Оттуда отправился он на олонецкие железные заводы, много приказывал и приводил в порядок и между прочим выковал своими руками полосу железа. И донныне живо предание, что мастеровые с благоговением смотрели на рослого и статного исполина, который, скинув с

себя верхнее платье, ковал тяжёлым молотом, со всеми приёмами старого, опытного кузнеца» [195, т. 8, с. 478].

Такими ёмкими словами Даль почав нарис «Кончина Петра Великого», створюючи образ государя як великого трудівника: «В начале ноября царь отправился на яхте обратно в Петербург, а оттуда прямо и не выходя на берег, пошёл на Лахту, для осмотра Сестрорецких оружейных заводов. Во всё это время царь хворал, но перемогался за недугом, и побережь себя не хотел» [195, т. 8, с. 479].

Погіршився стан царя через нещасний випадок: «Погода стояла бурная и холодная; пристав к берегу, государь увидел идущий из Кронштадта бот, слишком нагруженный солдатами и матросами, который сильно трепало ветром и волнами и бросило на мель. Царь выскочил и по пояс в воде пошёл на помощь к бедствующим.

Голос его ободрил всех, привёл всякого в память и, позабыв на время опасность, всяк молча исполнял приказания царские и спешил ему повиноваться. Бот был снят с мели, приведен к берегу и более 20-ти человек на нём находившихся были спасены. Прибыв с ними на берег, царь отправил наперёд слабых при себе в крестьянские избы, и потом уже сам переоделся.

Но дорого стало России спасение этих двадцати человек. Всю ночь государь лежал как в огне, и, не могши ехать в Систербек, на другой день тяжко хворый отправился в Петербург» [195, т. 8, с. 480].

Незабаром Петро I помер: «Это было 28-го января 1725 года, в четверть шестого часа утра, – повідомляє Даль і описує страх и жаль, які запанували народом. – Застонали все покои царские, весь дворец – и стон разнёсся по улицам и жильям столицы, а оттуда по всему царству. И последнего, неразумного человека обнял страх и жалость: что теперь будет из нас, что будет с землёю русскою, когда не стало Петра?

Он скончался на 53-м году от рождения, на 42-м от царствования, на 36-м от единовладия своего. Сенат, синод и высшие чины тотчас присягнули на

верноподданство коронованной супруге его, императрице Екатерине первой» [195, т. 8, с. 483].

Даль найменше піклується про художність оповіді. Для нього важливо правдиво передати реальні факти з життя царя, залишити для нащадків з народу його світлий образ. Тому незвичайне закінчення нарису, здавалося б, доречне на початку його або в середині: «Император Пётр Великий был ростом двух аршин и четырнадцати вершков; лицо полное смугловатое, глаза чёрные с огнём; чело, нос и уста благообразные. Волоса тёмные, почти чёрные, которых он не пудрил – по тогдашнему обычаю, – не отращал и не завивал, а просто зачёсывал; ус небольшой. Вся осанка и вид царя был грозный, воинский, но в то же время умный и милосердный. Голос его был звучный, ясный; говор чистый сановитый; речь кроткая, сильная, убедительная. Походка стройная, величавая; сложение сильное и крепкое; во всех приёмах величие и смелость: всегда и всюду он, и по самой наружности, отличался от всех так, – говорит живое предание, – что когда Пётр Великий брал из рук плотника топор, то все окружали его с любовью и изумлением: ни у кого из верноподданных его не было таких сановитых приемов, такого смелого и верного взмаха. Обращение его было прямое и простое; одежда не по обычаю проста: полукафтаные плотного сукна. Он был трудолюбив и работающ, не терпел роскоши, ненавидел ложь и всякую неправду, но всегда прощал и миловал кающегося грешника. «Поди, и впредь не будь таков, а бойся Бога» – это был ответ его тому, кто винулся» [195, т. 8, с. 483].

Таким чином, підтверджується наша думка про те, що для публіциста Даля важливими були не сюжет і композиція, а слово, прагнення достовірно викласти важливий факт, описати історичні події, особливо за участю засновника російського флоту Петра I, так, начебто вони побачені очима матросів. Характерним для Даля-публіциста є й те, що Петро Великий зображений через незначні подробиці, іноді героїчні, які зближують його з нормами народної моралі. Перший російський імператор, не роздумуючи, кидається у воду й рятує 20 солдатів і моряків. Мотив людяного государя-

мореплавця пронизує всі «Матросские досуги», і тим самим прославляються й Російський флот, і російський моряк. І навіть море й бої на ньому стають частиною матроського життя, яскравим фоном, на якому відтворюються образи безстрашних мореплавців. Невгадлива форма текстів «Матросских досугов» відповідає нескладному їхньому змісту. Але розміщені М. Вольфом за особистої участі Даля в певній послідовності, вони не тільки сполучаються за змістом, але поєднуються думкою автора в цілісний художньо-публіцистичний твір.

Крім того, Даль нерідко відтворював розповіді простого люду, і робив це з незначним виправленням, що сприяло кращому розумінню їхнього змісту малограмотними читачами із солдатського й матроського середовища. Приміром, в «Матросские досуги» публіцист включив розповідь якогось Семенова під заголовком «Гендер «Отвага», а до назви «Ретвизан» доданий у дужках підзаголовок «Рассказ матроса Ситникова» [195, т. 8].

Таким чином, ми дійшли висновку, що основними військовими мотивами, що спонукували Даля-публіциста звертати своє перо до відтворення простих буднів і героїки російських солдатів і матросів, є: а) передати свої яскраві враження від перебування в якості лікаря у діючій армії; б) сформулювати високу суспільну самосвідомість у першу чергу у тих, хто вірою й правдою служив государям і Батьківщині; в) сприяти навчанню солдатів і матросів грамоті, створювати книги, що сприяють їх розумовому розвитку; г) прищеплювати здорові норми моралі, що спираються на православ'я; д) підкреслити свою нерозривну єдність із долями російського народу; є) створити образ людяного царя-мореплавця Петра I, засновника Російського флоту, і тим самим прослаоприлюднити свої погляди на роль особистості в російській історії.

У цих творах В. Даль постає перед читачами не самобутній письменник-публіцист, який створив власне трактування військових кампаній в ХІХ ст., цілісну систему поглядів на причини та цілі бойових баталій. Їх викладенню присвячені сотні сторінок книг, газетно-журнальних публікацій, в яких

міститься світоглядний результат багатолітніх пошуків та роздумів на побачену очима військового лікаря воєнну дійсність, почуту на власні вуха неповторну та любиму ним живу російську мову в солдатському й матроському середовищі.

На думку В. Даля, усіляка історична подія є результатом Божого промислу, існування за необхідністю. Це положення надалі буде всебічно розвинене Л. Толстим у романі «Война и мир». Однак, якщо в солдати і матросі, то тим більше в Петрі І В. Даль бачить особистості, що проявляють себе як яскраві індивідуальності. Історична подія, подібна війні, розкриває особистість, дає їй рух, «приватне», господарсько-родове, закриває особистості і не дає їй ходу. У Л. Толстого майже все навпаки. Дуже показове ставлення Левіна до російсько-турецької війни й до слов'янського питання. Життя історичне, національне, завдання історії, боротьба народів і царств, великі історичні люди – все це здавалося Л. Толстому неістотним, нереальними, оманливою і зовнішньою оболонкою життя. В «Войне и мире» не лише «мир» перемагає «війну», але і взагалі реальність «приватного» життя перемагає призрачність життя «історичного», дитяча пелюшка, як пише Микола Бердяєв, закаляна в зелене і жовте, має істотніше, глибше усіх Наполеонів і усіх зіткнень Заходу й Сходу. Для Толстого приватне, рослинно органічне життя завжди реальніше й істотніше, ніж життя духовне, ніж культурна творчість, ніж «науки й мистецтва». Й разом з тим зі своєю «приватною» точкою зору Толстой не бачить особистості людської, будь-яка особистість тоне для нього в безособистісному. Толстой з такою легкістю радикально відкинув історію і все історичне, тому що він не вірить в її реальність і бачить в ній лиш випадкову й хаотичну купу сміття. Але історія відомстила йому. Він перестав бачити і особистість, вона втонула в органічній стихії. У Платона Каратаєва немає особистості, як немає її у Наташі. Особистість затулено такими «приватними» речами, як пелюшки і онучі. В історії ж, в над особистісній, світовій історії саме видно особистість, проявляє себе яскрава індивідуальність (Бердяєв М. „Судьбы России”).

Таким чином, погляди В. Даля виявились в історії більш продуктивними, ніж погляди Л. Толстого. Однак ці обидва ісполінські митці слова залишили яскравий й неповторний слід в історії розвитку людства.

3.6. Історія публічної полеміки В. Даля про виховання та грамотність російського народу

Причини багатоаспектних зв'язків Володимира Даля із громадською думкою Росії XIX століття багаторазово вивчалися. «Однак, – як справедливо сказав дослідник Ю. Федоровський, – у визначенні його місця й ролі в суспільно-політичних дискусіях того часу залишаються неясності. Зокрема, це стосується ставлення Даля до слов'янофільського табору» [196, с. 170]. У цих стосунках криються, на наш погляд, мотиви створення циклу статей і заміток про грамотність і виховання «Письма к издателю А. Кошелеву» (1856-1857 р.), а також статті «Про виховання», написаної в 1856 році. Даний цикл публіцистики Володимира Даля винесений нами для розгляду на останнє місце і через хронологію їхнього написання, і через незвичайно гостру полеміку в періодичній пресі навколо публікацій Даля на ці животрепетні теми не тільки для XIX століття [222, с. 50].

Традиційно негативна оцінка слов'янофільства радянською історіографією підживлює тенденцію відторгнення Даля від ідей панславізму, що далеко від реальності. Із цього приводу В. Порудомінський говорить: «Розмови про «слов'янофільство» самого Даля глухі й безпідставні» [125, с. 181]. Однак ні В. Порудомінський, ні інші дослідники творчості Даля не враховували того факту, що у вітчизняній науці, за свідченням О. Власенка, дотепер відсутня ясність щодо питання чіткого визначення теоретичних позицій слов'янофільства через різні методологічні підходи, як правило, далеких від самої природи цього явища. Сам він пропонує розглядати слов'янофільство як частину російської релігійної думки [197, с. 272]. Справедливість такого обґрунтування підтверджується й іншими матеріалами збірника «В.И. Даль и общество любителей русской словесности», виданого в

2002 р. у Санкт-Петербурзі [197]. Зважаючи на це, можна стверджувати, що формування слов'янофільської течії припадає на 1830-й рік (дискусія майбутніх «стовпів» слов'янофільства І. Киреєвського й О. Хом'якова), коли формувалися його програмні завдання: «Повернемо права справжньої релігії...дурний лібералізм замінимо повагою законів...доля Росії залежить від однієї Росії» [197, с. 273].

Висуванню цих гасел сприяв критичний погляд і «стовпів» слов'янофільства, і їхніх численних прихильників європейської культури, інспірований бурхливими революційними потрясіннями (1830 р., 1848 р.), на протигагу європейському раціоналізму, породженому Великою Французькою революцією 1789 року. Вони покладали надії на традиційні російські православний монархізм і общинність. Ідеологічним маніфестом слов'янофільства стала книга М. Данилевського «Россия и Европа» (1870), де була висунута теорія історії як системи замкнутих культурно-історичних циклів (аналогічні ідеї в А. Тойнбі, О. Шпенглера), із чого випливає висновок «...про можливість автаркного розвитку Росії й суміжних слов'янських народів як особливого культурно-історичного типу, на відміну від інших – багатоосновного (єврейство основане тільки на релігійному факторі, Греція – на культурному, Рим – на політичному)» [196, с. 171].

Про тяжіння Даля до поглядів І. Киреєвського свідчить не тільки спорідненість їхніх поглядів на питання грамотності й виховання російського народу, особливості православ'я, але навіть форма й мотиви їхніх публіцистичних матеріалів. Так, ще в 1827 році І. Киреєвський звернувся до видавця О. Кошелева з нашумівшим листом, у якому викладалися програмні моральні максими: «Ми повернемо права справжньої релігії, витончене узгодимо з моральністю, збудимо любов до правди, дурний лібералізм замінимо повагою законів і чистоту життя підніmemo над чистотою стилю»... Ось мої плани на майбутнє. Що може бути чарівнішим за них?» [197, с. 272].

Імовірно, що ще в 1827 р. Володимир Даль був ознайомлений зі змістом цього листа, тому що через 29 років, у 1856 р., він звертається до того ж

видавця «Русской беседы» О. Кошелева в аналогічній формі – з листом, реакція на який була подібна до того галасу, що здійнявся в російському суспільстві після листа І. Киреевського. У перших рядках свого листа Володимир Даль пояснює його другорядний мотив: ««Гостинец ваш захватил меня врасплох; я не ждал его, не готовился к нему, занят теперь другим, вовсе не расположен писать статейки, – а между тем не идёт отмалчиваться от радушного привета, тем более, коли сочувствуешь делу и от желания добра захотелось бы высказаться; мог бы я ещё назваться отставным и отжившим делателем, да пристыдил С. Аксаков. Посвятил ныне весь досуг свой обработке Великорусского словаря, до окончания коего, конечно, не доживу, я уже несколько лет уклонялся от печатной беседы; примите же посланьице это, не как статью или сочинение, а как простой отголосок нижегородца на клич москвичей» [198, с. 257].

Під гостинцем Володимир Даль мав на увазі лист О. Кошелева, у якому видавець запрошував «маститого» письменника до обговорення на сторінках «Русской беседы» актуальних на той час питань грамотності й виховання. Але не тільки це спонукало письменника узятися за перо публіциста. Головний мотив Даля: «... не идёт отмалчиваться от разумного привета, тем более, коли сочувствуешь (разрядка наша. – М. Є.) делу и от желания добра хотелось бы высказаться...» А тут ще «пристыдил С.Т. Аксаков».

Хто ця людина? Деякі дослідники творчості Володимира Даля, не звертаючи уваги на ініціали «С. Т.», мають на увазі одного із братів Аксакових – головних представників слов'янофільства. Однак Даль у своєму листі мав на увазі їхнього батька – Сергія Тимофійовича Аксакова (1791-1859 рр.) – російського письменника, поета, члена-кореспондента Петербурзької Академії наук (1856 р.), автора широко відомої книги «Детские годы Багрова-внука» (1858 р.). Саме він, як старший, мав моральне право «пристыдить» Даля за те, що він «мог ещё назваться отставным и отжившим делателем».

Таким чином, мотивування листа В. Даля до О. Кошелева чітко визначене в його першому абзаці. У ньому уточнив Даль і жанр свого послання: «...

примите же посланьице это, не как статью или сочинение, а как простой *отголосок* (виділений нами. – М. Є.) нижегородца на клич москвичей».

Такого жанру, як «отголосок», ні в минулому, ні сьогодні в журналістикознавстві не було й немає. Є жанр листа. Знавець публіцистичних жанрів професор В. Здоровега стверджував, що жанр листа виник з офіційного та приватного листування. Мова йде не про окремі побутові листи, а про листи, якими обмінювалися суспільно-політичні діячі, у яких піднімалися важливі громадські проблеми. «Звідси, – наполягав В. Здоровега, – особливість змісту листа: чітко виражена авторська оцінка дії або явища. Причому оцінка дається в гострій, емоційній формі звертання однієї людини (або групи людей) до іншої. Ця емоційність досягається не стільки за допомогою образних засобів, скільки виявляється зі змісту: читача хвилюють сповідальні у вигляді звертань інтонації, особлива актуальність піднятих проблем» [199, с. 255].

Всі ці ознаки жанру листа властиві посланню Даля Кошелеву. Однак Володимир Іванович наполягає, що він пише не лист, а *отголосок* (розрядка наша – М. Є.). Звідки ж узяв його Даль? Відповідь проста: зі свого словника. Дієслово «отголашивать» Даль тлумачить як «отголосить, подать отголосок, откликнуться голком...» [101, т. 2, с. 719]. Дивимось значення слова «голка» – «шум і лемент; хвилювання в народі, заколот, сварка». І відразу Даль уточнює: «Голк – м. вост. и сиб. звук, звон, шум, стук, зык, грохот, гул, особ. от выстрела, с раскатом; // отголосок, отклик, вторье, эхо». І далі читаємо приклади: «С голком пал (убить выстрелом наповал). Каков голк, таков и гул». Дотримуючись свого правила, Даль не забув навести яскраву приказку: «Огласила волка, мирская голка» [101, т. 1, с. 366-367].

Таким чином, ми приходимо до розуміння, що Даль глибоко усвідомлював значення свого відкритого послання до О. Кошелева, заздалегідь передбачав, що «простой отголосок нижегородца» може викликати хвилювання в суспільстві.

Інший його абзац Даль починає словами, які сповнені зневажливої незаслуженої критики своєї художньої творчості: «Писатель, который вам

пишет это моею рукою, не высоко ценит все мелочи свои в художественном отношении; он думает, что они в своё время были замечены едва ли не по одежде и направлению своему, направлению, может быть, довольно близкому к тому, коему посвящается «Русская беседа» [198, с. 257].

Однак важливий інший аспект цього речення: Даль усвідомлено відносить «все мелочи свои в художественном отношении» напряму «может быть, довольно близкому к тому, коему посвящается «Русская беседа». А до якого напряму належала «Русская беседа»? Звичайно ж, слов'янофільського. «Славянофилы, – читаємо в «Радянському енциклопедичному словнику», – представители одного из направлений рус. обществ. мысли сер. 19 в.; выступали за принципиально отличный от зап.-европ. путь развития России на основе её *мнимой* (виділ. нами. – М. Є.) самобытности (патриархальность, консерватизм, православие); противостояли западникам. Идеализировали обществ. строй Др. Руси, крест. общину, развивали религ.-идеалист. философию. Сыграли важную роль в развитии славяноведения, изучения народ. быта. Гл. предст.: И. и К. Аксаковы, И. и П. Киреевские, А. Кошелев, Ю.Самарин, А. Хомяков, В. Черкасский и др. Изд.: «Русская беседа», «Сельское благоустройство» и др. В процессе подготовки крест. реформы 1861 мн. сблизилась с западниками, вошли в единый лагерь либерализма» [175].

Із цієї довідки, тенденційність якої зумовлена часом її підготовки, можна об'єктивно сказати, що Володимир Даль зараховував себе до слов'янофільського напряму тому, що його представники «відіграли важливу роль у розвитку слов'янознавства, вивчення народного побуту», чому в основному присвятив і він значну частину свого життя й творчості. Відомі численні факти подальшої реальної допомоги слов'янофілів і, зокрема, видавця «Русской беседы» О. Кошелева у виданні Володимиром Далем перших томів головної праці свого життя – «Толкового словаря» [125; 126]. Сам Даль згадував: «Тогда поднялся ещё один голос А. Кошелева с другим вопросом: чего станет издание готовой половины Словаря? И по ответу, что без 3000 руб.

нельзя приступить к изданию, даже рассчитывая на некоторую помощь от выручки, деньги эти были, так сказать, положены на стол» [117, т. 1, с. LX].

Об'єктивно також вказується в енциклопедичній довідці і на факт протистояння слов'янофілів західникам, про що недвозначно пише й Володимир Даль у «отголоске»: «В противоборстве западному приливу и волнению, кажется, не может быть иного смысла, как требование, во-первых, принимать образованность и просвещение в добром направлении его, а не в дурном – (можно быть умным и учёным негодяем), – и, во-вторых, принимать его не бессознательно, а применяя и приурочивая к своей почве, следовательно, отвергая или изменяя всё то, что нам негоже, что не может быть приурочено. Если мнение это в скороговорке выскажется как-нибудь порезче, то может подать повод потешнику напустить на себя дурь, придраться к одному слову, прикинуться немогузницей и уверить, что всё это бессмыслица» [198, с. 257-258].

Публіцист Володимир Даль чітко ретельно добирає слова й вирази, щоб стисло, але ясно й зрозуміло охарактеризувати в протиборстві «западный прилив и волнение», що спостерігалось тоді в «стане западников». У тому ж енциклопедичному словнику читаємо: «Западники, – направление рус. обществ. мысли сер. 19 в.; выступали за развитие России по зап.-европ. пути, противостояли славянофилам. Критиковали теорию офиц. народности, крепостничество и самодержавие, выдвигали проекты освобождения крестьян с землёй. Гл. представители: П. Анненков, В. Боткин, Т. Грановский, К. Кавелин, М. Катков, И. Тургенев, П. Чаадаев, Б. Чичерин и др. Печатные органы: «Отечественные записки», «Современник», «Русский вестник» и др. В конце 40-х гг. разошлись с рев. демократами – В. Белинским, А. Герценом, И. Огарёвым, в кон. 50-х гг. полностью размежевались с ними. После крест. реформы 1861 вместе со славянофилами в лагере либерализма» [175, с. 450].

Звідси можна зробити висновок, що на момент створення Далем «отголоска» такі відомі тоді видання, як «Отечественные записки», «Современник», «Русский вестник» вели ідейну боротьбу з «Русской беседой»,

для якої й призначався цей «отголосок» на підтримку тим, хто згодом зробить Далу й моральну, й матеріальну підтримку в складанні й виданні «Толкового словаря...» Однак разом із цим неголовним, на наш погляд, спонукальним мотивом для відправлення «отголоска» в «Русскую беседу» було прагнення Даля відійти від справ нижегородської «Удельной конторы», а потім – «Департаменту уделов» і знову влитися в напружене столичне життя. Принаймні на це наштовхують слова П. Мельникова: «У Нижньому в той час займав місце губернатора колишній декабрист, засновник «Союзу Благоденства» О. Муравйов, людина цілком гідна, але, на жаль, перебував під впливом його численних родичів, що його оточували. Спочатку він жив з Далем, що називається, душа в душу. Обоє високоморальні, обоє високоосвічені люди, пов'язані були вірою в учення Сведенборга. Але згодом між цими друзями, внаслідок наклепів і жіночих пліток, пробігла чорна кішка. Відбулося зіткнення. Даль забув, що не будь-який міністр є Перовський, написав до його спадкоємця такий же відвертий лист, які звик писати до графа Льва Олексійовича. Спадкоємцем графа Перовського був рідний брат нижегородського губернатора. Володимир Іванович одержав від нього зауваження (уперше, після будівництва моста через Віслу) і подав у відставку» [117, т. 1, с. LVIII].

Зрозуміло, що конфлікт між Далем і Муравйовим відбувся не одразу. Однак Володимир Іванович уже при написанні «Письма к издателю А.Кошелеву» передчував його неминучість, що й вплинуло, разом з іншими причинами, на рішення Даля звернутися до публіцистики. Чіткість його поглядів позначена відразу в другому абзаці «отголоска» двома фразами: «В противоборстве западному приливу и волнению...», «...и во-вторых, принимают его (требование к образованности и просвещению. – Прим. наша. – М. С.) не бессознательно, а применяя и приурочивая к своей почве...». Тобто Даль протиставлює із «західниками» і зближається з «грунтівниками» – представниками течії російської громадської думки, спорідненого слов'янофілам (Ф. Достоєвський, А. Григор'єв, М. Страхов). У журналах

«Время», «Эпоха» вони проповідували зближення створеного суспільства з народом («почвой») на релігійно-етичній основі [175, с. 1048]. І хоча «почвенники» оформилися остаточно як нова течія лише в 60-х рр. ХІХ сторіччя, їхні ідеї добре були відомі ще в середині 50-х років, коли й писався Далем «отголосок».

Таким чином, можна стверджувати, що «нижегородец» Даль був добре обізнаний з перипетіями суспільно-політичних суперечок у середовищі російської інтелігенції, і він з «открытым забралом власним міркуванням про грамотність і освіту, що сформувалася в нього на той час не під впливом «голых теорий», а на основі багаторічного безпосереднього спілкування з нижніми станами російського народу.

Інакше кажучи, В. Даль нагромадив стільки фактів з реальної дійсності, що їх достатньо було, щоб уголос висловити на їх основі свої заповітні думки, які при зіставленні з ідеями різних суспільно-політичних течій більшою або меншою мірою відрізнялися від них. Ця відмітність і не дозволяє дослідникам безоглядно зараховувати Дала до того чи іншого протиборчого табору російських мислителів. Зате вона дозволяє судити про публіцистичні прийоми, використовувані Далем у публічних суперечках. Перший з них – прагнення «докопаться» до суті проблеми, пояснити значення вживаних слів і термінів у публічних суперечках, що особливо характерне й для третього абзацу «отголоска»: «Речь о просвещении, – пише Даль. – Спор о пользе или вреде его, хотя некогда Академии и вызывали на решение такого странного вопроса и сулили за это награды, спор этот может вертеться на одном только недоразумении, на различном понятии о значении слова *просвещение*. Оно может служить средством к добру и ко злу; в последнем случае оно, без всякого сомнения, вредно; могут быть также отрасли просвещения, кои, при известных обстоятельствах, склонностях и влиянии, делаются опасными; могут быть другие, кои должно распространять, а тем более применять к делу, не в том виде, как они нам передаются; вообще же против просвещения и образования мог бы восставать тот только, кто полагал бы сущность жизни нашей не в духе,

а во плоти; другими словами, кто желает оскотиниться. Полагаю, что объяснение это ясно и не подаёт повода к кривотолкам; надеюсь, что не станут выворачивать слов моих наизнанку; это была бы забава пошлая, которая послужила бы только новым убеждением в пользу сказанного, т.е. что всё может быть употреблено во зло. Я не говорю о науках точных, о каких-нибудь истинах счисления, о дознанном событии, тут не прибавишь и не убавишь; но выводы, заключения и приложения этих истин, – действия, бесспорно также относящиеся к просвещению, могут быть весьма не одинаковы, смотря по взглядам на предмет, по направлению и убеждениям. Что русскому здорово, то немцу смерть, и наоборот» [198, с. 258].

Володимир Даль не був би самим собою, якби не закінчив міркування влучною приказкою, що образно виражає суть міркування і в публіцистичному тексті має подвійне навантаження. По-перше, вона містить у собі висновок зі сказаного, по-друге, соціально загострює текст, робить доступним зміст найширшому колу читачів.

Важливу роль у «відгомоні» відіграють і приклади, пояснення головної думки, образні порівняння: «Нож и топор – вещи необходимые; а между тем сколько было зла от ножа и топора? Пример этот крут; чтобы показать степени в этом деле, примените тоже рассуждение к пороху, к пару, к самой грамоте, и вы конечно согласитесь, что для доброго, полезного приложения изобретений этих к делу нужно быть приготовленным, приспособленным; нужно пройти через низшие степени к высшим, нужно понять опасность обращения с таким товаром и не только умом и сердцем желать добра, но и не заблуждаться насчёт последствий; а заблуждение это именно тогда вероятно, когда мы слепо и бессознательно подражаем» [198, с. 258].

Послідовно й доказово розвиваючи свою думку, Даль говорить просто: «Постараюсь объяснить это примерами. Некоторые из образователей наших дней ввели в обычай кричать и вопить о *грамотности* народа и требуют наперёд всего, во что бы ни стало, одного этого; указывая на грамотность других просвещённых народов, они без умолку приговаривают: просвещение,

просвещение! Но разве *просвещение* и *грамотность* одно и то же? Это новое недоразумение. Грамота только *средство*, которое можно употребить на пользу просвещения, и на противное тому – на затмение. Можно просветить человека в значительной степени без грамоты, и может он с грамотой оставаться непросвещённым и необразованным, да сверх того ещё и негодяем, что также с истинным просвещением не согласно. Лучшим несчастным примером у нас могут служить некоторые толки закоснелых раскольников: все грамотны, от мала до велика, а конечно трудно найти более грубую и невежественную толпу» [198, с. 259].

Щоб не бути голослівним, Даль розповідає: «Я знаю деревню, населённую сплошь слесарями; дело, кажется, не худое; а между тем от слесарей этих никакой замок не уцелеет; есть спрыг-трава, есть отмычки на все руки, и слесарей моих боятся на всю округу, как огня.

Грамота, сама по себе, ничему не вразумит крестьянина; она скорее собьет его с толку, а не просветит. Перо легче сохи; вкусивший без толку грамоты норовит в указчики, а не в рабочие, норовит в ходоки, коштаны, мироеды, а не в пахари; он склоняется не к труду, а к тунеядству» [198, с. 259].

Думка Даля, що «грамота, сама по себе, ничему не вразумит крестьянина...» без його подальших роз'яснень у «Заметке о грамотности» була зустрінута багатьма представниками різних політичних течій з несхваленням і грубими нападками [223, с. 50]. Рік по тому після опублікування «отголоска» в «Русской беседе» М. Добролюбов у «Современном обзоре» так подав диспут, викликаний Далем: «Останнім часом дуже багато сперечаються в нас про предмет, про який, здавалося б, і нема чого було сперечатися, – про грамотність. Пан Карнович заговорив про це із приводу слів п. Даля, які були зовсім непоміченими в «Русской беседе» ще 1856 року. Виявилось, що питання підняте було не дарма: п Даль виявив у собі завзятого ворога селянської грамотності й погрожує поіменними списками довести шкоду її. Проти нього багато хто повстав; у «С. -Петербургских ведомостях», де була уміщена його остання замітка, з'явилися через кілька днів листи проти нього панів Соловйова,

Тернера, А.Т.; п. Карнович також представив свої заперечення – в «Современнике» у той же час надрукована була стаття п. Нікітенка проти думки п. Даля; навіть «Молва», настільки підлеслива до всього, що друкувалося в «Русской беседе», підняла голос на захист грамотності» [67, т. 2, с. 204].

До слів Добролюбова варто додати, що особливо причепливим до виступу В. Даля був Є.П. Карнович, що зовсім спотворив вихідні далівські посилання й обвинуватив потім Даля, «едва ли не в обскурантизме в №10 «Современника» за 1857 год» [138, с. 180]. Карнович приписував Далю проповідь якогось «родового права» на грамотність, ледве чи не вихваляння вищих станів (хоча в Даля все навпаки!) і дійшов негативного висновку, що згодом використали майже всі опоненти В. Даля. Суть цього висновку міститься в таких фразах: «Потрібно дуже не поважати моральні сили російського народу й потрібно дуже не довіряти йому, щоб боятися його, якщо він стане грамотним, і вважати грамоту якимось забороненим плодом, що він не може з'їсти у сирому вигляді, але який повинні для нього приготувати вибрані мудреці» [200, с. 133]. Таким чином, Карнович проігнорував головний досвід Даля, що спонукав його висловити заповітні думки про необхідність відповідності нових віянь фольклорної традиції й національної самобутності.

Показово, що й адресат В. Даля, видавець «Русской беседы» О. Кошелєв, не в усьому підтримав свого кореспондента. Сама «Беседа», – продовжував М. Добролюбов, – не взяла під свій захист свого кореспондента (думки п. Даля висловлені були в листі до п. Кошелєва) і в останній, що недавно вийшла, книжці висловила рішуче переконання в користі грамотності для народу. «За нашим переконанням, – говорить видавець у примітці до статті п. Аксельрода «Об основном народном образовании», – грамотність є таке благо, що навіть недостатнє, нерозумне засвоєння її насправді ж для людей не тільки корисне, але навіть істинно добродійне». В іншій примітці до тієї ж статті видавець «Беседы» наводить навіть факти, які спростовують погляд п. Аксельрода, що трохи наближається до думки п. Даля. Він говорить, що в його маєтку грамотні селяни живуть набагато краще за неписьменних, набагато охайніше, менше

п'ють і бешкетують та ін. Наприкінці своєї замітки видавець «Беседы» висловлює таку думку: «И без того много людей из своекорыстных видов хлопчут о мраке: с радостью ухватятся они за наши нападки на ложное просвещение, если мы положительно не скажем, что и механическая, недостаточная грамотность есть всё-таки шаг вперед» [67, с. 204-205].

Однак якщо уважно проаналізувати зміст «отголоска» і мотиви висловлень у ньому В. Даля, ми прийдемо до розуміння, що він не тільки не виявив у собі «завзятого ворога селянської грамотності», але навпаки, випереджаючи свій час, він наче передбачав моменти в історії майбутньої Росії, коли суцільна грамотність без опертя на моральні джерела людської природи, без його послідовного розвитку, може завести в глухий кут не тільки окремо взяту людину, але в цілому грамотне суспільство. «Визначилися обставини, за яких поширення грамотності в низах могло стати засобом – а як ми знаємо, так і трапилося! – для використання роз'єднаних людських мас у далеких для них політичних цілях. І Даль виступав проти негайного поширення грамотності серед простолюду та, явно натякаючи на скасування кріпосного права, закликав раніше за грамоту «подбати про що-небудь інше» [201, с. 48].

Це «інше» ясно позначене Далем у «отголоске»: «А что читать грамотеям? Вы мне трёх путных книг для этого не назовёте. А что писать нашим писакам? Разве ябеднические просьбы и подложные виды? Св. Писание, даже по цене, как оно продаётся и притом почти только в столицах, весьма редко может дойти до рук простолюдина, и то уже по цене удвоенной. При том одним этим он не удовольствуется, а захочет знать, что говорится в других книгах. Упомяну мимоходом, что были когда-то так называемые лубочные издания, малополезные, но и безвредные; и их теперь нет, но и на место их нет ничего.

Если бы вы убедились на деле, что вместе с грамотой, по какой-либо неразрывной связи, к какому бы то ни было народу прививается и нравственная порча, влекущая к употреблению нового знания своего во зло, – я говорю только *если бы* – то вероятно бы согласились, что *грамота не есть*

просвещение и что наперёд грамоты надо бы позаботиться о чём-либо ином. Сутяжничество и все бесчестные увёртки, прикрываемые видом законности, появляются тотчас там, где грамота вытесняет совесть и занимает её место, где совесть заменяется грамотой. Если бы ближайшее по соприкосновенности к мужику сословие промышляло злоупотреблением грамотности и закона, то такой обычай легко мог бы сделаться повальным. Удалите же наперёд безнаказанный пример этот, покажите будущему ученику своему благое приложение грамоты – не на словах, а на деле, окружите его такими примерами – и с Богом, учите его» [198, с. 259-260].

Інтонанційно цей уривок з «отголоска» бере свій початок від «Путешествия из Петербурга в Москву» Радищева. «А что читать нашим грамотеям?...». Риторичність питальної форми листа змінюється конкретним прикладом, що пояснює, посування Св. Писання зі столиць до рук простолюдина. І на завершення вказується засіб для впровадження грамотності. Але опоненти не тільки не почують Даля, й свідомо не приймуть його чіткої позиції: «Прошу, – звертається до них Даль, передбачаючи бурхливу полеміку, – не принимать слов моих в таком смысле, будто я гоню грамоту; нет, я хочу только убедить вас, что грамота не есть просвещение, а относится к одному внешнему образованию, и потому не может быть сущностью забот наших для образования простолюдина. Придавать лоск прежде отделки вещи нельзя, разве для того только, чтобы обмануть наружным видом её. Слово грамотей уже нередко слышится в бранном смысле, как равносильное плуту, даже мошеннику, и в этом случае именно подразумевается, что грамотность у этого человека заняла место совести» [198, с. 260].

Далі в «отголоске» подається опис випадків, що зустрічаються у розповідях В. Даля про життя простолюдинів. У них розкриваються моральні якості людей добропорядних і зі злим наміром. Останніх, на погляд Даля, варто закликати до совісті, до законів Божих. Але «не забудьте, – знову звертається до майбутніх опонентів Даль, – что при необходимости прибегать в спорах этих не к решению здравого ума и правды, а к помощи законников, также

неминуемо являются добрые советы их, наставления и подстрекательства к тяжбам бессовестным, промышленным. *Так, изводя народный исконный обычай, вы должны остеречься, чтобы не заменить его, по неуместной переимчивости своей, одним только призраком порядка; чтобы не поставить на место совести, стыда и страха прежнего порядка, какие-нибудь нескончаемые обряды и бумажное производство, ничего не обеспечивающего, а потому и ведущее к растлению нравственности и к разрушению всякой торговой доверенности.* Вы конечно позаботитесь, не увлекаясь отвлечённостью науки, умозрением и слепым подражанием, дать, вместо старого, что-либо не только новое, но и лучшее; вы сообразите силы и средства свои, степень нравственной надёжности людей, коим новый порядок вверяется, вековые обычаи, свойства, наклонности народа и сбыточные последствия нововведения; словом, вы станете вытеснять старое, не потому что оно старое, а потому что оно дурно, и что есть средства установить лучшее на прочном основании».

Доказовість фактів і явищ із реального життя досягається Далем шляхом логічного їхнього розташування в канві всього «отголоска»: «Мы начали с грамоты», – уточнює він і далі акцентує увагу читачів на добре відомій йому проблемі – нікчемному підручнику граматики: «... захватим по пути ещё пример, кажется, довольно резкий и убедительный. Как вам нравится наша грамматика, и в особенности наше учение о глаголах, пригнанное на западную колодку? Откуда взялись наши виды и залоги, и вообще всё ненужное и несвойственное русскому языку, между тем как всё существенное не разгадано и упущено, будто его не бывало? Прочтите, что писали о глаголах наших Грот, Аксаков, Буслаев и другие; сличите это с нашими школьными грамматиками, и вы призадумаетесь; а если взглянете в Академический словарь, то раздумье ваше ещё увеличится. Там вы найдёте следующие действительные глаголы: аплодировать, кому; благовестить, в колокола, благоприятствовать, кому, в чём, боронить (претить); бросать (камнем в кого); намекать, кому, о чём; намучнить (напылить мукою); напоминать, кому, о чём; напылить; настаивать, на чём

(настоятельно требовать); наседать (пыль насела на стены – пример из словаря же); натреснуть (стакан натреснул – пример из словаря); находить (к нему много нашло гостей – тоже); наюлить (объяснено: поюлить много); не дослышать (быть тугоухим); наровить и пр.; зато вы найдёте там же вот какие возвратные глаголы: божиться, беситься, вдаваться (с примером: дом вдался в сад), навеселиться, навратиться, нагнаиваться, намучиться, наплескаться, наслушиваться, начитаться, нашалиться и пр.» [198, с. 262-263].

З деяких цих прикладів видно, що Даль подивився тільки на дві букви словника й що міг би набрати таких прикладів сотні й довести, із самих пояснень у словнику, що це «не обмолвки, а что так наша печь печёт», як висловився він, і робить висновок, що «у нас грамматики нет» [198, с. 263]. І вказує причину цього, виходячи з вистражданого ним самим розуміння, що *«виною всей путаницы этой, которую ещё долго будем разбирать по ниточке, западный научный взгляд на язык наш. Он причиною остановки в письменной обработке нашего языка. Дурное направление это может получить развязку двоякую: или найдутся после нас люди более самостоятельные, которые отыщут ключ потаённого замка, разгадают русскую грамматику и построят её вновь, откинув нынешнюю вовсе; или язык наш постепенно утратит самостоятельность свою и с неудержимым наплывом чужих выражений, оборотов и самых мыслей, подчинится законам языков западных. И выйдет польский, только ещё пожизже»* [198, с. 264].

У будь-якого неупередженого читача при цих словах виникає думка про надзвичайно широкі пізнання автора «отголоска»у питаннях мовознавства. Простота їхнього викладу й висновків, що впливають із них, вражає уяву. Підкуповує й відвертість їхнього автора: «Бросим грамматику и перейдём к иному примеру. Она мне и так уже надоела пуце редьки и довела до того, что я решился при обработке словаря своего, вовсе не показывать небывалых залогов, а объяснять, где нужно, употребление глагола примерами» [198, с. 264].

Після цього напрям думки Даля різко змінюється. Його турбують долі «отходников», фабричних робітників, навчання їх грамотності, і він робить висновок: «...прикладную науку хотят перенести к нам из-за моря, со всеми теми данными, на коих она там основалась. Дух подражания, кидающегося на всё готовое, затмевает рассудок. Рассмотрим дело поближе; но наперёд всего ещё раз прошу не изворачивать слов моих, не говорить, будто я *противлюсь нововведениям и улучшениям; я противлюсь таким только улучшениям, к коим можно применить ответ одного солдата, портного, на требование какой-то несбыточной поправки одёжи: можно поправить, ваше благородие, да будет хуже*» [198, с. 267].

Повертаючись до початку «отголоска», Даль, звертаючись до майбутніх опонентів та інших читачів, пише: «... прошу радушной готовности понять слова мои прямо и правдиво» [198, с. 270]. Наостанок, передбачаючи резонанс на свої погляди, поділяє російських «спорщиків» на три категорії: «Кто говорит, что у нас нет ничего путного и что всё надо перекопчевать по заморскому, тот не знает своего отечества, говорит на обум и вредит этим много» [198, с. 270].

На нашу думку, такі відверті висловлювання були в той час властиві небагатьом. Очевидно, що виступи «шаленого» Віссаріона Белінського залишили слід і в публіцистиці Даля. Заклик до доброго, вічного, властивий критикові Белінському, був у свій час почутий Далем. «Отголосок» свій він також закінчує проникливим закликом: «*Станем изучать всё доброе, что где найдём, но не станем увлекаться этим ученьем до слепоты, которая отчуждает нас от родины. Будем также помнить, точно не изучив по крайней мере с такою же подробностью себя самого и своих, со всею обстановкою, нельзя приступать ни к каким преобразованиям, ни улучшениям, или это выйдут такие поправки, о коих говорил солдат портной: можно поправить, да будет хуже*» [198, с. 270].

Мудрий Даль, зазнавши сповна на своєму віку підступи в «коридорах власти», не утримався від благословення уряду, але зробив це настільки

блискуче, тонко, що наступні його фрази розкривають повністю причини цього реверансу й виправдують цілком такий його прийом. Судіть самі: «Подари, Господи, долголетие и благоденствие Правительству, которое разрешает говорить правду и стоять за нее. *Одна только гласность может исцелить нас от мерзких недостатков неправды, обмана и взяточничества и от обычая закрывать обиженному рот и доносить, что всё хорошо. В этом смысле, у нас должна возродиться и русская громада, мир; он обязан тавровать немилостью и срамом подлецов, снимать с них шапки и изгонять с базара, чтоб им нигде нельзя было появиться*» [198, с. 270].

Таким чином, «отголосок» Даля і його «Заметка о грамотности» – не спонтанні відгуки «нижегородца» на запрошення столичного «колеги» підтримати дискусію в «Русской беседе», а ретельно продумані, чітко структуровані, уміло насичені життєвими прикладами публічні твори, у яких блискуче використані прийоми публіцистичного полемічного листа. Кожне слово, кожна художня деталь підпорядковані в них рельєфному відображенню таємних думок художника й знавця російського слова, шляхів поліпшення не тільки грамотності, але всього життя народу Росії, що також дозволяє віднести погляди Даля як автора цих творів до думок кращих публіцистів ХІХ століття.

У «Санкт-Петербургских ведомостях» від 10 листопада 1857 р. в «Заметке о грамотности» він ще раз, як стійкий публіцист і переконаний у своїх поглядах мислитель, захистив свою позицію: «Несмотря на оговорку мою, что я *не восстаю собственно против грамотности, а только против злоупотреблений ею, тесно связанных с нынешним бытом народа и с обстановкой его, меня всё-таки упрекают в том, чего я не говорил*» [65, с. 1269]. Він передбачає небезпеку й передчасність не до кінця продуманих нововведень, а тому не приймає кампанійщини у справі поширення грамотності. В. Даль за те, щоб стабілізувати соціально-економічну ситуацію, а це пов'язане з вирішенням болючого питання – скасування кріпосного права: «...у нас, – із занепокоєнням пише Даль, – есть заботы и обязанности, относительно народа, гораздо важнейшие и полезнейшие, чем указка и перо». І

немов передбачаючи прийдешнє «хождєня в народ» (1873-1874 pp.), наполягає: *«Повторяю: не запрещайте никому учиться грамоте; помогайте даже в этом кому хотите, но не смешивайте грамоты с образованием, средства с целью; не проповедуйте грамоты, как спасения; не приносите никаких жертв для всеобщего водворения её: рано!»* [65, с. 1269].

Для нас важливий і інший аспект цих слів і в цілому «Заметки о грамотности»: викликати обговорєння його думок, читацьких «за» і «проти». Інакше він просто б утримався від її публікації, не попросив би в читачів, лукаво підлєстивши їм, «суда правдивого, не опрометчивого», не заявив би свого верховєнства над 37000 сєлян у дев'яти повітах. Але обговорєння не вийшло.

Роз'яснєння Даля викликали лавину не тільки читацьких заперечєнь, але і явних нападок. Викликана В. Далєм полєміка одержала широкий суспільний резонанс. Такого в прєсї, на наш погляд, у 50-і роки XIX в. ще не було. Профєсор Ю. Фєсенко, придїливши цїй полєміцї багато мїсця у своїй головній працї «Проза В. Даля. Творческая эволюция», пояснив причини нападок на Даля й однобокїсть суджєнь його «критиків»: «23 грудня 1857 р., – повїдомляє він, – Нікітенко відзначав у щодєннику: «Моє заперечєння прийняте в публіцї дуже добре. Чую багато висловлєнь задоволення й подяк». Цей запис з'ясовує мотиви участї в полєміцї в опонєнтів Даля. Трохи кон'юнктурно написанї рядки неминуче приносили їхньому авторовї славу прогрєсїста й привєртали загальну увагу до його особистостї. Той же Нікітенко 26 лютого 1858 р. записує, що його суперєчка з Далєм сподобалася тодїшньому мїністровї внутрїшніх справ П. Валуєву (1861-1868 pp.) [138, с. 181].

Однак, незважаючи на необґрунтованї нападки, Даль як публіцист блискучє впорався з поставлєним ним самим перед собою завданням – привєрнути увагу громадськостї до народних потреб напередодні скасування крїпосництва. «Сам же зятянувшийся спор явился пророческим прологом к последующим событиям русской истории» [136, с. 184]. У цьому полягає, на наш погляд, неминуча цїннїсть публіцистичного дарунка Даля для нових

поколінь публіцистів Росії й України. Із цієї точки зору важливий досвід публіциста Даля, виявлений ним і при викладенні в травні 1856 року своїх «Мыслей по поводу статьи «О воспитании» в «Морском сборнике», 1856 г. Январь». Окремі фрагменти із цієї великої публіцистичної праці ми вже наводили в першому розділі нашого дослідження, тому розглянемо лише основні мотиви його створення.

По-перше, стаття Даля стала своєрідним відгуком на педагогічну дискусію, відкриту «Морским сборником» у січні 1856 р., про що Володимир Іванович заявив у перших її рядках: «Статья о воспитании, в январской книге «Морского сборника», пробудила во мне, – говорит Даль, – несколько заветных дум, которые мне давно хотелось высказать» [60, с. 179]. «Заветные думы» спонукали Даля узятися за перо. І відразу він виявляє властиву йому в усіх своїх працях скромність: «Нового в них нет ничего – мужик говорит: лапти бывают новые, а прочее всё старо – не менее того хорошо иногда и зад(а) пройти, и это не бесполезно, особенно если всякому дозволено делать это по-своему, для обмена понятий, мыслей и убеждений». У цих словах виявляється погляд Даля на роль дискусій у суспільстві.

Однак усе це лише першопричина, що спонукала Даля написати статтю. На нашу думку, справжній мотив її міститься в подальших міркуваннях автора: «Не столько в сочинениях о воспитании, сколько на деле, весьма нередко упускается из виду безделица, которая однако же например важнее и полновеснее всего остального: Воспитатель (Даль это слово пишет с прописной буквы. – Зауваж. наше. – М. Є.) сам должен быть тем, чем он хочет сделать воспитанника, или по крайней мере должен искренне и умильно желать быть таким и всеми силами к тому стремиться» [60, с. 179-180].

Неважко здогадатися, що Даль отут мав на увазі щось більше, ніж взаємини вихователя й вихованця в окремо взятому навчальному закладі, і надавав своїм словам широкого значення: «Последите же за нравственною жизнью воспитателей, познайте с какою искренностию и с каким убеждением они следуют не на словах, а на деле – своему учению, и у вас будет мерило для

надежд ваших на все их успехи» [60, с. 180]. У наведених словах Даль натякає не на одне лише виховання. Він закликає більш уважно глянути на моральне життя тих, хто виступає в ролі вихователів, хто привласнює собі право називатися «реформаторами російського життя», хто жадає від простих громадян неухильного виконання своїх благих побажань, а на ділі не тільки не дотримується свого вчення, а робить зовсім по-іншому. Відрив справ від переконань – типова ситуація в Росії не тільки в часи Даля. Якщо в статті замінити слово «ребёнок» на узагальнене збірне словосполучення «пробуждающийся русский народ», тоді наступна фраза повно і ясно передасть її лейтмотив: «Кто полагает, что можно воспитывать *ребёнка* обманом, что достаточно, поучая его словами, остерегаться при нём неосторожных выражений и поступков, словом, кто дело воспитания считает задачей ловкого надувательства, тот жестоко ошибается и берёт на себя страшный ответ» [60, с. 182].

Як умілий полеміст Даль відразу пояснює свій погляд і робить різкий, якщо не сказати, категоричний висновок: «Не спорю, что даже и при таком воспитании часть воспитанников выйдут со временем порядочными людьми; но это будет уже не вследствие воспитания, а вопреки ему» [60, с. 182].

Категоричність висновків у статті вміло чергується з питальною формою звертання не стільки до читачів, скільки до «реформаторів» різних суспільно-політичних течій: «Что вы хотите сделать из ребёнка? Правдивого, честного, дельного человека, который думал бы не столько об удобстве и выгодах личности своей, сколько о пользе общей, не так ли? – Будьте же сами («реформатори», – зауваж. наше. – М. Є.) такими; другого наставления вам не нужно» [60, с. 183]. І далі автор статті наполегливо й відкрито висловлює свої переконання, своє розуміння моральності, що робить текст її динамічним і дохідливим «... что вы наконец и в воспитатели попали потому только, что без хлеба и без места жить нельзя; словом, если вы в тайнике совести своей должны сознаться, что вы желаете сделать из воспитанника своего совсем не то, что вышло из вас, тогда, добрый человек, вы в воспитатели не годитесь,

каких бы наставлений вы не придерживались, чего бы не читались. Не берите этого греха на душу; несите с собой, что запасли, и отвечайте за себя» [60, с. 184].

Далі йде моральне кредо автора статті: «Есть вечные, святые истины, которые опошлены грязными, неумытыми устами; боишься поругания святыми и обходишь их; но они остаются вечными и святыми.

Верите ли вы, по убеждению, по совести, а не катехизису только, что жизнь во плоти есть временный искус, такая же школа воспитания, какую должен пройти ребёнок под вашим гнётом, и что за тем человек переходит в жизнь невещественную, духовную, не отрешась от личности своей?

Верите ли вы тому, что эта духовная жизнь уготовится жизнью во плоти, что сущность человека составляет не учёность и познания его, не умственная, а нравственная половина его, воля, желания, наклонности, а не память?

Верите ли тому, что благо, то есть истину и добро, должно любить ради блага, не из видов корысти, – а худо, то есть ложь и зло, ненавидеть ради худа, чтобы не усвоить его себе и не отправиться на тот свет с таким неудобным напутствием и подорожником?» [60, с. 185-186]. Три питання – три «сваи», як виражається Даль, повинні бути «вколочены» в основу народного виховання, інакше: «Если в вас нет глубокого и полного убеждения во всём этом, то не беритесь за воспитание детей, а удаляйтесь от них, на сколько можете. Никакой личины не станет долее, чем на одну скоморошью ночь, а век неразгаданным в ней не проходишь. Бессознательное чутьё ребёнка тонко и остро; вы сами последними, а потому и поздно узнаете, что ребёнок вас разгадал прежде, чем вы его разгадали. Посудите же, кому впрок пошло всё ваше старание!

Если вы, например, воспитатель, по врождённим или наследственным свойствам своим, на деле, стоял на трёх сваях – авось, небось да как-нибудь – а на словах неумолчно проповедовал: добросовестность, порядок и основательность – то что бы из этого вышло? Верьте мне, – предостерегает Даль, – и воспитанники его станут в свою очередь поучать хорошо, и делать худо» [60, с. 187].

Мабуть, не випадково стаття Даля викликала позитивний відгук навіть у Чернишевського, який майже повністю передрукував її через два місяці в №7 журналу «Современник», хоча не всім до душі були судження Даля: «Воспитатель должен видеть в мальчике живое существо, созданное по образу и подобию Творца, с разумом и со свободной волею. Задача состоит не в том, чтобы изнасиловать и пригнести все порывы своеволия, предоставляя им скрытно мужать под обманчивою наружностью и вспыхнуть со временем на просторе и свободе; нет, задача эта вот такая: примером на деле и убеждениями текущими прямо из души, заставит мальчика понять высокое призвание своё, как человека, как подданного, как гражданина; заставит страстно полюбить – как любит сам воспитатель, не более того – Бога и человека, а стало быть и жить в любви этой, не столько для себя, сколько для других» [60, с. 190].

Стаття про виховання, лист і замітки про грамотність і сьогодні є зразковими в плані виникнення надзвичайно широкої полеміки з даних проблем. Багатьох і в минулому і сьогодні не залишають байдужими проникливі слова мудрого Даля: «Облыжность, ханжество, бесчестность, самотничество, в каких бы мелких и скрытных видах и размерах оно ни проявлялось, прилипчивее чумы и поражает вокруг себя всё, что не бежит без оглядки. Но может быть всего этого нет и не бывало и быть не может, всё это выдумка и клевета? Вот такое-то отрицательное направление нас и губит; донесения о благополучии ослепительны, как вешний снег» [60, с. 192].

У висновку статті Даль знову вертається до початкової думки: «Воспитатель, в отношении нравственном, сам должен быть тем, чем он хочет сделать воспитанника; по крайней мере должен искренно и умильно желать быть таким и всеми силами к тому стремиться» [60, с. 193].

Наче передбачаючи заперечення на першу фразу, Даль роз'ясняє, конкретизує її: «Но вы скажете: ангелов совершенства нет на земле, мы все люди; для того-то я, сказав: «воспитатель должен быть таким», прибавил: «или искренне хотеть быть таким и всеми силами к тому стремиться». Будь же он прям и правдив, желай и ищи добра; этого довольно. Ищи он случая, в

присутствию воспитанников, но без похвальбы, без малейшего тщеславия, сознаваться в ошибках своих – и один подобный пример направит на добрый путь десятки малолетков» [60, с. 194].

І Даль мав право на основі відкритого й чесного висловлення своїх поглядів закінчити статтю словами: «Вот в чём наука нравственного воспитания» [60, с. 194].

Аналізуючи цю статтю та матеріали Даля з питань грамотності, неможливо пройти повз той факт, що хоча й тяжів Володимир Іванович загалом до позиції слов'янофілів і «почвенников», однак самотність його поглядів, ґрунтувалася на багатій життєвій практиці, передбачення неминучої катастрофи кріпосництва й вивільнення вагомих потенційних сил російського народу визначили тон і мотиви його «сокровенных дум». Низка дослідників підкреслюють, що ця незалежна позиція Даля викликала критичні докори й зі слов'янофільського табору [202]. Особливо принциповим був виступ сина С. Аксакова – К. Аксакова, який заповзято спростовував Даля й, по суті, виступав і проти свого батька, що, як ми згадували, «надоумил» Володимира Івановича звернутися з листом про грамотність у «Русскую беседу». Зауваження К. Аксакова в «Молве» (1857, №35, грудень) цілком відповідали основним тезам Карновича за винятком твердження, начебто народ не прийме освіти з рук нинішньої інтелігенції [203, с. 183].

Проведений нами аналіз полеміки навколо публіцистичних виступів Даля, його незалежних поглядів виявив і позитивний відгук на його матеріали за підписом Е. Ог. в «Северной пчеле» від 18 грудня 1857 р., що залишилася, таким чином, «вірною» своєму давньому кореспондентові. У відгуку були піддані гострій критиці замітки якогось Любимова й А.Т. з «Санкт-Петербургских ведомостей» (№257), а Даль «...виправданий за всіма пунктами обвинувачення»: «В. Даль досить був скромний, виразивши, що думки свої він основує на спостереженнях над тридцятьма сімома тисячами селян, якими завідує. Він міг сміливо сказати, що досвідченість його, як у цьому випадку, так і в багатьох інших, основана на спостереженнях чи не над цілою Росією.

Причому автор має на увазі й тих, які «каркають», і тих, які співають «із чужого голосу» [136, с. 183].

Більш докладно з позиціями різних суспільно-політичних течій (і в першу чергу слов'янофілів), можна ознайомитися в книзі К. Аксакова «Естетика й літературна критика», укладена В. Кошелевим [203]. Для нас у цьому випадку важливо, що тривала суперечка навколо поглядів Даля стала своєрідним прологом до наступних подій у Росії. І ще один епізод з життя Даля в період полеміки навколо його публіцистичних творів важливий для розуміння його багатогранного таланту. У розпал цієї полеміки один із щасливих редакторів-видавців, що перетворив у 1856 р. журнал «Сын Отечества» у дешеву щотижневу газету, А. Старчевський дуже тонко оцінив неабиякий дар Даля-публіциста й запросив його до співробітництва, від чого Даль у листі від 10 лютого 1857 р. відмовився, тому що не захотів використовувати свій публіцистичний талант у газеті із чисто комерційним ухилом, хоча вона й приносила його видавцеві й деяким співробітникам солідний прибуток [204].

Через рік подібна пропозиція Далю надійшла й від видавця журналу «Развлечение» Ф. Міллера. Однак і цього разу Володимир Іванович відмовився від співробітництва з модним у той час виданням, щоправда, уже з іншою причини. У відповідному листі до Федора Богдановича Міллера від 7 січня 1859 р. він написав: «Рыбак рыбака далеко слышит по плёсу. Охотно подал бы я вам руку помощи на доброе дело, но одной воли мало, хотя она и служит краеугольным камнем всякому делу. Если и не всякому суждено быть призвану в ловцы человеков, то всякому дозволено стремиться на путь этот, на путь милосердия и благостыни. Но у белки уже зубов нет; уходили бурку крутые горки. Служба и неудачи удерживают меня, всё свободное от того и другого время идёт у меня на продолжение и окончание печатных работ и я давно уже отказался от участия в других трудах» [205, с. 101]. І через три роки після початку полеміки з приводу його виступів про виховання й грамотність Даль продовжує говорити про свої «невдачі», що свідчить про його незадоволеність результатами цієї полеміки. І все-таки в цьому випадку відмова від

співробітництва з «Развлечениями» обумовлена станом здоров'я публіциста, що погіршується: «Голова слаба и даже руки плохо повинуются. Плоть упорна и строптива» [205, с. 102]. Однак далі в листі він повідомляє, що допомагає Крузе у виданні його прислів'їв, а «Остальное время сижу за словарём, который вероятно придётся доканчивать в духовном мире, как Богу угодно; это уже не мой ответ, лишь бы дело не стало за мною».

Таким чином, проясняється й справа, якій Даль присвячує «інший час», і ціль – побачити при житті свою готову працю – «Толковый словарь...». Можливо, що й полеміку він розпочав заради цієї важливої для нього й усього російського народу справи. «Але, зрозуміло, Даль не був би самим собою, якби не переслідував своїм виступом і чисто практичної мети. Численні висловлення в пресі налаштували суспільну думку на користь народної грамотності. А це відкривало пряму дорогу до видання «Толкового словаря». У передчутті ймовірних втрат у народній культурі Даль вирішує зберегти її найсуттєвіші нагромадження в «Толковом словаре живого великорусского языка» [136, с. 185]. А в цьому питанні він знаходить повну підтримку в російських слов'янофілів.

Видатний український соціолог, професор Б. Нагорний ствердно відзначив, що В. Даль співчував їхній теорії [206, с. 73]. Крім того, становлення Даля як публіциста й суспільного діяча почалося, як ми показали, в 30-і роки, тривало активно в 40-і, коли полеміка західників і слов'янофілів ще не розколола російське суспільство. Тому, наприклад, в 1845-1846 рр. він друкував свої твори й у слов'янофільському «Московском литературном и учёном сборнике», і в західницькому альманасі «Физиология Петербурга», художньо реалізуючи й статті В. Белінського, і статті О. Хом'якова. Думка останнього про необхідність «живого спілкування з народом» була дуже близька Далю, хоча здійснював він її через «физиологические очерки» петербурзької реалістичної школи. В. Даль дуже рано відчув небезпеку розмивання національної культури [207, с. 110]. Даний аспект зближав його погляди з поглядами слов'янофілів.

Варто визнати, що усвідомлення своєї слов'янськості, очевидно, прийшло до Даля під час російсько-турецької війни 1829-1830 рр., де молодий ординатор пересувного шпиталю другої армії зіштовхнувся й з російськими «солдатушками», зібраними зі всіх кінців імперії, зі своїми обласними говорами, і з південно-слов'янськими народами – болгарами, для яких росіяни дійсно були визволителями від нестерпного турецького ярма. Невипадково серед перших праць Даля були повісті «Цыганка», «Болгарка», «Подольянка», що описують живі типи людей, з якими зводила його доля. В. Даль брав участь в облозі Силістрії, узятті Шумно, Сливно, Андріанополя, переході через Балкани й був нагороджений срібною медаллю та орденом Святої Анни 3 ступеня.

Під час служби в Петербурзі (1841-1849 рр.) Даль як найближчий співробітник і права рука міністра внутрішніх справ брав участь у складанні службових записок проти старообрядців-розкольників, проти «скопецької єресі», дослідження «О возможности совершения евреями ритуальных преступлений» [140, с. 61]. Таким чином, патріотичний консерватизм Даля виявився і в дискусії про народну грамотність. Безперечне ствердження, що грамотність – не самоціль, а засіб освіти, привело його, на перший погляд, до дивних висновків про непотрібність швидкого її поширення в народі: «Грамота сама по себе ничему не вразумит крестьянина, она скорее собьёт с толку, а не просветит... вкусивший без толку грамоты ... склоняется не к труду, а к тунеядству». Критичні нападки з боку М. Чернишевського, М. Добролюбова, Є. Карновича та ін. привели до появи замітки в «Санкт-Петербургских ведомостях», де Даль скаржився на те, що його неправильно зрозуміли, і уточнював, що виступає проти «злоупотребления грамотностью», повторюючи, що «грамота без всякого умственного и нравственного образования. почти всегда доводит до худа» і підкріпив свою думку цифрами, як з 500 чоловік, що навчалися 10 років в 9 сільських училищах, 200 стали «негодьями» [65, с. 1269].

«Благонамеренная ограниченность» поглядів виявилася особливо яскраво ще в одному документі: «Мнение действительного статского советника

В. Даля» (1859 р.) про скасування кріпосного права, у якому він вимагав зберегти традиційний російський устрій, з опертям на громаду й кругову поруку, передати землі не селянам, а «кругу» за викуп, зберегти «половинную» панщину (тобто 3 дні на тиждень).

Надзвичайний письменник і задирикуватий публіцист «прекрасно розумів своєрідність соціальних процесів, визначених драматичним становищем Росії між Сходом і Заходом. Тому коли після поразки в Кримській війні 1853-1856 рр. виникли широкі дискусії про шляхи розвитку країни, він вирішив привселюдно застерегти від можливих помилок. У 1859 р. виникають різні проекти з питань скасування кріпосного права, і він пише своє заповітне вищевказане «Мнение», що вперше побачило світ у 2001 рр. в «Далевском сборнике» [208].

Вийшовши незабаром після цього у відставку, Даль зайнявся головною справою свого життя й зблизився зі слов'янофільськими колами на основі «насамперед співчутливого їхнього ставлення до його праці» [208]. Членство в Московському Слов'янському комітеті (очолюваному М. Погодіним) і Товаристві Шанувальників Російської Словесності (голова О. Хом'яков), що декларувало розгляд проблем мови через вивчення народу (збирання й видання фольклору), симпатії до болгарських емігрантів (один з них став його зятем). Нагадаємо, що активізація роботи над словником в 1860 році була викликана рішенням ТШРС про збір коштів на його видання (найактивніше виступав М. Погодін). Редактор «Русской беседы» О. Кошелєв (згодом очолив ТШРС) відразу виклав 3 тис. рублів, цієї суми вистачило на перші 6 випусків. Потім до справи підключився інший виходець із Луганщини, міністр народної освіти й почесний голова МСК Е. Ковалєвський. Після його доповіді царю Олександр II спромігся виділити ще 2500 рублів на завершення роботи [208].

Наступні судження знавця російського слова, відбиті у циклі «Русский словарь», були пов'язані з першим виданням «Толкового словаря живого великорусского языка» (1863-1866 рр.), що справило незабутнє враження на російське суспільство. В. Даль назавжди прописався в історії вітчизняної

культури. «Толковый словарь» – головна дитина Даля, праця, за якою його знає кожен, хто цікавиться російською мовою. Коли «Толковый словарь живого великорусского языка» був зібраний й оброблений до літери «П», Даль вирішив піти у відставку і присвятити себе роботі над словником. У 1859 році він поселяється в Москві на Пресні в бунику, збудованому історіографом Щербатовим автором «Истории Российского государства». В цьому будинку пройшов заключний етап роботи над словником, який до сьогодні неперевершений за обсягом. Дві цитати, що визначають завдання, які поставив перед собою Володимир Даль: «Живой народный язык, сберегший в жизненной свежести дух, который рпидает языку стройность, силу, ясность, целость и красоту, должен послужить источником и сокровищницей для развития образованной русской речи». «Общие определения слов и самих предметов и понятий – дело почти не исполнимое и притом бесполезное. Оно тем мудренне, чем предмет проще, обиходнее. Передача и объяснение одного слова другим, а тем паче десятком других, конечно, вразумительнее всякого опредления, а примеры еще более поясняют дело».

Велика мета, досягненню якої було віддано 53 роки, досягнута. Ось що написав Котляревський про словник: «... и русскя наука, словесность, все общество будут иметь памятник, достойный величия народа, будут вполне обладать произведением, которое составит предмет нашей гордости» [209].

У 1861 році за перші випуски словника В. Даль отримав константинівську медаль від Імператорського географічного товариства, в 1868 році обраний в почесні члени Імператорської академії наук, а по виходу в світ усього словника удостоєний Ломоносівської премії.

Його словник – пам'ятник величезної особистої енергії, працелюбства й наполегливості, широкого світогляду й самобутніх поглядів на живу російську мову, викладених в статтях «Полтора слова о нынешнем русском языке» (1842 р.), «Недовесок» до цієї статті, «О наречиях русского языка» (1852 р.) та ін.

Однак і ця подія не обійшлася без нападок певних осіб на результати титанічної праці Володимира Івановича з укладання унікального словника. Л. Булаховський уважав Володимира Даля взагалі «фанатичним шанувальником національної специфіки, представником винятково діяльного пуризму» [196, с. 174], «найбільш високим гребенем пуристичних хвиль» [210, с. 100]. На ці й інші нападки Даль дав докладні відповіді в статтях «Напутное слово», «Ответ на приговор» та інших творах. Так, в «Напутном слове», читаному спочатку в Товаристві Шанувальників Російської словесності в Москві 21 квітня 1862 р., представляючи всі розряди зібраних у словнику слів, Даль не забув назвати серед них «іншомовні засвоєні й знову захожі, з перекладом», добре розуміючи, що «від виключення зі словника чужих слів їх у побуті не зменшиться». Тут же «переконання шишківських часів» про необхідність дослівного їх перекладу на російську недвозначно кваліфікуються як «помилкові»: «...ухо, привычное к эмансипации, цивилизации, гуманности, не находит этих знакомых звуков ни в одном русском слове, и потому, как ни переводит их, все многие будут отвечать: нет, это не то, – говорит Даль і продовжує. – Но стоит только, приняв, обусловить выражение, и оно будет именно то!» [101, т. 1, с. XXV].

Через п'ять років після проголошення цієї промови й опублікування її в першому виданні словника Володимир Даль знову повертається до теми «чужеслів» і блискуче дає відповідь на нападки тепер уже п. Пипіна в статті «Ответ на приговор» [101, т. 1, с. XXVI]. Зміст її свідчить про неабиякий талант В. Даля як полеміста, що чітко виявляється в наступному уривку з «Ответа на приговор»: «Но я знаю, что потомство рассудит иначе, и назовёт нареkanie это, печатно высказанное, напраслиной. Русский язык станет со временем более доступным для образованных сословий, пишущие люди сроднятся с ним, и конечно не найдут в словаре моём того, что им предсказали современники. Я, впрочем, никогда и нигде не одобрял безусловно всего, что обязан был включить в словарь: выбор предоставлен писателю». Пророцтво Даля збулося:

нападки п. Пипіна відкинуті часом. Російська мова стала рідною мільйонам і мільйонам як російських людей, так і представників багатьох народів світу.

«Возьмём другой пример.: – продолжуе Даль, – по живому составу нашего языка, или по свойству словообразования его, каждый глагол сам собою даёт от себя целое гнездо производных, даёт существительные, прилагательные, наречия и пр. Из этих слов, как я указал примерами в передовой статье своей (Речь в Общ. Любит. Слвс.), и половины нет в прочих словарях; я старался пополнить пропуски эти – но на что я пошлюсь, если бы потребовали у меня отчёта, откуда я взял такое-то слово? Я не могу указать ни на что, кроме самой природы, духа нашего языка, могу лишь сослаться на мир, на всю Русь, но не знаю, было ли оно в печати, не знаю, где и кем и когда оно говорилось» [101, т. 1, с. LXXVIII-LXXXVIII].

І далі звучать проникливі слова переконаної в правильності своєї справи людини: «Утверждаю, что во всём словаре моём нет ни одного выдуманного мною слова, то есть, нет в красной строке, как слово объясняемое; в толкованиях могут попадаться, хотя весьма редко, слова, не бывшие доселе в обиходе; спрашиваю ещё раз, не за себя, а за самое дело, можно ли после сего так об нём отозваться, как это случилось в помянутом разборе? Ведь о таком труде говорить намах нельзя; ведь найдутся же люди, не теперь, так со временем, которые сами вникнут в дело и разберут его по совести! А покуда ещё это не сделано, я сам знаю за словарём своим более недостатков, чем кто либо, но порока, который добрые люди хотят навязать ему, в нём нет.

Если труд целой жизни человека поносится одним легкомысленно кинутым словом, то на это и отвечать было бы нечего; но если слово это содержит в себе прямое обвиненье, то на него отвечать должно, и отвечать, не ради личности своей, а ради дела. Чая в противнике своём честного человека, я уверен, что он за сим сделает одно из двух: либо докажет, не одним, и даже не тремя примерами, что «Даль ставит часто, ничем их не обозначая, слова своего сочиненья», либо объявит, что ошибся, и что берёт слово своё назад» [101, т. 1, с. LXXXVIII].

На жаль, доводиться констатувати, що незважаючи на ці щирі пояснення Володимира Даля своєї позиції, своїх поглядів передбачення своєї правоти, нападки на нього тривають і донині, а часом зовсім замовчується його величезний внесок у російську культуру. Незважаючи на авторитетне слово академіка В. Виноградова про те, що «перед Далем стояло завдання – указати засоби народного відновлення російської літературної мови ХІХ в. і шляхи звільнення її від чужорідних запозичень, відкрити російському суспільству «неисчерпаемый родник или рудник живого языка русского» [210, с. 101] і те, що запорізький дослідник пуризму Даля А. Бровко ствердно заявив у 1988 р.: «Поставлену перед собою немисливо важку мету геніальний філолог-самоучка, белетрист-практик виконав: перед широкою російською громадськістю відкрилися довгоочікувані шляхи до вічно живого джерела російської мови; цим же був нанесений чутливий удар по дворянському космополітизму» [210, с. 101].

Однак тривають нападки на працю цілого життя Даля «одним легковажно кинутим словом». Приміром, у 2003 р. Ю. Федоровський, вочевидь, не знаючи негативного ставлення Даля до «традицій Шишкова», «приклеїв» йому ярлик «великоросійського пуризму» і написав безпідставно: «Проголосивши війну «чужесловам», Даль і в «Словаре» намагався впровадити в літературну російську мову «исконные» словеса замість іншомовних запозичень, воскрешаючи сумно відомі традиції Шишкова. Тому поряд з обласними просторіччями й діалектизмами на його сторінки потрапили й такі штучні конструкції самого автора, як «живуля» (автомат), «стояла» (п'єдестал), «небозем» (обрій), «насылка» (адреса), «ловкосилье» (гімнастика) та ін.» [196, с. 174].

Хоча в цілому Ю. Федоровський зробив, на наш погляд, справедливий висновок «...що світоглядно Даль був дуже близький до консервативно-слов'янофільського табору щодо відстоювання самобутності історичного розвитку Росії, принципово відмітної від західноєвропейської цивілізації,

опертя на громадський устрій, православний монархізм, антиреволюційний реформізм, патріархальне ґрунтівництво» [196, с. 175].

Якщо Ю. Федоровський шукає свій шлях пізнання світогляду Даля, що можна тільки привітати, то такі дослідники, як Агата Радзієвич, що поширила 8 жовтня 2003 р. на Internet-сайті статтю під недвозначним заголовком «*Душа божья, тело государево, спина барская*» [187], у якій у карикатурному стилі викладена біографія Даля, огульно понижене значення Даля в російській літературі, публіцистиці, медицині й т.п. Фрази типу: «Тобто письменником, суворо кажучи, Даль не був», «Восени 1823 р. гострий на язик *Даль* склав епіграму, що зачіпає командувача Чорноморського флоту...», «Я любил отчизну свою и принёс ей должную мною крупицу по силам»– *писала ця людина, у якої насправді не було ні краплі російської крові*», принесло «...догану від власного начальства за *невиконання прямих обов'язків*» лікаря, «однак військовому лікареві було далеко *до лаврів Радищева...*», «сюртук чиновника став *Далю гарним щитом* для продовження улюбленого заняття...*оригінального хобі збирання фольклору*», «продовжував збирати народні бувальщини й небилиці *без усякої академічної системи*», «тільки цим можна пояснити, що в «Русские пословицы» казна-як затесалося висловлення Юлія Цезаря «*прийшов, побачив, переміг*». Далі стосовно відомої історії запису Далем першого народного слова «*замолаживает*», горе-автор, насміхаючись над Далем, наводить і зовсім анекдот: «*Подмолаживает, однако !*», – сказав поштар, дивлячись у синіюче небо. Поручик Даль зручніше влаштувався в санях і дістав записну книжку: «*Подмолаживает (тульск. губерн.) – быстро холодает*)». «*Потолопиться б нам треба, балин, а то замелзнем!*», – продовжив тим часом поштар».

Зневажливо пише Агата Радзієвич про «*Заметки о грамотности*», «*Разысканиях о убиении евреями христианских младенцев и употреблении крови их*», релігійні шукання Даля, наводить реакційні слова протоієрея – академіка Кочетова.

Тут необхідно зазначити, що як «Разыскание о убиении евреями христианских младенцев и употреблении крови их», так і дослідження «О скопической ереси» слід віднести до жанру розслідування. Хоча про такий жанр у журналістикознавстві вчені заговорили лише в ХХ столітті, історія його виникнення в Росії офіційно віднесена до 30-х років ХІХ століття. Теоретик О.Тертичний пише, що розслідувальна діяльність має глибоке коріння в дореволюційній журналістиці й літературі Росії. «Саме такі якості мають твори, що виникли в результаті розслідувань, проведених у різний час і в різних ситуаціях цими попередниками сучасних російських «очисників» суспільства від скверни О. Пушкіним («История Пугачева»), А. Чеховим («Остров Сахалин»), Ф.Достоевським («Пожары»), В. Короленком («Мултанское жертвоприношение»), В. Гіляровським, («Трущобный человек», «Москва и москвичи») і іншими видатними авторами. При цьому кожний з них зробив свій неповторний внесок (у високому розумінні слова) у якості не тільки літератора, публіциста, але й журналіста-розслідувача: часто ці ролі перепліталися в їхній творчості» [211, с. 14].

На жаль, із цього переліку випало ім'я В. Даля, автора вищезазначених повнокровних журналістських розслідувань. Своєрідність їх як особливого жанру визначається якостями, що виникають під впливом предметів, цілей і методів одержання інформації (свідчення очевидців, документи офіційних розслідувань, судів та ін.), особливостями викладу отриманого матеріалу. Предметом журналістського розслідування (як жанру) у Даля стали «кричущі» негативні явища, що відбуваються в окремих єврейських і російських релігійних сектах, не помітити які в його час було неможливо. До того ж ці негативні явища були результатом певних дій окремих людей, які вживали всіх необхідних заходів для того, щоб сховати корінь, причини того, що трапилося. Цю думку переслідує сьогодні Агата Радзієвич. Для В. Даля мета насамперед полягала в тому, щоб визначити ці корені, причини, виявити сховані пружини, що привели в дію якісь механізми, які спричинили цілком конкретні негативні результати.

На нашу думку, першими розслідуванням про убійних євреями християнських немовлят займалися на початку 40-х років XIX ст. чиновники Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, де В. Даль з 1841 по 1849 рр. був управляючим канцелярією і, можливо, на заключному етапі написання «Разысканий» взяв безпосередню участь, оскільки стиль і методи викладу в ньому тотожні його дослідженням «О скопической ереси» та «Условный язык петербургских мошенников, известный под именем музыки и байкового языка» [212, с. 165-185].

Даль докладно й всебічно відповів на два запитання: чому і як відбуваються такі явища? Причому відповіді на друге запитання у двох розслідуваннях Даля зайняли більшу частину публікацій, що й характерно для стилю і методів далевських розслідувань, його поглядів на ці явища¹.

Однак як би хто не намагався принизити життєвий подвиг Даля, цього нікому не вдасться, хоча такі негідні наміри є й у наші дні. Видана в 2004 р. книга «Мир русской культуры» була покликана, на думку авторського колективу О. М'ячина, у доступній формі висвітлити найважливіші факти й події культурного та духовного життя Росії з моменту виникнення державності у східних слов'ян у IX столітті аж до наших днів. Вона складається з таких частин: 1. Література. Фольклор. 2. Живопис. 3. Архітектура. 4. Скульптура. 5. Музика. 6. Театр. 7. Декоративно-прикладне мистецтво. 8. Російське православ'я й культура. Кожна частина включає розділи: короткий історичний нарис; короткий біографічний покажчик; термінологічний словник; бібліографічна довідка [213]. Дивно, але в цій книзі на 608 сторінок не знайшлося місця письменникові-публіцистові, авторові унікального для російської культури словника, але ж видання це розраховане на всіх, хто цікавиться історією культури Росії. Зате в нього «потрапили» ще за життя письменники В. Аксьонов, В. Войнович, яких навряд чи можна поставити поруч із Великим Далем. Однак ці письменники вже перебувають, за примхою О. М'ячина, в «Мире русской культуры», а Володимира Івановича Даля немає.

---

¹ Див., наприклад, В.И. Даль «Записка о ритуальных убийствах». – М.: Витязь, 1995. – 36 с.

Звідси висновок: наполеглива й копітка робота з повернення В. Далю його справжнього місця в російській літературі, публіцистиці, лінгвістиці – одним словом, російській культурі повинне тривати.

Однак існують й інші думки з приводу авторства «Разыскания о убиении евреями христианских младенцев и употребления крови их» (1844), яке було видане тиражем в 10 примірників для внутрішнього користування Міністерством внутрішніх справ з іменем Володимира Даля в якості автора. В тому ж 1844 році вийшло тиражем 100 примірників неаутентичне анонімне видання «Сведения об убийствах евреями христиан для добывания крови», передруковане в 1878 році журналом «Гражданин» (№23-28). Редакція повідомила, що це твір таємного радника Скріпіцина, директора Департаменту духовних справ іноземних сповідань, що виконав цю роботу «по распоряжению министра внутренних дел, графа Перовского для представления Государю Императору Николаю I, наследнику цесаревичу, великим князьям и членам Государственного Совета».

Основна робота Валерія Скріпіцина була пов'язана зі стосунками з римсько-католицькою церквою і не була пов'язана з кримінальним розшуком.

Американський публіцист Семен Резник (колишній редактор ЖЗЛ) в статті «Кровавый навет в России» писав, що справжнім автором «Записки» є директор департаменту іноземних сповідань В. Скріпін, що підтверджується текстологічним аналізом, а надрукована і приписана Далю ця праця виявилась лише в 1913 році, «в преддверии дела Бейлиса». Стаття Резника була опублікована журналом «Вестник» у №26 (233) від 21 грудня 1999 р. А у 2001 р. вийшов двотомник А. Солженіцина «Двести лет вместе» [214], в якому наведені відгуки Миколи I про ритуальні вбивства євреями християнських немовлят: «... внутреннего убеждения, что убийство евреями призведено не было, не имею и иметь не могу. Неоднократные примеры подобных умерщвлений с теми же признаками, но всегда с недостатком доказательств, наводят его на подозрение, что существует среди евреев какая-то изуверская секта, к несчастью и среди нас, христиан, существуют иногда такие секты,

которые не менее ужасны и непонятны. Николай I и его приближенные продолжали считать, что некоторые группы евреев практикуют ритуальные убийства» [214, с. 97-98]. Очевидно, так вважали й міністри Л.Петровський та його «права рука» В. Даль. Але це вже тема іншого дослідження.

***

Період перегляду поглядів:

з 1828 по 1838 роки.

Хронологічне обґрунтування.

1833 р. – одруження з Ю. Андре. Переведення В. Даля до Оренбургу чиновником особливих доручень при військовому губернаторі В. Петровському. Таким чином, початок його літературної діяльності під ім'ям Козака Луганського символізує собою вражаючу сміливість поглядів і самостійність власного почину. Уся його морально оригінальна фігура з чітко визначеними орієнтирами різко виділялася на сірому фоні літературних та суспільних поглядів кінця 20-х і початку 30-х років XIX ст., модної в той час псевдоаристократичної розпущеності і легковажного ставлення до російської простонародності. Тому й викликали «Русские сказки...» Даля, написані «мужицькою мовою» буквально переполох в стані псевдо-аристократів.

1838 р. – В. Даль обрано членом-кореспондентом Російської Академії наук. У журналі «Современник» опублікований відкритий лист князю В. Одоєвському «Об омеопатии», в якому В. Даль публічно переглянув свої погляди на гомеопатію й визнав перевагу гомеопатичного лікування порівняно з алопатичним. Потім до кінця своїх днів публічно в багатьох статтях відстоював методи лікування лікарів-гомеопатів і сам особисто як лікар слідував їх методам.

На основі вищесказаного відтворюється хід тогочасних подій і розкривається світогляд людини, яка після закінчення Дерптського університету, участі в військових походах 30-х років змогла проаналізувати отримані уроки слідування негативним тенденціям в медицині, національно-

визвольного руху слов'ян на Балканах і визначити важливість значення власних поглядів на оточуючу дійсність.

Таким чином, «отголосок» В. Даля і його «Заметка о грамотности», стаття про виховання – не спонтанні відгуки «нижегородця» на запрошення столичного «колеги» підтримати дискусію в «Русской беседе», а ретельно продумані, чітко структуровані, уміло насичені життєвими прикладами публічні твори, в яких блискуче використані прийоми публіцистичного полемічного листа. Кожне слово, кожна художня деталь підпорядковані в них рельєфному відображенню таємних думок художника й знавця російського слова, шляхів поліпшення не тільки грамотності, але всього життя народу Росії після відміни кріпосного права, що також дозволяє віднести погляди В. Даля, як автора цих творів, до видатних поглядів, думок кращих зарубіжних публіцистів ХІХ століття.

Аналізуючи ці матеріали, ми з'ясували, що хоча Володимир Іванович і тяжів загалом до позиції слов'янофілів і «почвенников», однак самотність його поглядів, побудована на багатій життєвій практиці, передбачення неминучої катастрофи кріпосництва й вивільнення вагомих потенційних сил російського народу визначили тон і мотиви його «сокровенных дум».

РОЗДІЛ 4

ВІДОБРАЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ РОЛІ В. ДАЛЯ В ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ

4.1. Про погляди на роль словесної поетичної народної творчості в розвитку живої російської мови

У публіцистичних творах Володимира Даля, недостатньо досліджених на сьогоднішній день, як і в усій його літературній творчості, особливо в “Толковом словаре живого великоруського языка”, важливе місце займає фольклор. Неперевершений знавець російської мови зібрав коло 30 тисяч прислів’їв та приказок і включив їх до свого “Толкового словаря ...”, а також висловив в них свої погляди.

Більша частина з представлених в “Толковом словаре ...” та збірнику “Прислів’я російського народу” прислів’їв та приказок вживається і у наші дні, тому що в них сконцентрована вікова народна мудрість, відображені склад розуму й характер російського народу, здатність російського сприйняття світу, погляд на етичні проблеми, що хвилюють кожну людину: *життя, смерть, добро, зло, правда, брехня, сім’я та ін.* (Тут і далі курсив наш. – М. Є.). Прислів’я та приказки – згустки народної думки, вони розкривають суть національного характеру, а тому являються основою фольклору.

До жанрів, які не мають тематичних обмежень, можна віднести також загадки, коло тем яких настільки широке, що охоплює всі сторони життя людей. В силу цього прислів’я, приказки та загадки, якими багато насичені публіцистичні твори В. Даля, мають велику цінність як джерела інформації про зміст концептів, якщо мати на увазі, що концепт – це один з найбільш популярних та найменш однозначно трактованих термінів сучасної лінгвістики [1, с. 181]. Він пов’язаний, перш за все, з антропоцентричною парадигмою мовознавства та когнітивно-прагматичною методологією й використовується поряд з такими ключовими поняттями, як “дискурс”, “картина світу” тощо, для

репрезентації світоглядних, інтелектуальних та емоційних інтенцій особистості, відображених в її творіннях-текстах. У цьому випадку під терміном “текст” ми будемо мати на увазі тільки публіцистичні статті і, в першу чергу, його вступну статтю «Напутное слово», не вивчену досконально з точки зору історикознавства. Ліквідувати, хоча б частково, цю прогалину ми спробували в даному підрозділі.

Творіння В. Даля, включаючи і його публіцистику, незвичайні дякуючи глибокому зв'язку з життям народу та енциклопедичним знанням його усної поетичної творчості. Близькість Володимира Івановича до народу влучно охарактеризував чуйний до слова письменник і публіцист І. Тургенєв: “Російську людину він знає як свої п'ять пальців”, “...він проникся всією суттю свого народу, його мовою, його побутом” [2, т. 1, с. 245; 25, с. 44].

Як збирач та публіцист, В. Даль звертався до фольклорних традицій упродовж усього свого життя. Особливо глибоку зацікавленість він виявляв в оренбурзький період життя (1833-1841 рр.). Його сучасники одностайно відзначали, що він міг швидко ознайомитись з народною поетичною культурою тих місць, де він бував по службі. Він міг швидко налагодити контакт з населенням, що також свідчить про його природний журналістський дар. В. Даль був вражаюче витриманий, тактовний, умів просто й зрозуміло пояснити співбесідникам смисл і значення своєї роботи збирача слів та фольклору.

Кожен жанр народної творчості вимагав особливого підходу до нього з боку В. Даля. Звертаючись до фольклорних традицій, він робить їх основними структуроутворювальними елементами своїх творів. Фольклорні традиції в наукових та публіцистичних текстах їх збирача багатофункціональні. Своє ставлення до їх використання показав В. Даль в журнальних статтях “Полтора слова о русском языке”, “Недовесок к статье “Полтора слова о русском языке”, та “Искажения русского языка”, “О русском словаре” та “Наречия русского языка”, а також у вступних статтях до “Толкового словаря ...” “Напутное слово” та до збірника “Пословицы русского народа” – “Напутное”, та інш. В них Даль

виступає як борець за чистоту рідної мови, багатого фольклором. У цьому їхня цінність.

В останній зі статей, що узагальнює зазначений цикл, зазначається таке: “Давно уже накипело у меня на сердце какое-то болезненное негодование на искажение нашего языка. Язык есть вековой труд целого поколения. Только общими силами, общим старанием и единокдушным стремлением к признанной всеми цели можно со временем достигнуть того, что у нас будет могучий и вполне обработанный язык. Мы языка своего не знаем – это, право, можно вымолвить, не брав греха на душу, – а что ещё хуже, и не хотим его узнать. И нам должно начать с низшей ступени, изучить язык народный, быть не только учителем его, но и учеником. Я смотрю на язык простонародный как на главный запас». Погляд В. Даля на простонародну мову простий і зрозумілий.

Далі автор статті прямо закликає: “Изучать надо нам народный язык. Освоившись с духом родного слова, мы облагородим и перенесём на родную, но более тучную и возделанную почву всё то, что стоит пересадки. Прислушайтесь ко всем славянским наречиям – украинскому, чешскому, болгарскому, черногорскому, иногда даже и к польскому, над которым, впрочем, влияние западных языков всего заметнее, – и вы, право, найдёте, что и не чаяли: бездну слов и оборотов, кратких, сильных, вразумительных и гораздо более свойственных языку нашему, чем полуобрусевшие – на беду нашу – слова и обороты всех земель нашего материка». І далі публіцист стверджує, що в народній мові велика кількість слів і зворотів, коротких, сильних і зрозумілих. Усі вони стали нашим достатком дякуючи подвижницькому збиранню В. Даля та його кропіткій праці над складанням “Толкового словаря ...”. В. Даль глибоко переконаний: “Переделать, переплавить склад языка по другому образцу, не лишив его в то же время сока из корня, нельзя. Язык погибнет, утратится всё то, что давало ему право называться отдельным, самостоятельным языком, и мы, как давно уже было замечено, будем знать русские слова, но не русский язык, будем говорить русскими словами по-французски, по-немецки. Если мы станем вводить пригодные русские слова

исподволь, у места, где они ясны по самому смыслу, то нас не только поймут, но станут даже у нас перенимать. Я думаю, что дурное изгонится само собою, будет забыто, если мы только найдём чем его заменить, если разберём свои домашние запасы. Тут столько богатства, столько разных оттенков, что русский человек в карман за словом не полезет; да нам-то оно не даётся, потому что мы не с того конца за дело берёмся. Скрывать и таить зло мы давно умеем, но, кажется, настала пора, когда дурная замашка эта выходит из обычая; мы начинаем изобличать зло и искоренять» [3, т. 1, с. XXL].

В столичних журналах ним була опублікована також велика кількість нарисів, замальовок про користь для живої мови фольклору різних народів, що представляють широку побутову та пісенно-словесну панораму.

21 квітня 1862 року навчений досвідом письменник і публіцист Володимир Даль виголосив в “Товаристві любителів російської словесності” гарячу промову на захист народної мови, надруковану пізніше в першому томі його “Толкового словаря...” під знаковим заголовком “Напутное слово”. В ній Володимир Іванович з притаманною переконаністю в правоті своєї справи висловив потаємну думку, підкріплену багатолітнім вивченням особливостей живої російської мови: “С той поры, как составитель этого словаря помнит себя, его тревожила и смущала несообразность письменного языка нашего с устною речью простого рускаго человека, не сбитого с толку грамотейством, а стало быть и с самим духом русского слова. Не рассудок, а какое-то темное чувство строптиво упиралось, отказывалось признать этот нестройный лепет, с отголоском чужбины, за русскую речь. Для меня сделалось задачей выводить на справку и поверку: как говорит книжник, и как выскажет в беседе ту же, доступную ему мысль человек умный, но простой, неучёный, – и нечего говорить о том, что перевес, по всем прилагаемым к сему делу мерилам, всегда оставался на стороне последнего. Не будучи в силах уклониться ни на волос от духа языка, он поневоле выражается ясно, прямо, коротко и изящно» [3, т. 1, с. XV, XVI].

Ці вимоги і погляди актуальні і в ХХІ столітті: кожен публіцист в будь-якому засобі масової інформації зобов'язаний виражатися прямо, коротко й вишукано, чому в більшій мірі сприяє введення у різні тексти прислів'їв і приказок, що мають високу художню якість. Стислість вислову, образність, метафоричність та віршований їх ритм є характерними ознаками цього.

В “Напутном слове” часто зустрічаються прислів'я і приказки. Вони не лише уточнюють смисл вислову, але і роблять текст образним та зрозумілим для слухача (читача): “Если говорится, что *голова хвоста не ждёт*, то наша голова, или наши головы умчались так далеко куда-то в бок, что едва ли не оторвались от туловища; а коли *худо плечам без головы, то некорыстно же и голове без тула*» [3, т. 1, с. XIII]. Порівнюючи становище російської мови з положенням тулуба без голови, Даль образно й коротко малює непривабливу картину опошлення російської мови. І слухач (читач) погоджується, що їй – мові – “... предстоит одно из двух: либо испошлеть до-нельзя, либо, образумясь, своротить на иной путь...” [3, т. 1, с. XIII]. Звичайно ж, краще бути розсудливим і не втрачати голови. Цей погляд Даль підтверджує прикладами з практики “даровитих письменників”:: “Взгляните на Державина, на Карамзина, Крылова, на Жуковского, Пушкина... не ясно ли, что они избегали чужеречий; что старались, каждый по-своему, писать чистым русским языком?» [3, т. 1, с. XIII]. *А чистою – значить не викидаючи з неї влучних і точних слів, прибауток, прислів'їв та приказок.* «А как Пушкин ценил народную речь нашу, – наполегливо продовжує Даль обґрунтовувати свій висновок, – с каким жаром и усладою он к ней прислушивался, как одно только кипучее нетерпение заставляло его в то же время прерывать созерцания свои шумным взрывом одобрений и острых замечаний и сравнений, – Я, – з достоїнством підкреслює свою правоту автор, – не раз был свидетелем» [3, т. 1, с. XIII]. В прислів'ях і приказках поет бачив незвичайну повноту народного розуму: “Что за роскошь, что за смысл, какой толк в каждой присказке нашей! Что за золото! Знаючи цей іскрометний відгук Пушкіна, Даль, цінуючи кожне слово Великого поета,

сміливо включає в свою публіцистику не лише прислів'я і приказки, але й цілі звороти народної мови.

Ось речення з “Напутного слова” з розгорнутим порівнянням в душі живої російської мови: “Все, что сделано было доселе, со времён петровских, в духе искажения языка, должно усохнуть и отвалиться, дать простор дичку, коему надо вырасти на своём корню, на своих соках, сдобриться холей и уходом, а не насадкой сверху» [3, т. 1, с. XIII].

Слід врахувати, що писалосся й говорилося це В. Далем не для гуртка вольних читачів і слухачів, а для мільйонної аудиторії користувачів першого тому “Толкового словаря...” і для поважних членів “Товариства любителів російської словесності”. Сміливе введення до тексту наукової мови – передмови до словника – подібних зворотів з живої народної мови дозволяє назвати В. Даля вченим і публіцистом-новатором з новими поглядами на живу народну мову. Лише вчений-філософ, глибоко впевнений в правоті своєї думки, міг сказати так, як сказав В. Даль в “Напутном слове”: “Но с языком, с человеческим словом, с речью, безнаказанно шутить нельзя; *словесная речь человека, это видимая, осязаемая связь, союзное звено между телом и духом: без слов нет сознательной мысли, а есть разве одно только чувство им мычание. Дух не может быть порочен...*» І як вмільний полеміст, В. Даль роз'яснює це положення порівнянням, без сумніву взятим з живої народної мови: “... в малоумном та же душа – ума много, да он нейдёт; отчего?” І тут же слідує коротка, чітка, вивірена особистим досвідом переконлива відповідь: “Вещественные снаряды ему превратны, они искажены; дух ими пригнетён, он под спудом, а без вещественных средств этих, в вещественном мире, дух ничего сделать не может, не может даже проявиться» [3, т. 1, с. XV].

Живу російську мову В. Даль назвав своїм вчителем. Кажучи про “Толковый словарь...”, він виразився в “Напутном слове” про це настільки образно, дохідливо і просто, що невільно вражаєшся його вмінню володіти всіма засобами цієї мови: “... писал его не учитель, не наставник, не тот, кто знает дело лучше других, а кто более многих над ним трудился; *ученик,*

собиравший весь век свой по крупице то, что слышал от учителя своего, живого русского языка» [3, т. 1, с. XV].

Виходячи з цього, ми можемо сказати, що В. Даль не був мовознавцем за спеціальністю. Але це не заважало йому бути видатним знавцем російського слова та чуйним цінителем й збирачем слів російської мови в найрізноманітніших її проявах: влучне прислів'я, приказка, загадка, казка не вислизали від уважного збирача та бережливого зберігача. Звідси незвичайна повнота, глибина, в якій відображається народна мовна творчість не лише в укладеному ним “Толковом словаре живого великоруського языка” та в збірнику “Пословицы русского народа”, але і в двох вступних статтях до них, відповідно, “Напутном слове” та “Напутном”, а також в художньо-публіцистичних збірниках “Солдатские досуги” та “Матросские досуги”.

Прислів'я і приказки, як правило, увінчують майже кожен абзац “Напутнього слова”: “ Много ещё нужно работать, чтобы раскрыть сокровища нашего родного языка, привести их в стройный порядок и поставить полный, хороший словарь; *но без подносчиков палаты не строятся*» [3, т. 1, с. XV].

Кажучи про запаси для словника, В. Даль знову звертається до образної народної мови: “Пришлось призадуматься над ними, и решить, *хлам ли это, с которым надо развязаться, свалив его в первую сорную яму, или хлам этот ряд – делу и с добрым притвором пойдёт в квашню, и даст хлеб, и насытит?*» [3, т. 1, с. XVI]. Останні слова з цитати “... даст хліби, і наситить...” викликають у читачів асоціацію зі Святим Писанням, але поєднані з попередніми словами з простонародної приказки “з добрим притвором піде в діжу”, – є і яскраве свідчення не цитування Далем Св. Писання, а уведення до науково-публіцистичної статті цілого звороту, яким його колись він почув в народі.

Незважаючи на тремтливе ставлення до кожного влучного поетичного слова, В. Даль відверто повідомляє в народному дусі про свою розгубленість на початку роботи над розбором великих запасів зібраного ним: «Просмотрев запасы свои, собиратель убедился, *что в громаде сора накопилось много*

хлебных крупниц, которые, по русскому поверью, бросать грешно» [3, т. 1, с. XVI].

Таким чином, метафоричність у викладі фактів, тяжіння до народних зворотів мови, запитально-відповідальна форма викладу надає вступній статті композиційну стрункість та послідовність у викладі думок її автора про майбутню титанічну працю зі складання словника: “Что же дальше делать? Очевидно, *надеяться на Бога да на себя*, и самому приниматься за дело; я зашёл слишком далеко и деваться некуда, бросать всех запасов этих нельзя» [3, т. 1, с. XVII]. Тут В. Даль перефразував відоме прислів'я *на Бога надейся, а сам не плошай*, дякуючи чому він дохідливо пояснив причини, з яких йому не можна кидати зібрані запаси слів, чому він повинен “впрягтися” майже в непосильну працю для однієї людини. І знову для роз'яснення цього В. Даль використовує народні обороти мови, прислів'я: “... во-первых, большой склад запасов, не вошедших доселе в наши словари; во-вторых, *сильное сочувствие к живому русскому языку, как ходит он устно из конца в конец по всей нашей родине, и некоторое понимание его, близкое с ним знакомство, могущее, хоть в одном этом направлении, заменить учёность; нашлась наконец и любовь к нему, ручавшаяся за одоление труда, за стойкую, усидчивую работу над этим делом, по конец жизни... Всего одному не дано, да и не обнять, а дана всякому своя честь, свой талант, который он и обязан пускать в оборот, а не зарывать вместе с собою в землю»* [3, т. 1, с. XVII].

Перелицювання викладеного науково-публіцистичного тексту на манер казки, стилізація під неї, перефразування прислів'їв надає розповіді тонкої іронії, яку В. Даль, що мав неповторну скромність, усвідомлено спрямовує проти себе – автора “Напутного слова” і майбутнього фундаментального “Толкового словаря...”. Поетика наведеного вище уривку тексту співзвучна зі старослов'янськими повчаннями, але закінчує його В. Даль, на відміну від повчань, широко розповсюдженим в народі прислів'ям: *Кому много дано, с того много и взыщется* [3, т. 1, с. XVII], а увесь абзац увінчує знаменитий Далів вислів: *Передний заднему мост* [3, т. 1, с. XVII]. Те, що створив він –

Володимир Даль, в своєму житті, є надійним містком для різноманітних досліджень істориків, філософів та політиків, філологів та психологів, письменників та поетів, журналістів-публіцистів.

Закоханий в живу народну мову, словознавець постійно в “Напутном слове” нагадує як сучасникам, так і майбутнім нащадкам: «... оборотам русской речи можем поучиться во всякой местности Руси, во всякой деревушке, во всякой лачуге” [3, т. 1, с. XVII]. Виникнення перших прислівних висловів відноситься до віддалених часів людства. Історію “російського” фольклору, звичайно, можна вести лише з того моменту, коли ми можемо говорити про “Русь”; але цей “російський” фольклор виріс не на пустому місці, а на основі того матеріалу, який існував у давніх племен, що населяли східноєвропейську рівнину та знаходились в періоді докласового (частиною, може бути, рабовласницького) суспільства. Це, так би мовити, доісторія російського фольклору.

Однак, вона дивом збереглася “в усякій місцевості Русі”, збагачувалась і поповнювалась новим фольклором “ в усякому селі, в усякій халупі”. В. Даль знав про це не з давніх манускриптів, а з особистого досвіду людини, яка багато поїздила по неосяжній Русі, який часто бував в якості лікаря в багатьох селах, в багатьох халупах, тобто коло джерел живої російської мови, народження фольклору, його переробки та пристосування до побуту, праці та клопотів жителів цих халуп.

Характерна особливість: на протязі усього тексту вступної статті В. Даль позиціонує себе спочатку невтомним „збирачем” слів, а потім – „делателем”. Уведені ці визначення до тексту статті свідомо та повчально: на початку статті мова йде про сумніви – чи може одна людина створити унікальний, неповторний словник живої мови, але як тільки В. Даль на п'ятій сторінці її тексту написав: «Итак, ограничьтесь теми средствами и силами, какие нашлись, и положив живой, устный язык русский, а паче народный, в основу своего труда, *собиратель* решился приступить к делу»; після цього у тексті «присутній» лише *делатель*: «Итак, этот вопрос не заставил *делателя* *призадуматься*:

слова, речи и обороты всех концов Великой Руси, для изучения живаго языка, должны войти в словарь...» [3, т. 1, с. XVII].

Використовує В. Даль також особисті займенника “я”, “ми” та “нам”. Там, де мова в статті йде про загальну негативну практику ставлення до народної мови, її використання тощо, делатель пише “ми”. Як тільки він стосується власної лабораторії укладача унікального словника, то обов’язково пише “я”: “Думая не на своём языке и передавая мысли свои в переводе, *мы* невольно ищем слов, подходящих складом к речениям иноязычным; *нам*, например, понадобилось образовать из прилагательнаго *мёртвый* имя, придав ему ещё особый оттенок значения, не *умершаго*, а окованного мертвящей силой, оцепенелаго; по примеру; *спёртость*, *чёрствость*, надо бы сказать *мёртвость*, но *мы* на грех на это пример не напали, а взяли за образец: *бренность*, *откровенность*, и пустили в ход словцо *мертвенность*. Неправильное образование этого слова *дерёт ухо*, да сверх того, окончание *ость* почему-то противится требованию выразить состояние обмершего, а выражать исконное состояние; вот почему и *мёртвость*, образованное правильно, не совсем отвечает душе; для выражения этого понятия, надо было бы взять слово инаго образования и окончания, и сказать: *мертвизна*, и оно бы высказало ясно то, что было на уме у писателя. Не сделаются ли отношения эти яснее, не усвоим ли *мы* себе легче утраченный *нами* дух языка, при том гнездовом или семейном порядке оставления словаря, какой читатели видят ныне перед собою?» [3, т. 1, с. XX].

І тут же, ділячись з читачами своєю практикою складання словника, В. Даль говорить “я”: “При расположении слов гнёздами, *я* обычно начинаю с глагола...» [3, т. 1, с. XX]. І таких прикладів різного позиціонування автора тексту, вираження своїх поглядів можна навести багато, що свідчить про ретельне авторське оздоблення усієї статті, що надає їй стрункості, доказовості та переконливості: “... *мы* весьма часто считаем областными выражения общия почти всей русской земле, потому что *мы* их не знаем, и что они доселе были чужды письменному языку...» [3, т. 1, с. XXII].

Чуйність до слова, вміння точно і ясно виражати свої думки та погляди за допомогою живої російської мови, досягнення поетичності в їх викладі за допомогою прислів'їв, приказок – все це дозволило В. Далю створити взірцеву передмову, і образно назвати його “Напутным словом”. Більш вдалого заголовку, на нашу думку, придумати важко. “Напутное, – пише В. Даль у словнику, – напутье – всё, чем человек напутствуется, снабжается на путь, в дорогу или в вечность...” [3, т. 1, с. 457]. У передмові, як показує наш час, майстер російського слова напучувався у вічність. Даля знали, Даля знають, Даля будуть знати і цінувати завжди, доки живе вільна народна російська мова.

Безцінні і вічні, наприклад, його роздуми у передмові про поетику прислів'їв та приказок, важливість їх вживання в “Толковом словаре...”, коли немає в літературі прикладів хорошої російської мови: “В числе примеров, пословицы и поговорки, как *коренные русския изречения*, как и все примеры. Для простого словаря или словотолковника, их местами нанизано слишком много; ради примера, было бы достаточно двух или трёх, а десятки можно было бы выкинуть. Но я смотрел, – продовжує переконувати майбутніх користувачів словника, – на это дело иначе: *при бедности примеров хорошей русской речи*, решено было включить в словарь народного языка все пословицы и поговорки, сколько их можно было добыть и собрать...” [3, т. 1, с. XXII]. Сьогодні вони – вагома підмога у творчості багатьох, як письменників, поетів, так і публіцистів. Це своєрідний маяк у морі слів, що вказує, яке з них найбільш доцільно ввести до тексту, щоб досягти його глибинного змісту.

Таким чином, ми дійшли висновку, що В. Даль розцінював фольклор як взірць хорошої російської мови. Звичайно до словників включались в якості прикладів хорошої мови окремі речення з текстів маститих письменників та поетів. Однак чуйний до російської мови словознавець протиставив їм прислів'я та приказки і, як підтвердили минулі століття, таке його рішення глибоко виправдане, хоча сам він зі своєю скромністю визнавав це за недолік словника [3, т. 1, с. XXII]. Друзі радили йому відмічати в словнику “ходячия реченія” (так називав прислів'я і приказки В. Даль) будь-яким знаком для їх

відзначення, на перший погляд, від інших, придуманих прикладів. «... Но, – пише В. Даль, – не говоря о том, что часть словаря уже вышла без таких отметок, оне бы меня и весьма затруднили» [3, т. 1, с. XXII].

Однак це була не головна причина. «Такой порядок, – відверто відзначає укладач словника, – или правило *потребовало бы самого резкого разграничения, не только пословиц, но и поговорок, от обычных оборотов речи, которые между тем, в живом языке взаимно сливаются, как и самые пословицы переходят в поговорки*» [3, т. 1, с. XXII]. На погляд В. Даля, провести між ними межу неможливо. Такі ж точні й прості звороти мови, що наводяться скрізь у словнику в якості прикладів, «... *нельзя разграничить с поговорками, переходящими исподволь в один только простой, условный оборот речи*» [3, т. 1, с. XXIII].

У вступній статті подана не лише загальна оцінка прислів'їв та приказок для роз'яснення і тлумачення слів. По суті, вона – публіцистичний твір словознавця, в якому широко трактуються його погляди, пов'язані з подвижницьким збиранням по краплинам розсипів живої російської мови та титанічною новаторською працею над словником, щоб допомогти користувачам краще, глибше, тонше сприйняти зміст його першого тому та наступних видань, розібратись у їх складнощах, познайомитись з першою програмою тлумачення слів, передбачити, можливо, негативну її оцінку представниками старої російської граматики.

За нашою оцінкою, вступна стаття “Напутное слово” стала видатним твором не лише з точки зору продуманого викладення матеріалів про значення нового словника, особливості його змісту та форми, джерел появи в ньому “нових” слів, принципи їх відбору, принципи “гніздової” побудови тлумачника, невирішені та нерозкриті проблеми й теми російської мови, відмінності від уже створених словників, але й за динамічністю, яскравістю та стислістю подачі в ній складного спеціального філологічного матеріалу. Використовуючи поетику живої російської мови, прислів'їв та приказок, В. Даль досяг того, що читачі

багатьох поколінь уже понад півтора століття, керуючись “Напутним словом”, з вдячністю сприймають місткий зміст унікального “Толкового словаря...”

Деякі прислів'я та приказки, наведені як в “Толковом словаре...”, так і в “Напутном слове”, пішли з вжитку в нашу епоху в зв'язку з тим, що застаріли, зникли самі поняття, що колись позначались тим чи іншим словом; частина слів була замінена синонімами, наприклад: *Кому перстом кивают, а нам и всем глазом мигают. Либо в генералы, либо в капралы. Царь щадит, а бояре скребут.*

Багато прислів'їв та приказок зустрічається в нашій мові і до сьогодні, але вони змінили смисл. Наприклад, стосовно прислів'я *Где два, там и один* В. Даль зробив наступну примітку: “не все одно”. А наші сучасники часто вкладають інший смисл: *одному важко здійснити задумане, а вдвох – легше, вже сила. Досталась гадине виноградина*: в часи В. Даля малось на увазі *заміжжя*, а тепер говорять так, розуміючи, що *погана людина отримала по заслугам*. Так безперервно промиваються часом та шліфуються розсипані в прислів'ях золоті крихти народного життя, боротьби і традицій незчисленних поколінь.

Але, як образно відзначив у вступній статті до збірника В. Даля “Пословицы и поговорки русского народа” письменник-публіцист, Лауреат Нобелівської премії Михайло Шолохов: “Ніколи не померкне наша патріотична гордість, закута в булат таких прислів'їв: *Наступил на землю русскую, да отступился, С родной земли – умри, не сходи, За правое дело стой смело* [4, с. 3]. Слідом за В. Далем, Н.Гоголем, М.Салтиковим-Щедріним, О. Горьким, М. Шолохов, розвиваючи їх традиції використання поетичного, влучного і образного російського слова, багато насиченого прислів'ями, козацькими висловами, створив унікальні літературні шедеври “Тихий Дон”, “Поднятая целина”, “Они сражались за Родину”, “Судьба человека” і залишив насичені фольклором неперевершені публіцистичні статті про героїзм радянської людини в роки Великої Вітчизняної війни й будівництва мирного життя. Тому відгуки М. Шолохова про погляди В. Даля на прислів'я повчальні, цінні та

неминуці: “Як на крилах, вони перелітають зі століття у століття, від одного покоління до іншого, і не видно тієї безмежної далі, куди направляє свій політ ця крилата мудрість” [4, с. 3]. Досвід, погляди Даля та його численних послідовників – надійний фундамент для створення нових публіцистичних творів.

Найбільш відомі українські письменники-публіцисти – Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Павло Грабовський, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Павло Тичина, Олександр Корнійчук, Максим Рильський, Микола Бажан, Андрій Малишко, Володимир Сосюра, Олесь Гончар, Платон Воронько, Михайло Стельмах, Борис Олійник, Євген Дудар та ін. так же високо цінували мудрість як російського, так і українського народів, представлену ними в їх численних прислів'ях та приказках. Вони відзначали їх високі ідейні та художньо-поетичні якості, часто, як і В. Даль, використовували в своїх творах, піклувались про збирання й записування цих перлин народної творчості. “Коштовними перлинами”, “скарбом нашої мови і народного досвіду” називав, наприклад, Іван Франко прислів'я та приказки й часто, як і Даль, уводив їх до своїх публіцистичних творів.

Завдяки В. Далю, з безодні часів дійшли до нас в цих згустках розуму та знання життя радість і страждання людські, сміх і сльози, любов і гнів, віра і безвір'я, правда і кривда, чесність і обман, працелюбність і лінь, краса істин та потворність забобон. В “Напутном слове” він з впевненістю заявив про те, що звертаючись до прислів'їв російського народу, людина майбутнього візьме з його словника і публіцистики краще й відкине те, що вже мертво і не потрібне йому у створенні нового життя [24, с. 78].

Можна сказати, що подібні ствердження в статті сходять до роздумів М.Ломоносова про те, що передмови пишуть не лише для того, щоб читачі *прихильно, працюовито й зрозуміло сприймали зміст книги*. З погляду великого російського вченого та поета Михайла Васильовича, вони гарні лише тоді, коли написані жваво, яскраво, поетично і діловито. Таким, на наш погляд, і є “Напутное слово” невтомного діяча й публіциста Володимира Даля. Його

погляди на велику роль словесної поетичної народної творчості перетворились, трансформувались у справи: в словник, наукові статті: «Напутное слово», «Напутное», а також в «Русские народные сказки», «Русские народные пословицы» та ін.

4.2. Історичні відомості про використання прислів'їв та приказок в збірнику «Солдатские досуги» як джерело відомостей про особливості менталітету російського солдата

Для з'ясування особливостей менталітету російського солдата ХІХ століття, ймовірно за все, найбільш важливими є прислів'я та приказки, майстерно уведені Володимиром Далем до публіцистичних текстів збірника “Солдатские досуги”, оскільки в них відображені, наче величезне сонце в краплині води, його побут, ратні подвиги, догадливість, винахідливість, стійкість та відважність, а буває – недбалість, невміння відділити погане від хорошого, слідування дурному прикладу, жити чужим розумом, але головне – у них відображений його напрямок думок, поглядів. Однак мова цих творів, включаючи синтаксис, не вивчена, хоча й цікава, оскільки в ній злиті в єдиний жанрово-мовний потік струмінь розмовної мови, струмінь мови фольклору та струмінь публіцистично-лінгвістично-творчий. З 60 текстів збірника лише у 24 не наведені прислів'я та приказки, зате вони буквально розквітчані зворотами з живої російської мови. В інших 36 нами нараховано коло 100 прислів'їв та приказок.

Усе ж виникає питання, чому у 24 з 60 текстів “Солдатских досугов” відсутні прислів'я? На нашу думку, це пов'язане насамперед із прагненням В. Даля скрупульозно дотримуватися манери оповідачів, від яких він колись уперше почув той чи інший текст і так його записав. Підтвердженням цього може служити той факт, що виклад Далем “Сказки о Георгии Храбром и волке” збережений таким, яким він уперше його почув від О. Пушкіна, який розповідаючи цю казку Далу, пересипав її татарськими словами. Це, на думку фольклориста М. Азадовського, дає підстави припускати, що “Пушкін чув цю

казку від якогось татарина чи калмика, який говорить російською, під час свого перебування в Казанській або Оренбурзькій губернії і тоді ж під свіжим враженням розповів її Далю, зберігши у своїй передачі деякі особливості мови оповідача” [5, с. 11]. У свою чергу, В. Даль скрупульозно записав казку так, як почув її від Пушкіна.

По-друге, усі тексти збірника “досугов” без прислів’їв настільки пересипані влучними фразеологічними висловами з усної народної мови, що довільне включення Далем до них прислів’їв зруйнувало б їх смислову, композиційну та синтаксичну структуру. Інша справа, коли оповідачі самі наводили прислів’я. До них В. Даль дозволяв собі додати інші за смисловим спорідненням та значенню прислів’я зі своїх запасів, що, звичайно ж, посилювало смисл, ідею та тему текстів, надавало їм неповторної поетики [26, с.73-77].

За даними Н. Іполітової, О. Князева та М. Савової, слухання забезпечує результативність та успішність спілкування людини в усіх сферах життєдіяльності [6, с. 67]. Судячи по відтворених текстах “досугов”, В. Даль іще на початку ХІХ ст. добре усвідомлював це. Він розвив у собі уміння слухати будь-якого співбесідника з різних прошарків населення й завжди дотримувався правил, вироблених ним самим, котрі можна охарактеризувати, як терпеливе, уважне та доброзичливе ставлення до співбесідника, уміння не переривати його без необхідності, не робити йому дошкульних та образливих зауважень. В багатьох текстах збірників оповідачі проявляють й повно розкривають себе засобами властивої лише їм усної мови, відчуваючи підкреслену до них зацікавленість з боку слухача. Лише зрідка до текстів вплітається авторська розповідь. Усім цим В.Даль наче сигналізував оповідачу про свою увагу до нього та повне розуміння його мови, про висловлювані судження на тему бесіди. В жодному з текстів збірника немає авторських вигуків, наочної реакції на почуте. Контакт зі співбесідниками, видно, забезпечувався невербальними засобами спілкування, тому більшість текстів збірників – результат майстерно відтворених оповідань “бувалих” з числа

солдат і матросів або тих, хто колись зустрівся В. Далю в його численних поїздках по країні.

Крім того, окремо від текстів сім раз наведені добірки загадок, як з відгадками, так і без них, таблиця множення, три притчі².

До “Солдатских досугов” В. Даль написав невеликий, усього в півтора сторінки, вступ, в якому пояснив причину створення книги художньо-публіцистичних замальовок та нарисів: “Вот вам, друзья, книжка, написання не спроста, а с молитвою: в ней плохого не найдёте, а найдёте одно лишь добро. Она писана для солдат и, *похваюсь*, (про нас, Даль усього лише раз вжив це слово у своїй публіцистиці. – Прим. наша. – М. С.), писана таким, который сам сиживал с вами за огоньком, пил из одной с вами манерки, ел казённые сухари и видел солдата не только в казарме, да на ученьи, видел его и в чистом поле” [7, т. 6, с. 5-6].

На погляд Даля, солдати знайдуть в ній “... не одну сушь нагольную, не одну правду простоволосую, а складчину всякого добра, и на смех и на горе, и на время и на безвременье, и на дело и на безделье” [7, т. 6, с. 6].

Проникливо й дохідливо В. Даль запевняє читачів-солдат, що в його книзі “Солдатские досуги” “... письмо наше тот же язык словесный, та же речь...”, тобто письменник свідомо вводить до тексту замальовок та нарисів фольклор. І тут же він підтверджує це положення: “*Правда*, – пише він, – сами вы знаете, *гола, нага, как мать на свет родила*, – ей в люди так показаться не годиться; а как приоденется *притчею* перекинется *из были в небылицу* – так пойдёт куда угодно, часом и *нас же насмешит*, да и *нас же научит и наставит*” [7, т. 6, с. 5]. Зазначимо: лексема “правда” включена до багатьох прислів’їв та приказок збірника, про що мова піде нижче.

² Аналіз текстів збірника проводився по повному зібранню творів Володимира Даля (Козака Луганського) в 10 т. Т. 6. I. Солдатські досуги; II. Матроскі досуги. – СПб.; М. : Издание товарищества М. О. Вольф, 1897. – [Дозволено цензурою 30-го октября 1897 г. Редактор издатель А. М. Вольф]. Тому усі цитати наведені у відповідності з орфографією та пунктуацією часу створення збірників.

Таким чином, В. Даль передбачає той захват, подив та пошану, які дізнає й людина ХХІ ст. при читанні “Солдатских досугов”, насичених прислів’ями та приказками, притчами, бувальщинами та небилицями. У кожній із замальовок, есе, а також нарисів вони відіграють важливу роль у розкритті характерів героїв, змалюванні обставин, йде оповідь в замальовках та нарисах про невибагливе, а в той же час повчальне життя простих людей з гуші народу – солдат.

Відкриваються “Солдатские досуги” й закриваються есе-роздумами “... о трёх врагах русского народа, трёх супостатах вековечных, которые губят многое множество православного народу; бойся их и берегись – наполягає Даль і пояснює, чому їх треба боятися. – Три супостата эти – три родные братья; один прозывается *авось*, другой *небось*, а третий *как-нибудь*”. Характеризуючи “братів”, Даль повсякчас вводить до тексту першого есе (“Супостаты наши”) приказки: *Как-нибудь сделаешь – как-нибудь и выйдет* тощо. Усього в цьому есе наведено більше 10 прислів’їв, приказок, примовок. Наприклад, *Поспешишь, людей насмешишь; Скоро, да нездорово; Шей да пори, не будет глупой поры* та ін. В другому есе – три прислів’я та приказки: *Авось да небось – всё пройдёт!; Кто на худое пустится, тот одним худым делом и покончит; Грех без кары не живёт* [7, т. 6, с. 134-136]. Їх спрямованість одна – викликати у читача зневагу до недбалих, байдужих.

У замальовці “Часовой” зустрічаємо лише одну приказку: “В мирное время часовой должен строго исполнять долг свой, а в военное и пуще того: *тут до беды недолго*” [7, т. 6, с. 10]. Введення подібних словосполучень до авторського тексту допомагає оповідачу досягти короткості й образності розповіді, виражати головну ідею текстів.

У “Самородном пароме” притча міститься у останньому реченні замальовки: *Находчивость годится всякому человеку, а военному без нея ни жить, ни служить нельзя* [7, т. 6, с. 12]. Вона якнайкраще підтверджує головну думку замальовки: винахідливість козаків допомогла їм вижити в суворох умовах, без їжі і пробитися через “манну”, полонку, по льоду Каспійського

моря, на східний берег його, на півострів Бузачі. Без винахідливості і служити не можна.

Замальовка “Милосердный воин” містить два прислів'я: *В поле съезжаются, родом не считаются; Бил я тебя по службе, а дарю по дружбе!* [7, т. 6, с. 12]. Співставлення цих та інших прислів'їв, представлених як у “Солдатских досугах”, так і в “Матросских досугах” і утворених на їх базі фразеологічних одиниць підтверджує висновок про те, що при такому співставленні виявляються три типи взаємовідносин між ним: 1) фразеологічна одиниця співпадає лексично з частиною прислів'я, є її фрагментом і повністю передає зміст прислів'я; 2) фразеологічна одиниця лексично співпадає з частиною прислів'я, але передає лише частину її змісту; 3) фразеологічна одиниця лексично співпадає з компонентами прислів'я, але має особливе значення, лише співвідносне з елементами значення або усім значенням прислів'я [8, с. 199-205].

В “досугах” перший тип складають утворення, в яких не зберігається повністю склад прислів'я, але зберігається її зміст: *Собака на сене*. Другий тип утворення фразеологічних одиниць на базі прислів'їв складають фразеологічні одиниці, які не лише лексично, але і семантично відрізняються від своєї бази утворення. У них зазвичай передаються не усі відносини, властиві прислів'ю, і в тексті ці відносини не реалізуються у зв'язку з використанням фразеологічної одиниці, як це спостерігається в утворень першого типу. Фразеологічні одиниці цього типу називають, як правило, одне з понять, що входить до складу прислів'я. Такими є фразеологічні одиниці *старый воробей, море по колено* та ін.

Третій тип складають утворення фразеологічних одиниць на базі прислів'їв, коли такі одиниці співвідносяться лексично з прислів'ями (мають такі ж слова, які є у прислів'ї, хоча і не всі), але мають особливе значення. Одночасне з виділенням цього фрагменту, який передає частину смислу прислів'я, виникає інша фразеологічна одиниця, що анатомічно протиставляється першій – *без царя в голове (нет в голове царя)* [8, с. 199-205].

Наприклад, у притчі-настанові “Кто смерти боится?” таким чином введені: одна молитва, 12 прислів’їв, приказок та примовок: *Что с бою взято, то свято; Где есть передние, там бывают и задние; где бегут, там и отстают; Держись за бога и он тебя не покинет; а поколь Господь при тебе и с тобою, то бояться нечего; Живи с добрыми людьми поколе живётся, а случись умереть – те же добрые люди тебя помянут, коли ты ладно жил и ладно помер; Ружьё было ему любовницею, штык названный старший брат, а ура было у него слово заветное; Солдат бывалый старше небывалого; а солдат бывалый, который дрался за двоих, двумя чинами старше прочих; Живой живое гадает* [7, т. 6, с. 17].

У кінці притчі-настанови В. Даль через три зірочки навів п’ять прислів’їв: *Смерти боится, тот, кто боится суда Божьего; Лучше смерть, нежели зол живот; Смерти боится тот, кто не боится позору и сорому; У труса и глаза мышинные: жить бы ему только в подполье; У смелого солдата очи соколы, а плечи, словно крылья орлиныя* [7, т. 6, с. 18]. Призначення їх таке ж, як і прислів’їв у “Толковом словаре...” при тлумаченні слова “смерть”. Їх у ньому наведено більше 20, у тому числі одна *Лучше смерть, нежели зол живот* повторюється у притчі “Кто смерти боится?” [3, т. 4, с. 233]. Така ряснота прислів’їв як у словнику, так і у притчі була необхідна Далю, щоб роз’яснити глибоко поняття “смерть”, а у “Солдатских досугах” ще й пояснити солдату, чому він не повинен боятися смерті, особливо при захисті Вітчизни, землі рідної на полі битви. Уведені ненабридливо до тексту притчі-настанови, вони розширюють світогляд солдата-читача, укріплюють його стійкість та російську ментальність.

У замальовці “Пётр первый под Полтавой” введена одна молитва: *Упокой, Господи, души рабов твоих...* та одне прислів’я: *Пропал, как швед под Полтавой* [7, т. 6, с. 19], яке виражає прямий смисл: під Полтавою шведи були розбиті наголову, остаточно. Карл XII, поранений в ногу, ганебно втік з поля бою. Звідси – *Пропал, как швед под Полтавой*.

У замальовці “Спасай да спасён будешь” наведена лише одна приказка: *Гори, что горит, оне своё сделали* [7, т. 6, 20]. Однак вона є своєрідним еталоном-джерелом вивчення відомостей про особливості менталітету російських жінок і солдат: “14 апреля 1842 года, Ямбургского уезда в деревне Кобыляках, загорелась о полуночи изба крестьянина Семёна Николаевича, которого ещё на беду не было дома; а хозяйка так перепугалась, что чуть только сама успела выскочить из огня, а двоих детёнышей своих выхватить не успела. Известно бабье дело, чай случалось кому из вас видеть их на пожаре? Испуг зараз подшибёт им ноги, отобьёт их от ума, и бабы мои, чем бы спасать что можно, носятя с каким нибудь решетом, с помелом, а не то подхватив животы, да ну выть на всё село, а там гори что горит, оне своё сделали [7, т. 6, с. 20]. Супротив жінці солдат сміливо вступає у вогонь та воду і виходить переможцем.

Однак, приказка *Гори что горит, оне своё сделали* виступає також у якості лейтмотиву вказаної замальовки, а значить, як прислів'я, так і приказки, у їх розумінні – це “*минула ситуація*”, яка використовується Далем для пояснення та розуміння ситуації теперішньої, відтвореної у текстах.

Вітчизняні та зарубіжні пареміологи, у тому числі Т. Нікітіна, одностайні в тому, що досліджуючи семантику прислів'їв, необхідно розмежовувати їхнє інваріантне значення, адже прислів'я – це судження, яке може застосовуватись до багатьох подібних життєвих ситуацій [9, ч. 2, с. 57].

Таким чином, прислів'я слід визначати як закінчене судження, текст, заздалегідь даний поза контекстом, але такий, що не вживається поза реакцією на конкретну ситуацію, а силу Далевих прислів'їв треба бачити не в образах, а у паралелізмі між теперішнім моментом, що відтворюється автором-оповідачем, та минулим, коли вони “народжувались”, починали входити до усної мови. На наш погляд, вірніше не вважати інваріантною не ситуацію, значення прислів'їв (*Без матки пропадут и детки*), а варіантним – конкретний смисл виразу у кожній мовній ситуації, яка і визначає вибір Далем прислів'я. У нього її логічна конструкція завжди співпадає з логікою моменту мови й наповнюється

конкретним смислом поточного моменту [*Во всяком деле порядок, устройство* (читай – субординація. – Прим наша. – М. Є.) *и послушание нужны*].

Однак, введені до тексту “Солдатских досугов” численні народні прислів’я на цю тему є, на нашу думку, своєрідними посібниками по вивченню особливостей менталітету не лише жінок, солдат, але і в цілому російського народу. Так, у замальовці “Послушание начальству” усі 10 прислів’їв та приказок свідчать про прагнення росіян до послуху та досягнення перемоги над ворогом: *Во всяком деле порядок, устройство и послушание нужны; Паси острое слово про другой случай, а тут суди да ряди со крестом да молитвой*. Часто у прислів’ях та приказках вихваляється російська доблесть: *Где распустит русский орёл крылья свои и русское знамя хоругвь – там будет и победа*.

Разом з тим, часто в них засуджується холопство і блазнювання, що іноді притаманне російській людині: *Шут кожанный; Сто голов, сто умов; Делай дела за семерых, а слушайся одного; У кого булава, тот и голова; Без матки, пропадут детки; Без головы и рукам и ногам тошно; Без запевалы и песня не поётся* [7, т. 6, с. 21-25]. У більшості прислів’їв містяться напучення, тоді як у приказках та фразеологічних одиницях зазначена ознака відсутня. Якщо зіставити фразеологічні одиниці та паремії (прислів’я і приказки) в “Солдатских досугах”, що характеризують солдата як представника російського народу, то ми побачимо, що за їх допомогою він виступає перемінно то з позитивного, то з негативного боків. При цьому фразеологічні одиниці акцентують увагу читачів в основному на негативних рисах його характеру, які розглядаються автором “досугов” як відхилення від норми; у прислів’ях найчастіше відзначаються позитивні риси, а у приказках та примовках поєднується і те, й інше в межах однієї одиниці.

Російській людині здавна дорогі честь і совість, що наочно знайшло відображення в притчі “Честь и безчестье”. У ній В. Даль навів 5 прислів’їв, в основному, повчального характеру: *Задним умом дела не поправишь; Береги платье снову, а честь смолоду; Солдат чести не кинет. Хоть головушка*

сгинет; Безчестье слово – а пилой пилит; Где честь, там и разум [7, т. 6, с. 30-33].

У короткій настанові “Возьмёш, коли велят” є лише одне прислов'я: *Нечего толковать, велят, так возьмёшь* [7, т. 6, с. 35]. Але і в ньому одному проявляється російський менталітет: “звелять, так візьмеш” будь то Варшава чи інша фортеця, яку звелів взяти Государ.

Особливо дорогі російській людині рідна земля, Вітчизна. У нарисі “Что такое отчизна?” 8 прислів'їв та приказок, багато фразеологічних одиниць, які стверджують зрозумілі кожному солдату Росії незмінні істини: *Поколь все дружно стоят заодно никто и не осилит, никто не обидит; а вместе стоятъ всем за одно без головы нельзя; сказано слово: и песня без запевалы не поётся, а дело без головы и подавно не спорится; Страшен чорт да милостив Бог; Мужик умён, да мир дурак; Сколько голов, столько умов; каждый городит своё, а в одну душу, в один разум не сойдётся; Капля камень долбит; ... без капли нет моря; Отечество тебе колыбель и могила; Не отрекайся от земли Русской, да не отречётся от тебя Господь; Держись дружно: камень под ноги топчат, а из камней твердыни кладут; Одна головня и в печи гаснет, а две и в чистом поле дымятся* [7, т. 6, с. 37-40].

Зі сказаного вище випливає, що у В. Даля так же часто фразеологічні одиниці не протиставляються пареміям, а доповнюють один одного як у зображенні побуту солдат, так і їх характеру. Паремії він включає до системи синтагматико-парадіогматичних відносин російської мови. Окрім граматичних змін в “досугах” їм властива логіко-семіотична парадигматика (система логічної трансформації). Паремії у вказаних вище текстах мають план мовної та логічної структури, а також план реалій.

Таким чином, паремії можна розглядати і як мовні одиниці, і як фольклорні тексти. Така двоїстість добре видна на прикладі прикмет (типу *Держи голову в холоде, живот в голоде, а ноги в тепле*), які зустрічаються як у “Солдатских досугах”, так і в “Матросских досугах”.

Як проникливо і публіцистично звучать слова В. Даля: “Славное и памятное было время, парни, этот двенадцатый год. *Велик Бог русский, силён штык и крепка грудь русская!...*” Кожне слово – народний вислів, кожен вислів – фольклор. Разом вони створюють величну картину ратного подвигу російського солдата у Вітчизняній війні 1812 р.

З метою різноманітності текстів “досугов” В. Даль наводить окремо 15 загадок, наприклад: *Без рук, без ног, а на гору ползёт (ветер); Сам худ, а голова с пуд (молот)* [7, т. 6, с. 41]. До того ж, наводяться вони під самотійним заголовком “Загадки”, а нижче більш дрібним шрифтом дані на них відповіді з тим, щоб служиві самі спробували відгадати 15 загадок, розширити свій кругозір.

В. Сібірцев вважає, що загадка, як моноструктура, характеризується підвищеною смисловою місткістю елементів усіх мовних рівнів; семантична конденсація, поряд з основними вимогами жанру – стислістю та ритмічністю, накладає відбиток не лише на фонетичний вигляд та синтетичну будову загадок, виразність яких посилюється завдяки використанню різноманітних стилістичних прийомів, але й знаходить своє відображення на лексичному рівні [8, с. 76].

Загадки, наведені у “Солдатских досугах”, початково мали усну форму побутування, а тому зберегли усі особливості живої російської розмовної мови: *Сам худ, а голова с пуд*. Традиційна для усної народної творчості розкіш образу заміщення використовується з метою посилення емоційного впливу й сприяє більш чіткій ритмічній побудові загадки: *Без рук, без ног, а на гору ползёт* тощо.

До тексту нарису “Битва” В. Далем майстерно введені дві молитви й прислів’я: *Разевай рот пошире, я полезу: глотай, коли не подавишься* [7, т. 6, с. 47]. У даному випадку прислів’я введене в пряму мову одного з солдат, що вступив до діалогу: “Вишь! Грозит неприятель, сказал один солдат товарищу; съесть хочет! Ну, отвечал товарищ, пусть его: *разевай рот пошире, я полезу: глотай, коли не подавишься!*” Введене таким чином прислів’я показує бойовий

настрій солдат перед битвою, їх уміння в тяжку хвилину з гумором та сміхом говорити про нікчемність неприятеля, його слабкості.

Показовою є й манера В. Даля вводити до тексту збірника молитви лише у тих випадках, коли душі солдат просвітлені й знаходяться у гармонії зі всесвітом. Таким чином письменник досягає єдності природи й людини, її духовного світу, в якому нероздільно панує Всевишній: “Ликовал над покорной головой моей, – рассказывает солдат, – млад жавороночек, пташка летняя, словословил Творца вселенныя, накликал на душу радость мне; и выиграло ретивое во мне, очи вскинул я к певцу залётному, глянул вокруг себя на утро радостное, на почивающих собратов моих, и прочёл такую молитву я: «Господи! Ежели хочешь, то да мимо идёт меня чаша эта; но да будет воля твоя, а не моя. А коли Спасов день присудил еси мне от сует мирских спасение, то прими благостынею своею душу мою, подай силу и крепость мне и мужество, и победу пошли царю государю моему – во веки веков, аминь!»

Цей монолог солдат виголосив рано-вранці перед важкою битвою. У ньому розкриті покірність російської людини, краса її душі, вміння підкорити свою волю волі Господа в ім'я перемоги государя. Так, В. Даль за допомогою фольклору розкриває риси менталітету російського солдата.

Той же метод примовки застосований письменником і у замальовці “Старый и молодой”: *Убьют, так и копейки не надо; а коли ворочусь, даст Бог, да сделаю дело, так это стоит дороже ста рублей* [7, т. 6, с. 50].

“Таблица умножения” представлена в “Солдатских досугах” через приказки й прислів'я: *Придёт масляна – будет и блин: одиножды один – один; Полно долбить. Покинь долото: десятью десять – сто* тощо [7, т. 6, с. 53]. Усього їх представлено в таблиці 39. Вони якнайкраще допомагають напівграмотному солдату вивчити таблицю множення.

“ Исправность и расторопность” – притча про Георгія Хороброго та про те, що значить дозвілля, а що недозвілля. Для пояснення цього В. Даль окремо від тексту навів вісім прислів'їв та приказок: *Коли нет да спрашивают, надо добыть; Воровать не стану, а нет, так негде взять; Всякому дню подобает*

забота своя; Не тем час дорог, что долог, а тем, что короток; Береги день нынешний, а завтрашний станет беречь тебя; Не досуг вершит дело, а досужество; Не губи ты часу со причасками, не погубишь веку; Охочему да расторопному час нужен; вислоухому – неделя [7, т. 6, с. 59].

У плані виявлення в текстах “ Солдатских досугов” особливостей менталітету російського солдата, ймовірно, найбільш важливими є введені до них Далем прислів'я, приказки та різноманітні вислови про добро, істину і справедливість, оскільки концепти їх є базовими у будь-якій культурі. Вони відіграють особливу роль і у мовній свідомості нації: від того, наскільки вона орієнтується на дійсне, добре, істинне та справедливе становище справ у суспільстві, залежить занадто багато і, як відзначили дослідники Л. Паніна та А.Федорова, “... не в останню чергу перспективи самого життя” [8, с. 206].

Далі ці дослідники слідом за А. Пузирьовим та Л. Савенковою справедливо відзначили, що, наприклад, концепту *істина* в російській мові відповідає “... лексична пара *правда* й *істина*, всередині якої виявляються досить цікаві взаємовідносини”. “Слова *правда* та *істина*, – пишуть Т. Булигіна та А. Шмельов – позначають дві сторони одного й того ж загально – філософського концепту: *правда* вказує на практичний аспект цього поняття, а *істина* – на теоретичний аспект”. Не випадково В. Даль у вступі до “Солдатских досугов ” веде мову про *правду* “голу” і *правду*, “одягнену притчею”.

У сучасній російській свідомості різниця правди та істини чітко вчувається, але взаємне розташування їх у межах цього складного концепту дещо змінилося. Тепер *істина* пов'язується, швидше за все, з вічним та незмінним, а *правда* – з земним, мінливим, соціальним. “Їх співвідношення виражається приблизно так: *істина* одна – а *правд* багато. *Істина* для усіх одна, а *правда* у кожного своя” [8, с. 207].

Як показано в “досугах”, єсть і солдатська правда. Показова динаміка співвіднесеності у мовній свідомості солдат понять – правда та істина, добро і зло, справедливо-несправедливо. Аналізуючи прислів'я та приказки на цю тему в текстах “Солдатских досугов”, методологію їх введення до нарисів та

замальовок, ми прийшли до висновку про особливості російського бачення світу та сформулювали об'єктивні підстави роздумам про особливу російську мовну свідомість. По-перше, її не лише повно осяг В. Даль, але і, по-друге, наочно представив у своїх “досугах”.

Так, у замальовці “Миродёрство” В. Даль навів лише дві приказки: *Краденое добро в прок не пойдёт і Чего себе не желаешь, не делай и другому* [7, т. 6, с. 62]. Але їх достатньо, щоб виразно відобразилось усвідомлення російськими солдатами караності за неправі вчинки, недопустимості при пожежах, війнах грабувати мирних жителів, руйнувати та оскверняти релігійні святині будь-якого народу, оскільки Бог для усіх єдиний. Як свідчить історія, ці прекрасні якості російського солдата були виявлені у Вітчизняних війнах 1812 та 1941-1945 років.

У “Заветных словах” є 10 заповідей, наприклад, такі: *Не расти тело, расти душу: душа вынесет за собою и тело; Не бушуй; криком изба не рубится, горлом дело не спорится; Стой – не шатайся, ходи – не спотыкайся, говори – не завирайся; а ляжешь спать, так пораньше вставай собирайся* [7, т. 6, с. 63]. Спрямованість їх зрозуміла кожному – роби добре, справедливе і тобі віддячиться.

Невипадковими є і дев'ять настанов у замальовці “Как солдату конному и пешему, управлаться с неприятелем”: *Заряжат торопись, а палить не торопись; Никогда не говори: пуля виноватого найдёт; Застрельщики, стреляйте в меру!; Люби пулю, а держись за штык; Стой дружно, не будет грузно тощо* [7, т. 6, с. 70].

Тут же В. Даль навів дві приказки, смисл яких також зведений до настанови: *Журавля в поднебесье не убьёшь; Один патрон в ружье дороже тысячи в поле* [7, т. 6, с. 70].

Як письменник і лікар, В. Даль просто не мав морального права обійти таку проблему, як знахарство й ворожіння, які здавна вводили російську людину в оману. Знахарів та ворожок завжди на Русі було предостатньо. Потрапляли під їх нездоровий вплив і солдати. А тому В. Даль і розповів у

замальовці “Знахарство и заговори” невибагливу розповідь від імені солдата про те, як його товариш по службі потрапив “до лап” горе-знахаря, що пообіцяв тому зберегти його від ранньої смерті, а насправді, прикриваючись благородною обіцянкою, обібрав до нитки. Зрозумів товариш, що його обдурили, лише після серйозного поранення і сказав він по-народному розумно й влучно: *Смерти бояться не должно, ... жизнь наша чистилище, а смерть искупление. А з приводу знахарів навів приказку: Язык без костей, мели что хочешь* [7, т. 6, с. 74-75].

Загальновідомо, що мовна свідомість нації залежить від того, як вона озброєна інформаційно проти виникнення проблем негативного психологічного впливу різноманітних знахарств, пророцтв, ворожби, які викликають також проблеми зі здоров'ям. Простою народною мовою В. Даль пояснює ці істини читачам “Солдатских досугов” та вводить до тексту з метою викриття пустих замовлянь знахарів. Одне із замовлянь закінчується словами: *Заговариваю я раба Ивана Стропилова, ратного человека, идущего на войну, сим моим крепким словом-заговором на всю его жизнь, по сей день, по сей час, по сию битву. Слово моё крепко* [7, т. 6, с. 75].

“Крепко оно да не совсем, – пояснює оповідач, – *Язык без костей, мели что хочешь, да много ли в том пути?* Знахарь в накладе не остася, потому что обобрал солдата нашего кругом” [7, т. 6, с. 75]. Пустослів'я й тяга до поживи – ось сутність знахарів. “Да и сами вы ребята, разсудите: что такое *слово*, – не вгомоняється оповідач з волі В. Даля, – и что это слово может сделать? Может слово повелевать и приказывать человеку, а ни солнцу, ни земле, ни дереву, ни камню; как слово может помыкать силами Создателя, которые день за день идут своим путём, своим чередом, спокон-веку, как их можно переиначить и пересилить?” [7, т. 6, с. 76].

Хто-хто, а В. Даль знав силу слова, тому що вустами солдата-оповідача він висловив філософську істину: слово не може “попихати силами Творця”, а тим більше слово неправдиве, брехливе. Ось чому російський народ віддає перевагу прислів'ям про правду, яких у “досугах” велика кількість. За

неправедний спосіб життя, пияцтво, лайливе, зле слово людина несе заслужену кару, що влучно й образно відображене у прислів'ях та приказках. Аналіз їх, наприклад, про правду заставляє зробити висновок про те, що *правда* – це глибоко особистісне уявлення про істину та справедливість, але зовсім не сама *істина*, пор.: *Не ищи правды к других, коли в тебе её нет; Правда твоя, правда и моя, а где она?* тощо.

Підтвердження цьому ми знаходимо у нарисі-монолозі “Кому жить веселее: пьяному, аль трезвому?”, в який уведено чотири красномовних прислів'я: *Собаке собачья смерть; не хотел жить по-людски, так не по-людски и умер!* [7, т. 6, с. 84]; *Купи вина, коли хочешь купить горя на свои деньги; У трезвого своя голова, у пьяного чужая; а отвечает одна* [7, т. 6, с. 86]. Кожна з них вчить, напучує солдата, втримує його від пияцтва, закликає до тверезого образу життя: *Одну чарку пей, за другою руки не протягивай, от третьей отворачивайся, а от четвёртой беги, не оглядывайся* [7, т. 6, с. 86].

У тексті “*Ложь и правда*” знаходимо сім прислів'їв та приказок: *Правда дороже и чище золота; Живут же люди неправдой, а нам не лопнуть стать!; Правда – кусь заработанный, ложь – краденый*, «... *правда дороже и чище золота* [7, т. 6, с. 89]; *Живут же люди неправдой, а нам не лопнуть стать!* (повторно); *Какова резва ни будь ложь, а от правды не уйдёт* [7, т. 6, с. 93]. З цих та інших прислів'їв, наведених В.Далем про правду також у “Толковом словаре...”, “Матросских досугах”, прямо впливає, що *правда* належить сильному, але про її збіг з *істиною* говорити в такому випадку тим більше не варто: *Не прямо, да право* (тобто – винен, але виправданий); *У кого руки подлиннее, тот и правее* (див. сучасний варіант прислів'я: *Прав тот, у кого больше прав*) тощо.

Саме тому, що почуття правди завжди суб'єктивне і для російської людини далеко не завжди супроводжується пошуками істини, – саме тому такі численні прислів'я, які говорять про те, що:

а) правда повинна бути до місця: *Знает сват Сила правду, да не всякому сказывает; Сказал бы Богу правду, да чёрта боюсь;*

б) правда потрібна не усяка: *Цыганская правда хуже православной кривды; Всяк про правду трубит, да не всяк правду любит;*

в) по правді жити важко, а іноді й шкідливо: *За правду Бог лица набавляет* (тобто дає старому й лисину); *За правдивую погудку смычком по рылу*. Нарешті, *Не одинакова ложь, не одинакова и правда* [7, т. 6, с. 89].

“Численність прислів’їв, – констатують Л. Паніна та А. Федорова, – про те, що, з одного боку, важко і шкідливо жити по правді, що правда потрібна не усяка, що правда може бути незручна і неприємна, а з іншого боку – що без відчуття правди жити не можна, що з відчуттям правди російська людина непереможна, заставляє зробити висновок, що для носія російської мовної свідомості важливо не стільки бути правим, скільки почуватися правим. Але про високий ступінь відповідності особистої правди об’єктивній істині говорити в такому випадку не доводиться” [8, с. 208].

Очевидно, цим пояснюється той факт, що ні в “Солдатских досугах”, ні в “Матросских...” прислів’їв про істину немає, як показали дослідження, їх практично немає і в повному збірнику російських прислів’їв В. Даля – нам зустрілись лише дві: *Истина от земли, а правда с небес (Псал.) та Свет плоти – солнце, свет духа истина*.

Однак, фольклор у “досугах” – не лише благодатне джерело відомостей про особливості менталітету російського солдата, суджень про правду та істину, але й розширення бази російської літературної мови. В. Даль чудово знав, що як його казки, так і “досуги” будуть прочитані також багатьма людьми, які пишуть, а тому він там і тут, а також у словнику, неначе намистинки на нитку, з глибокою переконаністю одне за одним нанизує у текстах прислів’я, що вони обов’язково будуть використані в російській літературній мові: адже завжди *Передний заднему мост*.

Жити по правді – значить бути завжди здоровим. Таким є лейтмотив нарису “Жизнь и здоровье”, в якому є два прислів’я: *Еда не медведь, в лес не уйдёт; Кто ума разума своего слушается, у того душа меру знает; а кому ум-разум ни по чём, тому и слушаться некого* [7, т. 6, с. 101-103]. Вони,

якнайкраще, стверджують істину: *Человеку Бог дал ум-разум* [7, т. 6, с. 103]. І це відрізняє її від тварини – “немогузнайки” [7, т. 6, с. 101]. В. Даль “підслухав” це навдивовижу містке і точне слово в народі, серед солдат, які казали: “*Немогузнайка плох, а всезнайка и того пуще...*”. А солдат, від лиця якого ведеться оповідь, прямо заявив: “*Есть пословица: Дело не медведь, в лес не убежит. Не спросили меня, как сложили пословицу эту, – я бы её повернул вот так: еда не медведь, в лес не уйдёт, и в моей пословице было бы больше правды...*” [7, т. 6, с. 101]. Слова солдата співзвучні переконанням В. Даля: народна мудрість – в образному слові. Введені письменником до текстів прислів'я – це не що інше, як вірний спосіб згустити думку в поетичній мові. Для Даля прислів'я – будь-який образний народний вислів, він часто в “досугах” є то приказкою, то прислов'ям.

В народі тонко підмічали особливості свого побуту, образу життя, але ще тонше втілювали їх у прислів'я та приказки. У нарисі “Жизнь и здоровье” В. Даль навічно відзначив цей процес: якщо не вистачає комусь готового прислів'я, той “переробляє” відоме і переконує, що “... в моей пословице было бы больше правды”. Так поетичний текст стискається у прислів'я. При цьому, образ, зберігаючись в цілому, дозволяє замінити довгі промови знайомим символом, представленим у розхожому прислів'ї, тобто народ пристосовує його, а іноді й видозмінює зі зміною життєвих обставин, ситуацій.

У замальовці “Конвойный” наочно пояснена сутність приказки *Нашла коса на камень* і доказово показана доцільність та своєчасність її введення до тексту. Вартовий, понадіявшись на авось, на небось, та на як-небудь, упустив арештантів. Інший схибив перед полоненим абазинцем, але потім “... нашёлся, спасибо, и не совсем дал маху: он ружьё своё не выпустил из рук, а держался за него, что за Бога; штык был отомкнут; солдат наш, повозившись с абазинцем, просунул дуло ружья себе под левую мышку, уставил его в упор на неприятеля, – который совсем было его одолел – да нагнувшись вперёд, взвёл и спустил правою рукою курок и положил абазинца на месте. Это значит: *нашла коса на камень*” [7, т. 6, с. 105]. Далі цієї приказки говорити оповідачу про цю історію

просто нічого. Кожен знає, що виходить, коли *находить коса на камінь*. І оповідач виправдано перейшов до наступної історії. У цьому, на нашу думку, і є культура усної мови, як її розумів у ХІХ столітті В. Даль.

В історії розвитку науки, історії, філософії, культури є питання, які можна назвати вічними. З тих чи інших причин вони актуалізуються у різні періоди, набуваючи кожного разу гостроти та новизни. До таких, на наш погляд, відноситься і проблема культури мови, що осмислюється в теперішній час у екологічному аспекті. Поняття “екологія”, яке до недавніх пір відносили до природи і пов’язаного з нею образу життя, сьогодні переноситься на ставлення до культури. Академік Д. Лихачов вважав необхідним виділяти в екології два розділи: екологію біологічну та екологію культури. Він обґрунтовував це тим, що людина живе не лише в природному середовищі, а і у середовищі культурному, тому його збереження є не менш важливим. Якщо природа необхідна людині для біологічного життя, то культурне середовище – для її духовного розвитку, “моральної самодисципліни та соціальності” [10, с. 408].

На думку Т.Чеботникової, ці ідеї узгоджуються з наробітками фундаментальної науки, у тому числі, вони спирається на поняття біосфери та ноосфери (біосфери та гомосфери по Лихачову), висунуті В. Вернадським. Ноосфера – це галузь взаємодії природи та суспільства, у межах якої розумна діяльність людини стає головним чинником розвитку. “Це свого роду “мисляча” оболонка, що оточує земну кулю, світ ідей, тобто мова в усіх її проявах” [8, с. 231].

Аналіз “Солдатских досугов”, інших публіцистичних творів В. Даля свідчить про те, що їх автор до цієї думки схилився ще у 40-і роки ХІХ століття. Як бачимо, спадковість ідей та їх розвиток є переконливим свідомством перебування в єдиному “часі – просторі” сучасних дослідників та Володимира Даля, не лише занепокоєного долею російської мови, культурою мови й нації в цілому, але і такого, що показав своєю творчістю приклад використання у ній фольклору – “мислячої” оболонки. Так, у трьох притчах про дятла, дубову бочку та ворону, що практично увінчують “Солдатские досуги”, головною

думкою є те, що людина живе не лише у природному середовищі, але і у середовищі культурному (мовному), тому його збереження вважається В. Далем дуже важливим. Живе слово у нього має матеріальну силу: *Каяться и зарекаться хорошо, коли помнишь слово своё и зарок*, – читаємо у “Притче о дятле”, – *и, сделав раз худо, станешь вперёд от худа бегать; а коли клятва твоя и божба крепка только до вечера, а с утра опять принимаешься за то же – так и в добром слове твоём добра мало* [7, т. 6, с. 111]. І далі прислівний чотиривірш: *И крута гора, да забывчива; / И лиха беда, да сбывчива; / Кто лжёт, тот и заклиняется; / Кто пьёт, тот и зарекается* [7, т. 6, с. 112]. І читач розуміє, що притча не про дятла, який з вечора зарікається не длубати дерево, а на ранок продовжує своє, а про того, хто без міри п’є.

А у “Притче о дубовой бочке” зустрічаємо знов прислів’я: *Дружно не грузно, а врозь хоть брось; две головни и в чистом поле дымятся, а одна и на шестке гаснет* [7, т. 6, с. 113]. Тепер вони несуть інше смислове навантаження: сім’я, як бочка розсипається, якщо вона не зв’язана “обручами”.

У “Притче о вороне” дві приказки: *Всяк норовит своему; всяк сам для себя и краше и лучше* [7, т. 6, с. 114]. Суть їх у тому, що для кожної “ворони” свій онук – “кращий співець-пісенник”.

Фольклор притч – яскраве підтвердження тому, що давня російська афористика звернена до вічних тем долі, життя і смерті, до ідеї життєвої поведінки людини, і це заставляє кожного читача прийти до думки, що її джерела – в особливих обставинах духовного побуту російських людей.

Обробкою сюжетів з нехитрого солдатського життя в усній традиції, характером різнопланового введення до них багатого російського фольклору В. Даль визначив своє уважливе ставлення до солдата, усього російського народу. Наприклад, в “Русском солдате” є, на перший погляд, нісенітна раболіпна приказка: *Первая доблесть военная – это слепое, беззаветное послушание...* [7, т. 6, с. 118]. Але, ознайомившись з анекдотичним сюжетом про спір російського імператора Петра I з німецьким королем про те, чий солдат

слухняніший, доходиш до висновку, зробленому В. Далем, що послух насправді – військова мужність.

Таким чином, смисл будь-якого прислів'я, у тому числі, на перший погляд, і нісенітного, – узагальнення досвіду минулого, який даний як заповіт на майбутнє: *Пословица задним умом живёт*. Через те у великій ціні у В. Даля найбільш старі, століттями осмислені вислови, тому що *Старинная пословица не мимо говорится* і ще: *Старинная пословица вовек не сломится* [11, с. 635].

Нарис “Деревянов” містить 3 прислів'я: *Без Бога, ни до порога: но за Бога держись, а сам не плошай; Удадь молодецкая из одной только могилы не выносит; а из огня, из воды вынесет; Коли сам не обсушишься, так за тебя и родной брат на печь не полезет* [7, т. 6, с. 123]. Ними закінчується оповідання про те, як у 1839 році відставний козак Потап Деревянов з малолітком та працівником врятувалися на Каспійському морі, пробувши на крижині майже п'ять тижнів без їжі і врятувались, дякуючи своїй винахідливості та Господу Богу. У тексті наведені викладені на папері свідчення Деревянова. В. Даль ввів їх повністю до нарису і цього було досить для розкриття його ідеї, але він не втримався і в кінці навів вище перераховані три прислів'я, які уточнили сутність подвигу козака та його двох супутників.

Подібний прийом використання старовинних прислів'їв застосований і у замальовці “У тебя у самого свой ум”: *Не ходи овца за козлом по капусту*, так що *Смотри всяк своими глазами, раскидывай своим умом, да и ступай туда, где лучше* [7, т. 6, с. 126]. Козел встиг втекти від городника, а вівця була добряче побита. Скільки на основі цих прислів'їв у подальшому було написано різними авторами різносюжетних творів ніхто не може назвати – їх багато!

Буває, що і солдат грішить, але вчасно розкаявшись, отримує благодать Господню, як це розказано В. Далем у замальовці “Шило в мешке, а грех на совести не утаишь”. Про нас, це єдиний випадок, коли автор використав прислів'я у якості заголовку. Зазначимо: після виходу у світ збірників “Пословицы русского народа” та “досугов” багато письменників та публіцистів стали рясно наводити їх “вміст” у своїх творах та виносити у заголовки.

Спираючись на вищевикладене, можемо зробити такі висновки:

1. В. Даль був дивовижним публіцистом: він умів слухати співбесідника. Майже усі нариси і замальовки “Солдатских досугов” – це не що інше, як достовірні записи розповідей тих, хто йому повіряв невибагливі солдатські історії. Уміння слухати співбесідника, вчасно записувати його мову, а потім, уміло переробивши почуте, представляти це на суд читача, є повчальним прикладом для письменників і журналістів дня сьогоднішнього;

2. В. Даль-лікар, спілкуючись з солдатами, виявив для себе, що їх жива розмовна мова якнайкраще виражає часом складні взаємовідносини між ними й командирами, пояснює їх внутрішні спонукання, страждання і захоплення від уміння “подавити” в собі дурні звички, долучаючись до Господа Бога. Ця простота слова була яскраво використана в “Солдатских досугах”;

3. В. Даль-етнограф не лише зберіг у мові оповідачів ті елементи фольклору, які вони вживали для передачі образності подій, але й сам, наче доповнюючи почуті історії, наводив у кінці їх оповідей прислів'я та приказки, які він десь раніше почув з цього приводу і тепер, користуючись випадком, навів їх у кінці таких текстів, як “Что такое Отчизна?”, “Повиновение начальству”, “Честь и бесчестье”, “Кто смерти боится?”, “Исправность и расторопность”, “Как солдату конному и пешему управляться с неприятелем”, “Кому жить веселее: пьяному, аль трезвому?”, “Ложь и правда”. Таким чином В. Далем наведено 42 прислів'я і приказки (майже половина усіх наведених у текстах “досугов”), що свідчить про прагнення етнографа ширше представити читачу багатство російського фольклору;

4. В. Даль-лексикограф “Солдатскими досугами” показав приклад використання фольклору для створення образів, що запам'ятовуються, як оповідачів солдатських історій, так і діючих у них персонажів;

5. В. Даль-публіцист довів, чим багатше у публіцистиці представлений фольклор, тим значнішим є публіцистичний твір, який не втрачає свого суспільного звучання навіть упродовж століть. Досягається це за рахунок старовинних прислів'їв, гострота яких актуальна й сьогодні;

6. В. Даль-письменник своєю публіцистикою виявив приклад для нових поколінь журналістів, які, спираючись на його досвід, можуть досягти вершин публіцистичної майстерності, якщо будуть також використовувати таке величезне багатство живої російської мови, як фольклор;

7. В. Даль-учений показав, що до текстів збірників публіцистичних творів можна, а часом і доцільно вводити як рівноправні “заповітні слова”, якщо вони, як це зроблено в “Солдатских досугах”, виражають їх загальну тематику. Прикладом може служити замальовка “Покажи ему лоб”, до тексту якої публіцист увів десять “заповітних слів”, тобто прислів’їв, що змістовно й дохідливо доповнюють “повчання” солдатам: *Не расти тело, расти душу: душа вынесет за собою и тело; Не бушуй; криком изба не рубится, горлом дело не спорится; Стой – не шатайся, ходи – не спотыкайся, говори – не завирайся; а ляжешь спать, так пораньше вставать собирайся* тощо;

8. В. Даль-громадський діяч прагнув залучити солдат до читання “корисних” книг і таким чином підвищити їхню грамотність і громадянську свідомість. З цією метою він вперше в публіцистиці увів до текстів “Солдатских досугов” таблицю множення, в якій перша фраза кожного рахунку починалася народним прислів’ям;

9. Таким чином, фольклор, його неповторна поетика виступають засобом досягнення головних цілей письменника-публіциста В. Даля втілення своїх поглядів: створити зручну, просту за змістом та яскраву по формі книгу для тих, хто лише залучається до читання.

4.3. Особливості філософських міркувань В. Даля про устрій Всесвіту в збірнику «Матросские досуги»

На відміну від “Солдатских досугов”, “Матросские досуги” відкриває есе-роздум їх автора про всесвіт як універсальну систему уявлень людини про релігійну картину світу. Характерно, що до нього В. Даль вносить також частину побутової картини світу, що стосується буденним уявленням про людну і Бога, про безкінечність всесвіту, про світ видимий і невидимий. При

цьому, якщо концептуальна картина світу репрезентується уривками із священних текстів (типу “Дивні справи Твої, Господи”, “Дивно влаштовані світи Твої; незримою рукою розсипав і пустив Ти всесвіт Свій за волею Твоєю і незчисленні світи Твої рухаються, наче по заведеному годиннику від століття і до століття...”), то побутова картина світу, пов’язана, в першу чергу, з знаходженням людини у морі, відображає його релігійно ідифферентні погляди, почерпнуті з усної народної творчості, у тому числі із прислів’їв та приказок.

Якщо врахувати признання В. Даля в “Напутном” про те, що вислови із Св. Писання у більшості своїй перероблені не ним і взяті не звідти, а передані так, як вони говоряться в народі, що читає як Св. Писання, так і трактати про створення світу, то усі уривки в есе “Вселенная” зі Св. Писання – це також розхожі судження народу про Всесвіт. Аналіз біблейських фразеологізмів в “Солдатских досугах” та “Матросских досугах”, у тому числі, в есе “Вселенная” показує, наскільки глибоко знав російський народ тексти Св. Писання і як творчо їх використовував. Тому в збірниках В. Даля вислови із Св. Писання наведені так, як вони вимовлялись у солдатському та матроському середовищі, з щедрим використанням прислів’їв та приказок з концептом *Бог*. За нашими підрахунками, в “Солдатских досугах” концепт *Бог* зустрічається 49 раз, концепт *Господь* – 35 раз, *Творець* – 1 раз, концепт *Спаситель* – 1 раз, концепт *Творець* – 1 раз, концепти *Божия* (-е, -ий, тощо) – 9 раз. В “Матросских досугах”, відповідно, *Бог* – 46 раз, *Господь* – 8 раз, *Творець* – 1 раз, *Божия* (-е, -ий, тощо) – 10 раз, тобто практично в середньому на кожній другій сторінці збірників наведені ці концепти або 164 прислів’я, приказки, загадки та фразеологічні одиниці об’єднані ідеєю “Бог” – предметом віри, наділенням надприродними властивостями й силами, досконалою істотою, Творцем, втіленням етичних цінностей.

Виходячи з “Толкового словаря ...” В. Даля, концепт *Бог* вживається в значенні “... Творець, Вседержатель, Всевишній, Всемогущий, Суцїй, Господь, Предвїчна істота, Творець всесвіту...” [3, т. 1, с. 103] в збірниках “досугов” в наступних контекстах: *Все мы под Богом ходим; Один Бог безгрешен* тощо.

Концепт *Господь* у значенні *Всевишній, Владика, Бог, Творець* вживається в наступних контекстах: *Господь велел от земли кормиться; Мудры справи твои, Господи* та ін.

Концепт *Творець: Творець неба и земли, Всякое творение знает творца..* У цих контекстах концепт *Творець* виступає в значенні *Бог, Творець, Мироздатель* [3, т. 4, с. 395].

Концепт *Спаситель: Исус Христос, Бог у плоті, Боголюдина, Іскупитель* [3, т. 4, с. 287]. У цих контекстах концепт *Спаситель* виступає у збірниках в значенні *Ісус Христос* тощо.

Таким чином, у мові прислів'їв та приказок, введених В. Далем до текстів збірників “досугов” усі основні ознаки ідеї *Бог* виражаються за допомогою слів *Бог, Господь, Творець* і *Создатель*. Саме до таких поглядів прийшов в кінці свого життя і автор цього есе.

З точки зору К. М'яло, риси характеру будь-якого народу, зовнішні прояви духу народу треба розглядати у органічному зв'язку з його фундаментальним зерном. Таким зерном у душі кожного народу він вважає «... отношение к высшему началу бытия, понятию о Боге. На этой основе формируется отношение к природному космосу, идея своего места в нём; представления о социальном космосе, о должном и недолжном, о желательном социальном устройстве; о самом себе, о «смысле жизни», конечной цели соевого существования; наконец, о ближнем своём, о межчеловеческом общении» [12, с. 79]. Якщо судити по текстах збірника, для російської людини і, в тому числі, для Далья ставлення до соціального космосу витікає зі ставлення до Бога й космосу природного: *Бог тому даёт, кто правдой живёт; Бог не в силе, а в правде*, тобто сила, хоча й діє від імені Бога, може бути неправою.

Наш Даль чітко усвідомлював, що російський народ наближався “до передодня грандіозних соціальних перемін другої половини XIX та XX ст.” [13, с. 643], а тому сміливо вносив до збірників прислів'я, від яких віяло іншими настроями, ніж у пору патріархальної Русі: *Людина по-своему, а Бог по-своему, Бог кормилец, не как мужик возгревец* тощо. Допускав Даль і їдку

жартівливість в прислів'ях типу: *Стреляй в куст, Бог винованих найдёт; На Бога надейся, а сам не плошай!; Богу молись, а к берегу гребись.*

У збірниках немало також прислів'їв, які зіставляють Бога і владу: *Царь далеко, а Бог високо; Перед Богом все холопы – это и есть высшая власть.* Усе це вказує на те, що, не дивлячись на достаток у текстах збірників концептів *Бог, Господь, Спаситель, Творець, В.* Даль не прагнув до утвердження глибокої релігійності російського народу. Йому були не лише відомі погляди В.Белінського, якого він поважав і цинив його думку, про відсутність глибокої релігійності у російського народу (“Лист до М. В. Гоголя”), але й на ділі близькі йому: *Не скажешь аминь, так и выпить не дадим; Господи, помилуй! – не трудно говорить и легко носить* тощо. Ці та інші подібні паремії часто зустрічаються на сторінках збірників і вони по суті близькі до прислів'я росіян про ікону: *Годится – молиться, не годится – горшки накрывают,* наведене Белінським в листі до Гоголя.

Протилежність вкладених у прислів'я смислів не лише не бентежила В. Даля, а навпаки, цим він прагнув підкреслити доцільність вживання у різних текстах, а іноді й в одному, тих та інших для виявлення глибинної думки, яку вкладає народ у свій фольклор у різних життєвих ситуаціях.

Тісне переплетіння у авторському монолозі “Вселенная” описів релігійної картини світу та побутової (читай: морської) породило химерне переплетіння стилю величного, духовного зі стилем розмовним, побутовим. Він роздумує про те, як дивно за своїм образом і подобою створив Господь Бог людину і дозволив їй розумом та книжним вченням доходити до премудрості, автор “Вселенной” тут же наводить приклад з повсякденної морської практики, як по зорям можна визначити місцезнаходження корабля: «... А если я, – пише В. Даль, – такими же выкладками найду, где и в какую пору надо стоять такой-то звезде, и если она в урочный час станет там, – то выкладка моя Верна, и ход звезды этой стал мне известен...» [7, т. 6, с. 138].

Таким чином, ненав'язливо й дохідливо публіцист поступово налаштовує читача на головну тему «Матросских досугов», пов'язану не з навіюванням

релігійності, а з героїкою людини на морі, в першу чергу, російського матроса, що схиляється перед Господом Богом, який так «хитро й мудро, розуму нашому незбагненно» влаштував Всесвіт, і у той же час, пізнаючи закони поведінки на морі, Богом даній стихії, досягає, дякуючи своїй здогадливості, розуму та винахідливості, вірі в Бога багатьох перемог над ворогом. «Благоговеть перед премудростию и непостижимым для нас величием всемогущего Творца – и в ничтожестве своём с молитвой к Нему умолкаем!» Цими словами і закінчив Даль свої роздуми про всесвіт, де на невеликій планеті Земля бушують океани і моря, стихії яких підкоряються лише відважним з молитвою в серці до Господа Бога. Поетика священних текстів та описів щоденних прикладів з життя на морі, “приправлених” прислів’ями та приказками, загадками, занурюють читача в незвичайний героїко-романтичний світ матросів.

Після цього В. Даль одразу навів 12 прислів’їв та приказок. Суть їх в тому, що вони введені до складу збірника як ілюстрації до подальших текстів – документальних, майстерно оброблених розповідей очевидців, у більшості випадків, про реальні події на морях і океанах та дії матросів під командуванням Петра I та командирів перших російських кораблів і флотилій. Відкривається ця добірка красномовним прислів’ям, що неначе продовжує роздуми про Всесвіт, Бога, Землю й море: *Кто на море не бывал, тот досыта Богу не маливался* [7, т. 6, с. 142]. Після цього йдуть прислів’я, що відображають картини перебування людини на морі, його берегах: *Дума за морями, а смерть за плечами; За морем телушка полушка, да рубль перевозу; Иди в море на неделю, а хлеба бури на год; Дальше моря – меньше горя; С моря жди горя, а от воды беды* [7, т. 6, с. 142]. Спеціально підібрані за темами текстів збірника, прислів’я та приказки полегшують читання та з’ясування їх змісту – адже збірник, у першу чергу, був розрахований на малограмотних матросів.

Подібних добірок прислів’їв та приказок окремо від текстів В. Даль навів у збірнику ще дві. Перша з них відобразила тематику десяти наступних текстів, таких, наприклад, як “Воздушный шар”, “Корабельный мастер”, “Остров

Питкерна”, “Петербургская верфь”, “Тендер Струя”, “Кит” та інші. Ця добірка містить 11 прислів’їв та приказок. Відкриває її прислів’я: *Прошёл по-морю аки по-суху*. Інші містять засудження пияцтва, непомірних пристрастей, честолюбства: *Не море топит, а лужа; Пьяному море по колено – а лужа по уши; И в море, что в поле: не столько смертей, сколько страстей* тощо [7, т. 6, с. 256].

Однак, цим В. Даль не обмежується. Різко виступаючи проти пияцтва, він “примудрився” до збірника документальних творів, в основному, про ратні подвиги матросів, включити анекдотичну розповідь про жінку-пиятику та її чоловіка-сіромаху. Очевидно, письменнику сатирична спрямованість анекдота проти пияцтва була цікава з двох причин: по-перше, – формою викладу, по-друге, – дивовижним фольклором простої народної мови невідомого оповідача [7, т. 6, с. 358].

Звичайно, включення анекдоту “Пьяница” до збірника мотивувалося його назвою – “Матросские досуги”, під час яких не гріх і пожартувати служивим, а не лише читати про подвиги героїв, але професійно включене до тексту прислів’я *Зарекается, да только от воскресенья до поднесенья* свідчить про правильність висновків письменника про те, що російські прислів’я народжуються неспроста, а якщо вже вони є, то завжди виражають правду життя: *Пьяница и на том свете пьяница*, скільки б він або вона не зарікалися не пити – усе до першого піднесення.

Остання, третя добірка також містить 11 прислів’їв та приказок, але суть їх вже інша – вона відображає досвід й навички матросів, їх промахи при несенні служби, а часом і недбалість: *Руля за борт не положишь; Сам летит, сам полундра кричит; Выше клотика не лазить (не влезешь); Надо ему прописать боцманских капель; Отпустили ему, по штату, куль, да баластину* тощо [7, т. 6, с. 189-290].

Усього в збірнику “Матросские досуги” міститься 122 прислів’я, приказки та примовки на 286 сторінках книжкового тексту формату 84x108 1/32 або в середньому по вислову на кожну другу сторінку, що свідчить про високу

насиченість фольклором художньої публіцистики В. Даля. Але в тих текстах, у яких тлумачиться смисл, призначення та застосування в народі прислів'їв, ця цифра удвічі більша. Прикладом може служити монологічний текст збірника «Кривотолк».

Починається він прислів'ям *Всяк человек лож, и мы тож!* [7, т. 6, с. 329]. Так говорять люди на виправдання “неправди своєї” і далі у тексті наводяться приклади цьому, кожен з яких містить по декілька прислів'їв: *Живут же люди неправдой, так и нам не лопнуть стать; Кто украл, на том и грех, у кого украли, на том десять; К доброму мостись, а от худого пяться: ищи добра, а худое само придёт; Дей добро, и жди добра: лучше сам потерпи, а другого не обидь; легче быть в обиде, чем обидчиком; Добрым путём Бог правит. И* закінчується «Кривотолк» також прислів'ям: *Добрым путём Бог правит; Нам добро никому не зло – законное житьё* [7, т. 6, с. 330]. У ньому міститься квінтесенція думки про необхідність людям остерігатися наклепу, не перекручувати умисно істину, не говорити неправду: *«Кого обобрали, тот клевет в бедах и сердцах всякого и конечно грешит этим; а мне, – пишет В. Даль, – случалось слышать, что вор принял кривотолком пословицу эту к себе и говорил: на мне меньше греха, чем на том, кого я обобрал»* [7, т. 6, с. 330].

Так що не лише “вчені мужі”, але й в народі деякі прислів'я, як скажімо, *Всяк человек ложь, и мы тож!* розумілось перекручено: “... прислів'я це складене не для того, щоб дозволити жити нам у брехні та неправді; прислів'я це складене у душі покори й сумирності, воно говорить теж, що: *один Бог без греха, бабий сын не без греха*; воно складене для того, щоб ми прощали один одного, а не самі себе. Якщо товариш оббрехав мене й покався, то я прощаю його, кажучи: *Всяк человек лож, и мы тож; Бог с тобой; не обижай вперёд никого, а обидишь повинись*” [7, т. 6, с. 330].

Безумовно, як і в інших текстах збірника, у «Кривотолку» міститься повчання (у даному випадку пояснюється одна із Божих заповідей «Не вкради»). Однак, у ньому наявні не лише продовження позаочної суперечки публіциста В. Даля з “вченими мужами”, які часто прямолінійно сприймали смисл того чи іншого народного вислову і перешкождали включенню його до

літературної мови, але й прагнення словознавця пояснити його суть через інші близькі за смыслом прислів'я, приказки та примовки і тим самим він створив унікальну поетику публіцистично-художніх текстів збірника. Частини, що складають композицію наведених нами прислів'їв, виділяються різноманітними формами асонансів та алітерацій, неточними римами, або ризоїдами, і частіше римами – повтором окремих звуків або звукових комплексів, що пов'язують закінчення двох або більше рядків. За наявності рими або її відсутністю прийнято виділяти два типи прислів'їв: “прозаїчні” (типу *Живут же люди неправдой, так и нам не лопнуть статься*) та “віршовані” (типу: *Нам добро никому не зло – законное житьё*). Особливий інтерес у збірниках представляють прислів'я віршовані, рима яких “переважно проста, точна й парна, охоплює співзвуччям звичайно велику кількість звуків” у найбільш суттєвих словах – головним чином, в іменниках та дієсловах [14, с. 105]. Рима як така, що “відзначає межі” [15, с. 12] складових частин прислів'їв, особливо властива дочасним композиціям.

Характерним тому є ще один приклад із замальовки “Беседа за хлебом – солью”. У ній є п'ять красномовних віршованих прислів'їв: *Без соли, без хлеба, худая беседа; а без беседы, и хлеб-соль в глотку не пойдёт; Никто всего свету не исхаживал, никто конца ему не видывал; У кольца нет конца; В хвасте нет сласти; Враньём свет пройдёшь, а назад не воротишься.*

Два перших з них введені до тексту через пояснення причини спору колишніх солдат і матросів. Один з них Єрмила – син заможного батька, запросив у гості двох «служивих товаришів», «... да ещё двох безсрочных же, которые вкоротились почти о ту же пору, а служили во флоте», як і Єрмила. «Сошлись они, – розповідає В. Даль, – Ели-пили чинно, потом розвеселились за пирогами, да за брагой, и беседа пошла поразвязнее, а старики, глядя на них любовались. Ели они да пили – да не в браге сила, а в беседе». І далі слідує названі вище два прислів'я: *Без соли, без хлеба, худая беседа; Без беседы и хлеб-соль в глотку не пойдёт.* Об'єднані В. Далем в одну розгорнуту приказку дочасної композиції, вони стають своєрідним ключем для розуміння смислу спору матросів та солдат – товаришів Єрмила. Звичайно, верх у спорі

отримують матроси, оскільки їм краще, ніж солдатам відомо, як влаштований всесвіт, адже не випадково В. Даль «відкрив» збірник «Матросские досуги» есероздумом «Вселення». До того ж, сам Даль був випускником Морського кадетського корпусу і йому, природно, були більше близькі погляди на життя матросів, ніж солдат.

Таким чином, прислів'я та приказки, що вводяться В. Далем до текстів, виконують подвійну роль: по-перше, – точно передають головні ідеї різноманітних сюжетів, по-друге, – зберігають красу й неповторність усної російської мови. І хоча В. Даль в “Напутном” “прохолодно” відгукнувся про застільні тости, замальовку “Бесіда за хлібом-сіллю” він увінчує таким тостом: “Бабушка, здравствуй! – сказал Склянкин, подняв стакан браги: – *сто лет да двадцать, да малых пятнадцать, да со днём год, да слаще мёду в рот!*” [7, т. 6, с. 351]. Цим тостом і закінчується замальовка й тим самим В. Даль підкреслює мирне завершення бесіди, що переросла у спір.

У житті Даль не любив застілля і, мабуть, уважав виголошення тостів марним витрачанням часу. Однак їх теж він вважав невід'ємною частиною багатого російського фольклору й при нагоді вводив їх у свої художньо-публіцистичні творіння. Таким чином, фольклор у нього виступає у якості найважливішого сюжетного, ідейного та стилеутворювального чинників. Особливо це відчутно у збірнику “Матросские досуги”. Публіцист зумів через фольклор виразити у ньому свої погляди, глибинні якості національного мислення й національної психології матросів, їх командирів та командуючих флотами через характерні особливості народної мови, її образності та символіки.

Часто Даль звертається також до книжкових джерел (“Первый корабль”, “Первый поход”, “Первая битва на Балтийском море”, “Нельсон”, “Царь-адмирал”, “Гибель английского корабля Центавр”, “Катастрофа английского купеческого корабля Фанни”, “Турецкий флот у 1829 году”, “Конец Петра Великого” та ін.). У кожному з перерахованих текстів ми знаходимо джерела документалізму історіографії. Частина її суміжна розряду службових документів, носить офіційний, інституціональний характер, частина

складається з листування та послань Петра І. Саме такі послання лягли в основу політично озвучених публіцистичних текстів збірника, в яких йдеться про битви на Балтійському морі російських, ще погано навчених матросів з досвідченими шведськими мореплавцями. Нариси та замальовки збірника увібрали й трансформували кращі традиції історіо- та епістолографії, “закладені ще у античні часи” [16, с. 56]. Серед них слід назвати: публіцистичність, адресність, актуальність, достовірність у передачі описуваних В. Далем подій XVII та XVIII століть, нарешті, поетику різного роду висловів, порівнянь, епітетів, метафор.

У зв’язку з цим важливо відзначити, що сучасна історіографія не завжди орієнтована на відтворення справжньої картини подій. На основі нових історіографічних відомостей пишуться нариси, замальовки, які по-новому трактують, наприклад, значення та роль у долях України та Росії створення першого російського флоту, кінця битв зі шведами на морі й на суші під Полтавою однак це анітрохи не зменшує поетики документального листа В. Даля, який не просто констатував будь-який факт, а творчо його осмислював. У текстах збірника кожен факт співвіднесений із загальним замислом твору, з його ідеєю та авторською думкою. Виходячи з цього, проведений ретельний відбір історичних фактів, відкинуто все несуттєве, другорядне, нехарактерне. У центрі уваги Даля-публіциста лише ті факти, які виявляють політичну та громадську значимість історичних подій як на морі, так і на суші.

Використовує В. Даль також і гумористичні твори, поетику лубка (“Пожелание врага” “Правосудие”, “Наука”, “Офицерские жёны”, “Оладьи”, “Гашинский суд”, “Безчинство”, “Пьяница” та ін.). І все це об’єднане стилістично, у кожному тексті збірника превалує жива розмовна мова – бесіда оповідача з читачем, яка ллється плавно, просто і дохідливо, а головне – зрозуміло для малограмотного матроса, кому й адресовано збірник. Елементи оповіді – наявність оповідача, розмовна. Нерідко експресивна інтонація, використання ввідних слів, умисно римованих співзвуч, оціночних епітетів присутні в тій чи іншій мірі в багатьох текстах збірника, створюючи неповторну поетику майже кожного рядка художньої публіцистики В. Даля.

Ще М. Добролюбов у статті “Замечания о складе и мерности русского языка”, написаній у 1854-1855 рр., вказував на древність рим російських прислів'їв, які незмінно збереглись від давнього світу та мають рими (хоча у багатьох слов'ян до сих пір поезія обходиться абсолютно без рим). Очевидно, прислів'я були першими з народнопоетичних жанрів, де зародилося римування”, – пише відомий спеціаліст з народного віршування М. Штокмар [17, с. 163]. Однак фольклорний твір, що живе в усній традиції, при кожному новому відтворенні може придбавати “усе нового й нового вигляду”, та у низці випадків це можуть бути “свідомі зміни творчого характеру”. Так, прислів'я, щоб стати більш звучним, ритмічно чітким, з часом може, як відзначає при порівнянні різних по часу видання збірок прислів'їв А. Морозова [15, с. 15], змінити форму, наприклад, порядок слів, а іноді прийняти нові слова (*На Бога надейся, а сам не плошай*, і тут же: *Поваля, Бог не кормит, молись, а сам к берегу гребись*), в результаті якого слова, контрастні за смыслом (*надейся – плошай; молись – гребись*) приймають на себе логічний наголос та з'являються рими.

Синтаксис текстів у збірниках характеризується різноманітністю конструкцій як за складом, так і за стилістичним забарвленням. У них наявні як прості речення (іноді питальні: *Любиш ли ты пословицы?*), так і різні види складних речень:

- складносурядні: *Неосторожность обично в беду вводит, но трусость прямо губит* (“Осторожность”);
- складнопідрядні: *Того парня не научиш добру, и не стоит того, чтобы его бить* (“Пословицы”);
- безсполучникові складні речення: *Первая доблесть военная – это слепое послушание...* (“Русский солдат”);
- переважають численні складні речення ускладненого й змішаного типу: *Не ходи овца за козлом по капусту, смотри своїми глазами, раскидывай своим умом, или туда, где лучше* (“У тебя у самого свой ум”).

У той же час фольклор усної мови сприяє розкриттю головної ідеї кожного з текстів. Якщо послідовно виписати зі 107 текстів збірника усі

прислів'я та приказки, тексти зі Св. Писання та інші вислови й розподілити їх за заголовками текстів, то по ним можна одразу міркувати, про що йдеться в кожному з них. Ось тому приклади: *Изломанного лука двое боятся; Первую песенку можно и зардевшись спеть* (про невпевнений бій у “Первом сражении на Балтийском море”); *Первый блин, да комом; За море шестом не достигнешь* (про дещо піррову “Первой победе на Балтийском море”); *Рока не минуешь* (смерть адмірала у “Нельсоне”); *Один битый двух небитых стоит* (“Наука”); *Близко видать – да далеко метать; И крута гора – да забывчива; и кручинно горе, да сбывчиво!* (“Гибель английского корабля Центавр”); *Смерти не бойся, а живота ищи!* (“Крушение английского фрегата Феникс”); *На воре шапка горит; У кого совесть чиста, у того руки в саже; Бабушка, давно ль ты стала ворожить? А как нечего стало на зуб положить!; Не ела душа чесноку – не воняет* (“Ворожея”); *Не бывало ещё такой беды на свете, из которой бы Господь не выручал. Веруй, надейся, а сам не оплошай; Поваля, Бог не кормит, молись, а сам к берегу гребись* (“Нахлобучка”); три приказки: *Думал объехать нас на кривых; Видно у нас рука легка: была бы шея крепка; И дорого, да мило* (“Наваринская битва”); *Атаманом артель крепка, а без запевалы и песня не поётся; Без пастуха овцы не стадо; а без матки пчёлки пропащие детки*; дві приказки: *Худое переменчиво; В семье не без урода* (“Подчинённость и послушание”); *Хоть рыло в крови, да наша взяла!* (“Битва при Готланді”); *Утопленник и за соломинку хватается* (“Спасение утопающего”); *Кто в море не бывал, тот досыта Богу не маливался; Боятся пультки, не йти в солдаты; или Кому деньги дороже чести, тот оставь службу; Неопасение, конечно, в беду вводит, но трусость прямо губит* (“Опасение”); *Голод злодей: старого добра не помнит; Голод не разборчив; На привычку есть отвычка* (“Хилков с товарищами”).

В. Даль нерідко вводить до тексту збірника побутові етнографічні деталі, коли у них йдеться, скажімо, про шведських, англійських, турецьких чи російських матросів, й тим самим досягається достовірність мови оповідача, її точність і ясність у розкритті характерів представників різних національностей.

Фольклор ретельно перероблений та пристосований до кожної окремої теми, до кожного окремого тексту.

Наявність у збірнику великої кількості прислів'їв, приказок та інших висловів живої мови підкреслює те, що В. Даль й цими творами показав себе послідовним борцем за народну російську мову й порахував необхідним і доцільним включити до нього напучувально-роз'яснювальне есе "Пословица", що починається діалогом невідомих співбесідників: "А любишь ли ты пословицы?"

До хорошей пословицы я охотник, – особенно коли она кстати сказана; а плохой не терплю, потому что она учит худу.

А будто есть худые пословицы?

- Да худого где нет? *В новую избу тараканы всегда наперёд хозяев перебираются*" [7, т. 6, с. 188].

Уже цей початок есе свідчить про вміння В. Даля продовжувати "непряму" позаочну суперечку з "вченими мужами", які негативно ставилися до деяких прислів'їв зі збірника В. Даля, вважаючи їх шкідливим та небезпечними для суспільства. А як вважає сам народ? Публіцист скористався випадком, щоб дати відповідь на це важливе в середині ХІХ ст. питання у збірнику "Матросские досуги", на видання якого, як відомо, був даний височайший дозвіл. Так з'являється й навечно закріплюється у масовому виданні есе "Пословица", в якому роз'яснюється неначе вустами "представника" народу, що таке хороші прислів'я і що таке погані. "Ось, например, часто чуємо ми з тобою прислів'я: *Семь бед, один ответ; эта никуда не годится....*" [7, т. 6, с. 188].

Виникає природне запитання, чому? Адже і у ХХІ столітті воно часто на вустах. Виявляється: "Накопичувати добрі справи й мовчати – це добре; а накопичувати сім бід на один отвiт .... тому що за одно биту бути – це безпутно. Такого хлопця не навчиш добру, й не варте того, щоб його бити".

Добре бити того, хто плаче, вчити того, хто слухається. Із заклятим, скостенілим та впертим нічого не зробиш: "*это горбатый, которого правит не дубинка, а могилка...*" [7, т. 6, с. 189].

Виявляється, навіть краще той, хто *зарекається с воскресенья до поднесенья*, ніж “... хто говорить: *семь бед, один ответ; того бойся*”, – наставляє “представник народу”. На конкретних прикладах з життя він пояснює причину тому: “У російського мужика є старовинний звичай дякувати за науку, якщо його покарають. Якщо він робить це, як іноді випадає, зі зла, не каючись від серця, не зізнаючись у гріху своєму, *то у него язык лепечет, а голова не ведает; язык мой враг мой: наперёд ума глаголет!* Але якщо він робить це по совісті і в пам’ять батьків та дідів, тобто, по правді і в чистоті сердечній, тоді можна напрокувати цьому винному, *що його покарали в останній раз і що надалі він буде слухатися не палки, а слова: не всё хлыстом – а и свистом...*” [7, т. 6, с. 190].

На перший погляд здається, що це прислів’я звучить безглуздо. Але ще в ХІХ ст. Ф. Буслаєв підкреслював значимість звучання прислів’їв: “... прислів’я створювалося взаємними силами звуків й думки. Думка прислів’я, що виникла у фантазії народу разом зі звуками, постійно підкорюється їх складу й ладу...” [18, т. 1, с. 132].

Ритм, поезику як невід’ємні якості коротких прислів’їв відзначав також І. Вознесенський: (прислів’я) “... лише тоді стаються спільним вжитком народу, коли мають склад і лад, інакше одкидаються ним” [19, с. 3]. Прислів’я *Не всё хлыстом – а и свистом*, наведене В. Далем до місця й у ритмі мови оповідача, якнайкраще відобразило народну фантазію разом зі звуками, думка її сурово підвладна складу і ладу.

Письменник також роз’яснює, чому той, хто провинився, повинен покаятися й більше не допускати подібної провини. І знову робиться це через введення до тексту нових прислів’їв та приказок, думка яких підпорядкована складу й ладу: *Кого люди прощают, того и Бог простит; Не за то бьют, что зачем украл, а за то бьют, что вперёд не воруй; кто повинился, тот напередки от худа отрекается – и Бог с ним; а кто не винится – того бойся, тот, стало быть, поминаючи зады, и вперёд замышляет; Един Бог без греха. Кто Богу не грешен, царю не виноват? И праведник семижды в день согрешает, а грешник*

закоснелый – чорту баран; Украв часослов, да услыши, Господи, молитву мою!... чужая душа потёмки [7, т. 6, с. 190].

Важливо, що для всебічного пояснення одного лише “поганого” прислів’я Даль залучив 14 “хороших” й закінчив есе повчанням й напучуванням матросам: *Виноват, да повинен – ни людям, ни Богу не противен; кто сам себя называет должником, тот хочет заплатить долг. Виноватый в вине, правый в правде – а всякому греху покаяние, держи голову уклонну, а сердце покорно, бей челом ниже: до неба высоко, до земли ближе!* [7, т. 6, с. 191].

Таким чином, роз’яснивши у “Напутном” смисл останнього прислів’я, публіцист В. Даль, так би мовити, практично використав його в “Матроських досугах” у есе “Пословица” для виконання ролі повчання й настанови матросів на діла праведні, чесні. У цьому і є цінність есе на сьогодні, оскільки день у день збільшується кількість публікацій про злочини, в яких відсутнє покаяння, зло породжує зло... При цьому, у них відсутній фольклор, прислівне напучування.

Досвід В. Даля повчальний для сучасної публіцистики. Прислів’я, наведені ним як у “Солдатских досугах”, так і у “Матросских досугах”, особливо активно можуть функціонувати в художньому й публіцистичному стилях. Якщо в художньому творі використання прислів’їв часто обумовлене особливостями мовної особистості персонажу й у певному сенсі вільне від мовних переваг самого письменника, то у публіцистичному стилі, як показує досвід В. Даля, використання прислів’їв – це прояв мовного смаку й осмисленого вибору мовних засобів самого автора публіцистичного тексту. Виходячи з цього, дисертант вважає, що включення Далевих прислів’їв, розміщених у його словнику та збірниках, до публіцистичного стилю сучасної російської літературної мови будуть сприяти виробленню журналістами індивідуально-авторського методу відбору фольклору у відповідності з ситуаціями оточуючої дійсності, з пошуками яскравих, образних засобів передачі своєї інформації, які привертатимуть увагу читачів, створення складних публіцистичних текстів. Одним з таких засобів і є прислів’я, приказки, примовки – носії, за Далем, узагальненого змісту, які

використовуються ним для зображення як конкретних фактів, так і військових, громадських та культурних подій.

На відміну від “Солдатских досугов”, в які В. Далем включені шість добірок загадок, в “Матросских досугах” наведена лише одна, до якої включені п’ять загадок. Відгадки на них наведені нижче й набрані вони меншим кеглем, наче даючи можливість читачам спочатку самим порозмислити над відповідями. Усі вони стосуються корабельної термінології [7, т. 6, с. 380-381].

Наприклад, загадки *Большая телега, об одном колесе: сама не катится, а вокруг света обвозит; Раз на веку проехал по земле на санях; до самой смерти езжу по воде на колёсах* розгадуються як “штурвал” і “пароплав”. Включені вони до збірника з одною метою – підкреслити читацьку адресованість: лише для матросів, у яких своє коло інтересів обмежується знаннями специфіки морської служби та морських термінів.

Дослідники називають загадку найпоетичнішим явищем, створеним людиною за допомогою слова. Вважають, що у давнину загадки були засобом вивчення алегоричної мови, знання якої вважалося необхідним. Казкові герої лише дякуючи умінню відгадувати загадки ставали багатими й щасливими. Загадки загадували на весіллях, вони були мірилом зрілості [20, с. 4].

Загадки як джерело інформації про картину світу дуже цікаві в силу своєї древності та всеохоплюваності, оскільки загадка є “... звід знань та відомостей народу про зовнішній світ, курс народного світоведення” [21, с. 38]. Загадки йдуть в першу чергу за зоровими асоціаціями людини. Вони систематично, про що говорить розпад усієї чисельності загадок на тематичні кола, описують увесь відомий людині світ, починаючи від самої людини й закінчуючи облаштуванням Всесвіту. Така інформаційна насиченість загадки обумовлена її давньою соціальною функцією – навчання системі підставних назв та позначень, прийнятих в традиційній умовній мові давнини” [21, с. 39]. Загадки – це століттями вироблений народом спосіб випробування людини не на ерудованість, а на спостережливість, знання знакової системи, сім’ї, роду тощо. Саме тому вони вимагали не відгадування відповіді, а знання її. За твердженням О. Ракітіної, загадування загадок було ритуалом ініціації юнаків й однією з

умов прийому чужака до нової сім'ї, перевіркою, чи користуються учасники комунікації одним і тим же культурно-мовним кодом. Виходить, що загадувані в архаїчній загадці предмети і явища були найбільш значимими, а вказувані в них ознаки – релевантними для носіїв культури [22, с. 16].

В. Даль же більш стримано писав про зміст загадок в “Напутном”: “Загадки кожному відомі; допустивши інше, здавалося, не слід виключати з цього збірника їх, тому що це такі ж короткі вислови, то досить безсоромні й нікчемні, то мудровані, зі своєрідним поглядом на речі” [23, с. 21].

На нашу думку, В. Даля було більше відомо загадок про солдатське життя, ніж з матроського побуту, про що свідчить збірник лексикографа-публіциста “Пословицы русского народа”, в якому загадок на армійські теми наведено в чотири рази більше, ніж на матроські.

Можливо, В. Даль, включаючи до “Солдатских досугов” і “Матросских досугов” загадки, не думав про таємну мову й вивчення її, але глибоке знання народного життя підказувало необхідність за допомогою загадок закріплювати в солдат та матросів знання стройової й корабельної служби, настанов, уміння користуватися специфічною термінологією, властивою лише солдатам і матросам. Аналіз загадок у збірниках показує, що їх відбір був не випадковим, наведені лише ті, що відрізнялись своєрідним поглядом на речі, могли привабити увагу читачів – солдат і матросів – до невидимих з першого погляду сторін предметів та явищ.

Підсумовуючи вищесказане, слід підкреслити, що головною метою В. Даля широкого використання фольклору в цих збірниках було наблизити усі їх тексти до малограмотних солдат і матросів – вихідців із селян, у середовищі яких і народжувалися в основному прислів'я, приказки та інші народні вислови, загадки. Не менш важливим є той факт, що до часу підготовки останнього збірника до видання у В. Даля накопичилось десятки тисяч прислів'їв, частину з яких він з великою майстерністю публіциста включив до різносюжетних текстів й тим самим зробив їх зрозумілими для найширшої маси читачів, у тому числі і для солдат і матросів.

Таким чином, прислів'я, приказки й загадки, наведені у збірниках, є джерелом багатой та різнобічної етнокультурної інформації про уявлення представників російської культури – солдат і матросів – про оточуючий їх світоустрій, про значимі для них явища та ознаки, якими вони наділялись.

Яскравим відображенням живої розмовної мови у текстах збірників є різноманітні способи введення чужої мови. Одна із синтаксичних характерних особливостей наведених текстів, наприклад, “Пьяница” – це достаток прямої мови, елементів прямої мови, які дозволяють розкрити образи “господині – п'яниці” та її чоловіка-бідолахи, що мають на все прямо протилежні поняття й роздуми.

У текстах пряма мова чергується з невласнепрямую мовою. Вводячи її до авторської оповіді, В. Даль вживав в основному дієслова, що визначають репліку як достовірну: “говаривал”, “питає” тощо: “Проснулась моя баба, стала сначала молиться и креститься, присела, оглянулась в темноте, заревела и спрашивает: – Батюшки мои, да где же я теперь?”

В багатьох текстах “досугів” широко представлені вставні конструкції. Їхній синтаксичний статус різноманітний: це і словоформа, словосполучення, прості речення, придаткові частини, але в основному складні конструкції: *Пока все дружно стоят заодно, никто не победит, никто не обидит; а вместе стоят всем заодно без головы нельзя; сказано слово: и песня без запевалы не поется, а дело без головы не продвигается* (“Что такое отчизна?”).

Різноманітні вставки, що виконують функцію інформації факультативного характеру, дозволили В. Далю, з одного боку – ввести особисті відомості про специфіку служби солдатів і матросів, розпорядок дня, несення караулів, про віру та забобони; з іншого боку – правдиво відтворити образ їх мислення, а також свої погляди на специфіку військової служби рядових. І все це досягається поетикою фольклору.

Проходять століття, але збірники “Солдатские досуги” та “Матросские досуги” залишаються затребуваними й у наші дні, оскільки у них відображений досвід використання при створенні художньо-публіцистичних творів невичерпного фольклорного багатства російської народної мови.

Отже, збірники В. Даля містять багатий фольклорний матеріал для реконструкції уявлень людей військових ХІХ століття в галузі як матеріальної, так і духовної культури, розкриття констант світобачення російського етносу. Публіцисту було важливо на практиці при створенні текстів розкрити споконвічне багатство російської мови, спираючись на народну мову невідомих оповідачів, вживання ними прислів'їв та приказок, визначити живі джерела мови образної, показати живу народну мову в дії; переконати “вчених мужів” у тому, що іншого, рівного їй джерела для збагачення літературної мови немає.

***

Період ствердження поглядів:

з 1839 по 1859 роки.

Хронологічне обґрунтування.

1839-1840 рр. – участь В. Даля в Хівинському поході. В 1839 р. опубліковані в газетах та журналах різної ідейно-політичної спрямованості 25 художньо-публіцистичних творів, серед них роман «Бедовик», оповідання «Буран», «Відьма», «Ночь на распутье» і повість «Подольянка», низка казок, документальні нариси «Каспийское поморье», «Озеро Айчулы», «Ремесленность», а також статті та оповідання («Рас сказ вышедшего из Хивинского плена», «Рассказ пленника Якова Зиновьева» та ін.). В останніх з них ідеологічно обґрунтовувалась необхідність військового походу на Хіву. В тому ж році з'явилися статті циклу «Русский язык», в яких стверджувалися нові погляди В. Даля на граматику російської мови, на методику підготовки словників, які, на його думку, повинні увібрати в себе усе багатство живої народної мови.

1840 р. – друге одруження на О. Соколовій.

1841 р. – В. Даля переведено до Санкт-Петербургу керуючим канцелярією при Міністерстві внутрішніх справ. Після повернення з Хівинського походу В. Даль зосередився на підготовці випуску «Солдатских досугов», в яких відстоював свої педагогічні погляди про необхідність випуску книг для народу.

1845 р. – відкриття в будинку В. Даля в Санкт-Петербурзі Російського географічного товариства, одним із засновників якого він був.

1849 р. – переведено до Нижнього Новгороду керуючим Удільною конторою.

1859 р. – вихід у відставку. Повернення до Москви. Обрання дійсним членом Товариства любителів російської словесності при Московському університеті.

На протязі 1845-1859 рр. В. Даль продовжив стверджувати свої погляди про необхідність видання Толкового словаря живого великорусского языка в таких статтях, як «Недовесок к статье...», «Словесная речь человека», «Полтора слова о нынешнем русском языке», «Черепословие и физиогномика», «О русских пословицах», «Опыт областного великорусского языка» та ін.

На 40-і роки ХІХ ст. припадає випуск нарисів «натуральної школи», «Денщик», «Жизнь человека...», «Петербургский дворник», «Руський мужик», «Уральський казак», «Чухонцы в Питере» та ін. В них проводились погляди Володимира Івановича на літературу, як на джерело правдивого показу життя людей нижчих верств, які вимагають до себе людського ставлення, співчуття й участі. Співчуття до народу ніколи у В. Даля не було суто зовнішнім, як вважали за його життя деякі критики, вони відносили письменника-публіциста до тих, хто вважав себе завершеним і задоволеним внутрішньо. Насправді він ще з юнацьких років невільно підкорювався духовному впливу російської народності і як усі росіяни співчував знедоленим і як міг полегшував їх участь і справою лікаря, і словом письменника-публіциста.

Перебуваючи в Нижньому Новгороді, В. Даль спостерігав реальне життя та побут селян остаточно утвердився у власних педагогічних поглядах на виховання народу, навчання його грамотності. Перш ніж навчати народ грамоті, необхідно створити книги для масового читання високоморального змісту. У відкритому «Письме издателю А. Кошелеву» (1856 р.), «Заметке о грамотности» (1857 р.) В. Даль двічі підкреслив, що сама по собі грамотність без моральної основи нічого хорошого не може дати простій людині і врешті-решт може привести до деградації суспільства. Тим самим він пророчо

попередив нащадків про неповноцінність масового навчання грамоти народу без виховання в ньому духовності.

Слідуючи своїм переконанням, В. Даль видав низку книг і серед них чудові збірники новел «Солдатские досуги» (1842 р.) і «Матросские досуги» (1853 р.), в яких талановито увів до текстів для полегшення їх читання й сприйняття прислів'я та приказки. Даль не був художником-творцем в прямому сенсі цього виразу, але російське слово саме по собі було для нього предметом і метою переважно с художнього боку, які він все життя, завжди і всюди підбирав з вуст народу. Тому в його творах, що відносяться за своєю зовнішньою формою до розряду «изящной словесности», починаючи з «Руських сказок ...», «Картин из русского быта», роману, повістей, оповідань і закінчуючи солдатськими та матроськими «досугами» та «Пословицами русского народа», бачиться одне головне завдання: відтворити власне це ж слово в його життєвій обстановці, в усій влучності та доцільності. Від того і мова його творів – не стільки органічна, творча мова самого автора, скільки живий талановитий підбір народних виразів, приказок, прислів'їв. Так головні переконання Даля стали конкретними справами.

Таким чином, В. Даль слідом за поетом-публіцистом О. Пушкіним сприяв активному введенню до наукового вжитку та до мови художньої публіцистики народнопоетичних, народно-розмовних текстів, живої народної мови, фольклору. Він остаточно переконався, що поступово, в першу чергу, літератори і журналісти, а потім і читаюча публіка будуть долучатися до живої російської мови, не будуть зневажати «мужицьку мову».

РОЗДІЛ 5

ІСТОРІЯ ДУХОВНОГО СХОДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ ВІД ЛЮТЕРАНСТВА ДО ПРАВОСЛАВ'Я

5.1. Судження Даля про повір'я, марновірства та забобони російського народу

У 1845-1846 роках В. Даль опублікував у 18 номерах петербурзького щотижневика «Иллюстрация» серію матеріалів про російські народні вірування [1]. Вони виникли в процесі роботи Даля над «Толковым словарем живого великорусского языка», що тривала потім ще майже два десятиліття (перший том словника вийшов у 1863 р., а останній – в 1866 р.). У ньому послідовно з'явилися замітки про деяких персонажів з російської міфології, що потрапили й не потрапили в згаданий вище цикл статей, спеціально присвячених нечистій силі.

Згодом з газетних матеріалів була складена книга «О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа», що вперше вийшла окремим виданням уже після смерті Володимира Івановича в 1880 р. [2; 21, с. 67]. У цьому розділі розглядаються судження В. Даля як в газетних матеріалах із цього видання, так і тлумачення ним повір'їв, марновірств та забобонів у його словнику.

Але насамперед кілька слів про жанр газетних публікацій Даля на цю важливу й у наш час тему. Ми визначили їх як статті, тому що в 40-і роки ХІХ століття журналістика почала тяжіти, поряд з нарисом, до цього жанру. Він є головним в аналітичній журналістиці. Даль удався саме до жанру статті, прагнучи проаналізувати споконвічне зародження повір'їв, сутність марновірств і забобонів у простого народу. Поняття «стаття» походить від латинського «articulus» і означало спочатку те ж саме, що й «суглоб», «член», «частина цілого». Цим пояснюється, чому в журналістській практиці будь-яка окрема публікація, будучи частиною, наприклад, усього тексту газетного номера, може бути названа статтею.

Однак у цьому випадку мова йде про цілком певний жанр «стаття» (у вузькому розумінні цього слова). Під нею ми розуміємо публікації В. Даля, що аналізують незвичайні міфологічні явища, які лежать у їхній основі, закономірні зв'язки з метою визначення їхньої значущості для російського народу й з'ясування того, які позиції варто зайняти читачам, як поводитися, щоб не виявитися жертвами поки незрозумілих явищ. Аналітичне, дослідницьке обговорення предметів у кожній статті Даль проводить так, щоб читачі могли, використовуючи публікацію, міркувати далі над питаннями, що їх цікавлять.

Таким чином, можна стверджувати, що Володимир Іванович усвідомлено вдавався у своїх дослідженнях нечистої сили до жанру дослідницької статті. Тим більше, що сам Даль у публікації «Привидения» чітко визначив її жанр: «Эта статья до того обширна, что из нее можно бы составить десятки томов; постараемся объясниться на нескольких страницах».

На нашу думку, основні міркування В. Даля в усіх статтях, що надруковані в «Иллюстрации», а потім увійшли в книгу, і статтях зі словника – відтворити містичний світ предків, населений дивними створіннями – бісами, відьмами, домовиками, водяними, чаклунами, лісовиками, польовими, перевертнями, русалками, – світ, образно оспіваний трохи раніше великим О.С. Пушкіним у поемі «Руслан и Людмила» й інших творах: «Там чудеса: там леший бродит, // Русалка на ветвях сидит; // Там ступа с Бабою Ягой // Идёт, бредёт сама собой; // Там царь Кащей над златом чахнет; // Там русский дух... там Русью пахнет» [3, с. 399-400]. //«У лукоморья дуб зелёный; // Златая цепь на дубе том: // И днём и ночью кот учёный // Всё ходит по цепи кругом; // Идёт направо – песнь заводит, // Налево – сказку говорит».

Поема закінчується епілогом, в якому є зізнання поета з приводу важливої ролі переказів в його творчості: «На лоне праздної тишини, // Я славил лирою послушною // Преданья тёмной старины, // Я пел и забывал обиды // Слепого счастья и врагов, // Измены ветреной Дориды // И сплетни шумные глупцов» [3, с. 460].

Трохи інший мотив прослідковується у вірші поета «Бесы»: «Мчатся тучи, вьются тучи; // Невидимкою луна // Освещает снег летучий; // Мутно небо, ночь мутна. // Мчатся бесы рой за роем // В беспредельной вышине, // Визгом жалобным и воем // Надрывая сердце мне...» [3, с. 308].

У цих уривках Пушкіна фігурують лісовик, русалка, Баба Яга, Кощей, кіт учений, біси. Хто ці істоти? З якого вони світу? Поет не дає відповіді.

У словнику Даль спробував з'ясувати ці питання: «Бес (м) – злобное, бесплотное существо, злой дух, демон, сатана, дьявол, чёрт, вельзевул, царь или князь тьмы, царь ада, преисподней, змей крошечный, враг...» [3, с. 148]. Дано 40 визначень слова «бес». І так подаються відповіді щодо кожної міфічної істоти.

В «Евгении Онегине» також «розсипані» народні прикмети, описані прийомі гадань. У вірші «Домовому» читаємо: «Поместья мирного // Незримый покровитель, // Тебя молю, мой добрый домовой, // Храни селенье, лес и дикий садик мой, // И скромную семью моей обитель!» [3, с. 149].

Тут поет дає визначення домовикові, але робить це скупо. Так що на долю Даля випав жереб вичерпно пояснити слова народних повір'їв, що часто почали зустрічатися у творчості літераторів. Так, «Домовой и домовик, – за визначенням Володимира Івановича, – «дедушка», «постен», «лизун», «доможил», «хозяин», «жировик», «нежить», «другая половина олон», «соседка», «батанушка» – «дух», «хранитель и обидчик дома»; «стучит и возится по ночам», «проказит», «душит ради шутки сонного», «гладит мохнатою рукою к добру и прочее...» [3, с. 148, 466]. Співзвучність віршів і тлумачень Даля очевидна, але неоднакова.

Світ міфів, переказів, у який поринав думкою поет, живе за прикметами, а долі людей у ньому розкриваються ворожінням і коректуються наговорами, заклинаннями й молитвами, так що сучасний читач за допомогою творів Пушкіна, інших літераторів, і особливо книги статей Даля «О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа» і його словника, може на собі перевірити дію чарівливих чарів цього світу.

Дивно, наскільки тісно переплітаються мотиви творчості великого поета О. Пушкіна й великого філолога й публіциста В. Даля. Доповнюючи твори один одного, вони залишили для нащадків прекрасну духовну спадщину. Поему «Руслан и Людмила» поет закінчив у 1820 році, а через чверть століття Даль із властивою йому скрупульозністю почав досліджувати й поглиблювати дивний і чарівний світ повір'їв, марновірств і забобонів російського народу. І для Пушкіна, і для Даля істотним є той факт, що незважаючи на потужний вплив російської міфології на їхню творчість, вони під впливом ідей епохи Освіти щиро намагалися розвіяти марновірства, допомогти своєму народу знайти віру в можливість наукового пізнання природи різних, ще не зрозумілих людям явищ.

Однак це прагнення відчувається не тільки у творчості Пушкіна й Даля, але й у тих, хто при них і після них звертався до містичного світу предків, до досліджень у галузі російської міфології. У першу чергу варто назвати імена корифеїв російської поезії й прози В. Жуковського й М. Гоголя, потім дослідників – О. Афанасьєва, І. Сахарова, М. Забиліна, С. Максимова й інших. Інтерес до їхньої творчості невичерпний.

У 2003 році московське видавництво «Эксмо» випустило у світ унікальну книгу В. Даля «Поверья, суеверия и предрассудки русского народа» з великими коментарями, короткою біографією Володимира Івановича, його вступною статтею, що раніше була надрукована в щотижневику «Иллюстрация», трактуваннями образів представників міфічного світу в працях вищевказаних дослідників, а також виписками зі словників Даля, Брокгауза й Єфрона, з чудовими ілюстраціями художника В. Васнецова [5]. Даль постав у ній, на перший погляд, із зовсім несподіваної сторони. Декому відомо, що Володимир Іванович освоїв багато професій і перепробував чимало занять, цікавився як письменник-публіцист усім, що так чи інакше стосувалося привабливого й таємничого духовного світу нашого народу. Історії про чудеса, наївні й зворушливі повір'я, дивовижні забобони й перекази, від яких холонула кров, – усе знаходило своє місце в публіцистиці цієї дивної людини.

Із часу публікації першої статті про «нечистую силу» у щотижневику «Иллюстрация» до виходу у видавництві «Эксмо» унікальної книги Даля минуло 158 років, прийшло ХХІ століття. Уже давно, як говорить герой популярного фільму, «космічні кораблі борознять простори Всесвіту», а зроблені телескопи відкривають людству нові галактики, віддалені від Землі на мільйони світлових років. «Але щось – ще непізнане – десь зовсім поряд», – пише укладач унікальної книги «В.И. Даль. Поверья, суеверия и предрассудки русского народа» Лео Яковлев, – і дає про себе знати, наприклад, таємничим стукотом, що лунає з порожньої кімнати. І освічене людство придумує такого роду явищам нові й іноді досить наукові назви – полтергейст, телепатія, телекінез і т.п. Однак, – продовжує укладач, – якщо вдуматися в сутність цих і інших подібних слів, то можна відчутти в них відгомони древньої віри в домовика, відьму й чаклуна» [5, с. 487].

Отже, нам і нашим нащадкам необхідно знати й пам'ятати, як бачила світ російська людина – сучасник Даля, коли він був ще далекий від наук, але близький до матері-природи, утворюючи з нею єдине ціле.

У «Вступлении» до статей сам Даль не тільки визначив свої міркування, але й відзначив неминущу цінність для російської духовної культури, а тому поглиблене вивчення сьогодні його поглядів в цих дослідницьких статтях, їхніх мотивів, на наш погляд, дасть певну користь сучасній людині, сьогоднішнім історикам літераторам і публіцистам.

Вступну статтю Володимир Іванович обґрунтовано почав посиланням на оригінальні висловлення з цієї теми корифеїв світової літератури: «Шиллер сказав: «И в детской игре кроется иногда глубокий смысл», а Шекспир: «И на небе, и на земле есть ещё много такого, чего мудрецы ваши не видывали и во сне». «Это можно, – продовжує Даль, – применить к загадочному предмету, о коем мы хотим поговорить. Дух сомнения составляет свойство добросовестного изыскателя; но само по себе и безусловно, качество сие бесплодно и даже губительно. Если к этому ещё присоединится высокомерное

презрение к предмету, нередко служащее личиной невежества особенного рода, – то сомнение, или неверие, очень часто бывает лицемерным» [5, с. 477].

Таким чином, В. Даль стверджує, що «загадочность предмета», про який має намір розповісти в циклі статей, несумісна в дослідника з «высокомерным презрением к предмету». «Большая часть тех, – пише Даль, – кто считают долгом приличия гласно и презрительно насмеяться надо всеми народными предрассудками, без разбора, – сами верят им втихомолку, или, по крайней мере из предосторожности, на всякий случай, не выезжают со двора в понедельник и не здороваются через порог!» [5, с. 477]. І тут же Даль пояснив, чому він звернув свою пильну увагу на повір'я народу: «С другой стороны, если и смотреть на поверья народа вообще как на суеверия, то они не менее того заслуживают нашего внимания как значительная частица народной жизни; это путы, кои человек надел на себя – по своей ли вине как по необходимости, по большому ли уму, или по глупости, – но в коих он должен жить и умереть, если не может стряхнуть их и быть свободным» [5, с. 477].

Далі публіцист висуває черговий мотив звертання його до «загадочного предмета»: «Но где и когда можно или должно сделать то или другое, – этого нельзя определить, *не разобрав во всей подробности смысла, источника, значения и силы каждого поверья*. И самому глупому и вредному суеверию нельзя противодействовать, *если не знаешь его и не знаком с духом и с бытом народа*» [5, с. 477] (Тут і далі виділ. нами. – М. Є.).

В. Далю – досвідченому дослідникові, добре відомо, що геть усе легше осміяти, ніж ґрунтовно спростувати, іноді навіть легше, ніж дати йому віру. Звідси новий мотив його звертання до «загадочного предмета»: «Подробное, добросовестное разбирательство, *сколько в каком поверье есть или могло быть некогда смысла, на чём оно основано и какую ему теперь должно дать цену и где указать место*, – это не легко», – справедливо відзначає він і продовжує: «Едва ли, однако же, можно допустить, чтобы поверье, пережившее тысячелетия и принятое миллионами людей за истину, *было изобретено и пущено на ветер, без всякого смысла и толка*. Коли есть поверья, рождённые

одним только праздным вымыслом, то их очень немного. *И даже у этих поверий есть, по крайней мере, какой-нибудь источник, например: молодецванье умников или бойких над смиренными; старание поработить умы самым сильным средством – общественным мнением, против которого слишком трудно спорить»* [5, с. 213].

У вигляді відступу від головної мети нашого дослідження відзначимо, наскільки провидницьки справедливим є судження Даля про сили «общественного мнения, против которого слишком трудно спорить». Цю думку вибірково й винахідливо створюють сучасні засоби масової інформації. Особливо це помітно в дні різних передвиборчих кампаній.

Наступні міркування у статтях Даля криються в його прагненні дати чітку класифікацію повір'їв російського народу. На його думку, всі вони чітко поділяються на шість розрядів:

- до першого належать повір'я – залишок або пам'ятка язичництва; вони, на погляд Даля, тримаються тому тільки, що звичка обертається в природу, а скасування старого звичаю завжди й скрізь зустрічало опір. Сюди ж Даль відніс усі повір'я російської вигадки, що, цілком імовірно, перебуває у зв'язку з віддаленою епохою язичництва;

- інші повір'я, – зауважує Даль, – придумані випадково, для того щоб змусити малого і дурного обхідними шляхами робити або не робити того, чого від нього безпосередньо домогтися було б набагато складніше;

- до третього розряду віднесені повір'я, за суттю своєю основані на ділі, на досвіді і спостереженнях. Тому, за гострим зауваженням Даля, їх неправильно називають марновірствами: «...они верны и справедливы, составляют опытную мудрость народа, а потому знать их и сообразоваться с ними полезно» [5, с. 213]. Ці повір'я, переконує Даль, мають бути всі з'ясовні із загальних законів природи, але деякі вважаються до часу дивними й таємними;

- до четвертого розряду віднесені повір'я, засновані також на явищах природних, але такі, що обернулися в безглуздість через безглузде їх застосування до окремих випадків;

- п'ятого розряду повір'я зображують дух часу, гру уяви, інакомовлення – словом, це народна поезія, що, будучи прийнята за справжню монету, обертається в марновірство;

- до шостого розряду, нарешті, Даль радить відносити – може, тільки до певного часу – небагато таких повір'їв, «в коих мы не можем добиться никакого смысла. Ибо он был утрачен по изменившимся житейским обычаям или вследствие искажений самого поверья, либо же мы не довольно исследовали дело, либо, наконец, может быть, в нём смыслу нет и не бывало» [5, с. 189].

Однак Даль не ставить тут крапки. Як умілий дослідник він продовжує: «Но как всякая вещь требует объяснения, то и должно заметить, что такие вздорные, уродливые поверья произвели на свет, как замечено выше, или умничанье, желание знать более других и указывать им, как и что делать, или пытливый, любознательный ум простолюдина, доискивающийся причин непонятого ему явления. Эти же поверья, – поглублює свою думку Даль, – нередко служат извинением, оправданием и утешением в случаях, где более не к чему прибегнуть. С другой стороны, может быть, некоторые бессмысленные поверья изобретены были также и с той только целью, чтобы пользуясь легковерием других, жить за чужой счёт. Этого разряда поверья можно бы назвать мошенническими» [5, с. 189]. До них часто вдаються шарлатани і в ХХІ столітті.

Зрозуміло, що розряди ці насправді не завжди можна так чітко виокремити, як це зробив Даль. Є перехідні, а багато повір'їв, без сумніву, можна віднести до декількох розрядів одночасно, що визнавав і Володимир Іванович: «Так, – пише він, – все лицедеи нашего баснословия принадлежат и к остаткам язычества, и к разряду вымыслов пиитических, и к крайнему убежищу невежества, которое не менее, как и самоё просвещение, хотя и другим путём, ищет объяснения непостижимому и причины непонятных действий» [5, с. 189].

І остання мета, що спонукала Даля взятися за наукове дослідження повір'їв, марновірств і забобонів російського народу, – бажання пояснити в щотижневику «Иллюстрация» широкій читацькій публіці, звідки взялися

неймовірні особи: домові, водяні, лісовики, відьми й інші, а потім ці роз'яснення у стислій формі викласти в «Толковом словаре...». «Домовой, водяной, леший, ведьма и прочие, – констатує він, – не представляют, собственно, нечистую силу, но по мнению народа, созданы ею или обращены из людей за грехи или провинности. По мнению иных, падшие ангелы, спрятавшиеся под траву прострел, поражены были громовою стрелою, которая пронзила ствол этой травы, употребляемой по этому поводу для залечения ран, и низвергла падших духов на землю; здесь они рассыпались по лесам, полям и водам и населили их» [5, с. 189].

На погляд Даля, всі подібні казки винайдені були вже пізніше; може бути, пише він у «Вступлении», давня їх думка, начебто згадані особи створені були нечистим для послуг йому й для спокуси людини, але що домовик, наприклад, який взагалі добродішніший за інших, «отложился» від сатани, або, як народ висловлюється, «от черта отстал, а к людям не пристал».

Ці судження простежуються у всіх 17 статтях циклу, озаглавлених Далем коротко і ємко: «Баба-яга», «Бес», «Ведьма», «Водяной», «Гадания и кликушество», «Домовой», «Заговоры», «Знахарь», «Кикимора», «Клад», «Колдун», «Леший», «Оборотень», «Полевой», «Привидения», «Приметы и симпатии», «Русалка». Крім «Толкового словаря...», багато прикмет і повір'їв Даль включив у «Месяцеслов» [5, с. 642-667] і «Быт народа и земледелие в приметах и пословицах» [5, с. 667-681], що ввійшли в його прижиттєве унікальне видання «Пословицы русского народа», випущене за посередництва «Общества истории и древностей российских при Московском университете» в 1862 році [6]. З тих пір, за нашими підрахунками, ця книга перевидавалася тільки в Росії 37 разів, що свідчить про все зростаючий народний інтерес до незвичайного дарунка В.Даля. Видання зуміло завдяки науковому дослідженню й збиранню повір'їв, марновірств, забобонів і прислів'їв проникнути в складний духовний самотній світ російської людини. Тільки протягом двох років (2000 і 2001 рр.) видавництва «Астрель»: АСТ», «ЭКСМО-Пресс», «Русская книга:

Полиграфресурсы», «РИПОЛ КЛАССИК» перевидали «Пословицы русского народа» сім разів.

На нашу думку, добротність і неминуща цінність цих праць Даля пов'язана з його повсякденним прагненням черпати знання й багатства мови у простолюдина. У Далья була особлива програма збирання й обробки матеріалу. На цей факт уперше звернула увагу дослідниця Н.В. Фатєєва, що порівняла дії одного з героїв з повісті Далья «Савелий Граб, или Двойник» Василько з діями і поглядами Володимира Івановича. Герой постійно керується програмою самого автора:

1) збирати дорогою всі назви місцевих урочищ, розпитувати про пам'ятники, перекази й повір'я, з ними поєднані, щоб застосовувати все це згодом до побутописання Росії, яке повинне, у багатьох випадках, пояснюватися цими пам'ятками старовини;

2) дізнаватися й збирати, де тільки можна, народні звичаї, повір'я, навіть пісні, казки, прислів'я й приказки й усе, що належить до цього розряду;

3) вносити ретельно до пам'ятної книжки своєї всі народні слова, вирази, вислови, звороти мови, загальні й місцеві, але невживані у так званій освіченій нашій мові й складі» [6, с. 35].

Таким чином, по-перше, повір'я, марновірства, забобони й прислів'я російського народу збиралися, в першу чергу, за програмами етнографа й публіциста. Частина зібраного матеріалу включалася до «Толкового словаря...», частина (і притому основна) публікувалася у вигляді статей у періодичному виданні «Иллюстрация».

По-друге, повернення в ХХІ столітті до частих перевидань книг «Пословицы русского народа» і «Поверья, суеверия и предрассудки русского народа» із включенням у них великої кількості прислів'їв і приказок даної тематики, пов'язане з періодом соціальних і духовних змін у суспільстві. У його культурі загострився інтерес до містичного. Це відбувається тому, що наразі формується нова парадигма світосприймання. Якщо при існуванні традиційної парадигми затребувані чисто раціональні способи обґрунтування, то при зміні

парадигм культура орієнтується на образно-емоційне, у тому числі містичні способи висування нових світоглядних засад. Цим і пояснюється та мода на містику, що виникла в суспільній свідомості посткомуністичного простору.

Епохи моди часто грішать поверховістю своїх поглядів, і лише потім, коли мода вже проходить, мислителі звертаються до збагнення глибин нового досвіду. У подібні з нашою культурною ситуацією епохи зміни парадигм жили два великих російських мислителі – В. Даль і М. Бердяєв. Обоє вони осмислювали феномен містичного. Дослідник С. Титаренко в статті «В. Даль і Н. Бердяєв о феномене мистического» вичерпно простежив цей процес у творчості двох мислителів і дійшов висновку, що «Даль і Бердяєв уважали себе мислителями, що спираються на доктрину християнської релігії. Причому обоє у своїй духовній еволюції схилилися до православного варіанта. Еволюція Даля проходила від лютеранства через містицизм Сведенборга до православ'я. Еволюція Бердяєва – від марксизму через ідеалізм до містицизму й потім до свого варіанта релігії, що він намагався погодити з істинами православ'я» [7, с. 184].

Цей висновок тісно узгоджується з нашим дослідженням, у якому, як ми зазначили вище, В. Даль не відкидав не канонізований православною традицією містичний досвід, а пропонував його вивчення з метою виділити позитивний зміст. Володимир Іванович публічно прагнув до з'ясування змісту всякого містичного факту, його значення, сили й джерела.

Під повір'ями Даль розумів укорінені в народі думки або поняття. Без їхнього розумного пояснення не може бути з'ясована їхня істинність. Помилкові повір'я визначалися вченим і публіцистом як марновірства й забобони.

Забобони від марновірств відрізняються тим, що несуть соціально-регулятивну функцію: спосіб дії, заборону, норму поведінки, етичну максиму. Тисячолітнє існування деяких повір'їв, їх поширення між людьми свідчили про прихований у них смисл. Навіть якщо повір'я є забобонами, воно дозволяє виявити дух і побут народу. На наш погляд, це фундаментальний

дослідницький принцип, яким користувався Даль. Однак він має бути доповнений. Аналізуючи соціальні відносини, організацію трудового процесу, культуру народу, Даль мусить виявити ті фактори, які суперечать повір'ю, а також те, у чому повір'я перевершує своє соціально-культурне середовище. Саме в цих відмінностях прихований новаторський зміст повір'я. Адже повір'я – це не тільки опис, але й відкриття.

Невисунення цього дослідницького аспекту багато вчених, і в першу чергу С. Титаренко, пов'язують із тим, що у вивченні повір'їв Даль начебто виступає тільки як етнограф, а не релігезнавець [7, с. 185]. Однак більш глибокий аналіз статей Володимира Івановича з цієї теми, що системно публікувалися протягом майже двох років у щотижневику «Иллюстрация», свідчить, що основним міркуванням в ній було не вивчення трудових процесів, загальної культури народу й факторів, які суперечать повір'ю, блискуче описаних В. Далем в «Картинах из русского быта», а його прагнення публіциста пояснити надприродне, за типом природного, завдяки магнетизму. Крім того, він аналізував результати містичних бачень через призму свого релігійно-морального світогляду. Бралися до уваги тільки ті факти, які не суперечили його ціннісному світогляду. У цьому виявлявся його релігійний панморалізм. Тож моральні постулати православ'я, а також особисті моральні й інтелектуальні переконання лягали в основу оцінки містичних даних. Для Даля вищим світоглядним критерієм було осмислення особистого морального досвіду, що є відмітною рисою творчості публіцистів минулого й сьогодення.

Зрозуміло, що в центрі духовних шукань Даля перебуває проблема сутності людини. У її вирішенні з найбільшою виразністю виявилось розуміння публіцистом сутності містичного. Він вважав, що основними складовими людини є дух, душа й тіло.

Розкриваючи своє розуміння духу в словнику, В. Даль пише: «Дух – бестелесное существо; обитатель не вещественного, а существенного мира; бесплотный житель недоступного нам духовного мира. Относя слово это к человеку, иные разумеют душу его, иные же видят в душе только то, что даёт

жизнь плоти, в духе – высшую искру Божества, ум и волю, или же стремление к небесному». Дух, таким чином, розуміється як містична категорія, стосовно душі обговорюється існування різних підходів. Сам Даль, за свідченням П. Мельникова, схилився до розуміння душі як безсмертної духовної істоти, що дає життя. Після спільного прочитання одного із міркувань Сведенборга* про досвід душі після розлучення її з тілом, Даль заявив: «Да ведь говорил же я вам, что у Сведенборга ничего нет противного христианству. <...> православия Сведенборг не знал <...>, а написал то же, или почти то же самое» [8, с. LXXVI-LXXV]. Оскільки й у тварин є життя, значить, і вони мають душу. Тут ми бачимо розуміння душі як однієї з форм духу, а значить, також однієї з категорій містики. Плоть же розумілася як тіло. А також як тваринні страсті й потяги людини. Для її розуміння пропонувалося використати природничі науки. На основі цього справедливим є висновок, що В. Даль розглядав людину як точку перетину надприродного і природного світів.

Розчленовування людського ества на три складових було вельми характерним для християнської антропології XIX століття. При цьому Даль займав більш канонічну позицію, вважаючи душу формою існування духовного. Проте саме духовне в людині він розшифровував як етичні, розумові сили людини, а також мови. В іншій його варіації духовне уявлялося тим, що складається з двох складових – розуму як здатності мислити, і волі як даного людині свавілля дії. Зближуючи духовне з розумом, що розуміється як здатність до абстрактного мислення, Даль раціоналізував духовне. Надприродне, таким чином, зближується у нього за способами розуміння і формами існування з природним. Суперечність, що виникла тут між формою виразу і змістом ідей мислителя, пояснюється, на наш погляд, природничонауковою орієнтацією мислення публіциста Козака Луганського при збереженні канонів релігійної доктрини.

---

* Сведенборг (Swedenborg) Еману ель (1688-1772) – швед, природознавець і філософ-теософ. Оголосив себе духовидцем, якого Христос покликав дати істинне тлумачення Біблії й організувати церкву «Нового Єрусалима». За Сведеборгом, людина є духом, який спілкується з потойбічним світом. Природний світ цілковито відповідає духовному, тому що перший виникає з другого, а обидва походять з Божественного [Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К. : Наук. думка, 2004. – 560 с., 317]

Працюючи в міністерстві внутрішніх справ, він вивчив практику деяких фанатичних релігійних сект і написав публіцистичну працю «О скопической ереси».

Згідно з судженням В. Даля, скопці – відгалуження секти христові рів, що виділилося у XVIII ст. Назва пов'язана з ритуальним оскопленням. Секта відзначалася крайнім аскетизмом. Проводилися постійні радіння, яким передувала виснажлива духовна і фізична підготовка. Суворе життя, на погляд Даля, формувала сильні характери у членів секети скопців. Однак їх проповідники вели подвійне життя, що засуджувалося Далем. На превеликий жаль, і нині існують окремі послідовники секти [5, с. 330].

Підбиваючи підсумки, зауважимо: можна стверджувати, що працюючи над циклом статей «О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа», «О скопической ереси», Даль, хоч і обережно, але залучив факт існування містичного у свої світоглядні конструкції й тим самим визначив на довгі роки прогресивне ставлення до духовного складу простолюдинів, що і є вершиною його творчої майстерності як етнографа й дослідника в дослідженні іншої тематики. Усе це вимагає, на наш погляд, подальшого більш глибокого вивчення цього питання

У праці «О скопической ереси» він як істиний православний Громадянин різко засудив секту христовірів-скопців з їх простійними радіннями, крайнім аскетизмом та ритуальним оскопленням членів секти.

5.2. Захоплення вченням теософа-містика Емануеля Сведенборга

У науковій літературі неодноразово робилися спроби освітити складний духовний простір В. Даля як великого лексикографа, письменника й публіциста, його душевні боріння на шляху руху від відносної і приватної істини до Істини абсолютної і повної, від лютеранства до православ'я. зокрема, дослідники В. Ільченко та К. Лук'яненко справедливо стверджують, що

сходження Володимира Даля під омофор Православної Церкви є закономірним і логічно завершує його яскраву у своїй повноті долю [9, с. 71-78].

Однак ці та інші дослідники не прослідковують історію, повну драматизму духовного відродження Володимира Івановича і прийняття ним – лютеранином – вчення Православної Церкви. Адже це трапилось не відразу і не поступово, а в душевних боріннях з юних років, що наочно потім проявилось у роки занять В. Даля медициною, коли він на початку 30-х років ХІХ ст. з завидною упористію відкидав принципи гомеопатії, а потім став, як і російська Православна Церква, їх гарячим поборником до кінця свої днів. Певно, саме в юнацькі роки і виникло у нього бажання зблизитися з російським народом через традиційну ідеологію – православ'я, що безсумнівно ріднило його зі слов'янофілами. Дослідження цього процесу і є метою даного розділу.

Проте прийняттю православ'я передувало захоплення В. Даля вченням про людину, котра є духом, який спілкується з потойбічним світом.

На нашу думку, саме це захоплення вченням шведського природознавця і філософа-теософа Емануеля Сведенборга (Swedenborg, 1688-1772 pp.) остаточно визначило перехід В. Даля в лоно Православної Церкви. Сведенборг оголосив себе духовидцем, стверджував, що його покликав Христос дати істинне тлумачення Біблії і організувати церкву «Нового Єрусалима». За Сведенборгом, людина є духом, який спілкується з потойбічним світом. Природний світ цілковито відповідає духовному, тому що перший виникає з другого, а обидва походять з Божественного [10; 22, с. 99].

Можливо, що вперше В. Даль почув про вчення Е. Сведенборга від свого батька, датчанина, лютеранина Jochana Christiana vor Dahe (1764- 21 жовтня 1821 р.), який прийняв російське підданство разом з російським ім'ям Іван Матвійович Даль в 1799 році. Він знав німецьку, англійську, французьку, російську, єврейську, латину. Грецьку та давньогрецьку мови, був медиком і *богословом*. Відомість його як лінгвіста досягла імператриці Катерини ІІ, котра викликала його до Петербургу на посаду придворного бібліотекаря. Іоганн Даль пізніше поїхав до Йени. Пройшов там курс лікувального факультету й

повернувся до Росії з дипломом доктора медицини. У російській медичній газеті написано: «Иван Матвеев сын Даль 1792 года марта 8 числа удостоин при экзамене в Российской империи медицинскую практику управлять». Однак це не заважало йому бути одночасно лютеранином и богословом.

Іван Даль в Петербурзі одружився з Марією Христофорівною Фрейтаг, у них народилося чотири сини: Володимир (народ. 1801 р.); Карл (народ. 1802 р.), до кінця життя прослужив на флоті, проживав і похований в Миколаєві, дітей не мав; Павло (народ. 1805 р.), був хворий на чахотку й за станом здоров'я часто проживав з матір'ю в Італії, де і похований в Римі, помер в ранній молодості, дітей не мав; Лев (?-1831 р.), вбитий польськими повстанцями. Усі вони також сповідували лютеранство.

Марія Даль вільно володіла п'ятьма мовами. Баба по материнській лінії Володимира Івановича – Марія Іванівна Фрейтаг – походила з роду французьких гугенотів де-Мальї, займалася російською літературою. Відомі її переклади на російську мову С. Геснера та А. Іффланда. Дід Христофор Фрайтаг – колезький асесор, чиновник ломбарду. Був незадоволений філологічною освітою майбутнього зятя й фактично примусив його отримати медичну освіту, оскільки вважав професію лікаря однією з небагатьох «доходных и практически профессий» [11].

Отримавши у 1814 році дворянство, Іван Матвійович, старший лікар Чорноморського флоту, отримав право на навчання своїх дітей в Петербургському морському кадетському корпусі за казенний рахунок. За деякими даними, рід батька Даля по батьківській лінії – чисто руський: його предки, начебто, були багатими старообрядцями, які за царя Олексія Михайловича переїхали до Данії [12].

В енциклопедії «Народы и религии мира» знаходимо, що датчани, данскере (самоназв.), народ, основне населення Данії. Чисельність 5,7 млн. чол., з них в Данії 5, 1 млн. чол. Живуть також в Швеції, Норвегії, Німеччині та ін. країнах. Віруючі – в основному лютеране, є послідовники інших протестантських церков, католики [13, с. 156].

«Предположительно, – сказано в энциклопедии, – предками датчан и родственных им народов – норвежцев и шведов – были племена скотоводов и земледельцев, пришедших в Ютландию и на острова Датского архипелага в конце 3-го тыс. до н. э. Скандинавские племена и, видимо, прежде всего даны послужили этнической основой для формирования датчан. В состав датчан вошла часть фризов, занимавших Юго-Запад Ютландии и западные острова, и прибалтийских славян на Датском архипелаге [Разрядка і курсив наші. – М. Є]. Древнейшие памятники датского языка – рунические надписи эпохи викингов (9-11 вв.), восходящие к общегерманскому руническому письму. В эпоху викингов образовалась датское государство, принято христианство, в 11-12 вв. складывается датская этническая общность» [13, с. 156].

Очевидно, предками Володимира Даля і його батька були слов'яни-старообрядці, які примикали до релігійного руху в російському православ'ї, що вилилось в церковний розкол, який почався в 1650-ті роки і продовжується в наші дні [14, с. 779].

Старообрядчество вперше з'явилося у вигляді протесту проти обрядових реформ патріарха Московського і всея Русі Никона. Метою реформ Никона було виправлення помилок в текстах богослужбних книг і приведення російського богослужбного обряду у відповідність до практики, прийнятої в грецьких та південнослов'янських церквах (Константинопольська, Антіохійська, Олександрійська, Ієрусалимська, Сербська) і на Західній Русі (Київська митрополія). Однак глибинні джерела старообрядчества можна віднайти в есхатологічних ідеях, що вкоренилися в російській релігійній свідомості в середині XV ст.

Причиною нового сплеску апокаліптичних настроїв в російській церковній свідомості стали Брестська унія 1596, сприйнята в її межах як зрада ієрархії Київської митрополії православ'ю, і гоніння на православних, що розгорнулись в Україні та Білорусі в першій третині 17 ст., а також потрясіння, пережиті російським народом в епоху Смутного часу та польсько-шведської інтервенції (1604-1618). Московською церковною думкою в 1630-1640-х було

сприйняте вчення про багатоступінчасте «отпадение» християн від істинної віри, розроблене київськими православними книжниками – борцями проти уніатства – архімандритом Захарією Копистянським, монахом та вчителем Іоанном Вишенським і вчителем братської школи Стефаном Зизанієм. У відповідності з вказівкою Откровенія Іоанна Богослова про те, що сатана був скований на тисячу років «после сего же ему должно быть освобожденным на малое время» (Откр 20, 3), ці книжники вважали, що після тисячі років від втілення Сина Божого відбулось відпадання від істинної віри Риму, після ще 600 років відбулось відпадання від неї Києва – матері міст руських, а коли виповниться 1666 років, настане «царство двора». Твори в апокаліптичному дусі, створені київськими і московськими книжниками, які продовжили їх традиції, увійшли до виданого в Москві в 1644 р. збірника, що став відомим за назвою «Кириллова книга», центральним твором якого було тлумачення Стефана Зизанія на «Слово» св. Кирила Ієрусалимського про останні роки. У світлі цих апокаліптичних настроїв усвідомлювалася необхідність виправлення помилок в богослужбних книгах і впорядкування усього ладу богослужбового обіходу низкою видних діячів, які утворили так званий кружок ревнителів благочестя або боголюбців (протопопи Іван Неронов, Стефан Воніфат'єв, Аваакум, архімандрит Никон та ін.), під впливом цих апокаліптичних настроїв. Коли один з членів цього кружка, Никон, став патріархом Московським і всея Русі (1652 р.), він почав рішучі перетворення богослужбового обряду, взяв за взірць видані в Італії грецькі богослужбові книги. З метою уніфікації російської богослужбової практики з обрядовою практикою, прийнятою у греків і балканських слов'ян, ним були змінені якраз ті обрядові форми, які закріпились постановами «Стоглавого» Собора 1551 р. (двоперсне хресне знамення, «сугубая аллілуйя» та ін.) в якості незмінних «правил віри». Це і послужило приводом старообрядческого розколу. Одним з перших літературних творів, що чітко виразив ідеї старообрядчества є твір монаха Спиридона Потьомкіна «Слово на еретики», написаний в кінці 1650 р. Спиридон, на відміну від багатьох інших противників обрядових реформ

партіарха Никона, переніс полеміку з деталей обряду та особистих випадів на чітко богословську почву [14, с. 780].

Прийняття всією вищою ієрархією Православної Церкви постанов Великого Московського Собору 1666-1667 рр., що утвердив обрядову реформу, лишило старообрядства єпископата, який, згідно з вченням Церкви, зберігає і передає благодать апостольського часу.

На нашу думку, саме в ці роки і виїхали предки В. Даля з Росії в Данію. Уже в найдавніший період існування старообрядництва в ньому виділяються дві течії, у відповідності з відмінністю еклесіологічного осмислення нових умов церковного життя. Одна з них, що бере початок від вчення протопопа Аваакума, була більш оптимістичною. Аваакум не повністю приймав вчення про «коенчне отступление», загибель російського православного царства й царювання антихриста. Він розглядав існуючу церковну і світську владу як «єретичну», але сподівався, що з приходом нового «благовірного» царя стара віра запанує на Русі. Наполягаючи на збереженні по можливості традиційних форм церковного життя, Аваакум допускав прийняття в старообрядці священників «никоновського» рукоположення, тим самим визнаючи дійсність його і немалі благодаті в «никоновській» церкві. Ці ідеї Аваакума знайшли розвиток в «безпоповському» тлумаченні старообрядчества. Засновником більш радикального, «безполовського» старообрядчества можна вважати сподвижника Аваакума діакона Феодора. Згідно з його вченням, антихрист воцарився у 1666 р., усе духовенство зрадило Христу і втратило благодать. Визнання безпоповцями торжества антихриста в земному світі являло собою висування нового догмату, з якого витікало вчення, по-перше, про безблагодатність церкви і священства і, по-друге, про вчительську владу мирян, на підставі останнього ствердження виник інститут безпоповських «наставників», по-третє, уявлення про порочність всього світу і неможливість в ньому таїнств євхаристії, священства і шлюбу, по-четверте, про необхідність для сторонників старообрядчества відмови від тих форм християнського життя, які освячені таїнствами – від шлюбу і продовження людського роду. В

залежності від богословських положень нових форм обряду й організації общинного життя, які виробились в зв'язку з цим, старообрядчество безпоповського напрямку роздробилось в кінці XVII-XIX ст.ст. на велику кількість тлумачень [14, с. 780].

На нашу думку, до одного з цих напрямків належать і предки В. Даля. Під впливом датських проповідників, їх нащадки через століття стали лютеранами. Лютеранство в той час стало в Данії одною з найвпливовіших течій протестанства, що отримало назву по імені реформатора Християнської Церкви Лютера Мартіна (1483-1546 рр.) – німецького мислителя і теолога, ідеолога Реформації в Німеччині, засновника німецького протестантизму [14, с. 570]. Він був магістром «вільних мистецтв» Ерфрутського університету (1505 р.), очолював кафедру моральної філософії (з 1508 р.), був доктором теології (1512 р.) Віттенбергського університету.

Лютер Мартін здійснив переклад Біблії на німецьку мову («Біблія, яка є повне Священне писання на німецькій», 1534 р.), що зіграла важливу роль в конституюванні німецької літературної мови: за життя Лютера було продано більш як 100 000 примірників цієї книги [14, с. 571].

На наш погляд, саме цей приклад Лютера, а потім Сведенборга надихнув В. Даля перекласти Мойсеево П'ятикнижжя (основна частина Ветхого Завета) на російську протонародну мову. «Бытописание» пройшло в 1869 р. цензуру, але так і не дійшло до друку. Більш докладно цей епізод буде досліджений в підрозділі 5.3.

В історії культури і релігії Західної Європи Лютер ініціював відродження пророко-біблейського, «ізраїльсько-християнського» типу релігійної віри: примітивно-чуттєві культ і обрядовість античного канону були ним відкинуті і замінені духовно-словесними репертуарами служіння Богу.

(Про вчення Дионісія Ареопагита і його школи, згідно якої Бог – «наречений» душі, а душа – «наречена» Бога, Лютер писав: «Это лишь собственные учения авторов, которые они принимают за высшую мудрость. И я когда-то этим занимался, конечно, не без большого вреда. Я говорю Вам:

«Ненавидьте это «Мистическое богословие» Дионисия и подобные книги, в которых содержатся подобные басни, как чуму... Своим «Мистическим богословием», вокруг которого невежественные теологи поднимают так много шума, он принес самые большие неприятности. В нем *больше платонизма, чем христианства*, и я не хотел бы, чтобы чья-нибудь священная душа когда-нибудь знакомилась с этой книжицей» [цит по: 14, 571]. Як «пусту фантазію і мрійництво» позначив Лютер уявлення Бонавентури про мислимі сценарії поєднання душі з Богом).

Лютер не намагався (в дусі сект початкового християнства) сліпо і механічно наслідувати взірцям павло-іоанновського Євангелія – він звільнився від католицької містики, замінив її набожністю, орієнтованою на класичну біблейську, пророко-євангелічну релігію.

Народившись в сім'ї лютеран, В. Даль, подібно М. Лютеру, продовжував пошуки релігійної істини. Ще до прийняття православ'я він пояснив письменнику Мельникову-Печерському: «Самая прямая наследница апостолов, бесспорно, ваша Греко-восточная церковь, а наше лютеранство дальше всех забрало в дичь и глушь» [8, с. LXXVI].

Наші дослідження приводять до думки, що вчення Лютера було добре відоме батьку В. Даля, як богослову-лютеранину. Свої переконання він передав синам, в тому числі і юному Володимиру: «Отец мой, – згадував він, – силою воли своей, умел вскоренить в нас навек страх Божий и святыя нравственные правила. Видя человека такого ума, учености и силы воли, как он, невольно всегда подчиняешься его убеждениям».

Однак на юного В. Даля мала вплив і Православна Церква. Особливо в роки його навчання в Морському кадетському корпусі. В «Дневном журнале, веденном на бриге «Феникс», Володимир Даль особливо відзначив, що йому як лютеранину дозволяли відвідувати (при наявності в тому чи іншому порту) лютеранські церкви: «9-го числа в воскресенье ездили мы все в церковь, меня же Сергей Александровичъ отпустилъ въ лютеранскую церковь, а по окончании

молебствія позволил мне отъ искать знакомого мне здешняго Бургомистра Залемана» [15, 193 л. об.].

У Кронштадті, наприклад, лютеранської церкви не було. Перед початком плавання юних моряків в Данію та Швецію «Сергій Александрович Шихматовъ, – пишет В. Даль, – нас всехъ собралъ и повезъ в кронштатскую церковь; по окончаніи литургіи мы возвратились на бригъ» [15, 169 л. об.].

Після повернення з далекого плавання юні моряки, і в їх числі В. Даль, знову відвідали ту ж Православну Церкву: «20 часов шли мы различными курсами при довольно свежем ветре и сегодня поутру пришли на малый кронштатскій рейдъ. Мы поутру съезжали в церковь, где поблагодаривъ Всевышняго за благополучное окончаніе плаванія нашего, возвратились на бригъ [15, 194 л. об.]. Тобто Володимир вже тоді розумів, що Всевишній є єдиний для усіх віруючих.

Можливо, що в такі моменти й зароджувались погляди юного Даля на католицизм, лютеранство і православ'я. Певно, саме в юнацькі роки і виникло у нього бажання зблизитись з російським народом через його традиційну ідеологію – православ'я. Однак і уроки батька-лютеранина-богослова залишили помітний слід в душі В. Даля у вигляді благодатних паростків: за прикладом Лютера і Сведенборга в останні роки життя він переклав Мойсеєво П'ятикнижжя на російську простонародну мову. Порівняємо: Лютер першим переклав Біблію на німецьку мову, а Сведенборг оголосив себе духовидцем, дав, з його слів, «істинне» тлумачення Біблії на шведській. В. Даль, слідуючи їхньому духовному прикладу, переклав на російську мову частину Біблії, в тому числі, Апокаліпсис з Нового Завета і дав його тлумачення із загальним заголовком «Бытописание».

Володимир Даль, за свідченням його біографа і молодшого друга П. Мельникова, схилився до розуміння душі як безсмертної духовної істоти, що дає життя. Після спільного прочитання одного із міркувань Сведенборга про досвід душі після розлучення її з тілом, Даль заявив: «Да ведь говорил же я вам, что у Сведенборга ничего нет противного христианству. <...> православия

Сведенборг не знал <>, а написал то же, или почти то же самое» [8, с. LXXIV-LXXV].

Так, шляхи духовного схоження (від лютеранства) привели у вересні 1871 року В. Даля до православ'я: «Я, – пояснював В. Даль, – всю жизнь искал истины и теперь нашел ее» [8, с. LXXVI].

5.3. Роздуми В. Даля про роль православ'я для Росії

Наступним важливим, на наш погляд, етапом у художньо-публіцистичній творчості В. Даля є його тверде переконання в пріоритетності вчення Православної Церкви. Пророчо звучать сьогодні слова В. Даля про роль православ'я, його канонів у долі Росії: «Православие – великое благо для России, несмотря на множество суеверий русского народа. Но ведь эти суеверия не что иное, как простодушный лепет младенца, ещё неразумного, но имеющего в себе ангельскую душу. Сколько я ни знаю, нет добрее нашего русского народа и нет его правдивее, если только обращаться с ним правдиво...А отчего это? Оттого, что он православный... [8, т. 1, с. LXXIII-LXXIV].

Займаючись перекладом Апокаліпсису – видіння Святого Апостола Іоанна Богослова – на російську простонародну мову, В. Даль, за словами А.Мельникова-Печерського, глибоко проник у вчення Православ'я [8]. «Православие – славянський еквівалент ортодоксії (греч. «правильное знание»). Термин употребляется во II в. в противоположности с гетеродоксией (греч. «заблуждение еретиков») [14, с. 672]. Тлумачачи слово «Церковь», Даль писав, що це – «Общество одноверцевъ, христіанской веры, и самое исповеданье, вера. *Церковь соборная, вселенская, общая христіанская, до раздела на исповеданья (курсив В. Даля). Церковь восточная, греческая, православная – западная, католическая, римская*». Крім цього, Даль виділяє також «*Церковь царскую (стар. ружная); крестовую, в архиерейском доме; походную (шатер, намет)*» [4, т. 4, с. 573].

«Первоначально, – пишут о. Сергій Лепін та Д. Безнюк, – православие было одним из многих названий единой церкви (Единая, Святая, Соборная, Апостольская, Христова и пр.), которые сохраняются за ней и поныне. Но начиная с 1054, после разделения Церквей возникает необходимость наименования частей в целях их различения. За Восточной Церковью (Константинопольский, Иерусалимский, Антиохийский патриархаты, Кипрская и Грузинская архиепископии) закрепляется название – «Православной Церкви»; за Западной (Римский патриархат и подчиненные ему диоцезы) утверждается название «Католической Церкви» (т. е. Соборной, включающей в себя всех истинно верующих независимо от места и времени их жизни). Условность такого разграничения очевидна: любой православный считает себя католиком, любой католик уверен в своем православии. Православная и Католическая Церкви имеют много общего в богословии, т. к. основные его идеи были определены в эпоху деятельности Вселенских Соборов с 325 по 787, но разность культур и ряд исторических обстоятельств обусловил те противоречия, которые возникают между Востоком и Западом и в будущем послужат формальной причиной их разобщения. Существенные расхождения по ряду вопросов обуславливают возникновение различных типов мистического опыта, обрядов и нравственности [16, с. 672-678].

Більш радикальні погляди на православ'я і католицизм мав В. Даль: «У нас (в Росії XIX ст. – Прим. наша. – М. Є.) непомерное, превышающее церковный закон почитание икон, благовещенская просфора, рассеянная вместе с хлебными зернами по полю ради урожая, скраденная частица Святых Даров, положенная в пчелиный улей, чтобы меду было побольше, а там – испанская инквизиция, Варфоломеевские ночи, поголовное истребление евреев, мавров, казни протестантов!» [8, т. 1, с. LXXIII-LXXIV].

Єресь (грецьк. «вибір», «вибраний образ думок» – Прим. наша. – М. Є.) сповідання релігійних ідей, що суперечать догматиці католицизму, вважалось нескупним гріхом. Єретиків-послідовників єресі Папська Церква і державна влада жорстоко переслідували, їх засуджували на католицьких Вселенських

Соборах, відлучали від Церкви, знищували ізуверськими способами навіть до спалення людей на багаттях.

Згідно з Н. Барсовим, ересь необхідно відрізнати від розколу, «который также означает обособления от состава церковного общества верующих, но вследствие неподчинения данному иерархическому авторитету по разногласию, действительно как мнимому, в обрядовом учении (Підкр. нами. – М. Є.) [14, с. 298].

Мабуть, ця обставина дозволила В. Далю заявити «Расколы – вздор, пустяки; с распространением образования они как пыль свеются с русского народа. Раскол недолговечен, устоять ему нельзя; что бы о нем ни говорили, а он все-таки не что иное, как порождение невежества... Пред светом образования не устоять ни темному невежеству, ни любящему потемки расколу. Суеверия тоже пройдут со временем. Да где же и нет суеверий? Но суеверие суеверию – рознь. Наши русские суеверия имеют характер добродушия и простодушия, на Западе не то; тамошние суеверия дышат злом, пахнут кровью» [8, т. 1, с. LXXIII-LXXIV].

За словами П. Мельникова, так В. Даль говорив багато разів. І чим більше спадало днів його, тим частіше. Таким чином, на кінець свого життя словознавець як істинний патріот Росії остаточно визначився з вибором релігії: «Поверьте мне, что Россия погибнет только тогда, когда иссякнет в ней православие...» [8, т. 1, с. LXXIII-LXXIV].

Час показав правоту релігійного погляду Володимира Івановича на доленосну роль православ'я для російської держави, її народу. Батько завжди говорив: «Мы русские». Таким себе вважав і В. Даль і працював усе життя на благо російської держави, російського народу. Він усвідомив, що не можна обговорювати богословські та релігійні питання православ'я в їх західному трактуванні. Близькими йому були ті російські філософи, які протистояли католицькій унії і виступали послідовниками візантизму в російському богослов'ї (князь Андрій Курбський, інок Іоанн Вишенський та ін.), які були вільними від католицької раціонально-теологічної схематичності й

протестантського церковного критицизму. «Эти византисты, – писав російський мислитель Г. Флоровський, – в опоре на святоотеческую традицию смогли отстоять православный идеал без помощи «латинских мудрствований» и вскрыть неправославный характер некоторых якобы православных полемических изданий. Например, Курбский известный библейский перевод Ф. Скорины считал негодным, т. к. он был сделан, по его мнению, «с препорченных книг жидовских» и схож с «Люторовым Библием» [17, с. 273; 23, с. 64].

Флоровський відзначав, що для Росії характерна рано укладена орієнтація на осмислення власної історії і ролі Росії в світовій культурі, що пов'язане з постійним спілкуванням з західною культурою, із засвоєнням (або несприйняттям) її взірців. Ця орієнтація, найчастіше, набувала форми теологічних шукань, мотиви яких вкрай характерні і для російської філософії.

Хоча в Росії «філософію вивчали в російсько-латинських школах ще з XVII століття», власна російська філософія (основи якої формувалися в духовних академіях) з'являється на початку XIX ст.: «Философское движение начинается в двадцатых годах из Москвы, распространяется из Московского университета» і зовсім не з філософських кафедр, як відзначає Флоровський. Він виділяє три основні епохи в розвитку філософії російського православ'я.

Перша (середина 1820-середина 1850-х): перевага історіософської проблематики, філософські гуртки, спори слов'янофілів і западників; це час «русской романтики и идеализма». У 1849 р. В. Даль був переведений в Нижній Новгород керуючим Удельною конторою, де близько зійшовся з початківцем письменником П. Мельниковим, іншими передовими людьми цього міста. Збираючись разом, вони багато часу приділяли теологічним шуканням, мотиви яких були характерні в той час для російської філософії [8].

Друга (друга половина XIX ст.) починається відкиданням культури й нігілізмом шестидесятників-різничинців; «жажда соборності» утоляється з атеїстичних джерел (утопічний соціалізм, здоровий глузд, «релігія братства» тощо). Потім відбувається повернення до релігійних мотивів (Достоевський,

К. Леонтьев, А. Григор'єв, В. Соловйов, Н. Федоров): «отрицание и возврат – это две стороны одного и того же беспокойного религиозного процесса... с середины прошлого века». Але це повернення, відзначає Флоровський, не завжди є «возвращение к истинной вере... даже не всегда и в христианство». Філософські шукання цього періоду зробили філософію загально значною справою, «темою общественного внимания» й привили інтерес «к родному философскому прошлому».

Третя (кінець XIX – початок XX ст.) являє формування і боротьбу двох напрямків: історизму і моралізму [17, с. 274].

Неодноразово у багатьох своїх творах, зокрема, в «Солдатских досугах» і «Матросских досугах», В. Даль, спираючись на Євангеліє, стверджував, що людина створена по образу і подобию Бога. Людина – вінець створення Творця. В цьому є найвища таємниця Сил всесвіту. Цільність особистості Даля, його поглядів проявились і в його уявленні про цільність людини як такої: «Можно ли допустить, чтобы назначение человека, созданного по Образу и подобию Творца, было именно это жалкое, унижительное враждование ума и сердца, эти урывочные победы то того, то другого, каждый раз в ущерб и пригнет друг друга?». Творчість Володимира Даля є велетенською подвижницькою працею не тільки по збереженню і захисту живої російської мови, але одночасно і філософського розуміння Православ'я, таїнства приступності Божия в світі і таїнства людини.

Зауважимо, що Даль, як і всі в XIX столітті, не розділяв єдиний православний народ на три різні народи, хоча термінами Україна і Білорусія, на думку В. Дерягіна, він користувався, чудово знав і як умілий публіцист дуже точно описав в статтях і нарисах численні відмінності в побуті, характері і мові великоросів, білоруїв і українців [8, т. 1, с. XIX]. Метою людини відчуженої і фрагментарної є поєднання в його особистості Істини, Добра і Краси: «Духовное возрождение, – стверджував філософ В. Даль, – это соразмерное развитие и полное согласование веры и любви, истины и добра, ума и сердца. Союз этих духовных начал образует собою Премудрость, которая в самом

действии своем производит изящное, выражающееся в земной природе, в отношении к чувствам нашим, красотой или прекрасным».

На погляд дисертанта, в цих словах В. Даля міститься основа об'єднання трьох братських народів – росіян, білорусів та українців, трьох незалежних православних держав. Цільність народів завжди гармонійна, як гармонійна цільна особистість, «... такой Первообраз был у нас, – стверджував В. Даль-християнин, – на земле».

На наш погляд, це подвижництво Даля зближує його з міркуваннями видатного російського письменника і православного мислителя, провидця Федора Михайловича Достоевського, в основі художніх і публіцистичних творів якого – христоцентричність світу. Двох титанів думки поріднює загальне розуміння ролі православ'я в історичному і сакральному бутті російського народу. Ця тема ще чекає свого розслідування, але вже сьогодні можна стверджувати, що взаємовплив Даля і Достоевського очевидний: «Россия есть лишь олицетворение души православия!...» – вважав Достоевський і роз'яснював: «Может быть, главнейшее предизбранное назначение народа русского в Судьбах человечества и состоит лишь в том, чтобы сохранить у себя этот божественный образ Христа во всей чистоте, а когда придет время, – явить этот образ миру, потерявшему свои пути» [Цит. по: 19, с. 4].

У той же час В. Даль активно співпрацював і з журналами, в яких панував дух революційних демократів. У тому числі, в «Современнике» панував атеїст, критик В. Белінський. До його «стану» в радянські часи причислялись А. Герцен, М. Чернишевський, М. Добролюбов, Д. Писарев, Т. Шевченко, І. Франко, Л. Українка, К. Калиновський та інші письменники, поети, публіцисти, філософи [20, с. 419]. Однак наведений нами аналіз релігійних поглядів В. Даля дозволяє стверджувати, що він не поділяв ідейних поглядів революційних демократів, які, спираючись на досягнення мислителів минулого (Т. Мюнцера, М. Ломоносова, французьких просвітителів, Л. Фейєрбаха), в значній мірі зуміли поєднати їх матеріалізм з діалектикою й наблизитись до виявлення соціальних коренів релігії.

На противагу революційним демократам В. Даль в циклі статей «О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа», «О скопической ереси» [1; 2] та інших творах виразив свою думку, хоча і дещо завуальовано, про реальне існування надприродних істот, властивостей, стосунків, що є, на наш погляд, основною ознакою його релігійної свідомості. Розрізняють три елементи релігійної віри в психіці віруючого: інтелектуальний, емоційний та вольовий. Ключову роль грає, як правило, емоційний елемент. Аналіз поглядів В. Даля на питання релігії дозволяє нам прийти до переконання, що з трьох елементів релігійної віри визначальним для нього був інтелектуальний, що підтверджується і трудомісткою інтелектуальною працею з перекладу в кінці життя Мойсеєвого П'ятикнижжя на російську простонародну мову. В останні роки життя він відкрито говорив друзям, що скоро перейде з лютеранства у православ'я.

«Пам'ятаю раз, років чотири тому, – писав П. Мельников, – прогулювалися ми з ним по полю біля Ваганькового цвинтаря. Воно недалеко від Пресні, де жив і помер Володимир Іванович.

- От і я тут ляжу, – сказав він, указуючи на цвинтар.

- Так вас туди не пустять, – зауважив я.

- Пустять, – відповідав він, – я помру православним за формою, хоч із юності *православний за віруваннями* (Курсив наш. – М. Є.).

- Що ж заважає вам, Володимире Івановичу? – сказав я. – Он церква...

- Не час ще, – сказав він, – багато чуток й говору буде, а я цього не хочу; прийде час, як підійде безока, тоді... – І відразу повернув на жарт: «Бо як же моїм тягти труп мій через усю Москву на Введенські гори, а тут будь ласка – близенько» [8, т. 1, с. LXXIV].

У вересні 1871 р. лютеранин В. Даль перейшов у православ'я. За рік до своєї смерті Володимир Іванович – ну як не побачити тут знов-таки волю Провидіння! – одержав свідчення того, що його рід по батьківській лінії аж ніяк не датський, а насправді – російський. «Виявляється, – повідомляють дослідники Е. Грушко і Ю. Медведєв, – предки Даля, багаті старообрядники,

змушені були за царя Олексія Михайловича бігти з Росії в Данію, рятуючись від релігійних гонінь, Володимир Іванович із щирим серцем радістю перейшов з лютеранства до православ'я. Він і без того все своє свідоме життя вважав себе російською людиною, все життя боровся із засиллям чужоземних слів у нашій мові, був слов'янофілом чистішим від іншого слов'янина. І от нарешті успадкував родове право відстоювати честь і достоїнство нашої древньої, великої мови»³.

Процеси утвердження Далем православ'я були негативно оцінені Т. Шевченком. Взаємини українського поета з В. Далем уже не раз привертала увагу дослідників. Присвятив цій темі статтю й киянин М. Павлюк, у якій спробував у 2001 р., спираючись на факти, по-новому відмовитися від тверджень, явно безпідставних, знайти нові аспекти висвітлення даної проблеми [18]. Деякі з них необхідні й для нашого дослідження, тому що проливають світло на деякі обставини взаємин Даля із братами Перовськими, Муравйовими, на те, як були сприйняті в Нижньому Новгороді його публіцистичні виступи про грамотність, виховання, прагнення адаптувати для народного читання біблійні тексти. Тому наведемо їх лише за деяким скороченням.

«Таким чином, – пише М. Павлюк, – повертаючись до стосунків Т. Шевченка з В. Далем, не можна не брати до уваги, що якщо для засланою художника командир Оренбурзького корпусу був лише «гнилим сатрапом» і т.д., то для Даля В. Перовський і його брат Лев Перовський, – міністр внутрішніх справ і голова Удільного відомства, – протягом багатьох років були найкращими начальниками й особисто дуже близькими людьми як в Оренбурзі, так і в столиці або в Нижньому Новгороді» [18, с. 120]. Як відомо, В. Даль і Т. Шевченко жили поруч, але в різних іпостасях, в Оренбурзі й Нижньому Новгороді.

---

³ Примітка. Див. Грушко Е., Медведев Ю. От составителей // Даль В.И. Толковый словарь русского языка. Современная версия. – М.: ЭКСМО, 2007. – С. 6.

Досить прозорою видається нам і Нижегородська ситуація Даля, як її відобразив Т. Шевченко в щоденниковому записі від 18 грудня 1857 р.: «Не знаю справжньої причини, а ймовірно вона є. В[олодимир] І[ванович] не користується тут доброю славою, чому – все-таки не знаю. Про нього навіть якийсь тутешній дотепник епіграму склав...» Людина в Нижньому Новгороді нова, Т. Шевченко не знав, що коли після смерті Л. Перовського міністром внутрішніх справ став Михайло Муравйов (незабаром відомий за свою каральну політику в повсталій Польщі як «Вішатель»), а нижегородським губернатором – його брат Олександр Муравйов, становище В. Даля різко ускладнилося. Як свідчить його листування з В. Лазаревським, спочатку привітне ставлення до нового губернатора змінилося відчуженням, а потім і відвертою ворожістю внаслідок непоступливої позиції Даля в захисті інтересів удільних селян, які систематично пригноблювалися місцевою поліцією, чиновництвом і т.д. Цим, а також незвичайними для провінційної глухомані далівськими релігійними і філологічними захопленнями, пояснювалося негативне обивательське сприйняття Даля в Нижньому Новгороді. «У кому знання справи, строгість, сумлінність і благодущність поєднуються..., той у чиновництві є якимсь вилупком», – скаржився В. Даль В. Лазаревському. І хоча Шевченко також відзначив у щоденнику (запис від 7 листопада 1858 р.) самоправність губернатора, що наказав висікти різками селян, які прийшли до нього шукати управи на свого грабіжника-поміщика, все-таки він ставився до О. Муравйова похвально як до приятеля декабристів і прихильника скасування кріпосництва. До того ж саме О. Муравйов допоміг Шевченкові залишитися в Нижньому Новгороді та не вертатися в Оренбург після заборони поетові в'їзду в столицю [18, с. 121].

На наш погляд, тут варто було б сказати, що в деяких випадках і поет Шевченко був суб'єктивний в оцінці фактів реальності. Тож не тільки Даль «страждав» іноді цією «хворобою». Ще однією причиною неприязного ставлення до В. Даля в Нижньому Новгороді була його відома стаття в журналі «Русская беседа» (1856, №3) із приводу поширення в народі грамотності (якої

Даль не визнавав без усебічної освіченості). Як відомо, ця стаття викликала в багатьох обурення і не завжди справедливі відгуки у демократичних колах (Карнович, Чернишевський, Добролюбов та ін.) Різкий випад проти В. Даля був і в «Губернских очерках» Салтикова-Щедріна, якими так захоплювався Т. Шевченко. Полемізував з В. Далем і колишній декабрист І. Пушин, який тоді приїжджав у Нижній Новгород. «Одне слово, громадська думка була налаштована до Даля явно неприхильно, і Шевченко не міг цього не відчувати» [18, с. 121].

Сьогодні можна сказати, що правим все-таки виявився Даль, передбачаючи час «походів за суцільну письменність», «проведення політнавчання для мас». Але до цього часу була «дистанція» величезного розміру. Крім того, не тільки ці обставини впливали й на погляди Даля й Шевченка, і на їхні взаємини: «Нарешті, була ще одна причина його незгоди з Далем: спроби останнього адаптувати для народного читання біблійні тексти, зокрема, Апокаліпсис. Відомий несхвальний відгук у щоденнику Шевченка про «богонатхненну нісенітницю» і «алергійні дурниці» (запис від 16 і 18 грудня 1857 р.) до недавніх пір наводили як доказ нібито атеїзму Шевченка, забуваючи при цьому й про його цикл «Давидовы псалмы», і про переспів біблійних пророків. Тим часом ситуація отут зовсім не така проста й прямолінійна. Зокрема, не беручи до уваги, що на згаданих перекладах Даля позначилося його захоплення вивченням шведського теософа-містика Емануеля Сведенборга, що досить «затемнив» і без того ускладнений образний світ Апокаліпсису. Шевченко ж, навпаки, усіляко прагнув «адаптувати» біблійні тексти для сприйняття їхніми сучасниками в контексті актуальної тоді громадської проблематики. Втім, доводиться визнати, що це питання й сьогодні залишається недостатньо вивченим дослідниками і Даля, і Шевченка. Невідомо навіть, чи збереглися (і де саме) ці переклади Даля.

Також недостатньо висвітлені й не зведені до певної системи свідчення сучасників про інтерес В. Даля до проблем української лексикографії (зокрема, про складений В. Лазаревським український словник), діалектології й історії

української мови (лист Даля до М. Максимовича). Так і невідомо, якою ж мірою Даль був ознайомлений з поезією Шевченка як за його життя, так і після виходу у світ посмертного видання «Кобзаря» 1867 р. Або, скажімо, російських перекладів М. Гербеля в 1869 р. Живучи в Москві, Даль навряд чи міг залишитися осторонь прощання із Шевченком у церкві Тихона на Арбаті під час перевезення останків поета з Петербурга до України навесні 1861 р. [18, с. 121]. Однак, це теми вже інших досліджень.

***

Період завершення творчої діяльності та активного духовного сходження від лютеранства до православ'я:

з 1860 по 1872 роки.

Хронологічне обґрунтування:

1861 р. – вийшло Повне зібрання творів В. Даля в 2-х томах. Він нагороджений Золотою Костянтинівською медаллю за перші випуски словника.

1862 р. – вийшла збірка "Пословицы русского народа"

1862-1866 рр. – вийшов «Толковый словарь живого великорусского языка».

1868 р. – В. Даль обрано почесним членом Академії наук.

1869 р. – присуджена Ломоносівська премія за «Толковый словарь живого великорусского языка».

1870 р. – присуджено премію Геймбюргера за «Толковый словарь живого великорусского языка».

1872 р. – смерть дружини.

у жовтні 1872 р. – В. І. Даль помер православним. Похований у Москві на Ваганьківському кладовищі.

Таким чином, особистий досвід В. Даля фіксує таку динаміку: від безумовної орієнтації в літературі на західноєвропейський романтизм, в медицині – на пріоритет алопатичних методів лікування, в релігії – на захоплення вченням шведського теософа-містика Емануеля Сведенборга до відшукування оригінальних національних коренів при створенні російської

літературної мови, безумовного прийняття гомеопатичних методів лікування, ствердження морально-релігійних норм російської православної свідомості. Висновки культурософського характеру продиктували й конкретику кроків В. Даля в організації освіти «народної просвіти» в селах Нижнього Новгорода.

Володимир Іванович Даль на своєму шляху сходження від лютеранства до православ'я, на шляху, безумовно, глибоко особистісному, зумів для себе самого поєднати з духом Православної Церкви питання сучасної йому освіченості. Він за благодаттю зміг здійснити таке дерзнове в літературі, публіцистиці, науці, філософії, релігії, що є актуальним для кожного покоління і, в тому числі, є актуальним для будь-якої людини – прагнути до прийняття Христової Істини через поєднання віри, знання і діяльного життя.

Ми ж зробимо висновок, що філософські погляди Даля на питання релігії, виховання російського народу, підвищення його грамотності, долучення до православ'я й звільнення селян від кріпосної залежності та ролі православ'я для Росії стали провісними.

ВИСНОВКИ

Аналіз джерел та наукової літератури з теми дисертації дає підстави стверджувати, що комплексного спеціального дослідження історичних етапів розвитку поглядів Володимира Даля, їх формування, ствердження та втілення протягом XIX – початку XXI ст. проведено не було.

XIX століття займає особливе місце в історії культури й суспільної думки як України, так і Росії, знаменуючи собою значне зростання самосвідомості народів, що входили до складу колишньої Російської імперії і в їх числі українського народу, що висунув у те століття зі свого середовища унікальну плеяду істориків, філософів, письменників, поетів, живописців і публіцистів.

Серед них передусім В. Даль, який народився 10 листопада 1801 року в Луганську і в цілому прожив в Україні більше 20 років. Він не тільки досконало володів українською, а й займався перекладами на російську творів літераторів-українців, зокрема, Г. Квітки-Основ'яненка, постійно збирав і записував український фольклор та слова, вісім тисяч з яких увів до російського лексикону, а близько 40 тисяч слів передав до українського словника.

Вагомий внесок В. Даля і в культуру Росії. Його безцінні творіння «Толковый словарь живого великорусского языка» та «Пословицы русского народа» увічнили його ім'я і принесли світову відомість. Не випадково 2001 рік, в якому виповнилось 200 років від дня народження В. Даля, був названий ЮНЕСКО на його честь.

Різностороння творчість Володимира Івановича стала предметом досліджень учених, учасників науково-практичних конференцій, що проводяться щорічно як в Україні, так і в Росії.

Нині В. Даль визнаний особистістю енциклопедичного масштабу. Талант наукового осягнення оточуючого світу проявився у нього не лише в галузі гуманітарних знань, але й у цілій низці наукових галузей інженерно-технічного й природничого характеру. Масштабність здійсненого Далем прирівнює його із

геніальним представником слов'янської культури М.Ломоносовим та неординарною особистістю епохи Відродження – Леонардо да Вінчі.

Визначено, що у творчій діяльності ученого письменника-етнографа та публіциста виразно простежуються три джерела тяжіння його до російського та українського слова, письменницької праці та публіцистики. Це: 1) ґрунтовне домашнє виховання і вплив змішаних російсько-українських говорів сходу України, терпкого побуту майстрового люду, віршованої мови, російського фольклору та інших народів; 2) загальна тенденція боротьби В. Даля за збагачення літературної мови народними висловами та фольклором, за соціальну справедливість, яка вкоренилася в ньому під впливом батьків з юних років і зміцніла під час навчання у Морському корпусі, а потім – Дерптському університеті; 3) природжений полемічний дар. Звідси особливості змісту його статей про гомеопатію, військові походи російську мову та російський словник, про виховання та грамотність, про втілення своїх поглядів в художні твори, православну релігію тощо.

Досліджено, що історичні етапи життєдіяльності й розвитку поглядів В. Даля мають *чотири періоди. Перший* з них, учнівський, пов'язаний з часом навчання у Морському корпусі і службі на Чорноморському флоті. У цей час його погляди відображені в подорожніх нарисах («Дневные журналы»), двох епіграмах «С дозволення начальства» та «Без дозволення начальства» на віце-адмірала Грейга та учителя італійської мови Чорноморського штурманського училища професора А. Маракі. Судове переслідування мічмана Даля, розжалування його восени 1823 р. у матроси позначилися на подальшому розвитку поглядів молодого моряка. У написаному слідом за епіграмами, але не виданому його «Романе в письмах» виразно відчутні сумніви й щиросердне сум'яття. «Роман в письмах» залишився незавершеним. Однак із його чернеток очевидно, що заявлений у творі конфлікт між «елегійним» і «декабристським» романтизмом суперечливо співіснує в душі як героя, так і автора «Романа в письмах».

Другий період формування нових поглядів розпочинається зі вступом В. Даля до Дерптського університету в 1826 р. Студентське життя в передовому європейського типу навчальному закладі розширило світогляд В. Даля. Отримавши в березні 1829 р. диплом доктора і захистивши дві дисертації, він відправився на Балкани для участі в російсько-турецькій війні як лікар. Там вів щоденник, переписку з редактором газети «Северная пчела» М. Гречем та іншими діячами першої третини ХІХ ст. З Володимира Даля, родоначальника прийому в російській літературі «пишущего врача», почався новий етап у написанні публіцистичних та художніх творів на медичні теми (А. Чехов, В. Вересаєв, М. Булгаков та ін.). З 1832 р., після опублікування в газеті «Северная пчела» статті-листа «Слово медика к больным и здоровым», уперше підписаного псевдонімом Владимир Луганский, почався його перший цикл журналістських робіт, об'єднаних єдиною медичною темою. Спочатку в них автор критикував учення С. Ганемана про гомеопатію, яка поширилася в Росії. Однак незабаром В. Даль, ґрунтуючись на власному досвіді, докорінно переглянув погляди, привселюдно визнав свою неправоту й надалі протягом усього життя був затятим прихильником цього вчення. Образність його листа, широкі узагальнення звичаїв у суспільстві, поділ медиків на категорії віруючих і невіруючих ставлять публіцистичні твори в розряд основних в історії журналістики ХІХ ст. Уперше в Росії їхній автор удався до філософських міркувань не стільки про проблеми в медицині, скільки про проблему вироблення самостійного переконання людей в тодішній кріпосницькій Росії.

Третій період формування, ствердження та втілення поглядів В. Даля – це період його перебування в Оренбурзькому краї (1833 – 1841 рр.). Саме в цей час виявився багатогранний талант творця. Особливо помітно зміцніли й розвинулися його природні задатки журналіста: усе зауважувати, усе аналізувати, вести запис побаченого й почутого, а потім у вигляді статей, кореспонденцій і листів відсилати в редакції різних за ідейною спрямованістю газет і журналів. Зміст багатьох творів В. Даль черпав з місцевого життя або з місцевих історичних спогадів. Вісім оренбурзьких років стали для нього часом

не тільки безперервних поїздок по великому краю, де поряд із російськими переселенцями й уральськими козаками жили башкири, татари, казахи, киргизи й інші представники багатьох національностей Росії, зміцнення дружніх і творчих зв'язків з О. Пушкіним, В. Жуковським, О. Смирдіним, але й часом набуття ним широкої популярності як проникливого публіциста.

Четвертий період ствердження та втілення поглядів В. Даля припадає на 40 – 70-ті роки, коли з'являються його кращі нариси з народного побуту: «Петербургский дворник», «Денщик», «Чухонцы в Питере» та ін., ознаменовані виникненням «натуральної школи». Цей напрям створив особливий жанр, що відповідав новим життєвим вимогам – «фізіологічний нарис», який правдиво описує життя різних прошарків суспільства. У першу чергу В. Даль із любов'ю оспівує їхню доблесть, уміння у важку хвилину виявляти небачений героїзм при захисті Батьківщини. У той же час гнівно засуджує нещасливу тріаду в житті окремих людей з народу: *авось, небось и как-нибудь*; а також непомірне пияцтво, байдужість і лінощі.

Напруженими пошуками свого шляху, роздумами про можливості вироблення української та російської літературних мов на їхній живій народній основі, про проблеми в медицині були визначені його основні періоди багатой і різнобічної творчості. Педагогічні погляди В. Даля на питання навчання народу грамоти, його виховання, провідницькі висловлювання про роль православ'я для Росії, недовговічність повір'їв, марновірств та забобонів російського народу є унікальними практичними рекомендаціями для розвитку слов'янської культури.

Розпочавши літературну та публіцистичну діяльність у визначені посиленою цензурою 20-і роки XIX сторіччя, переживши публічні приниження, арешти, непрості, суперечливі етапи розвитку імперського суспільства, включаючи різні військові кампанії на Балканах, у Польщі й невдалий похід у Хіву, у яких лікар, письменник і публіцист Даль брав безпосередню участь, витримавши в 30-і й 40-і роки випробування загальним визнанням і славою «Цыганки», «Русских сказок...», етнографічних нарисів, «Бикея и Мауляны»,

«Бедовика», «Вакха Сидоровича Чайкина», «Павла Алексеевича Игривого», «Колбасников и бородачем», «Савелия Граба, или Двойника», а також «Небывалого в бывалом», він став одним із провідних захисників нестандартного напрямку в медицині – гомеопатії, непримиреним поборником справжньої російської мови, укладачем унікального «Толкового словаря...», неуповноваженим повпредом з розвитку російсько-українсько-казахсько-киргизьких зв'язків, військовим літописцем, прихильником неправильності «массової грамотності» без належного виховання народу на взірцях праведного життя.

Видатний публіцист у часи активного обстоювання загальної грамотності висловив пророчу думку, що головне – не грамотність сама по собі, а зміст того, що буде читати народ: «Речь о просвещении. Оно может служить средством к добру и злу. В последнем случае оно, без всякого сомнения, вредно... Покажите будущему ученику своему благое приложение грамоты – не на словах, а на деле. Окружите его такими примерами – и с Богом, учите его» [1, с. 1269]. Природно, на нього посипались обвинувачення в ретроградстві й мракобіссі. Але історія ХХ і початку ХХІ ст. довела: країни загальної освіченості являють найбільшу небезпеку в разі втрати ними моральних орієнтирів.

Протягом майже п'ятдесятирічної творчої діяльності і сам публіцист, і його творчість зазнали складної еволюції. Незмінним залишилося лише прагнення Даля правдиво й глибоко відобразити панораму подій, безпосереднім учасником яких він був, і залишати нащадкам яскраві свідчення поступального розвитку духовного світу простолюдина. Погляди й художню творчість «володаря російського слова» поєднує заповітна мета не стільки пояснити неповторність і самобутність російської мови, її поетики, скільки закріпити цю неповторність у слові й образі, в «Толковом словаре...»

Вступивши в якості літератора в Золоте століття російської літератури, письменник не загубився серед своїх великих сучасників. Його світосприйняття в мистецтві слова було унікальним і своєрідним. Починаючи з 40-х років

XIX ст., практично кожна освічена людина в Російській імперії, а отже й в Україні, була ще зі шкільної парти знайома з оповіданнями, казками, повістями Даля, оскільки вони входили в усі літературні хрестоматії цього століття. Будучи натурою цільною, в своїй художній творчості письменник-публіцист виразив свій християнський світогляд [2, с. 95].

Митець завжди намагався враховувати жанрову специфіку публіцистичних творів, працював над удосконаленням їх змісту й форми, дбав про діловитість, логічність. А в окремих жанрах (стаття, рецензія, передмова) ще й – про науковість, яка поєднувалася з філософською заглибленістю в явища російської словесності, її фольклору, умінням надати їм гострого соціального звучання. Вступні статті «Напутное слово» до «Толкового словаря...» та «Напутное» до збірки «Пословицы русского народа» стали взірцем використання в них прислів'їв, приказок для досягнення головної мети – показати на конкретних прикладах людям пишучим, читаючим, як народні вислови поетизують текст, допомагають глибше виражати його ідейну спрямованість. Прислів'я і приказки, майстерно уведені Далем до художньо-публіцистичних текстів збірників «Солдатские досуги» і «Матросские досуги», допомогли виявити особливості менталітету російських солдатів, матросів і пересічних громадян XIX ст. Фольклор в «досугах» не лише благодатне джерело відомостей про особливості російського менталітету, суджень про правду та істину, а й розширення бази російської літературної мови.

В. Даль був дивовижним творцем: він умів слухати співбесідника. Майже всі нариси й замальовки «досугов» – це не що інше, як кропіткі, достовірні записи розповідей безіменних солдатів і матросів, тих, хто довірив йому невибагливі історії свого життя. Майстер слова, спілкуючись з народом дійшов висновку, що його жива розмовна мова, якнайкраще і найпростіше виражає складні внутрішні спонукання людей, їх страждання й захоплення. В. Даль слідом за поетом-публіцистом О. Пушкіним сприяв активному уведенню в науковий обіг та в мову художньої публіцистики народнопоетичних народно-розмовних текстів, живої народної мови – фольклору. Аналіз поетики творів

В. Даля засвідчив його інтерес до використання всього багатства російської мови.

Публіцистику й художню творчість «володаря російського слова» поєднує заповітна мета не стільки пояснити неповторність і самобутність російської мови, скільки закріпити цю неповторність у слові й образі. Він був орієнтований на діяльність, що вимагає оригінального відбору фактів, своєрідного сприйняття ситуації і вираження своєї індивідуальності. Даль постійно наполегливо виступав проти загальноприйнятих суджень, що стали штампами, відрізнявся автономністю, незалежністю від чужої, навіть авторитетної думки й у своїй творчості керувався, головним чином, внутрішніми стимулами: сміливо й відкрито йшов назустріч новим ідеям та експериментам, мав насолоду від пізнавальних відкриттів і зроблених справ як в історії філології, літературі, так і в історії публіцистики.

Цільність особистості Даля проявилась і в його уявленні про цільність людини як такої: «Можно ли допустить, чтобы назначение человека, созданного по образу и подобию Творца, было именно это жалкое, унижительное враждование ума и сердца, эти урывочные победы то того, то другого, каждый раз в ущерб и пригнет друг друга?». На думку Даля, метою людини відчуженої і фрагментарної є поєднання в його особистості Істини, Добра і Краси: «Духовное возрождение – это соразмерное развитие и полное согласование веры и любви, истины и добра, ума и сердца. Союз этих духовных начал образует собою Премудрость, которая в самом действии своем производит изящное, выражающееся в земной природе, в отношении к чувствам нашим, красотой или прекрасным». Цільна особистість гармонійна, «...и такой Первообраз был у нас на земле», – стверджував філософ В. Даль. Під дією цих власних філософських поглядів Володимир Іванович на останньому році життя перейшов з лютеранства в православ'я і на століття вперед визначив провідну роль для долі Росії вчення Православної Церкви.

Історія розвитку поглядів Володимира Даля та їх втілення особливо актуальна сьогодні, на початку XXI століття, коли з'явився непідробний

інтерес до всього, що зробив у своєму житті цей невтомний працівник пера й скальпеля. Незважаючи на численні пересуди недоброзичливців, завдяки йому українське й російське слово будуть жити вічно, несучи в собі те заповітне, чим живе простий народ. В. Даль має одну очевидну рису генія-людини непідвладну часові: його багатогранна творчість, його ідеї та погляди були затребувані в ХІХ столітті, вони необхідні й сьогодні. Нині українське та російське суспільства перебувають в пошуках культурних засад, а тому все активніше звертаються до спадщини минулих століть, творчості таких корифеїв науки й словесності, як Володимир Іванович Даль.

Виховання молоді на феноменах та взірцях, що являють собою шлях єднання з всесвітньо відомим діячем, – це багатющий матеріал для вдосконалення її найкращих духовних якостей, зокрема любові до літератури та мови, поваги до свого попередника (В. Даля), його велетенської праці. Погляди і творчість цієї видатної людини відрізнялися від загалу інших своєю різнобічністю, інтелігентністю, інтелектуальністю, високим пафосом, духовністю. Він залишив у душах людей вагомий психологічний відбиток культури творчості. Тому використання результатів нашого дослідження на факультетах історії, філології, педагогіки та журанлістики вузів є актуальною потребою дня. Міркування, викладені в ньому, можуть стати основою для подальших досліджень таких тем, як «О. Пушкін і В. Даль», «Фольклор у творчості В. Даля», «В. Даль у боротьбі за чистоту рідної мови» та ін.

На сучасному етапі необхідне реформування загальнонаціональної політики як України, так і Росії з метою об'єднання зусиль духовних еліт цих країн для пошуку ефективних шляхів подолання проблем міжнаціональних історичних розбіжностей; винайдення спільних для цих незалежних держав точок дотику, які проголошував Володимир Іванович; проведення науковими, навчальними установами, а також суспільними організаціями дослідницьких проектів, відповідної роз'яснювальної та виховної роботи, спрямованої на подальше використання світоглядних ідей великої Людини – Володимира Івановича Даля.

ПОСИЛАННЯ

Вступ

1. ЦДІА у м. Київ Ф. 442. Канцелярія Київського і Подільського генерал-губернатора Оп. 1. Спр. 1281.
2. Белинский В. Г. Полное собрание сочинений : в 13 т. / В. Г. Белинский ; под ред. С. А. Венгерова. – М. ; Л. : АН СССР, 1953-1959.
3. Спивак И. А. В. И. Даль и украинская культура его времени / И. А. Спивак // Творческое наследие В. И. Даля в идейно-нравственном формировании личности : тезисы докладов и сообщений четвертых Далевских чтений. – Ворошиловград, 1988. – С. 5-7.
4. Даль В. И. (Казак Луганский) Полное собрание сочинений : в 8 т. / В. И. Даль ; [подгот. текстов, сост., предисл. В. Я. Дерягина, З. С. Дерягина ; крит.-биограф. очерк А. Мельникова-Печерского]. – М. : Столица, 1995-1996. - Т. 1. - 1995. - 400 с.
5. Білогуб І. М. Дар душі і серця / І. М. Білогуб // Єненко Ю. А. Слово про Казака Луганського. – Луганськ : Ред.-видав. відділ облуправл. по пресі, 1994.- 64 с.
6. Щедрова Г. П. Владимир Иванович Даль – на службе государства / Г. П. Щедрова // Место и роль Владимира Даля в славянской культуре. – Луганск, 2003. – С. 51-54.
7. Даль В.И. Автобиографическая записка / В. И. Даль ; сообщ. О.В. Демидовой // Рус. архив. – 1872. – Вып. 11. – С. 224-250.
8. Тельвак В. В. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці XIX–30-х років XX століття : автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.06-історіографія, джерелознавство та спец. істор. дисципліни / В. В. Тельвак ; Ін-т історії України. – К., 2009. – 51 с.
9. Євдокимов М. О. Жанри журналістики : хрестоматія : (з комент. авт.) : навч. посібн. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – 328 с.

10. Євдокимов М. О. Історія формування поглядів Володимира Даля та їхня трансформація : монографія. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – 376 с.

11. Євдокимов М.О. Історичні джерела публіцистичної діяльності Володимира Даля як наукова проблема / М.О. Євдокимов // Історичні записки. 36. Наук. Праць Вип.. 23. Ч. 1. Луганськ, 2009. – С. 82-94.

Розділ 1. Історіографія: джерела і теоретико-методологічна база дослідження

1. Полевой Н. Очерки русской литературы / Н. Полевой. – СПб, 1839. – Т. 1.

2. Даль Владимир Иванович // Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и список русских книг с 1725 по 1825 г. / Г. Н. Геннади. – Берлин, 1876. – Т. 1. – С. 276 – 277.

3. Булик С. Даль В.И. / С. Булик // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1893. – Т. 10. – С. 46-48.

4. Максимов С. В. Даль Владимир Иванович / С. В. Максимов // Справочный энциклопедический словарь / под ред. А. Старчевского. – СПб., 1855. – Т. 4 (Прибавление). – С. 425-427.

5. Даль (Казак Луганский), Владимир Иванович // Венгеров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. – СПб., 1888. – Т. 1, Вып. 1/3. – С. 228.

6. Канкава М. В. В. И. Даль как лексикограф : автореф. дис. / М. В. Канкава. – Тбилиси, 1952. – 19 с.

7. Даль Владимир Иванович // Большая советская энциклопедия. – М., 1930. – Т. 20. – Спб. 208-210, портр.

8. Даль Владимир Иванович // Малая советская энциклопедия. – М., 1959. – Т. 3. – С. 274, портр.

9. Даль Владимир Иванович // Краткая литературная энциклопедия. – М., 1964. Т. 2. – Стб. 504-505, портр.
10. Бессараб М. Я. Владимир Даль / М. Я. Бессараб. – М. : Моск. рабочий, 1968. – 264 с.: ил. – библиогр.: с. 259. – Указ. имен.: с. 260 – 263.
11. Бессараб М. Я. Владимир Даль / М. Я. Бессараб. – М. : Моск. рабочий, 1972. – 288 с.: ил.
12. Булатов М.А. Собирал человек слова... : повесть о В.И. Дале : [для сред. и ст. возраста] / М. А. Булатов, В. И. Порудоминский. – М. : Дет. лит., 1966. – 224 с.: ил., 1 л. порт.
13. Власова З. И. В.И. Даль / З. И. Власова // Русская литература и фольклор: (первая половина XIX в.). – Л. : Ленин. госуд. ун-т, 1976. – С. 34-345.
14. Зражевский А. А. О литературных псевдонимах В. И. Даля / А. А. Зражевский // Рус. речь. – 1991. – № 6. – С. 18-23.
15. Исаченко Т. А. «Я думаю по-русски» / Т. А. Зражевский // Библиоковедение. – 2000. – № 3. – С. 82-87.
16. Лосев В. Великое благо : Даль Владимир Иванович (1801–1872) / В. Лосев // Слово. – 1999. – № 4. – С. 11-13.
17. Матвиевская Г. П. Владимир Иванович Даль, 1801–1872 / Г. П. Матвиевская, И. К. Зубова ; лит. ред. Э.Н. Мирзоян. – М. : Наука, 2002. – 223 с.: ил. – (Науч.-биограф. лит.).
18. Ольховский Е. Р. Владимир Иванович Даль / Е. Р. Ольховский // Деятели русской науки XIX-XX вв. – СПб., 2000. – Вып. 2. – С. 34-52.
19. Порудоминский В. И. В.И. Даль, 1801–1872 гг. / В. И. Порудоминский. – М. : Мол. гвардия, 1971. – 348 с.: ил. – (Жизнь замечат. людей. Сер. биограф.).
20. Порудоминский В. И. Жизнь и слово: Даль : повествование : для сред. и ст. возраста / В. И. Порудоминский ; худож. Ю. Иванов ; послесл. В. П. Аникина. – М.: Мол. гвардия, 1985. – 222 с. : ил. – (Пионер – значит первый ; Вып. 86).

21. Порудоминский В. И. «Что может сделать один?» : путь Даля и движение литературы / В. И. Порудоминский // Лит. обозрение. – 1987. – № 6. – С. 98-102.
22. Татуров П.П. ...И слово это было – Россия / П. П. Татуров // Стрежнев И. «Спаси меня... Соловецким монастырем». – М., 1990. – С. 4–44. – (Б-ка журн. «Молодая гвардия» ; № 50 (465).
23. Фатеев П. С. Михаил Михайлов – революционер, писатель, публицист / П. С. Фатеев. – М. : Мысль, 1969. – 373 с.
24. Фесенко Ю. П. Судьба Казака Луганского : (пробл. творчества и биогр.) / Ю. П. Фесенко // Лугань. – Луганск, 1995. – С. 49-67.
25. Фесенко Ю. П. Шестые Международные Далевские чтения / Ю. П. Фесенко // Рус. литература – 2002. – № 3. – С. 235-238.
26. Филин Ф. П. В.И. Даль и русская культура : (к 100-летию со дня смерти) / Ф. П. Филин // Вести АН СССР. – 1972. – № 9. – С. 104-108.
27. Шестаков Д. П. В.И. Даль / Д. П. Шестаков. – Казань, 1901. – 23 с. – (Чтения в О-ве любителей рос. словесн. в память А.С. Пушкина).
28. Владимир Иванович Даль : жизнь и творчество : биобиблиогр. указат. / сост. О. Г. Горбачева. – М. : Рос. гос. биб-ка, 2004. – 136 с.
29. Köppen F. Th. Biographieen solcher Schiftateller. – СПб., 1907. – Bd. 2, Hälfte – S. 43-239.
30. Даль Владимир Иванович // Русский биографический словарь / под ред. А. А. Половцова. – СПб., 1915. – Т. 6. – С. 42-48.
31. Бодуэн де Куртенэ И. А. Владимир Иванович Даль / И. А. Бодуэн де Куртенэ // Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. – М., 1909. – Т. 17. – С. 529-532.
32. Даль Владимир Иванович // Русские писатели. – М., 1990. – Ч. 1: А-Л. – С. 241-244.
33. Даль Владимир Иванович // Советская военная энциклопедия. – М., 1977. – Т. 3. – С. 82-83.

34. Даль Владимир Иванович // Оренбургская Пушкинская энциклопедия. – Оренбург, 1997. – С. 110-111.
35. Даль Владимир Иванович // Русский биографический словарь / сост. П. Калинин, И. Коренева. – М., 1999. – Т. 6. – С. 130-134, портр.
36. Даль Владимир Иванович // Николаевцы. – Николаев, 1999. – С. 119-120, портр.
37. Щербаков М. И. Даль Владимир Иванович (1801-1872) – писатель, лексикограф, этнограф / М. И. Щербаков // А.С. Пушкин : школьный энциклопедический словарь. – М., 1999. – С. 417.
38. Владимир Иванович Даль // Оренбургская биографическая энциклопедия. – Оренбург ; М., 2000. – С. 97-98.
39. Даль Владимир Иванович // Щукин А. Н. Самые знаменитые люди России. – М., 2001. – С. 276 – 278.
40. В. И. Даль : очерк жизни и деятельности // Отечественные лексикографы XVIII-XX века. – М., 2000. – С. 85-122: портр.
41. Даль В. И. Автобиографическая записка / В. И. Даль ; сообщ. О.В. Демидовой // Рус. архив. – 1872. – Вып. 11. – С. 224-250.
42. Даль В. И. Автобиографическая записка : 1841 / В. И. Даль // Рус. старина. – 1878. – № 5. – С. 183-184.
43. Даль В. И. Автобиографическая записка / В. И. Даль // Рус. вести. – 1873. – № 3. – С. 285.
44. Веселаго Ф. Ф. Очерк истории Морского кадетского корпуса : с прил. списка воспитанников за 100 лет / Ф. Ф. Веселаго. – СПб. : Тип. Мор. кадет. корпус, 1852. – 143 с.
45. Комовский В. Д. Письмо Н. М. Языкову / В. Д. Комовский // Лит. наследство. – Т. 19/21. – С. 90.
46. Никитский А. Архивная справка о Дале / А. Никитский // Сборник Учёно-литературного общества при Имп. Юрьевском университете. – Юрьев, 1902. – Т. 5. – С. 165-169.

47. Общий морской список : ч. 7 / печ. по распоряжению Мор. м-ва. – Спб. : Тип. Мор. М-ва и Гл. Адмиралтейства, 1893.
48. Список произведённых Морского шляхетного корпуса из унтер-офицеров, капралов и гардемарин в корабельный и галерный флоты, в мичмана, а из артиллерийских кадет в морскую артиллерию в констапели; флагманам в адъютанты и морские солдатские батальоны: С 1762 г. [По вып. С 1762 по 1845 гг.]. – СПб, Б.г. – 287с.
49. Общество любителей Российской словесности при Московском университете : ист. зап. и материалы за сто лет. – М., 1911. – 199 с.
50. Бартенев П. И. В.И. Даль : некролог / П. И. Бартенев // Рус. архив. – 1872. – Вып. 10. – С. 2023-2031.
51. Баринов Л. А. Юбилейные торжества в РГБ / Л. А. Баринов // Библиоковедение. – 2002. – № 3. – С. 87-88: ил.
52. Ганюшкин А. «Горели венчальные свечи...» / А. Ганюшкин // Оренбургский край. – 2001. – № 4. – С. 44-45.
53. Даль Владимир Иванович // Исследователи Оренбургского края. – Оренбург, 1983. – С. 20-21.
54. Фархутдинова Ф.Ф. Лингвокультурологическая диалогия В.Даля в парадигме идей и направлений современной русистики : автореф. дисс. ... докт. филол. наук. - Нижний Новгород, 2001. - 46 с.
55. Фесенко Ю. П. Проза В. И. Даля. Творческая эволюция / Ю. П. Фесенко. – Луганск ; Санкт-Петербург : Альма-матер, 1999. – 262 с.
56. Гулак А. Н. В.И. Даль и Украина : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / А. Н. Гулак. – К., 1975. – 31 с.
57. Даль О. В. Моя жизнь : (для детей моих) // Моск. журнал – 2001. – № 11.- С. 28-30.
58. Завалишин Д. И. Некоторые обстоятельства жизни Владимира Ивановича Даля : (по поводу статьи В.И. Даль (по воспоминаниям его дочери)) / Д. И. Завалишин // Русская старина. – 1904. – № 8. – С. 321-339.

59. Дом-музей В. И. Даля : путеводитель / сост. : В. И. Высоцкий, Т. Н. Свиридова. – Донецк : Донец. изд-во, 1990.
60. Евдокимов Н. А. Жанры журналистики : хрестоматия : (с коммент. автора) : учеб. пособ. / Н. А. Евдокимов. – Луганск : Светлица, 2006. – 328 с.
61. Теорія і практика радянської журналістики : основи майстерності : проблеми жанрів / за ред. проф., д-ра філол. наук. В.Й. Здоровеги. – Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті, 1989. – 326 с.
62. Бэр К. Письма к В.И. Далю по поводу Хивинской экспедиции / К. Бэр // Из эпистолярного наследия К. М. Бэра в архивах Европы. – Л., 1978. – С. 30-36.
63. Даль В. И. [Выдержки из писем В.И. Даля к М.П. Погодину] / В. И. Даль // Н.П. Барсуков. Жизнь и труды М.П. Погодина. – СПб., 1895. – Кн. 9. – 288 с.
64. Из бумаг С.П. Шевырева // Рус. архив. – 1878. – Кн. II, вып. 5. – С. 47-87.
65. Историко-литературные материалы и письма в 1853-1855 гг. / сообщ. А.В. Головнин // Рус. старина. – 1889. – Т. 62, апр. – С. 35-42.
66. Козлова М. Г. Г.П. Данилевский, по личным его письмам и литературной переписке : (письма братьев Аксаковых, Достоевских, кн. П.А. Вяземского, П. Плетнева, А. Краевского, В. Даля (Луганского), Н. Костомарова, О. Бодянского и др.) / М. Г. Козлова. – Харьков : Тип. «Юж. Края», 1893. – 91 с.
67. Лазаревский В. М. Из бумаг В. М. Лазаревского : биограф. очерк : знакомство с Далем : переписка с Далем // Рус. архив. – 1894. – № 8. – С. 537-580.
68. Матвиевская Г.П.«Твой верный брат В. Даль...» : (письма В.И. Даля к сестре, П.И. Шлейден, из Оренбурга) / Г. П. Матвиевская, И. К. Зубова // Гостиный двор. – 2001. – Вып. 12. – С. 117-182.
69. Переписка В.И. Даля и М. П. Погодина / публ. А. А. Ильина-Томича // Лица : биограф. альманах. – М. ; СПб., 1993. – Вып. 2. – С. 287-388.

70. Переписка В. И. Даля с А. Ф. Вельтманом : [письма 1846-1857 гг.] / публ. Ю.М. Акунина // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1976. – Т. 35, № 6. – С. 527 – 532.
71. Письма В. И. Даля из Оренбурга / предисл. и коммент. Т. П. Матвиевской, А. Г. Прокофьевой // Урал. – 2000. – № 3. – С. 167-173.
72. Письма В. И. Даля из Оренбурга к Гречу / вступ. заметка В. Дерягина // Родина. – 1992. – № 4. – С. 102-105.
73. Прокофьева А. Два письма В. И. Даля [В. Одоевскому, 1835-1837 гг.] / А. Прокофьева // Блокнот агитатора.- 1983. – № 17. – С. 30-32.
74. Русские достопамятные люди в их письмах : имп. Павел I; А. Л. Дельвиг; кн. М. Сибирская; П. Черкасский, М. Д. Мамонов; И. Всеволожский; В. А. Жуковский; М. Л. Корф; В.И. Даль; Д.В. Давыдов : из собр. П. А. Путьгина // Русская старина.- 1889. – Т. 61, янв. – С. 172 ; март. – С. 577-584.
75. Савва В. И. П.Ф. Кузмищев, корреспондент В.И. Даля / В. И. Савва. – К., 1908. – 45с.
76. Письма Кузмищева 1840–1849 гг. к В. И. Далю в Бахметьевском архиве / публ. Е. Е. Пастернак // Новое лит. обозрение. – М., 1995. – № 11. – С. 154-160.
77. Цыпляев П. И. Из переписки оренбургского военного губернатора гр. В. А. Перовского о Владимире Ивановиче Дале / П. И. Цыпляев // Рус. старина. – 1913. – № 7. – С. 80-94.
78. Шумахер А. Д. Поздние воспоминания о давно минувших временах : для моих детей и внучат / А. Д. Шумахер // Вести. Европы – 1899. – Т. 2, № 3. – С. 89-128 ; № 4. – С. 694 –728.
79. Щедрова Г. П. Владимир Иванович Даль – на службе государства / Г. П. Щедрова // Место и роль Владимира Даля в славянской культуре. – Луганск, 2003. – С. 51-54.
80. Белый А. Рапорт Даля / А. Белый // Простор. – 1980. – № 3. – С. 137-139.

81. Бронникова Д. А. Даль в Оренбургском крае : (к 140-летию приезда В.И. Даля в Оренбург) / Д. А. Бронникова. – Оренбург, 1973.
82. Бух К. А. Из «Воспоминаний К.Л. Буха» : приезд в Оренбург : о знакомстве с А.С. Пушкиным / К. Бух // Зап. ОР. – 1938.- Вып. 1. – С. 8-10.
83. Гусаров В. В. Произведения В. И. Даля как источник по истории Оренбургского края / В. В. Гусаров // Исследования и исследователи Оренбургского края XVIII – начала XX вв. – Оренбург ; Свердловск, 1983. – С. 146-147.
84. В. И. Даль: Оренбургский период жизни. // Пушкин и Оренбургский край. – Оренбург, 2000. – С. 84-150.
85. Даль Е. В. Оренбург / Е. В. Даль ; публ., вступ. ст. и коммент. А. Прокофьевой // Гостиный двор. – 1995. – № 1. – С. 140-149.
86. Даль Е. В. Хивинский подход / Е. В. Даль ; публ., предисл., примеч. А.Г. Прокофьевой // Гостиный двор. – 1995. – №2. – С. 168-173.
87. Евстратов Н. В.И. Даль и Западный Казахстан / Н. Евстратов. – Уральск, 1957. – 16 с.
88. Евстратов Н. В.И. Даль и Западный Казахстан / Н. Евстратов // Учен. зап. / Урал. пед. ин-т им. А. С. Пушкина. – 1957. – Т. 4, вып. 12. – С. 7-19.
89. Евстратов Н. Г. Русские писатели в Казахстане / Н. Г. Евстратов. – Алма-Ата : Жазушы, 1979. – 164 с.
90. К 190-летию со дня рождения Владимира Ивановича Даля : (материалы юбил, «круглого стола»). – Луганск, 2001. – 59 с.
91. Матвиевская Г. П. Рукопись, найденная в Оренбурге / Г. П. Матвиевская // Гостиный двор. – 2000. – № 9. – С. 74-81.
92. Матвиевская Г.П. Первый музей Оренбурга / Г. П. Матвиевская // Оренбургский край. – Оренбург, 2001. – С. 7-36.
93. Модестов Н. Н. Владимир Иванович Даль в Оренбурге : ист. очерк / Н. Н. Модестов. – Оренбург : Тип. Тург. обл. правл., 1913. – 92, IV с., 1 л. портр. – (Тр. Оренбург, учен. арх. комис.; Вып. 27). – Библиогр., Указ. лит. о жизни и деятельности В.И. Даля, его произв. и науч. тр. – С. I – III.

94. Николич Д. К русско-казахским литературным отношениям / Д. Николич // Сов. Казахстан. 1958. – № 12. – С. 154-158.
95. Попов П. Е. Документальные материалы Государственного архива Оренбургской области о деятельности В. И. Даля в Оренбургском крае / П. Е. Попов // Юж. Урал, археогр. сб. 1973. – Вып. 1 – С. 289-290.
96. Прокофьева А. Г. Оренбургские материалы в творчестве В. И. Даля / А. Г. Прокофьева // Творческое наследие В.И. Даля в идейно-нравственном формировании личности. – Ворошиловград, 1988. – С. 59-61.
97. Прянишников Н. В.И. Даль в Оренбурге / Н. Прянишников // Прянишников Н. Писатели-классики в Оренбургском крае. – Челябинск, 1977. – С. 54-70.
98. Прянишников Н. В.И. Даль в Оренбурге / Н. Прянишников // Прянишников Н. Писатели – классики в Оренбургском крае. – Чкалов, 1956. – С. 60-76.
99. Прянишников Н. В. И. Даль в Оренбурге / Н. Прянишников // Русские о казахской литературе. – Алма-Ата, 1957. – 278 с.
100. Савельзон В. Л. Дело всей жизни : Даль Владимир Иванович (1801-1872) / В. Л. Савельзон // Савельзон В. Оренбургская история в лицах. – Оренбург, 2000. – С. 39-46.
101. Столпянский П. Эпизод из жизни В. И. Даля / П. Столпянский // Рус. старина. – 1903. – Т. 1 15, № 79.- С. 71-73.
102. Столпянский П. Эпизод из жизни В. И. Даля / П. Столпянский // Моск. журн. – 2001. – № 11. – С. 30-31.
103. Сафронова М. В. Отражение говора уральских казаков в произведениях В.И. Даля / М. В. Сафронова // История и культура славян Южного Урала. – Оренбург, 1995. – С. 50.
104. Чесноков М. Уральск / М. Чесноков // Сов. Казахстан. – 1955. – № 10. – С. 90 – 96.

105. Седов А. В. Нижегородский подвиг В.И. Даля / А. В. Седов ; департ. образования и науки Администрации Нижегород. обл. и др. – Н. Новгород : Изд-во Нижегород. ин-та повыш. квалиф. работн. образов., 1993. – 139 с.: ил.

106. Седов А. В. Почему В. И. Даль уехал из Нижнего Новгорода / А. В. Седов // В памяти Отечества. – Горький, 1989. – С. 184-190.

107. Седов А. В. Просветительская деятельность В.И. Даля в удельной деревне Нижегородской губернии / А. В. Седов // Идеология и культура феодальной России. – Горький, 1988. – С. 82-90.

108. Ухмылкина Е.В. В.И. Даль в Нижнем Новгороде // Учен. зап. Горьк. пед. ин-та. Сер. филол. – Горький, 1943. – Вып. 42.

109. Формулярный список о службе управляющего Нижегородской удельной конторой действительного статского советника Даля В. И. (1858) / Садовский А.Я. // Действия Нижегородской губернской ученой архивной комиссии. – Н. Новгород, 1898. – Т. III. – С. 36-43.

110. Седов А. В. Просветительская деятельность В. И. Даля в удельной деревне Нижегородской губернии / А. В. Седов // Идеология и культура феодальной России. – Горький, 1988.- С. 80-90.

111. Аникин В. П. Владимир Иванович Даль и его сборник пословиц / В. П. Аникин // Пословицы и поговорки русского народа. – М., 1987. – С. 637-648.

112. Атамановская Н. А. Проблемы исторического развития содержания и формы русской литературы в литературно-критических статьях Н.Г. Чернышевского / Н. А. Атамановская // Некоторые вопросы русской и зарубежной литературы. – Саратов, 1969. – Вып. 3. – 321 с.

113. Бахтин В.С. От былины до считалочки : рассказы о фольклоре / В. С. Бахтин. – Л. : Дет. лит., 1988. – 191 с.: ил.

114. Вяничева Т.В. Пословицы латинского происхождения в сборнике В.И. Даля «Пословицы русского народа» / Т. В. Вяничева, Л. Т. Леушина // Православие и Россия: прошлое, настоящее, будущее. – Томск, 1998. – С. 220-222.

115. Емельченко И. Р. Расшифровка этнографических заметок по Уралу в путевом дневнике В. А. Жуковского / И. Р. Емельченко // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии. – М., 1974. – Вып. 6. – С. 45-56. – (Тр. / Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая ; Нов. сер. ; Т. 102).

116. Листрова-Правда Ю.Т. Собственное личное имя в пословицах и поговорках, собранных В. И. Далем / Ю. Т. Листрова-Правда // Язык и поэтика фольклора. – Петрозаводск, 2001. – С. 110 – 117.

117. Ниякий В.В. Неизвестные «Отрывочные путевые заметки» В. И. Даля В. В. Ниякий // Исследования по истории СССР. – Горький, 1987. – С. 64-75.

118. Новиков Ю. А. Этнолингвистическое наследие Владимира Даля / Ю. А. Новиков // Народные культуры русского Севера. – Архангельск, 2001. – С. 242-249.

119. Новикова Т. А. Когнитивная и метаязыковая деятельность носителя обыденного сознания : (на материале пословиц В. И. Даля) / Т. А. Новикова // Народная культура Сибири. – Омск, 2000. – С. 151-155.

120. Лыпин А. Н. История русской этнографии / А. Н. Лыпин. – СПб., 1890. – Т. 1. Общий обзор изучений народности и этнография великорусская.– 424 с.

121. Плещунов Н. С. К истории печатания «Пословиц русского народа» В.И. Даля / Н. С. Плещунов // Изв. Азерб. фил. АН. 1937. – № 2. – С. 29-37.

122. Порудоминский В. И. «Пословицы русского языка» Владимира Даля / В. И. Порудоминский // Нар. образование. – 2001. – № 2. – С. 60-61.

123. Смирнова Л. Г. Мир русского народа в пословицах сборника В. И. Даля / Л. Г. Смирнова // Культура. Филология. Методика. – Смоленск, 2000. – С. 39-51.

124. Фаттахова Н.Н. Условно-временные отношения в синтаксисе народных примет : (на материале сб. В.И. Даля «Пословицы русского народа») / Н. Н. Фаттахова // Предложение и слово. – Саратов, 1999. – С. 91-93.

125. Чернышев В. И. Владимир Иванович Даль и его труды в области изучения русского языка и русского народа / В. И. Чернышев // Даль В. И. Избранные труды. – М., 1970. – Т. 1. – С. 384-439.

126. Шахнович М. Краткая история собирания и изучения русских пословиц / М. Шахнович // Советский фольклор. – М. ; Л, 1936. – № 4. – 320-325; № 5. – С. 364-368.

127. Юлдашбаев С. Г. Этнографические исследования жизни народов Оренбургского края В.И. Далем / С. Г. Юлдабашев // Исследования и исследователи Оренбургского края XVIII–начала XX в. – Свердловск, 1983. – С. 180-189.

128. Carey C. Les proverbs erotiques russes. – Paris:The Hague, 1972. – p: ill.

129. Матвиевская Г. П. Натуралист Владимир Даль / Г. П. Матвиевская // Вопросы истории естествознания и техники. – 1999. – № 4. – С. 36-42.

130. Надель-Червинская М.А., Червинский П.П. Энциклопедический мир Владимира Даля: Кн. первая: Птицы / М. А. Надель-Червинская, П. П. Червинский ; предисл., указ. назв. птиц, синоним. слов., этимол. ч., энцикл. слов, птиц, список сокр. и примеч. П.П. Червинского; Мир птиц в слов. Вл. Даля, синоним. слов., пословиц и примет, теорет. прил. М.А. Надель-Червинской. – Ростов н/Д: Феникс, 1996. – Кн. 1. т. 1 – 2. – 5212 с.

131. Порудоминский В. И. Естественнонаучные интересы В. И. Даля / В. И. Порудоминский // Природа. – 1976. – № 1. – С. 104-115.

132. Чибилев А. А. В глубь степей : очерки о естествоиспытателях Оренбургского края / А. А. Чибилев. – Екатеринбург, 1993. – 201 с.

133. Коц Я. И. Владимир Иванович Даль / Я. И. Коц // Вестн. хирургии. – 1962. – № 6. – С. 6-131.

134. Дорожина Л. А. Владимир Даль: восхождение к гомеопатии / Л. А. Дорожина. – Луганск, Светлица, 2001. – 80 с.; портр.

135. Вересаев В. В. Пушкин в жизни : сист. свод подлин. свидетельств современников / В. В. Вересаев. – М. : Моск. рабочий, 1984. – 703 с.

136. Грот Я. К. Воспоминания о В.И. Дале : (с извлеч. из его писем) : воспоминания о П. П. Пекарском // Я. К. Грот ; Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности Имп. Акад. наук. 1873. – Т. 10, № 9. – С. 35-54.

137. Даль Е. В. Владимир Иванович Даль : (по воспоминаниям его дочери) / Е. В. Даль // Рус. вестн. – 1879. – Т. 142, № 7. – С. 71-112.

138. Демидова О. В. Даль в Москве / О. В. Демидова ; публ. подгот. В. Ф. Молчанов // Рус. речь. – 2001. – № 6. – С. 27-46.

139. Майков В. В. «Сказка о рыбаке и рыбке» Пушкина и ее источники / В. В. Майков. – СПб., 1892. – 16 с.

140. Фесенко Ю. П. Стихотворное обращение В. И. Даля к А. С. Пушкину / Ю. П. Фесенко // Рус. речь. – 1999. – № 2. – С. 39-41.

141. Вторые международные Измайловские чтения, посвященные 200-летию со дня рождения В. И. Даля, 25-27 окт. 2001 г. : материалы / Оренбург, гос. пед. ин-т ; отв. ред. А. Г. Прокофьева. – Оренбург : Изд-во Оренбург, гос. пед. ун-та, 2001. – 392 с.

142. В. И. Даль в парадигме идей современной науки: язык – словесность – самосознание – культура: Материалы Всерос. науч. конф., посвящ. 200-лет. юбилею В.И. Даля, Иваново, 5-7 апр. 2001 г. : в 2 ч. / Иван. гос. ун-т ; редкол. : А.А. Хуснутдинов (отв. ред.) и др. – Иваново, 2001. – Ч. 1-2. – Библиогр. в конце отд. ст. – Ч.1. – 309 с. ; Ч. 2. – 437 с.

143. Дейкина А. Ю. Пуризм и языковая культура в словотворчестве В. И. Даля / А. Ю. Дейкина // Человек культуры. – Бийск, 2000. – С. 174-176.

144. Фесенко Ю. П. Идеино-художественное своеобразие очерка В. И. Даля «Денщик» / Ю. П. Фесенко // Третьи Далевские чтения: тезисы, статьи, материалы. – Ворошиловград, 1986. – С. 35-36.

145. Никитенко А. В. Отчет о деятельности II Отделения Имп. наук за 1872 год / А. В. Никитенко // Зап. АН. – 1873. – Т. 22, № 1. – С. 50-58.

146. Творческое наследие В. И. Даля в идейно-нравственном формировании личности : тез. докл. и сообщ. Четвертых Далев. чтений / Ворошиловград, гос. пед. ин-т им. Т.Г. Шевченко ; обл. орг. Союза писателей

УССР ; обл. науч. универс. б-ка им. А.М. Горького и др. ; редкол. : И. В. Абрамец и др. ; Ворошиловгр. обком КП Украины и др. – Ворошиловград, 1988. – 143 с.

147. Владимир Иванович Даль и современные филологические исследования : сб. науч. работ / Киев. нац. ун-т им. Т. Г. Шевченко ; Ин-т филологии ; Укр. ассоц. преп. рус. яз. и лит.; Ин-т языковедения им. А.А. Потебни НАН Украины ; под ред. Л.А. Кудрявцевой. – К. : Київ. ун-т, 2002. – 382 с. – Библиогр. в конце ст.

148. Янченко В. Д. Великий ученый-лексикограф В. И. Даль и его «Толковый словарь живого великорусского языка» / В. Д. Янченко // Янченко В. Д. Занимательное путешествие по страницам истории русской лингвистической науки. – М., 2002. – С. 40-44. – лит.: с. 43-44.

149. Blyum AV. Dal's "Dictionary" and the censorship: new material on Baudouin de Courtenay // Oxford Slavonic papers: NS. Oxford, 1990. Vol. 23. – P. 61-66; см. також ЦДІА у м. Київ Ф. 707. Управ. почительств Киевского ученого округа. Оп. 227. Спр. 8. – на 21 арк.; Оп. 192 Спр. 54а .- на 35 арк.

150. Gajdamowisz-Mazurek A. Polonizmy w III wyd. Słownika W. Dahla // Slavia orientalis. W-wa, 1984. Rocz. 33, № 3-4. – S. 357-363.

151. Gajdamowicz-Mazurek A. Trzeciewydanie słownika Dahla w opinii krytyków // Zeszyty nauk. Wyższej szkoły ped. Filologia ros. Opole, 1987. № 26. – S. 29-37.

152. Баркова Е. В. В.И. Даль как беллетрист / Е. В. Баркова // Воронеж. Ист.-археол. вестн. – 1921. – Вып. 1.- С. 21-30 ; Вып. 2. – С. 11-17.

153. Белинский В. Г. Собрание сочинений : в 9 т. / В. Г. Белинский ; вступ. ст. Н. К. Гея. – М. : Худож. лит., 1976-1982.

154. Видуэцкая И. П. В.И. Даль / И. П. Видуэцкая // «Натуральная школа» и ее роль в становлении русского реализма. – М. : Высш. шк., 1997. – С. 37-59.

155. Даль В. И. Уральский казак / В. И. Даль ; виньетки рисованы В. Тиммом ; гравированы на дереве бар. Клоттом и Г. Линком : изд. факсимил. –

М. : Книга, 1986. – С. 158-178: ил. (прод. паг.). – (Наши, списанные с природы русскими : Первое роскош. рус. изд. / А.П. Башуцкий; Вып. 14).

156. Захарова О. В. «Илья Муромец: Сказка Руси богатырской» В. И. Даля : (пробл. жанра) / О. В. Захарова // Евангельский текст в русской литературе XVIII-XX веков. – Петрозаводск, 1998. – Вып. 2. – С. 283-294.

157. Зубова И. К. «...Я пишу не сказку, а быль» / И. К. Зубова // Оренбургский край. – Оренбург, 2000. – Вып. 1. – С. 122-128.

158. Материалы научно-практической конференции, посвященной 200-летию со дня рождения лексикографа, писателя, этнографа и общественного деятеля Владимира Ивановича Даля (1801-1872), 24 дек 2001 г. : сб. / сост. сб. и авт. «Краткой биографической хроники» и «Библиографии» С.И. Зинин. – Ташкент, 2001. – 63 с.

159. Носкова З. А. В валентиновом халате с парламентом на шее : читая В.И. Даля / З. А. Носкова // Рус. речь. – 2002. – № 6. – С. 21-24.

160. Прохорова В. Н. Использование диалектных особенностей языка в художественных произведениях Даля / В. Н. Прохорова // Прохорова В.Н. Диалектизмы в языке художественной литературы. – М., 1957. – С. 19 – 26.

161. Пузанева Т. Н. В.И. Даль – собиратель фольклора Оренбуржья / Т. Н. Пузанева // Четвёртые Далевские чтения. – Ворошиловград, 1988. – С. 61-62.

162. Семеновский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVII и первой половине XIX века / В. Н. Семеновский. – СПб., 1888. – Т. 2. – С. 273-278.

163. Скробова А. М. Раннее творчество В. И. Даля (30 – 40 гг. XIX) / А. М. Скробова. – М. : Мысль, 1972. – 40 с.

164. Смирнова В. А. Даль и натуральная школа : автореф. дис. канд. филол. наук / В. А. Смирнова. – Саратов, 1972. – 27 с.

165. Соколова В.Ф. Историко-филологические изыскания и художественное творчество В. И. Даля / В. Ф. Соколова // Синтез культурных традиций в художественном произведении. – Н. Новгород, 1999. – С. 58-65.

166. Тарасов К. Г. Пасхальные мотивы в творчестве В. И. Даля / К. Г. Тарасов // Евангельский текст в русской литературе XVIII-XX веков. – Петрозаводск, 1998. – Вып. 2. – С. 295-302.

167. Фархутдинова Ф. В. Картина мира и концепты народной культуры в лингвокультурологической диалогии В. И. Даля / Ф. В. Фархутдинова // Вестн. Иванов. гос. ун-та. Сер. Филология. – Иваново, 2000. – Вып. 1. – С. 96-105.

168. Фесенко Ю. П. Изображение народа в творчестве Даля и Салтыкова-Щедрина / Ю. П. Фесенко // М. Е. Салтыков-Щедрин в зеркале исследовательских пристрастий. – Тверь, 1996. – С. 69-76.

169. Фесенко Ю. П. Пушкинские традиции в «Уральском казаке» В. И. Даля / Ю. П. Фесенко // Рус. речь. – 1997. – № 2.- С. 107-114.

170. Фесенко Ю. П. Традиции светской комедии в прозе В. И. Даля 1830-х годов / Ю. П. Фесенко // Пушкин и другие. – Новгород, 1997. – С. 238-246.

171. Фетисов М. И. Первые русские повести на казахские темы [В.А. Ушакова и В.И. Даля] / М. И. Фетисов. – Алма-Ата : Изд-во Акад. наук Казах. ССРСР, 1950. – 154 с.

172. Фокеев А. Л. Истоки «этнографического направления» в русской демократической прозе второй половины XIX века / А. Л. Фокеев ; Саратов. пед. ин-т. им. К. А. Федина. – Саратов, 1992. 16 с. – Библиогр.: с. 15-16. – Рукоп. деп. в ИНИОН РАН № 46538 от 28.05.92.

173. Чикова Т. В. Безэквивалентная лексика в произведениях русских писателей : (на материале произв. В. Даля) / Т. В. Чикова // Филол. журн. – Южно-Сахалинск, 2000. – Вып. 7. – С. 13-19.

174. Эпштейн М. Однословие как литературный жанр / М. Эпштейн // Континент М. – Париж, 2000. – № 104. – С. 279-313.

175. Юган Н. Л. Художественная специфика цикла В. И. Даля «Были и небылицы» : монография / Н. Л. Юган. – Луганск : Альма-матер, 2006. – 263 с.

176. Baer J.T. Vladimir Ivanovic Dal's a belletrist. – Paris: The Hague: Mouton, 1972. – 204 p. – (Slavistic printings and reprintings. / Ed. by C.H Van Schooneveld; 276). – Bibliogr.: p. 197-200; Ind.: p. 201-204.

177. Literaturwissen schafthches; Seminar zur Analyse dreier Erzalung en von V.I. Dal' Modellierung eines Lebensweges. Munchen, 1974-1975. [Materialen]. Red. Und hrag. Von Johanna Renata Doring mit einem methodologischen geleinw. von Johannes Holthusen. – München; Sangek, 1975. – 203с. (Slavistische Baitrage Begr. von Alois Schmans.Hrsg von Johannes Holthusen und Josef Schrenk. Rel.: Peter.

178. Stieda L. Aus dem Leben Dahls / Hit Benutzung rus Quellen Von. Stieda. -Doprat, 1873. -11 S.S. – Adlr. Aus. № 92. der "Neuen dorptschen Ztg.". 1873.

179. Белинский В. Г. Полное собрание сочинений : в 13 т. / В. Г. Белинский ; под ред. С.А. Венгерова. – М. ; Л. : АН СССР, 1953-1959.

180. Ботаника В. Даля, составленная на основании наставления для образования воспитанников воен.-учеб, заведений., 24 дек. 1848 г. – СПб. : Тип. И. Фишона, 1849. – [4], II, [2], 211 с.: ил. – (Учеб. руководства для воен.-учеб. заведений ; Естеств. история).

181. Белинский В. Г. Взгляд на русскую литературу 1847 года / В. Г. Белинский // Современник. – 1848. – № 1. – С. 1 –39 ; № 3. – С. 1-46 (отд. III).

182. Изложение книги Ф. А. Симона, посвященной критике учения С. Ганемана о гомеопатии / В. Луганский // Сын отечества. – 1833. – [Т.] 34. С.347-358; [Т.] 35. – С. 22-23.

183. Добролюбов Н. А. Собрание сочинений : в 9 т. / Н. А. Добролюбов. – М. ; Л. : Гослитиздат, 1962-1964.

184. Майков В. Н. Естественная история. Зоология, сост. А. Постельсом, В. Далем и А. Сапожниковым. СПб., 1847 / В. Н. Майков // Отеч. зап. – 1847. – № 4. – С. 85-88 (отд. VI).

185. Тургенев И. С. Повести, сказки и рассказы казака Луганского. СПб, 1846 / И. С. Тургенев // Отеч. зап. – 1846. – № 1. – С. 1-3 (отд. V).

186. Тургенев И. С. Полное собрание сочинений и писем : в 30 т. / И. С. Тургенев. – М. : Худож. лит., 1978-1986.

187. Чернышевский Н. Г. Картины из русского быта В. Даля : в 2 т. СПб, 1861 / Н. Г. Чернышевский // Современник. – 1861. – № 4 – С. 435 – 439 (отд. III).

188. Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений : в 15 т. / Н. Г. Чернышевский. – М., 1947-1951.

189. Пословицы русского народа : сб. пословиц, поговорок, речений, присловий, чистоговорок, прибауток, загадок, поверий и проч. В. Даля / предисл. М. Шолохова. – М. : О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1862. – [4], XL, 1906, 6 с.

190. Владимир Даль. Электронное издание собрания сочинений : посв. 200-летию со дня рожд. В. И. Даля [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.philolog.ru/dahl/>

191. Даль Володимир Іванович : видатні діячі Луганщини [Електронний ресурс]. – Режим доступа : [http:// library.lg.ua/bul4htm](http://library.lg.ua/bul4htm).

192. Место и роль Владимира Даля в славянской культуре : материалы Междунар. науч.-практич. конфер, 20-22 ноябр. 2004 г., г. Луганськ [Электронный ресурс] / Восточноукр. нац. ун-т. – Режим доступа : <http://www.grsu.by/~ctt/2011Lugansk.htm>.

193. Історія крайових Далівських читань на базі Канського педагогічного коледжу [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.cros-edu.ru/krnews_4htmë.

194. Матвеева С. А. Творчество В. Даля в системе интернет-коммуникации / С. А. Матвеева // Место и роль Владимира Даля в славянской культуре. – Луганск, 2003. – С. 77-80.

195. Галич В. М. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності : монографія / В. М. Галич. – К. : Наук. думка, 2004. – 816 с.

196. Янская И. Пределы достоверности : очерки документальной литературы / И. Янская, В. Кардин. – М. : Сов. писатель, 1986. – 432 с.

197. Завалишин Д. И. Некоторые обстоятельства жизни Владимира Ивановича Даля : (по поводу статьи В.И. Даль (по воспоминаниям его дочери)) / Д. И. Завалишин // Русская старина. – 1904. – № 8. – С. 321-339.

198. Радов А. Что может публицистика / А. Радов // Лит. обозрение. – 1982. – № 6. – С. 39.

199. Рубашкин А. Прямая речь : о советской писательской публицистике / А. Рубашкин. – [Изд. второе, доп.]. – Л. : Сов. писатель, 1987. – 400 с.

200. Прохоров Е. Публицистика в жизни общества / Е. Прохоров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 102 с.

201. Прохоров Е. Публицист и действительность / Е. Прохоров. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1973. – 317 с.

202. Черепухов М. С. Проблемы теории публицистики / М. С. Черепухов. – М. : Политиздат, 1973. – 210 с.

203. Овчаренко А. И. Публицистика М. Горького / А. И. Овчаренко. – [2-е изд., доп.]. – М. : Сов. писатель, 1965. – 628 с.

204. Писатели советуются, негодуют, благодарят / сост. и авт. вступ. текстов А.Э. Мильчин. – М. : Книга, 1990. – 416 с.

205. Скуленко М. И. Основы теории убеждающего воздействия публицистики : автореф. дис... докт. филол. наук : спец. 10.01.10 – Журналистика / М. И. Скуленко ; Киев. ун-т. – К., 1986. – 44 с.

206. Фесуненко П. М. Особенности стиля произведений В. И. Ленина : дисс. ...докт. филол. наук в форме научного доклада : спец. 10.01.10 – Журналистика / П. М. Фесуненко ; Киев. ун – т. – К., 1990. – 122 с.

207. Горохов В. М. Слагаемые мастерства : особенности журналистского творчества / В. М. Горохов. – М. : Мысль, 1982. – 160 с.

208. Черепухов М. С. Проблемы теории публицистики / М. С. Черепухов. – М. : Мысль, 1971.

209. Гонец И. В. Проблемы мотивации журналистской деятельности А. С. Пушкина в книге Ю. Лотмана «Александр Сергеевич Пушкин. Биография писателя» / И. В. Гонец // EX PROFESSO. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 3. – С. 532-536.

210. Бучарская И. С. Жанровая специфика публицистики О. де Бальзака / И. С. Бучарская // EX PROFESSO. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 3. – С. 508.

211. Ворошилов В. История журналистики России : конспект лекций / В. Ворошилов. – СПб. : Михайлов В.А., 2000. – 64 с.

212. История печати : антология : в 2 т. – М. : Аспект-Пресс, 2001 –2002.

213. Солганик Г. Я. Газетные тексты как отображение языковых процессов в современном обществе (1990–1994) / Г. Я. Солганик // Журналистика и культура русской речи. – М., 1996. – Вып. 1. – С. 13-25.

214. Березена В. Г. Жанр годового обзора литературы в русской журналистике первой половины XIX столетия. Российская журналистика XVIII–XX вв. : (из истории жанров) / В. Г. Березена. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1969. – 168 с.

215. Бабишкін О. Олександр Довженко-публіцист / О. Бабишкін. – К.: Рад. письм., 1989. – 198 с.

216. Баранник Д. Х. Мовна структура публіцистичного стилю : (до питання про майстерність публіцистичного виступу) / Д. Х. Баранник // Укр. мова та літ. в шк. – 1978. – № 68. – С. 27-31.

217. Бондар Є. Становлення і розвиток українського радянського нарису / Є. Бондар. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1962. – 80 с.

218. Буряк В. Д. Фольклорне, художнє та публіцистичне мислення у контексті інтелектуально-образної еволюції : форми і методи вираження інформації у творчій свідомості етносу : автореф. дис.... докт. філол. наук : спец. 10.01.07 «Фольклористика» ; 10.01.08 «Журналістика» / В. Д. Буряк ; Київ. ун-т. – К., 2003. – 38 с.

219. Веркалец М. М. Художня та публіцистична орієнталістика А. Кримського у контексті літературного і культурного процесу України 2-ї

пол. XIX – поч. XX ст. : автореф. дис. докт. філол. наук : спец. 10.01.08 «Журналістика» / М. М. Веркалець ; Київ. нац. ун-т. – К., 1997. – 42 с.

220. Владимиров В. М. Журналістика, особа, суспільство: проблеми розуміння / В. М. Владимиров. – К. : Київ. нац. ун-т, 2003. – 220 с.

221. Вознюк Г. Д. Писательская критика в украинской советской литературе (специфика, этапы, творческая индивидуальность) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.02 «Українська література» / Г. Д. Вознюк ; Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1986. – 17 с.

222. Дринь А. В. Публіцистика Максима Рыльского и современные проблемы журналистского мастерства : автореф. дисс. ...канд. філол. наук : спец. 10.01.10 «Журналістика» / А. В. Дринь ; Київ. ун-т. – К., 1984. – 24 с.

223. Дуб К. Автобіографічний синерген / К. Дуб // Слово і час. – 2001. – № 4. – С. 15-22.

224. Дяченко О. Письменник і його твір : літературно-критичний нарис / О. Дяченко. – К. : Рад. письменник, 1970. – 194 с.

225. Заверталюк Н. И. Публицистика писателей на Украине 20-х-70-х гг. XX ст. : проблемы, жанры, мастерство : дисс.... док. філол. наук : спец. 10.01.02 «Українська література» / Н. И. Заверталюк ; ДГУ. – Днепропетровск, 1992. – 300 с.

226. Здоровега В.Й. У майстерні публіциста : проблеми теорії, психології, публіцистичної майстерності / В. Й. Здоровега. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1969. – 179 с.

227. Иваненко В. Г. Мастерство и новаторство Леси Украинки как литературного критика и публициста : автореф. дисс. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.10 «Журналістика» / В. Г. Иваненко ; Київ. ун-т. – К., 1985. – 22 с.

228. Иванов В.Ф. Теоретико-методологічні основи вивчення змісту масової комунікації : монографія / В. Ф. Иванов. – К. : Київ. ун-т, 1996. – 203 с.

229. Качкан В. А. На пульсі часу : українська публіцистика на шляху перебудови / В. А. Качкан. – К. : Знання, 1988. – 47 с.

230. Квіт С. М. Літературно-критична й журналістська діяльність Михайла Рудницького у 1910-1930-х роках : автореф. дисс. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.10 «Журналістика» / С. М. Квіт ; Київ. ун-т. – К., 1997. – 16 с.

231. Коновец А.Ф. Функционально-структурные особенности современной советской научной публицистики : автореф. дисс. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.10 «Журналістика» / А. Ф. Коновец ; Киев. ун-т. – К., 1984. – 24 с.

232. Кухалашвілі К. Леся Українка – публіцист / К. Кухалашвілі. – К. : Дніпро, 1965. – 247 с.

233. Лазебник Ю. Проблеми літературної майстерності в журналістиці / Ю. Лазебник. – К. : Держполітвидав. України, 1963. – 266 с.

234. Лазебник Ю. Публіцистика в літературі / Ю. Лазебник. – К. : Рад. письм., 1971. – 320 с.

235. Москаленко А. Теорія журналістики / А. Москаленко. – К. : Експрес-об'ява, 1998. – 335с.

236. Наумов К. В. Литературное мастерство Ленина-публициста : очерки и исследования / К. В. Наумов. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1970. – 176 с.

237. Овчаренко А.И. Публицистика М. Горького / А. И. Овчаренко. – [2-е изд., доп.]. – М. : Сов. писатель, 1965. – 628 с.

238. Прилюк Д. М. Теорія і практика журналістської творчості : проблеми майстерності / Д. М. Прилюк. – К. : Вища школа, 1983. – 279 с.

239. Різун В.В. Про стан нашої науки та вимоги до написання дисертацій В. В. Різун // Наукові записки інституту журналістики. – 2003. – Т. 10. (січ.-берез.). – С. 7-13.

240. Феллер М. Д. Стиль и знак : стиль как способ изображения действительности / М. Д. Феллер. – Львов : Вища школа. Изд-во при Львов. гос. ун-те, 1984. – 167 с.

241. Шаховський С. На вістрі часу : публіцистичне слово письменників України / С. Шаховський // Дніпро. – 1985. – № 6. – С. 122-127.

242. Шкляр В.И. Публицистика и художественная литература: продуктивно-творческая интерпретация : дисс. ... докт. филол. наук : спец. 10.01.10 «Журналистика» / В. И. Шкляр ; Киев. ун-т. – К., 1989. – 343 с.

243. Слово. Знак. Дискурс : антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – 634 с.

244. Владимиров В.М. Журналістика, особа, суспільство: проблема розуміння : монографія / Володимир Миколайович Владимиров. – Луганськ, вид-во СНУ ім. В. Даля, 2003. – 272 с.

245. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – XIX століть) / Ірина Іванівна Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.

246. Конспект лекцій по изучению дисциплины «Теория публицистики (для студентов, обучающихся по направлению «Журналистика», спец. 7.030201) / сост. Н. А. Евдокимов. – Луганск : Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2006. – 97 с.

247. Горохов В. М. Основы журналистского мастерства / В. М. Горохов. – М. : Высшая школа, 1989. – 119 с.

248. Москаленко А. Теорія журналістики / А. Москаленко. – К. : Експрес-об'ява, 1998. – 335с.

249. Авраамов Д. С. Профессиональная этика журналиста / Д. С. Авраамов. – М. : Мысль, 1991. – 254 с.

250. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. – М. : Русский язык, 1978 -1980.

251. Даль В. И. (Казак Луганский) Полное собрание сочинений : в 8 т. / В. И. Даль ; подгот. текстов, сост., предисл. В. Я. Дерягина, З. С. Дерягиной ; крит.-биогр. очерк А. Мельникова-Печерского. – М. : Столица, 1995.

252. Фесенко Ю. П. Даль и «Слово о полку Игореве» / Ю. П. Фесенко // Слово о полку Ігоревім і Луганщина. – Луганськ, 2000. – С. 76-82.

253. Миронов Г.М. Даль, Владимир Иванович / Г. М. Миронов, Р. М. Цейтолин // Краткая литературная энциклопедия. – М., 1964. – Т. 2.

254. Ершов Л. Русская стихотворная сатира (от Кантемира до Пушкина) : муза пламенной сатиры / Л. Ершов. – М. : Современник, 1988. – 540 с.
255. Фесенко Ю. П. Неопубликованное стихотворение В. И. Даля / Ю. П. Фесенко // Жизнь Луганска. – 1993. – № 51 (дек), С. 6.
256. Добролюбов Н. А. Собрание сочинений : в 8 т. / Н. А. Добролюбов. – М. ; Л. : Гослитиздат, 1962-1963.
257. Даль В.И. (Казак Луганский). Избранные произведения / В. И. Даль ; сост. Н.Н. Аконова ; вступ. ст. Л.П. Козловой ; прим. В.П. Петушкова ; ил. В. Л. Гальдяева. – М. : Правда, 1987. – 448 с., ил.
258. Царёва В. П. Литературные традиции в «Бедовике» В. И. Даля / В. П. Царёва // Далевский сборник. – Луганск, 2001. – С. 31-36.
259. Завалишин Д.И. Заметки по поводу некролога В. И. Даля / Д. И. Завалишин // Моск. ведомости. – 1872. – № 267. – С. 40-52.
260. Даль В. И. Полтора слова о нынешнем русском языке / В. И. Даль // Москвитянин. – 1842. – Ч. 1, № 2.
261. Тарновский А. Держава книги / А. Тарновский // Альманах библиофила. – М., 1979. – Вып. 7. – 320 с.
262. Тищенко К. Метатеория мовознавства / К. Тищенко. – К. : Основи, 2000. – 350 с.
263. Зражевский А. А. Знаем ли мы Даля? / А. А. Зражевский // Современная библиография. – 1999. – № 3. – С. 136-142.
264. Авраамов Д. С. Профессиональная этика журналиста / Д. С. Авраамов. – М. : Мысль, 1991. – 254 с.
265. История русской журналистики XVIII – XIX веков / под ред. проф. А. В. Западова. – М. : Высш. шк., 1973. – 518 с.
266. Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати, 1703-1900 / Н. М. Лисовский. – СПб., 1915. – 673 с.
267. Різун В.В. Нариси про текст : теоретичні питання комунікації і тексту / В. В. Різун, А. І. Мамалига, М. Д. Феллер. – К. : Київ. ун-т, 1998. – 336 с.

268. Прохоров Е. П. Введение в теорию журналистики : учебник / Е. П. Прохоров. – [5-е изд., испр. и доп.]. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 368 с.
269. Різун В.В. Загальна характеристика масової інформаційної діяльності / В. В. Різун. – К. : Київ. ун-т, 2000. – 34 с.
270. Різун В.В. Про стан нашої науки та вимоги до написання дисертацій / В. В. Різун // Наукові записки інституту журналістики. – 2003. – Т. 10. (січ.-берез.). – С. 7-13.
271. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність : монографія / К. Серажим ; за ред. В. Різуна. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2002. – 392 с.
272. Потяник Б. Патогенний текст / Б. Потяник, М. Лозинський. – Львів : Місіонер, 1996. – 296с.
273. Святовець В. Ф. Художня деталь і подробиця у творчому процесі : навч. посібник / В. Ф. Святовець. – К. : РВЦ Київ. ун-т, 1997. – 50 с.
274. Черняков Б. І. Методи дослідження ранньої зображальної журналістики / Б. І. Черняков. – К. : Київ. ун-т ; Ін-т журналістики ; Центр вільної преси, 1998. – 19 с.
275. Зеленько А. С. Загальне мовознавство, історія лінгвістичних вчень : аспекти, методи, прийоми та процедури вивчення мови / А. С. Зеленько. – [2-е, вид. перероб.] – Луганськ : Альма-матер, 2002. – 283 с.
276. Дончик В. Г. Український радянський роман : рух ідей і форм / В. Г. Дончик. – К. : Дніпро, 1987. – 429 с.
277. Іванов В. Ф. Теоретико-методологічні основи вивчення змісту масової комунікації : монографія / В. Ф. Іванов. – К. : Київ. ун-т, 1996. – 203 с.
278. Поршнева О.С. Возможности междисциплинарного подхода в реализации задач интеллектуальной истории. – М. : КомКнига, 2005. – С. 210 – 220.
279. Євдокимов М.О. Узагальнення й аналіз історії публікацій про Володимира Даля – письменника й публіциста / М.О. Євдокимов // Історичні записки. Зб. наук. праць Вип. 24. Луганськ, 2009. – С. 91-108.

Розділ 2. Формування поглядів Володимира Даля: загальна характеристика

1. Литературный энциклопедический словарь / под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева ; редкол. : Л. Г. Андреев, Н. И. Балашов, А. Г. Бочаров и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1987. – 752 с.

2. Даль В. И. (Казак Луганский) Полное собрание сочинений : в 8 т. / В. И. Даль ; подгот. текстов, сост., предисл. В. Я. Дерягина, З. С. Дерягиной ; крит.-биогр. очерк А. Мельникова-Печерского. – М. : Столица, 1995.; див. також: РГАДА Ф. 344. Дело о предписании Новороссийской врачебной управе о докторе (Иоганне Хрисиане) Иване Матвеевиче Дале. Оп. 1. Ед. хр 416. На 2-х л.; Оп. 1 Ед.хр. 416. На 2-х л.; Оп. 1. Ед. хр. 416. На л. 223-224.; Оп. 1 Ед. хр. 623. На л. 85-86.; Оп. 1 Ед. хр. 503. На л. 156.; Оп. 1 Ед. р. 548 На л. 283-283 об.; Оп. 1. Ед. хд. 503. На л. 155, 157.; Оп. 1 Ед. хр. 623. На л. 89.; Оп. 1 Ед. хр. 548. На л. 291.

3. Порудоминский В. И. Жизнь и слово: Даль : повествование : для сред. и ст. возраста / В. И. Порудоминский ; худож. Ю. Иванов ; послесл. В. П. Аникина. – М. : Мол. гвардия, 1985. – 222 с. : ил. – (Пионер – значит первый ; Вып. 86).; див. також: Державний архів Луганської області Ф. 1. Переписка Государственной медицинской коллегии и Новороссийской врачебной управы с правлением Луганского завода о приеме на службу доктора Даля. Оп. 1. Ед. хр. 123. На л. 3.; Оп. 1. Ед. хр. 134 На л. 9.; Оп. 1. Ед хр. 117. На л. 161 – 162.

4. Фесенко Ю. П. Проза В.И. Даля : творческая эволюция / Ю. П. Фесенко. – Луганск ; Санкт-Петербург : Альма-матер, 1999. – 262 с.; див. також: РГБ Отдел рукописей. Ф. 178; 473. Карт. 1.Ед.хр. 1. Ранние прозаические и драматургические произведения В.И. Даля (Записная книжка). На л. 1 – 365.

5. Российская государственная библиотека. – РО. Ф. 473. Карт. 1. Ед. хр. 1. – Л. 1. – 365.

6. Даль В.И. Автобиографическая записка / В. И. Даль ; сообщ. О. В. Демидовой // Рус. архив. – 1872. – Вып. 11. – С. 2246-2250.; див. також: ИРЛИ (Пушкинский дом) РАН. Рукописный отдел: Ф. 265 Воспоминания В. И. Даля об отце Оп. 2. Ед. хр. 834 На л. 38 об; л. 58 об.; Ф. 432. Оп. 5 Д. 1228 На л. 1.; Оп. 2 Д. 98; 109 На л. 258-285.
7. Аникин В. П. Новая книга о Дале : послесл. / В. П. Аникин // В. И. Порудоминский. Жизнь и слово. – М., 1985. – С. 220-221.
8. Учёнова В. В. От вековых корней: становление публицистики в русской культуре / В. В. Учёнова. – М. : Мысль, 1985. – 275 с.
9. Грот Я. К. Воспоминания о В.И. Дале : (с извлеч. из его писем) ; воспоминания о П.П. Пекарском / Я. К. Грот // Сб. отд-ния рус. яз. и словесности Имп. Акад. наук. 1873. – Т. 10, № 9. – С. 35-54.; див. також: ИРЛИ (Пушкинский дом) РАН. Рукописный отдел Ф. 16.189. Воспоминания А,Я. Грота о В.И. Дале. На л. 1 – 5 об.; див. також: РГА Военно-морского флота. Ф. 406. О продвижении по службе И.М. Даля. Оп. 2. Д. 88. На л. 328 об.; 329 об.
10. Фесенко Ю. П. И.М. Даль и В.И. Даль по архивным документам / Ю. П. Фесенко // Пятые Далевские чтения : тезисы, статьи, материалы. – Луганск, 1996. – С. 160-179.
11. Бессараб М. Я. Владимир Даль / М. Я. Бессараб. – М. : Моск. рабочий, 1968. – 264 с. : ил. – библиогр.: с. 259. – Указ. имен.: с. 260 – 263.
12. Суханцева В. К. В.И. Даль в контексте западноевропейской и славянской культур / В. К. Суханцева // Шестые международные Далевские чтения, посвящённые 200-летию со дня рождения В.И. Даля, 20-26 ноября 2001 г. – Луганск, 2001. – С. 106-110.
13. Завалишин Д. И. Некоторые обстоятельства жизни Владимира Ивановича Даля : (по поводу статьи В.И. Даль (по воспоминаниям его дочери)) / Д. И. Завалишин // Русская старина. – 1904. – № 8. – С. 321-339.
14. Свитич Л. Г. Профессия: журналист : учеб. пособ. / Л. Г. Свитич. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 255 с.

15. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. – М. : Русский язык, 1978 -1980.
16. Теорія і практика радянської журналістики : основи майстерності : проблеми жанрів / за ред. проф., д-ра філол. наук. В. Й. Здоровеги. – Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті, 1989. – 326 с.
17. В помощь начинающим журналистам : учебное пособие для слушателей школ и университетов рабселькоров / под. ред. Н. Козева, П. Синцова. – [2-е изд., доп.]. – М. : Правда, 1965. – 400 с.
18. Прохоров Е. П. Введение в теорию журналистики : учебник / Е. П. Прохоров. – [5-е изд., испр. и доп.]. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 368 с.
19. Галич В. М. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності : монографія / В. М. Галич. – К. : Наук. думка, 2004. – 816 с.
20. Здоровега В. Складові майстерності / В. Здоровега // Творчий пошук журналіста. – К. : Либідь, 1985. – С. 3-45.
21. Даль В. И. Цыганка : повесть / В. И. Даль // Моск. телеграф. – 1830. – № 21. – С. 36-57 ; № 22. – С. 165-185.; див. також: ГАРФ. Ф. 109. Рапорт полиции о конфискации «Русских сказок...». Оп. 213. Д. 4. На 1-4 л.; Ф. 777. О сказке «Сила Калинич» из сборника «Русские сказки...». Оп. 1. Д. 1126. На 1-7 л.; Оп. 1. Д. 1727. На 1-6 л.
22. Мир русской культуры / под ред. А. Н. Мячина. – М. : Вече, 2004. – 608 с., цв. ил. 32.
23. Пушкин А. С. Сто стихотворений и десять писем / А. С. Пушкин ; сост. и коммент. Ю. Русаковой. – М. : Молодая гвардия, 1969. – 352 с., с илл. – («Тебе в дорогу, романтик»).
24. РГА ВМФ. Ф. 33. Оп. 2. Д. 213. На л. 1 – 64.; Ф. 25. Оп. 1 Д. 48. На л. 50; Ф. 8. Оп. 1. Д. 50. На л. 1.
25. Даль В. И. Автобиографическая записка. 1841 / В. И. Даль // Рус. старина. – 1878. – № 5. – С. 183-184.
26. РГИА. Ф. 772. Оп. 1. Ч. 6.

27. Горбенко Е. П. А.П. Зонтаг и В.И. Даль : (к истории знакомства и творческих контактов) / Е. П. Горбенко // Творческое наследие В. И. Даля в идейно-нравственном формировании личности. – Ворошиловград, 1988. – С. 42-44.
28. Чудинова Г. В. О непреходящем значении культурной традиции В.И. Даля : (к постановке проблемы) / Г. В. Чудинова // Тезисы докладов и сообщений четвертых Далевских чтений. – Ворошиловград, 1988. – С. 67-69.
29. Бабаев Э. Г. Вопросы искусства в публицистике Герцена : (Герцен о Бетховене) / Э. Г. Бабаев // Русская журналистика и литература XIX в. – М., 1979. – С. 85-101.
30. Порудоминский В. И. В.И. Даль, 1801–1872 гг. / В. И. Порудоминский. – М. : Мол. гвардия, 1971. – 348 с. : ил. – (Жизнь замечат. людей. Сер. биогр.).
31. Литературно-критические работы декабристов. – М., 1978. – С. 69-73 ; 190-197.
32. Рылеев К. Ф. Полное собрание стихотворений / К. Ф. Рылеев. – Л. : Сов. писатель, 1971. – 480 с.
33. Некрасов Н. А. Полное собрание сочинений и писем : в 15 т. / Н. А. Некрасов. – Л. (СПб) : Наука, 1981-2000. - т. 1-10. Художественные произведения ; т. 11-15. Письма.
34. Алексеенко Л. Замечательные люди исчезают у нас, не оставляя по себе следов / Л. Алексеенко // Коммунист. – 2000. – 6 янв.
35. Галич О. Теорія літератури : підручник / О. Галич, В. Назарець, Є. Васильєв ; за наук. ред. О. Галича. – [2-ге вид., стереотип.]. – К. : Либідь, 2005. – 488 с.
36. Лотман Ю. М. Роман А. С. Пушкина «Евгений Онегин» / Ю. М. Лотман. – Л. : Ленингр. гос. ун-т, 1980.
37. Станько А. И. Русские газеты первой половины XIX века / А. И. Станько. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1969. – 202 с.

38. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX-XX вв. : учеб. пособ. / Г. В. Жирков. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 368 с.
39. Даль В. И. [Два стихотворения : Отрывок из длинной повести] : «Совет молодым моим друзьям» / В. И. Даль // Славянин. – 1827. – Ч. 2. – № 16 ; № 26. – С. 106, 462.
40. Даль В. И. Письмо П.И. Шлейден, 4 окт. 1837 г. / В. И. Даль ; коммент. Л. М. Добровольского // Лит. наследство. – 1952. – Т. 58. – С. 150-151.
41. Даль Е. В. Владимир Иванович Даль : (по воспоминаниям его дочери) / Е. В. Даль // Рус. вестн. – 1879. – Т. 142, № 7. – С. 71-112.
42. Кошелев В. А. Литературный дебют Даля-прозаика и Пушкин / В. А. Кошелев // Шестые Международные Далевские чтения. – Луганск, 2001. – С. 47-58.
43. Даль В. И. (Казак Луганский) Повести, сказки и рассказы : в 4 ч. / В. И. Даль. – СПб. : Гутенбергова тип., 1846.
44. Панкова Н. А. Концепция украинского национального характера в повести Владимира Даля «Распдох» / Н. А. Панкова // Седьмые Международные Далевские чтения. – Луганск, 2003. – С. 117-121.
45. Евдокимов Николай. История одного плавания Владимира Даля в Швецию и Данию / Николай Евдокимов // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчик. – К., 2009. – Вип.. 43. – С. 111-126.
46. Євдокимов М.О. Історія і мотиви створення Володимиром Далем другого шляхового нарису «Записки, веденные идучи с ескадрою на 44-х пушечном фрегате «Флора» / М.О. Євдокимов // Зб. наук. праць «Гілея» (науковий вісник). – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип.. 33. – С.49-53.
47. Євдикимов М.О. Історія судового процесу над Володимиром Далем за епіграми на віце-адмірала Грейга / М.О. Євдокимов // Зб. наук. праць «Гілея» (науковий вісник). – К.: ВІР УАН, 2009. – Вип.. 29. – С. 27-34.

Розділ 3. Історичні етапи ствердження Володимиром Далем своїх поглядів

1. Даль В. И. Слово медика к больным и здоровым / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1832. – № 127 (июн.).
2. Луганский В. Изложение книги Ф. А. Симона, посвящённой критике учения С. Ганемана о гомеопатии / В. Луганский // Сын отечества. – 1833. – Т. 34. – С. 347-358 ; Т. 35. – С. 22-23.
3. Даль В. Описание моста, наведённого на реке Висле для перехода отряда генерал-майора Ридигера на левый берег оной, равно и других переправочных способов, при сём употреблённых (во время пол. кампании) / В. Даль. – СПб. : Тип. Н.И. Греча, 1833.
4. Даль В. И. Письмо к Гречу из Уральська, 25 сент. 1833 г. / В. И. Даль // Сев. пчела. – № 230. – С. 920 ; № 231. – С. 923.
5. Даль В. И. О песнях русских Рупини / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1833. – № 66.
6. Даль В. И. Новый атаман : письмо к Н.И. Гречу из Оренбурга, 24 марта / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1834. – № 101. – С. 403-404.
7. Даль В. И. Два письма к Зейдлицу о гомеопатии / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1834. – № 124-127 ; 1835. – № 98-99.
8. Даль В. И. Письмо к издателю из Оренбурга / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1834. – № 6.
9. Даль В. И. Замечания о башкирцах / В. И. Даль // Журнал Мин-ва внутр. дел. – 1834. – Ч. 13. – С. 293-313.
10. Даль В. И. Скачка в Уральске / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1834. – №№ 255-256.
11. Жизнь Джингизхана : татар. сказка / пер. К. Луганский // Сын отечества. – 1835. – Т. 47, № 4. – С. 195-230.

12. Даль В. И. О козьем пухе / Доктор Даль // Библиотека для чтения. – 1835. – Т. 9. – С. 17-28 (отд. IV).
13. Даль В. И. О бухарском хане / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1835. – № 5. – С. 93-103.
14. Даль В.И. Скачки в Уральске и Оренбурге / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1835. – № № 262-263.
15. Даль В. И. Рецензия на книгу: Малороссийские повести, рассказываемые Грицьком Основьяненком: книга первая (М.: Тип. Лазаревых, 1834) / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1835. – № 17. – С. 65-68; № 18. – С. 69-71.
16. Даль В. И. Сказка о нужде, о счастье и о правде / Казак Луганский // Библиотека для чтения. – 1835. – Т. 9. – С. 177-210 (отд. I).
17. Даль В. И. Сказка про Ивана Лапотника / В. И. Даль // Моск. наблюдатель. – 1835. – № 1.
18. Даль В. И. Сказка о Георгии Храбром и о волке / В. И. Даль // Библиотека для чтения. – 1836. – Т. 14. – С. 133-144 (отд. I).
19. Даль В.И. Письмо о книжной и письменной управе благочиния / В. И. Даль // Моск. наблюдатель. – 1836. – № 8, Кн. 1. – С. 349-367.
20. Даль В. И. Объявление о 3-й книжке «Былей и небылиц» : во всеуслышанье / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1836. – № 140. – С. 557-559.
21. Квитка-Основьяненко Г. Ф. Солдатский портрет / Г. Ф. Квитка-Основьяненко ; пер. с укр. В. Луганский // Современник. – 1837. – № 3. – С. 107-112.
22. Белинский В. Г. Литературная хроника / В. Г. Белинский // Моск. наблюдатель. – 1838. – Ч. 16, кн. 1. – С. 145-159.
23. Белинский В. Г. Собрание сочинений : в 9 т. / В. Г. Белинский ; вступ. ст. Н. К. Гея. – М. : Худож. лит., 1976-1982.
24. Даль В. И. Рецензия на книгу: Сватанье: Малорос. опера в 3-х действиях. Соч. Г. Основьяненко / В. И. Даль // Лит. прибавление к «Рус. инвалиду». – 1837. – № 30. – С. 382-384.

25. Даль В. И. Новейшие известия о Хиве / В. И. Даль // Сын отечества. – 1838. – С. 11-18.
26. Даль В. И. Об омеопатии : [открытое письмо кн. В.Ф. Одоевскому] / В. И. Даль // Современник. – 1838. – № 12. – С. 43-72.
27. Даль В. И. Повествование об Аксаке Тимуре : пер. с татар. / В. И. Даль // Лит. прибавление к «Рус. инвалиду». – 1838. – № 45. – С. 881-885.
28. Даль В. И. Рассказ хивинского пленника Фёдора Фёдоровича Грушина / В. И. Даль // Лит. прибавление к «Рус. инвалиду». – 1838. – № 45. – С. 81-86.
29. Даль В. И. Рассказ невольника, хивинского уроженца Андрея Никитина / В. И. Даль // Утренняя заря. – 1838. – С. 188-211.
30. Даль В. И. Каспийское море / В. И. Даль // С.-Петербург. ведом. – 1839. – № 86. – С. 381-382.
31. Даль В. И. Об иностранных словах, вошедших в русский язык / В. И. Даль // С.-Петербург. ведом. – 1839. – № 136. – С. 597-598.
32. Даль В. И. Озеро Айчулы : Ремесленность : Остатки : Молокососы : Старина / В. И. Даль // С.-Петербург. ведом. – 1839. – № 101. – С. 447-448.
33. Даль В. И. Рассказ вышедшего из хивинского плена астраханского мещанина Тихона Иванова Рязанова / В. И. Даль // Утренняя заря. – 1839. – С. 74-92.
34. Даль В. И. Рассказ казака Дервянова / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1839. – № 16.
35. Даль В. И. Рассказ пленника из Хивы Якова Зиновьева : (с изуст. рассказа) / В. И. Даль // С.-Петербург. ведом. – 1839. – №№ 22-24.
36. Даль В. И. Известия о Хиве, взятые из рассказов кизильского гарнизонного батальона портупей-поручика Медяника, бывшего в плену у хивинцев / В. И. Даль // Лит. газ. – 1840. – № 4.

37. Даль В. И. Записка полковника Пекарского о бунтах яицких, что ныне уральские, казаков и о самозванце Емельяне, донском казаке Пугачёве / В. И. Даль // Москвитянин. – 1841. – Ч. 3, № 6. – С. 438-468.
38. Даль В. И. О карте зауральских степей, изданной в Берлине / В. И. Даль // Отеч. зап. – 1841. – № 12. – С. 33-48. – (отд. II).
39. Даль В. И. Военное предприятие противу Хивы / В. И. Даль // Чтения в Об-ве истории и древностей рос. – 1860. – № 1. – С. 147-166 (отд. II).
40. Даль В.И. Из записок оренбургского старожила / В. И. Даль // Отеч. зап. – 1842. – № 4. -С. 45-54 (отд. II).
41. Белинский В. Г. Русская литература в 1842 г. / В. Г. Белинский // Отеч. зап. – 1843. – Т. 26, № 1. – С. 4-10 (отд. VI).
42. Даль В. И. Полтора слова о нынешнем русском языке / В. И. Даль // Москвитянин. – 1842. – Ч. 1, №2.
43. Даль В. И. Жизнь человека, или Прогулка по Невскому проспекту / В. И. Даль // Москвитянин. – 1843. – С. 21-39.
44. Даль В. И. Нечто о кумызе / В. И. Даль // Журн. Мин-ва внутр. дел. – 1843. – Ч. 3. – С. 138-146.
45. Даль В. И. Особый способ сидки дёгтя, употребляемый киргизами / В. И. Даль // Журн. Мин-ва внутр. дел. – 1843. – Ч. 3. – С. 467-469.
46. Даль В. И. Зверинец / В. И. Даль // Лит. газ. – 1844. – №№ 38-39.
47. Даль В. И. Черепословие и физиогномика / В. И. Даль // Лит. газ. – 1844. – №№ 27,29.
48. Даль В. И. Денщик / В. И. Даль // Фин. вестн. – 1845. – Т. 2. – С. 69-92.
49. Даль В. И. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа / В. И. Даль // Иллюстрация. – 1845. – №№ 3, 5, 12, 13, 16, 17, 19, 26, 32, 34, 36 ; 1846. – №№10, 11, 16, 21, 22, 24, 26.
50. Даль В. И. Петербургский дворник : очерк / В. И. Даль // Н. А. Некрасов. Физиология Петербурга. – СПб. , 1845. – Ч. 1.

51. Даль В. И. Русский словарь : [призыв к рос. читат. присылать слова, пословицы, поговорки и т.д. для Словаря] / В. И. Даль // Иллюстрация. – 1845. – №№ 1, 2, 9.

52. Bemerkungen uber L. Zimmermann's Entwurf des Kriegstheaters Russlands gegen Chiwa, und die beigefugte Geographische Analyse etc. // Beitrage zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angrenzenden Lande Asiens / Hrsg. K. Baer und Gr. Von Helmersen. St.-Pet. – 1845. – Bd. 7. – S. 1-25.

53. Ueber den Kumyss // Beitrage zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angrenzenden Lande Asiens / Hrsg. K. Baer und Gr. Von Helmersen. St.-Pet. – 1845. – Bd. 7. – S. 29-39.

54. Даль В. И. Русский мужик / В. И. Даль // Новоселье. – СПб., 1846. – С. 16-29.

55. Даль В. И. Чухонцы в Питере / В. И. Даль // Фин. вестн. – 1846. – Т. 8.

56. Даль В. И. О русских пословицах / В. И. Даль // Современник. – 1847. – Кн. 6. – С. 143-156. – (отд. IV).

57. Даль В. И. Рассказ лезгинца Ассана / В. И. Даль // Современник. – 1848. – № 1. – С. 5-48. – (отд. I).

58. Даль В. И. О наречиях русского языка / В. И. Даль // Вестн. Импер. Рус. геогр. о-ва. – 1852. – Кн. 5. – С. 46-92.

59. Даль В. И. Контузии / В. И. Даль. – СПб, 1856. – 6 с. – Отд. отд.

60. Даль В. И. Мысли по поводу статьи «О воспитании» в «Морском сборнике» / В. И. Даль // Мор. сб. – 1856. – № 7. – С. 179-199.

61. Чернышевский Н. Г. Заметки о журналах : июнь 1856 / Н. Г. Чернышевский // Современник. – 1856. – Т. 58. № 7.

62. Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений : в 15 т. / Н. Г. Чернышевский. – М., 1947-1951.

63. Даль В. И. Письмо издателю А. И. Кошелеву / В. И. Даль // Рус. беседа. – 1856. – Кн. 3. – С. 1-16.

64. Кошелев А. И. Нечто о грамотности : Письмо к В. И. Далю / А. И. Кошелев // Рус. беседа. – 1858. – Кн. 1. – С. 213-219. – [Ответ на письмо В.И. Даля].
65. Даль В. И. Заметка о грамотности / В. И. Даль // С.-Петербург. ведом. – 1857. – № 245 (нояб). – С. 1269.
66. Аксаков К.С. Замечания на «Заметку» г. Даля / К. С. Аксаков // Молва. – 1857. – № 35.
67. Добролюбов Н. А. Собрание сочинений : в 9 т. / Н. А. Добролюбов. – М. ; Л. : Гослитиздат, 1962-1964.
68. Карнович Е. П. Ответ г. Далю на заметку («О грамотности»), помещённую в 245 № «Санкт-Петербургских ведомостей» / Е. П. Карнович // Современник. – 1857. – №12. – С. 167-176.
69. Никитенко А. В. Заметки на заметку В. И. Даля «О грамотности» / А. В. Никитенко // С.-Петербург. ведом. – 1857. – № 270 (12 дек.).
70. Чернышевский Н. Г. Из №12 «Современника» / Н. Г. Чернышевский // Современник. – 1857. – № 12.
71. Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений : в 15 т. / Н. Г. Чернышевский. – М., 1947-1951.
72. Даль В. И. Гомеопатическое лечение сибирской язвы / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1860. – С. 7-14.
73. Даль В. И. Об опыте Областного великорусского словаря : [рец.] / В. И. Даль // Журн. М-ва нар. просвещ. – 1857. – Ч. 78. – № 6. – С. 24-31.
74. Даль В. И. О русском словаре : (чит. в О-ве любителей русской словесности, 25 февр. и 6 марта 1860 г.) / В. И. Даль // Рус. беседа. – 1860. – Кн. 1. – С. 111-130.
75. Даль В. И. Письма к друзьям из похода в Хиву / В. И. Даль // Рус. арх. – 1867. – Вып. 3. – С. 402-431 ; Вып. 4. – С. 606-639.
76. Даль В. И. Письма редактору «Голоса» / В. И. Даль // Голос. – 1867. – № 357 (28 дек.). – С. 3-19.

77. Даль В. И. Донская конная артиллерия, 1829 г. / В. И. Даль // Рус. старина. – 1871. – № 10. – С. 445-447.
78. Даль В. И. Письма М.А. Максимовичу : [отр.] / В. И. Даль // Журн. М-ва нар. просвещ. – 1871. – № 10. – С. 230-231.
79. Даль В. И. Рассказы о временах Павла I / В. И. Даль // Рус. старина. – 1870. – Т. II. Изд. 1, 2. – С. 294 ; Изд. 3. – С. 540-542.
80. Даль В. И. Автобиографическая записка / В. И. Даль ; сообщ. О.В. Демидовой // Рус. архив. – 1872. – Вып. 11. – С. 2246-2250.
81. Даль В. И. Письмо Н.И. Гречу, 24 марта 1851 г. / В. И. Даль ; примеч. М. Сухомлинова // Древняя и Новая Россия. – 1876. – № 1. – С. 98.
82. Даль В. И. Письмо С. П. Шевырёву, 26 янв. 1842 г. / В. И. Даль // Рус. арх. – 1878. – № 5. – С. 65-66.
83. Даль В. И. Заметки на «Крестовый календарь» / В. И. Даль ; сообщ. А.А. Гатцук // Рус. старина. – 1887. – Т. 56. – С. 231-232.
84. Даль В. И. Во всеуслышание / В. И. Даль // Рус. архив. – 1880. – Кн. 3. – С. 1-16.
85. Даль В. И. Письмо Д.А. Эрстову, 30 марта 1845 г. / В. И. Даль // Рус. старина. – 1889. – № 3. – С. 583-584.
86. Даль В. И. Письмо Г.П. Данилевскому, 1854 / В. И. Даль // Данилевский М. Г. Г. П. Данилевский по личным его письмам и литературной переписке. – Харьков, 1893. – С. 27-29.
87. Даль В. И. Письма В. М. Лазаревскому / В. И. Даль // Рус. архив. – 1894. – № 8. – С. 543-580.
88. В. И. Даль о своих пословицах и словаре / В. И. Даль // Рус. старина. – 1899. – Т. 94, сент. – С. 558-602.
89. Даль В.И. Письмо Ф. Б. Миллеру, 7 янв.1859 г. / В. И. Даль // Рус. старина. – 1899. – № 9. – С. 558.
90. Даль В. И. Письмо генерал-аудитору флота Д. А. Эрстову / В. И. Даль // Рус. старина. – 1889. – № 1/3. – С. 557-584.

91. Даль В. И. Из неизданных материалов для биографии Пушкина : зап. / В. И. Даль ; сообщ. Н. Лернер // Рус. старина. – 1907. – окт. – С. 53-67.
92. Даль В. И. Письма М.А. Максимовичу, 12 нояб., 1848 г., 10 февр. 1850 г. / В. И. Даль ; предисл. В. Данилова // Рус. филол. вестн. – 1907. – № 4. – С. 354-361.
93. Даль В. И. Рапорты В.А. Перовскому, 1854 г. / В. И. Даль // Рус. старина. – 1913. – № 7. – С. 87-90.
94. Даль В. И. Письма Л. А. Перовскому, 1854 / В. И. Даль // Изв. кн. маг. Т-ва М.О. Вольф. – 1914. – № 1. – С. 10 ; № 2. – С. 47-48.
95. Даль В. И. Письма Е. Л. (Соколовой) : отр. / В. И. Даль // Голос минувшего. – 1923. – № 3. – С. 117-121.
96. Даль В. И. Воспоминания о Пушкине / В. И. Даль // Пушкин в воспоминаниях и рассказах современников / ред., вступ. ст. и примеч. С. Я. Гессена. – Л., 1936. – С. 506-520.
97. Даль В. И. Письма А. В. Дружинину, 9 марта и май-сент. 1856 г. / В. И. Даль // Письма к А. В. Дружинину. – М., 1948. – С. 107-109. – (Летописи Гослитмузея, №9).
98. Даль В. И. Письмо Н. А. Некрасову, 23 июня 1856 г. / В. И. Даль // Лит. наследство. – 1949. – Т. 51/52. – С. 232.
99. Даль В. И. Письмо П.И. Шлейден, 4 окт. 1837 г. / В. И. Даль ; коммент. Л.М. Добровольского // Лит. наследство. – 1952. – Т. 58. – С. 150-151.
100. Даль В. И. Письмо М.П. Погодину, 1 апр. 1842 г. / В. И. Даль ; коммент. Л. Р. Ланского // Лит. наследство. – 1952. – Т. 58. – С. 617.
101. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. – М. : ТИС, 1955-1956.
102. Даль В.И. Сила Калиныч, душа горемычная, или Русский солдат ни в аду, ни в раю / Казак Луганский ; опубл. М. Я. Бессараб // Огонёк. – 1966. – С. 20-23.

103. Виткевич И. В. Записка, составленная по рассказам Оренбургского линейного батальона №10 прапорщика Виткевича относительно пути его в Бухару и обратно [1826] / И. В. Виткевич ; сост. В. И. Даль // Записки о Бухарском ханстве. – М., 1983. – С. 84-129.

104. Даль В. И. Уральский казак / В. И. Даль ; виньетки рисованы В. Тиммом ; гравированы на дереве бар. Клоттом и Г. Линком : изд. факсимил. – М. : Книга, 1986. – С. 158-178 : ил. (прод. паг.). – (Наши, списанные с натуры русскими : первое роскош. рус. изд. / А. П. Башуцкий ; Вып. 14).

105. Даль В. И. Два рукописных наброска : «Силистрия» и «Кулевчи» / В. И. Даль ; вступ. заметка, публ. и коммент. Ю. П. Фесенко // Рус. лит. – 1990. – № 3. – С. 146-150.

106. Даль В. И. Условный язык петербургских мошенников, известный под именем музыки или байкового языка / В. И. Даль // Вопр. языкознания. – 1990. – № 31. – С. 134-137.

107. «Записки из Хивинского похода» В. И. Даля / вступ. заметка, публ., коммент. Ю. П. Фесенко // Филология = Philologica. Краснодар. – 1998. – № 14. – С. 47.

108. «Воспоминания о Пушкине» В. И. Даля : авториз. писар. копия / вступ. заметка, публ. и коммент. Ю. П. Фесенко // Пушкин и его современники. – С-Пб., 1999. – Вып. 1 (40). – С. 7-19.

109. Даль В. И. О козьем пухе / Доктор Даль ; коммент. Г. Матвиевской «Загадочное произведение природы» // Гостиный двор. – 2001. – № 11. – С. 219-227.

110. Станько А. И. Русские газеты первой половины XIX века / А. И. Станько. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1969. – 202 с.

111. Галич В. М. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності : монографія / В. М. Галич. – К. : Наук. думка, 2004. – 816 с.

112. Горохов В. М. Теория журналистики / В. М. Горохов. – М. : Высш. шк., 1989. – 197 с.

113. Опыт нового принципа для нахождения целительных свойств лекарственных веществ Самуила Ганемана / пер. с нем. и предисл. доктора медицины Л. Е. Бразоля. – СПб. : Издание С-Петербургского Общества Врачей Гомеопатов, 1896.

114. Ковешников В. Г. В.И. Даль и медицина / В. Г. Ковешников // Шестые Далевские чтения. – Луганск : Изд-во Восточноукр. нац. ун-та им. В. Даля, 2001. – 126 с.

115. Дорожина Л. А. Владимир Даль: восхождение к гомеопатии / Л. А. Дорожина. – Луганск, Светлица, 2001. – 80 с.; портр.

116. Горохов В. М. Закономерности публицистического творчества / В. М. Горохов. – М. : Высш. шк., 1975. – 215 с.

117. Даль В. И. (Казак Луганский) Полное собрание сочинений : в 8 т. / В. И. Даль ; подгот. текстов, сост., предисл. В. Я. Дерягина, З. С. Дерягиной ; крит.-биогр. очерк А. Мельникова-Печерского. – М. : Столица, 1995.

118. Порудоминский В. И. В.И. Даль, 1801–1872 гг. / В. И. Порудоминский. – М. : Мол. гвардия, 1971. – 348 с. : ил. – (Жизнь замечат. людей. Сер. биогр.).

119. История гомеопатии в России / под ред. С.П. Песониной. - Санкт-Петербург : Центр гомеопатии, 2004. - 464 с.

120. Боянус К. К. Гомеопатия в России : исторический очерк / К. К. Боянус. – М. : Изд-во М. О. Вольфа, 1882. – 191 с.

121. Даль В. И. О медицине вообще, и о целительной силе природы особенно / В. И. Даль // Сын отечества. – 1833. – № 155. – С. 97-104.

122. Ковешников В. Г. В.И. Даль и медицина / В. Г. Ковешников // Шестые Далевские чтения. – Луганск : Изд-во Восточноукр. нац. ун-та им. В. Даля, 2001. – 126 с.

123. Даль В. И. О гомеопатии / В. И. Даль // Современник. – 1838. – № 12. – С. 43-73.

124. Даль Е. В. Владимир Иванович Даль : (по воспоминаниям его дочери) Е. В. Даль // Рус. вестн. – 1879. – Т. 142, № 7. – С. 71-112.

125. Порудоминский В.И. Жизнь и слово: Даль : повествование : для сред. и ст. возраста / В. И. Порудоминский ; худож. Ю. Иванов ; послесл. В. П. Аникина. – М. : Мол. гвардия, 1985. – 222 с. : ил. – (Пионер – значит первый; Вып. 86).

126. Даль В. И. Верующие и неверующие : (из письма к больному приятелю) / В. И. Даль // Журнал гомеопатического лечения. – 1861. – С. 216-219.

127. Даль В. И. Письмо А. А. Краевскому / В. И. Даль // РНБ, отдел рукописей, ф. 391. – № 318.

128. Белинский В. Г. Собрание сочинений : в 3 т. / В. Г. Белинский. – М. : ОГИЗ, 1948.

129. Мельников П. Воспоминания о Владимире Ивановиче Дале / П. Мельников // Рус. вестник. – 1873. – Т. 104. – С. 202-252.

130. Народный лечебник : общедоступное руководство к пользованию болезней гомеопатическими средствами : в 3 ч. / сост. В. В. Дерикер ; предисл. доктр. А. Ф. Флемминга. – [4-е изд.]. – СПб., 1908. – 179 с.

131. Бессараб М. Я. Владимир Даль / М. Я. Бессараб. – М. : Моск. рабочий, 1968. – 264 с. : ил. – библиогр. : с. 259. – Указ. имен.: с. 260 – 263.

132. Грот Я. К. Воспоминания о В. И. Дале : (с извлеч. из его писем) : воспоминания о П.П. Пекарском / Я. К. Грот // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности Имп. Акад. наук. 1873. – Т. 10, № 9. – С. 35-54.

133. Гоголь Н.В. Собрание сочинений : в 8 т. / Н. В. Гоголь. – М. : Правда, 1984.

134. Завалишин Д. Заметки по поводу некролога В. И. Даля / Д. Завалишин // Моск. ведомости. – 1872. – № 267 (23 окт.). – С. 1-4.

135. Акимов О. К. Медицинская тема в творчестве В. Даля и М. Булгакова / О. К. Акимов // Далевский сборник. – Луганск, 2001. – С. 182-183.

136. Фесенко Ю. П. Проза В.И. Даля : творческая эволюция / Ю. П. Фесенко. – Луганск ; СПб. : Альма-матер, 1999. – 262 с.

137. Даль В. И. (Казак Луганский) Полное собрание сочинений : в 10 т. / В. И. Даль. – СПб. ; М., 1897.

138. Матвиевская Г. П. Натуралист Владимир Даль / Г. П. Матвиевская // Вопросы истории естествознания и техники. – 1999. – № 4. – С. 36-42.

139. Прокофьева А. Г. Оренбургские материалы в творчестве В. И. Даля / А. Г. Прокофьева // Творческое наследие В. И. Даля в идейно-нравственном формировании личности. – Ворошиловград, 1988. – С. 59-61.

140. Пузанева Т. Н. В.И. Даль – собиратель фольклора Оренбуржья / Т. Н. Пузанева // Четвёртые Далевские чтения. – Ворошиловград, 1988. – С. 61-62.

141. Власова З. И. В.И. Даль / З. И. Власова // Русская литература и фольклор: (первая половина XIX в.). – Л. : Ленин. госуд. ун-т, 1976. – С. 34-345.

142. Узиков Ю. Великий лексикограф Даль свободно говорил на башкирском : [Электронный ресурс] / Ю. Узиков. – Режим доступа : http://kraeved.opck.org/lichnosti/ludi-ostavivshie_sled/dal.php.

143. Даль В. И. Башкирская русалка / В. И. Даль // Москвитянин. – 1843. – Ч. 1. №1. – С. 97-119.

144. Кальве, де Густов Г. Несколько слов о древних рудниках в Сибири / де Густов Г. Кальве // Первые журналисты Донецкого края. – Луганск, 2006. – С. 74-87.

145. Бурнашов Н. Четверги у Н. И. Греча / Н. Бурнашов // Заря. – 1871. – № 4. – С. 19-34.

146. Евдокимов Н. А. Жанры журналистики : хрестоматия :(с коммент. автора) : учеб. пособ. / Н. А. Евдокимов. – Луганск : Светлица, 2006. – 328 с.

147. Даль В. И. Объявление о 3-й книжке «Былей и небылиц» : во всеуслышанье / В. И. Даль. // Сев. пчела. – 1836. – № 140. – С. 557-559.

148. Квитка-Основьяненко Г. Ф. Солдатский портрет / Г. Ф. Квитка-Основьяненко ; пер. с укр. В. Луганский // Современник. – 1837. – № 3. – С. 107-112.

149. Ляхова Ж. Т. Проблемы творчества Г. Ф. Квитки-Основьяненко в рецензиях В. И. Даля / Ж. Т. Ляхова // Творческое наследие В. И. Даля в идейно-нравственном формировании личности. – Ворошиловград, 1988. – С. 12-14.

150. Данилевский Г. Украинская старина / Г. Данилевский. – Харьков, 1866. – 307 с.

151. Есин Б. И. История русской журналистики XIX в. : учеб. для студ. вузов по спец. «Журналистика» / Б. И. Есин. – М. : Высш. школа, 1989. – 246 с.

152. Комаровский А. Даль и Пушкин – дружба до гроба [Электронный ресурс] / А. Комаровский. – Режим доступа : <http://www.proza.ru/2009/03/25/717>.

153. Цыганкова С. После дуэли правильно ли лечили Пушкина? / С. Цыганкова // Труд. – 2003. – 22 мар.

154. Даль В. И. Сочинения : повести и рассказы : с биогр. и портр. авт. : в 8 т. – [2-е изд.] – СПб. ; М. : М.О. Вольф, 1883-1884.

155. Гринфельд Т. Я. Человек и природа в художественных произведениях В.И. Даля / Т. Я. Гринфельд // Творческое наследие В. И. Даля в идейно-нравственном формировании личности. – Ворошиловград, 1988. – С. 51-53.

156. Тертычный А. А. Жанры периодической печати : учеб. пособ. / А.А. Тертычный. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 320с.

157. Ватейшвили Д. Л. Русская общественная мысль и печать на Кавказе в первой трети XIX века / Д. Л. Ватейшвили. – М. : Наука, 1973. - 460 с.

158. Советский энциклопедический словарь : [ок. 80000 слов] / гл. ред. А. М. Прохоров. – [4-е изд.]. – М., Сов. энцикл. 1987. – 1599 с., [5] л. карт ил., карт.

159. Янов А. Загадка Фадея Булгарина : социально-исторический очерк / А. Янов // Вопросы литературы. – 1995. – Выш. 9-10. – С. 98-125.
160. Зражевский А. А. Знаем ли мы Даля? / А. А. Зражевский // Современная библиография. – 1999. – № 3. – С. 136-142.
161. Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, Й. А. Ефрон. – СПб., 1901. – Т. 32.
162. Даль В. И. Во всеуслышание / В. И. Даль // Рус. архив. – 1880. – Кн. 3. – С. 1-16.
163. Даль В. И. Зюгря, или Происхождение зорницы : мусульманское предание : молодик : лит. сб. / изд. И. Е. Бецкий. – Харьков, 1843. – Ч. II. – С. 186-191.
164. Емельченко И. Р. В. И. Даль и восточные языки / И. Р. Емельченко // Тюркизмы в восточнославянских языках. – М., 1974. – С. 164-196.
165. Библиографический словарь отечественных тюркизмом / отв. ред. А. Н. Кононов. – М. : Сов. Энциклопедия, 1989.
166. Санкт-Петербургский филиал Архива РАН. Ф. 56. Оп. 1. Д. 3.
167. Соловьёв М. М. Учёная экспедиция в Бухару в 1841-1842 гг. при участии натуралиста Александра Лемана / М. М. Соловьёв. – М. ; Л., 1936. – 62 с.
168. Герцен А. И. Собрание сочинений : в 30 т. / А. И. Герцен. – М. : Изд-во АН СССР, 1954-1965.
169. Histoire des Mogols et des Tatares par Aboul-Ghazi Behadour Khan / Publ., trad et annotée par le baron Demaisons. St.-Petersbourg. Т. 1 (Texte). 1871; Т. 2 (Trad.). 1874.
170. Модестов Н. Н. В.И. Даль в Оренбурге / Н. Н. Модестов // Труды Оренбургской архивной учёной комиссии. – Оренбург, 1913. – Вып. 27.
171. Эверсман Э. А. Естественная история Оренбургского края / Э. А. Эверсман. – Оренбург, 1840. – Ч. 1. – 99 с.

172. Чибилев А. А. В глубь степей : очерки о естествоиспытателях Оренбургского края / А. А. Чибилев. – Екатеринбург, 1993. – 201 с.
173. Пушкин А. С. Полное собрание сочинений : в 10 т. / А. С. Пушкин ; под ред. Б. В. Томашевского. – М. ; Л : Изд-во АН СССР, 1949.
174. Энциклопедический словарь / изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб. : Типогр. акц. общ. «Издательское дело», 1900. – Т. XXX^A. – С. 678.
175. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – [4-е изд.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1986. – 1600 с., ил.
176. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX-XX вв. : учеб. пособ. / Г. В. Жирков. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 368 с.
177. Заостровцев И. Бенкендорф преследует Даля / И. Заостровцев // Дружба народов. – 1988. – № 8. – С. 218.
178. Симанчук И. Зеркало Отечества нашего / И. Симанчук. – М. : Изд-во ИКАР, 2003. – 208 с.
179. Пушкин А. С. Избранные сочинения : в 2 т. / А. С. Пушкин. – М. : Худож. лит., 1978.
180. Даль В. И. (Казак Луганский). Избранные произведения / В. И. Даль ; сост. Н. Н. Аكوпова ; вступ. ст. Л. П. Козловой ; прим. В. П. Петушкова ; ил. В. Л. Гальдяева. – М. : Правда, 1987. – 448 с., ил.
181. Москалюк Б. А. Истоки военной журналистики России : В. Даль и военное дело / Б. А. Москалюк // Девятыe Международные Далевские чтения. – Луганск, 2005. – С. 26-31.
182. «Действия» Нижегородской губернской учёной архивной комиссии. – Нижний Новгород, 1898. – Т. 3. – С. 37, 42. – (отдел III).
183. ИРЛИ. Ф. 27. Ед. хр. 895. Л. 3-3, об.
184. Краткая литературная энциклопедия / гл. ред. А.А. Сурков. – М. : Сов. энциклопедия, 1971. – 1040 с.

185. Порудоминский В. И. Болгарские страницы жизни и творчества В. И. Даля / В. И. Порудоминский // Русско-болгарские фольклорные и литературные связи. - Л., 1976. - Т. 1. - С. 354-356.

186. Фесенко Ю. П. «Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года» А. С. Пушкина и «Болгарка» В. И. Даля / Ю. П. Фесенко // Творческое наследие В.И. Даля в идейно-нравственном формировании личности. – Ворошиловград, 1988. – С. 30-31.

187. Радзиевич А. Душа божья, тело государево, спина барская [Электронный ресурс] / А. Радзиевич. – Режим доступа : <http://www.utro.ru/articles/2003/10/08/238802.shtml>.

188. Стефан Г. Ф. Два года в Турции (с июля 1828 года по сентябрь 1830) / Г. Ф. Стефан // Инженерный журнал. – 1878. – № 2. – С. 46-47.

189. Пельт В. Д. Дифференциация жанров газетной публицистики : учеб.-метод пособие / В. Д. Пельт. – М. : Высш. шк., 1984.

190. Даль В. И. Два оригинальных письма : 1. Образцовое письмо старшего писаря Семиградского пехотного полка Овчинникова ; 2. Письмо казака из-под Шумлы (1829 год, 8 июля) / В. И. Даль // Лит. прибавление к «Рус. инвалиду». – 1837. – № 52. – С. 154-160.

191. Москалюк В. М. Своеобразие национального колорита в статьях В. Даля о Хиве / В. М. Москалюк // Девятые Международные Далевские чтения. – Луганск, 2005. – С. 181-184.

192. Даль В. И. Повиновение начальству : Ложь и правда / В. И. Даль // Чтение для солдат. – 1848. – № 2. – С. 47-56.

193. Царёва В. П. Образ Петра I в «Матросских досугах» В. И. Даля / В. И. Даль // Пятые Далевские чтения: тезисы, статьи, материалы. – Луганск, 1996. – С. 140-145.

194. Пушкин А. С. в воспоминаниях современников : в 2 томах / вступ. статья В. Э. Вацура ; сост. и примеч. В. Э. Вацура, М. И. Гиллельсона, Р. В. Иезуитовой, Я. Л. Левкович. – Л. : Худож. лит., 1974.

195. Даль В. И. Сочинения : новое полн. изд. в 8 т. / В. И. Даль. – СПб., 1861.
196. Федоровский Ю. Р. В.И. Даль и общественная мысль России XIX века : вклад В. Даля в развитие славянской и мировой культуры / Ю. Р. Федоровский // Седьмые Международ. Далевские чтения. – Луганск, 2003. – С. 170-175.
197. Власенко А. Педагогические взгляды Ивана Киреевского / А. Власенко // В. И. Даль и «Общество Любителей Русской Словесности». – СПб., 2002. – С. 272-273.
198. В.И. Даль и «Общество любителей российской Словесности» : сб. / отв. ред. В. П. Нерознак ; сост. Р. Н. Клейменова. – СПб. : Златоуст, 2002. – 312 с.
199. Здоровега В. Й. У майстерні публіциста : проблеми теорії, психології, публіцистичної майстерності / В. Й. Здоровега. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1969. – 179 с.
200. Карнович Е. Нужно ли распространять грамотность в русском народе? / Е. Карнович // Современник. – 1857. – № 10. – С. 133. – (Отд. II.).
201. Фесенко Ю. П. Исторические предвидения В. И. Даля / Ю. П. Фесенко // Седьмые Международные Далевские чтения. – Луганск, 2003. – С. 45-50.
202. Кошелев В. А. Эстетические и литературные воззрения русских славянофилов (1840-1860-е годы) / В. А. Кошелев ; отв. ред. В. П. Мещеряков. – Л. : Наука, 1984. – 195 с.
203. Аксаков К. С. Эстетика и литературная критика / К. С. Аксаков ; сост., подгот. текста, вступ. ст., коммент. В. А. Кошелева. — М. : Искусство, 1995. – 526 с. – (История эстетики в памятниках и документах).
204. ПД. Ф. 583. Ед. хр. 396. Л. 3.
205. Даль В. И. Письмо Фёдору Богдановичу Миллеру / В. И. Даль // Морской сборник. – 1859. – № 1. – С. 101-104.

206. Нагорный Б. Влияние Даля на формирование духовности / Б. Нагорный // Шестые Далевские чтения. – Луганск, 2001. – С. 73-76.

207. Суханцева В. К. В.И. Даль в контексте западноевропейской и славянской культур / В. К. Суханцева // Шестые международные Далевские чтения, посвящённые 200-летию со дня рождения В.И. Даля, 20-26 ноября 2001 г. – Луганск, 2001. – С. 106-110.

208. Мнение действительного статского советника В. И. Даля // Далевский сборник. – Луганск : Альма матер, 2001. – С. 109-119.

209. Спектор В. Как авоська веревки вила / В. Спектор // 2000. - 2007. - 8 фев.

210. Бровко А. С. Пуризм В. И. Даля / А. С. Бровко // Четвёртые Далевские чтения. – Ворошиловград, 1988. – С.100-102.

211. Тертычный А .А. Жанры периодической печати : учеб. пособ. / А.А. Тертычный. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 320 с.

212. Даль В. И. Условный язык петербургских мошенников, известный под именем музыки или байкового языка / В. И. Даль // Вопр. языкознания. – 1990. – № 31. – С. 134-137.

213. Мир русской культуры / под ред. А. Н. Мячина. – М. : Вече, 2004. – 608 с., цв. ил. 32.

214. Солженицын А. И. Двести лет вместе / А. И. Солженицын. – М. : Русский путь, 2001. – 512 с.

215. Євдокимов М.О. Історичний аспект статистичних параметрів публіцистичних творів Володимира Даля / М.О. Євдокимов // Наук. праці: Науково-методичний журнал. – Т. 129. – Вип. 116. – «Історія». – Миколаїв: Вид-во Петра Могили, 2010. – С. 126-134.

216. Євдокимов М.О. З історії публіцистичної діяльності Володимира Даля в Оренбурзькому краї / М.О. Євдокимов // Зб. наук. праць «Гілея» (науковий вісник). – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип. 32. – С. 12-17.

217. Євдокимов М.О. З історії співпраці Володимира Даля з періодичними виданнями XIX століття протилежних напрямів і світоглядів / М.О. Євдокимов // Історичні записки. Зб. наук. праць. – Вип. 27. – Луганськ, 2010. – С. 61-67.

218. Евдокимов Н.А. Из истории сотрудничества Владимира Даля с журналами «Сын отечества», «Библиотека для чтения» и «Современник» / Н.А. Евдокимов // Історичні і політологічні дослідження. Наук. журнал. Видання Донецького нац. ун-ту, історичний факультет. – 2010. - № 1 – 2. – С. 272-276.

219. Евдокимов Н.А. Историческая ретроспектива газетно-журнального творчества Владимира Даля на фоне военных кампаний России в первой половине XIX в. на Балканах, в Польше и похода на Хиву / Н.А. Евдокимов // Історичні і політологічні дослідження. Наук. журнал. Видання Донецького нац. ун-ту, історичний факультет. – 2009. - № 2 (42). – С. 262-273.

220. Микола Євдокимов. Соціально-історичні проблеми підготовки та здійснення військового походу під проводом В.О. Перовського за участю Володимира Даля / Євдокимов М.О. // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчук. – К., 2010. – Вип. 45. – С. 121-124.

221. Евдокимов Николай. Историческая оценка деяний Петра I на суше и в море в публицистических произведениях Владимира Даля / Николай Евдокимов // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчук. – К., 2009. – Вип. 42. – С. 129-141.

222. Євдокимов М.О. Из історії публічної полеміки про виховання і грамотність російського народу в ХІХ ст. за участю Володимира Даля / М.О. Євдокимов // Зб. наук. праць «Гілея» (науковий вісник). – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип. 34. – С 49-53.

223. Євдокимов М.О. Роль «Заметки о грамотности» Володимира Даля в історії полеміки ХІХ ст. / М.О. Євдокимов // Зб. наук. праць «Гілея» (науковий вісник). – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип. 35. – С. 48-54.

Розділ 4. Втілення Володимиром Далем своїх поглядів в літературно-публіцистичну спадщину

1. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / [под ред. М. Н. Кожинной]. – М. : Флинта : Наука, 2003. – 696 с.

2. Тургенев И. С. Полное собрание сочинений и писем : в 30 т. – М. : Худож. лит., 1978-1986.

3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. – М. : Русский язык, 1978 -1980.

4. Шолохов М. Сокровищница народной мудрости : вступ. слово к сборнику «Пословицы и поговорки русского народа» из сборника В. И. Даля / М. Шолохов ; под общ. ред. Б. П. Кирдана. – М. : Правда, 1987. – 656 с. : илл.

5. Азадовский М. К. Сказка, рассказанная Пушкиным Далю / М. К. Азадовский // Временник пушкинской комиссии. – 1939. – №№ 4-5. – С. 9-19.

6. Ипполитова Н. А. Русский язык и культура речи : курс лекций / Н. А. Ипполитова, О. Ю. Князева, М. Р. Савова ; под ред. Н. А. Ипполитовой. – М. : ТК Велби, Проспект, 2008. – 344 с.

7. Даль В. И. Полное собрание сочинений Владимира Даля (Казака Луганского) : в 10 т. / В. И. Даль ; дозволено цензурою 30-го октября 1897 г. ;

редактор-издатель А. М. Вольф. – СПб. ; М. : Издание товарищества М. О. Вольфъ, 1897.

8. Вторые международные Измайловские чтения, посвященные 200-летию со дня рождения В. И. Даля, 25-27 окт. 2001 г. : материалы / Оренбург, гос. пед. ин-т. ; отв. ред. А. Г. Прокофьева. – Оренбург : Изд-во Оренбург. гос. пед. ун-та, 2001. – 392 с.

9. В. И. Даль в парадигме идей современной науки: язык – словесность – самосознание – культура : материалы Всерос. науч. конф., посвящ. 200-лет. юбилею В. И. Даля, Иваново, 5-7 апр. 2001 г. : в 2 ч. / Иван. гос. ун-т. ; редкол. : А. А. Хуснутдинов (отв. ред.) и др. – Иваново, 2001.

10. Эстетика : словарь / под ред. А. А. Беляева и др. – М. : Политиздат, 1980. – 283 с.

11. Даль В. И. Пословицы русского народа / В. И. Даль. – М. : Эксмо ; ННН, 2003. – 616 с.

12. Мяло К. Г. О Русском идеале / К. Г. Мяло // Евразия. – 1996. – № 1/4. – С. 78-85.

13. Аникин В.П. Владимир Иванович Даль и его сборник пословиц / В. П. Аникин // Пословицы и поговорки русского народа. – М., 1987. – С. 637-648.

14. Глухих В. М. О благозвучии пословиц и поговорок / В. М. Глухих // Русская речь. – 1997. – №2. – С. 103-106.

15. Морозова А. А. Художественные формы пословиц / А. А. Морозова // Вопросы жанров русского фольклора . – М., 1972. – С. 9-13.

16. Веселаго Ф. Ф. Очерк истории Морского кадетского корпуса: С прил. списка воспитанников за 100 лет / Ф. Ф. Веселаго. – СПб. : Тип. Мор. кадет. корпус, 1852. – 143 с.

17. Штокмар М. П. Стихотворная форма русских пословиц, поговорок, загадок, прибауток / М. П. Штокмар // Звезда Востока. – 1965. – № 11. – С. 162-166.

18. Буслаев Ф. И. Русский быт и пословицы / Ф. И. Буслаев // Исторические очерки русской народной словесности и искусства. – СПб., 1861.

19. Вознесенский И. И. О складе или ритме и метре кратких изречений русского народа: пословиц, поговорок, загадок, присказок / И. И. Вознесенский. – Кострома, 1908. – 245 с.
20. Русские народные загадки, пословицы, поговорки : [сб.] / сост. Ю. Г. Круглов ; худож. Р. Ж. Авотин. – М. : Просвещение, 1990. – 335 с. : ил.
21. Веркалец М. М. Художня та публіцистична орієнталістика А. Кримського у контексті літературного і культурного процесу України 2-ї пол. ХІХ – поч. ХХ ст. : автореф. дис... докт. філол. наук : спец. 10.01.08 «Журналістика» / М. М. Веркалец ; Київ. нац. ун-т. – К., 1997. – 42 с.
22. Проблемы изучения живого русского слова на рубеже тысячелетий : материалы Всероссийской научно-практической конференции. – Воронеж : Воронеж. госуд. педагогич. ун-т, 2001. – 296 с.
23. Даль В. И. Пословицы русского народа / В. И. Даль. – М. : Эксмо; ННН, 2003. – 616 с.
24. Євдокимов М.О. Деякі аспекти історії публічного захисту Володимиром Далем живої російської мови / М.О. Євдокимов // Історичні записки. Зб. наук. праць. – Вип. 25. Луганськ, 2010. – С. 77-85.
25. Євдокимов М.О. Історія суперечок навколо навколо поглядів Володимира Даля на скасування кріпосного права в Росії й інші проблеми суспільного життя у ХІХ ст.. / М.О. Євдокимов // Історичні записки. Зб. наук. праць. – Вип. 27. Ч.. 2. – Луганськ, 2010. С. 42-48.
26. Євдокимов М.О. Історія створення Володимиром Далем збірника «Солдатские досуги» як джерело відомостей про особливості менталітету російського солдата / М.О. Євдокимов // Вісник СНУ ім.. В. Даля. - № 8. (138). – Ч. 1. 1 2009. – С. 73-82.

Розділ 5. Історія духовного сходження Володимира Даля від лютеранства до православ'я

1. Даль В. И. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа / В. И. Даль // Иллюстрация. – 1845. – №№ 3, 5, 12, 13, 16, 17, 19, 26, 32, 34, 36 ; 1846. – №№ 10, 11, 16, 21, 22, 24, 26.
2. Даль В. И. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа / В. И. Даль. – СПб. ; М. : М.О. Вольф, 1880. – [4], 148 с.
3. Пушкин А. С. Избранные сочинения : в 2 т. / А. С. Пушкин. – М. : Худож. лит-ра, 1978.
4. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. – М. : Русский язык, 1978 -1980.
5. Даль В. И. Поверья, суеверия и предрассудки русского народа / В. И. Даль . – М. : Эксмо, 2003. – 736 с. : ил.
6. Пословицы русского народа : сб. пословиц, поговорок, речений, присловий, чистоговорок, прибауток, загадок, поверий и проч. В. Даля. – М. : О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1862. – [4], XL, 1906, 6 с.
7. Титаренко С. А. В. Даль и Н. Бердяев о феномене мистического / С. А. Титаренко // Далевский сборник. – Луганск, 2001. – С. 184-188.
8. Даль В. И. (Казак Луганский) Полное собрание сочинений : в 8 т. / В. И. Даль ; подгот. текстов, сост., предисл. В. Я. Дерягина, З. С. Дерягиной ; крит.-биогр. очерк А. Мельникова-Печерского. – М. : Столица, 1995.
9. Ильченко В. И. Пути духовного восхождения В. И. Даля (от лютеранства через аллопатию и гомеопатию к православию) / В. И. Ильченко, К. А. Лукьяненко // Владимир Даль как исследователь и творческая личность : Двенадцатые Международные Далевские чтения. – Луганск : Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2008. – С. 71-78.
10. Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства / В. М Шевченко. – К. : Наук. думка, 2004. – 560 с.

11. Бессараб М. Я. Владимир Даль [Электронный ресурс] / М. Я. Бессараб. – М.: Современник, 1972. – Режим доступа : http://oleg-borisov.narod.ru/dal/dalPers/vid_21.htm
12. 200 лет со дня рождения В. И. Даля // Рус. вестник. – 2001. – 19 нояб.
13. Народы и религии мира : энциклопедия / гл. ред. В. А. Тишков ; редкол. : О. Ю. Артемова, С. А. Арутюнов, А. Н. Кожановский и др. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1999. – 928 с. : илл.
14. Религия : энциклопедия / сост. и общ. ред. А. А. Грицанов, Г. В. Синило. – Мн. : Книжный Дом, 2007. – 960 с. – (Мир энциклопедий).
15. Российская государственная библиотека. – РО. Ф. 473. Карт. 1. Ед. хр. 1. – Л. 1. – 365.
16. Лепин о. Сергей Православие / о Сергей Лепин, Д. К. Безнюк // Религия : энциклопедия / сост и общ. ред. А. А. Грицанов, Г. В. Синило. – Мн. : Кн. Дом, 2007. – 960 с. – (Мир энциклопедий),
17. Флоровский Г. В. Пути русского богословия / Г. В. Флоровский. – Париж, 1937. – 574 с.
18. Павлюк М. М. Володимир Даль і Тарас Шевченко: збіги й розбіжності (сучасний стан вивчення) / М. М. Павлюк // Далевский сборник. – Луганск, 2001. – С. 116-122.
19. Ф. М. Достоевский и православие. – М. : К единству!, 2003. – 446 с
20. Справочник атеиста / Межресп. фил. Ин-та науч. атеизма АОН при ЦК КПСС в г. Киеве ; [А. С. Онищенко и др.]. – К. : Наук. думка, 1986. – 519, [1] с.
21. Євдокимов М.О. Історія і мотиви циклу статей Володимира Даля про повір'я , марновірства й забобони російського народу / М.О. Євдокимов // Зб. наук. праць «Гілея» (науковий вісник). – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип. 31. – С. 60-69.
22. Євдокимов М.О. Історія захоплення Володимира Даля вченням теософа-містика Емануїла Свенборга / М.О. Євдокимов // Наук. праці:

Науково-методичний журнал. – Вип. 127. Т. 140. «Історія». – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 94-100.

23. Євдокимов М.О. Історія духовного відродження Володимира Даля і прийняття ним вчення православної церкви / М.О. Євдокимов // Зб. наук. праць «Гілея» (науковий вісник). – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип. 30. – С. 62-66.

Висновки

1. Даль В. И. Заметка о грамотности / В. И. Даль // С.-Петербур. ведом. – 1857. – № 245 (нояб). – С. 1269.

2. Євдокимов, М.О. Портрет Володимира Даля на сторінках періодики України: погляд з ХХІ століття / М.О. Євдокимов // Наук. праці : наук.-метод. журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. - Вип. 108 ; т. 121 «Історія». – С. 95-98.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні

Центральний державний історичний архів у м. Київ

Ф. 707. Управление попечительств Киевского учебного округа.

1. Оп. 227. Спр. 8. Циркуляр директорам Коростышевской и Дедеркальской семинарии и директорам начальных училищ Округа от 24 июля 1903 г. о приобретении средним и начальным учебным заведениям толкового словаря Даля. На 21 арк.

Мнением Ученого Комитета Министерства Народного просвещения определено издание под заглавием «Толковый словарь» В. Даля III-е исправленное признать заслуживающим рекомендуемым на предмет приобретения в библиотеки. Подписано комитетом попечительства Б. Адрианов. 24 июля 1903 г. № 11084. На 24 арк.

2. Оп. 192. Спр. 54а. Об изъятии из употребления в учебных заведениях 3 издания «Толкового Словаря» Даля, изданного под редакцией Бодуена де Куртене. Из циркуляра по Киевскому учебному округу за ноябрь 1906 г. Вследствие сего предлагалось его не выписывать для библиотек, а выписавшим таковое учебным заведениям предложено изъять из употребления. Подписал попечитель округа П. Зилов. На 35 арк.

Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора.

3. Оп. 1. Спр. 1281. О представлении к награждению лиц, участвовавших в борьбе с эпидемией холеры в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. – 10 марта 1832 – 27 марта 1836 г. На 314 арк.

Российский государственный архив древних актов**Ф. 344. Дело о предписании Новороссийской врачебной управе о докторе (Иоганне Христиане) Иване Матвеевиче Дале.**

4. Оп. 1. Ед. хр. 416. Прошение И.М. Даля в Государственную медицинскую коллегию на имя Екатерины II в желании экзаменоваться в медицину. На 2-х л.

5. Оп. 1. Ед. хр. 416. Об успешной сдаче экзаменов И.М. Далем. На 2-х л.

6. Оп. 1. Ед. хр. 416. И.М. Даль получает официальное позволение «в Российской империи медицинскую практику управлять» и предписание принять присягу на верность Екатерине II, что и исполняет. На л. 223-224.

7. Оп. 1. Ед. хр. 623. И.М. Даль устроился доктором в Гатчинскую волость для «пользования жителей и крестьян» и наблюдения за местным госпиталем. На л. 85-86.

8. Оп. 1. Ед. хр. 503. 6 января 1797 г. И.М. Даль увольняется в Петербург на 29 дней «для исправления законных нужд». На л. 156.

9. Оп. 1. Ед. р. 548. И.М. Даль подает прошение с нижайшей просьбой определить его «гошпитальным врачом при каком-нибудь месте» в связи с «весьма тесном положении». На л. 283-283 об.

10. Оп. 1. Ед. хр. 503. Павел I дает ход прошению И.М. Даля. На л. 155, 157.

11. Оп. 1. Ед. хр. 623. Аттестат И.М. Даля от 28 июня 1798 г. за подписью В. Брыммера. На л. 89.

12. Оп. 1. Ед. хр. 548. 15 августа 1798 г. И.М. Даль – старший лекарь Луганского литейного завода. На л. 291.

Государственный архив Луганской области**Ф. 1. Переписка Государственной медицинской коллегии и Новороссийской врачебной управы с правлением Луганского завода о приеме на службу доктора Даля.**

13. Оп. 1. Ед. хр. 123. Прошение И.М. Даля о выдаче причитающегося ему с 7 мая по 1 сентября жалования. На л. 3.

14. Оп. 1. Ед. хр. 134. И.М. Даль присягает 14 декабря 1799 г. На л. 9.

15. Оп. 1. Ед. хр. 117. Рапорт И.М. Даля в заводское управление от 4 апреля 1803 г. о разработке программы сохранения народного здоровья. На л. 159 – 160. Приложен список больных. На л. 161 – 162.

Институт русской литературы и искусств (Пушкинский Дом)

Российской академии наук. Рукописный отдел

Ф. 265. Воспоминания В.И. Даля.

16. Оп. 2. Ед. хр. 834. Порою В.И. Даль был чрезмерно требователен к отцу, и с годами все острее ощущал личную вину за то, что «часто порицал» его. На л. 38 об; Л. 58 об.

Ф. 16. 189. Воспоминания Я.К. Грота о В.И. Дале. На л. 1 – 5 об.

Российский государственный архив Военно-морского флота

Ф. 406. О продвижении по службе И.М. Даля – инспектора Черноморского врачебного управления, Главного доктора ЧФ, статского советника, орденоносца.

17. Оп. 2. Д. 88. Награждение орденами И.М. Даля. На л. 328 об; 329 об.

Ф. 432. Прошение В.И. Даля о приеме в Санкт-Петербургский кадетский морской корпус

18. Оп. 5. Д. 1228. Достоверная первая подпись В.И. Даля. На л. 1.

19. Оп. 2. Д. 98; 109 «Записки, веденные идучи с эскадрою на 44-х пушечном фрегате «Флоре» – второй «Дневной журнал» В.И. Даля. На л. 258 – 285.

Ф. 33. Преследования Даля за эпиграммы на Грейга.

20. Оп. 2. Д. 213. Материалы об аресте и суде над В.И. Далем. На л. 1-64.

Ф. 25. Переписка Грейга с маркизом Де Траверсе.

21. Оп. 1. Д. 48. Грейг просит Де Траверсе перевести В.И. Даля на службу путей сообщения. На л. 50.

Ф. 8. Ходатайство отца Грейга о приглашении в Россию К. Гаскойна.

22. Оп. 1. Д. 50. К. Гаскойн – директор Александровского пушечного завода в Петрозаводске в 1787 г.

Российская Государственная библиотека. Отдел рукописей

Ф. 178; 473. Записная книжка В.И. Даля 1817 – 1832 гг.

23. Карт. 1. Ед хр. 1. Ранние прозаические и драматургические произведения. На л. 1-365.

Государственный архив Российской Федерации

Ф. 109. Рапорт полиции о конфискации «Русских сказок...» В.И. Даля.

24. Оп. 213. Д. 4. Сообщается, что из 54 экз. «Русских сказок...», выданных на руки библиотекой А.Ф. Смирдина, полиции удалось конфисковать лишь 10. Остальные 44 экз., по словам читателей, затерялись. На л-х 1 – 4.

Российский государственный исторический архив

Ф. 777. О сказке «Сила Калиныч» из сборника «Русские сказки...»

25. Оп. 1. Д. 1126. «Дело по представлениям г<оспадина> цензора Бутырского о рассмотренных и пропущенных к напечатанию статьях и сочинениях» от 13.12.1832 г. На л-х 1 – 7.

26. Оп. 1. Д. 1727. Подтверждение Санкт-Петербургского комитета о запрещении «Русских сказок» На л-х 1 – 6.

Друковані

27. Авраамов Д.С. Профессиональная этика журналиста / Д. С. Авраамов. – М. : Мысль, 1991. – 254 с.

28. Азадовский М. К. Сказка, рассказанная Пушкиным Далю / М. К. Азадовский // Временник пушкинской комиссии. – 1939. – № № 4-5. – С. 9-19.

29. Акимов О.К. Медицинская тема в творчестве В. Даля и М. Булгакова / О. К. Акимов // Далевский сборник. – Луганск, 2001. – С. 182-183.
30. Аксаков К.С. Замечания на «Заметку» г. Даля / К. С. Аксаков // Молва. – 1857. – № 35.
31. Аксаков И. С. Речь о А. Ф. Гильфердинге, В. И. Дале и К. И. Невоструеве : вступит. речь председателя И. С. Аксакова на годовом публичном заседании Общества любителей российской словесности 25 февр. 1873 г. / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Сочинения : в 8 т. – М., 1887. – Т. 7. – С. 784-794.
32. Аксаков К. С. Эстетика и литературная критика / К. С. Аксаков ; сост., подгот. текста, вступ. ст., коммент. В. А. Кошелева. — М. : Искусство, 1995. – 526 с. – (История эстетики в памятниках и документах).
33. Андианова-Перетц В П. К истории русской пословицы / В. П. Андианова-Перетц. – М. : Учпедгиз, 1934. – 220 с.
34. Аникин В.П. Владимир Иванович Даль и его сборник пословиц / В. П. Аникин // Пословицы и поговорки русского народа. – М., 1987. – С. 637-648.
35. Аникин В. П. Новая книга о Дале : послесловие / В. П. Аникин // В.И. Порудоминский. Жизнь и слово. – М., 1985. – С. 220-221.
36. Анпилогова Ю.Ю. Жизнь и творчество В.И. Даля / Ю. Ю. Анпилогова // Владимир Даль в социокультурном пространстве XXI столетия. – Луганск, 2003. – 238 с.
37. Атамановская Н. А. Проблемы исторического развития содержания и формы русской литературы в литературно-критических статьях Н. Г. Чернышевского / Н. А. Атамановская // Некоторые вопросы русской и зарубежной литературы. – Саратов, 1969. – Вып. 3. – 321 с.
38. Бабаев Э. Г. Вопросы искусства в публицистике Герцена (Герцен о Бетховене) / Э. Г. Бабаев // Русская журналистика и литература XIX в. – М., 1979. – С. 85-101.
39. Бабишкін О. Олександр Довженко-публіцист / О. Бабишкін. – К. : Рад. письм., 1989. – 198 с.

40. Баранник Д. Х. Мовна структура публіцистичного стилю : (до питання про майстерність публіцистичного виступу) / Д. Х. Баранник // Укр. мова та літ. в шк. – 1978. – № 68. – С. 27-31.
41. Баринов Л. А. Юбилейные торжества в РГБ / Л. А. Баринов // Библиотекосведение. – 2002. – № 3. – С. 87-88.
42. Баркова Е. В. В. И. Даль как беллетрист / Е. В. Баркова // Воронеж. ист.-археол. вестн. – 1921. – Вып. 1.- С. 21-30 ; Вып. 2. – С. 11-17.
43. Бартенев П. И. В.И. Даль : некролог / П. И. Бартенев // Рус. архив. – 1872. – Вып. 10. – С. 2023-2031.
44. Бахтин В.С. От былины до считалочки : рассказы о фольклоре / В. С. Бахтин. – Л. : Дет. лит., 1988. – 191 с.
45. Белинский В. Г. Взгляд на русскую литературу 1847 года / В. Г. Белинский // Современник. – 1848. – № 1. – С. 1 –39 ; № 3. – С. 1-46 (отд. III).
46. Белинский В. Г. Литературная хроника / В. Г. Белинский // Моск. наблюдатель. – 1838. – Ч. 16, кн. 1. – С. 145-159.
47. Белинский В. Г. Полное собрание сочинений : в 13 т. / В. Г. Белинский ; под ред. С. А. Венгерова. – М. ; Л. : АН СССР, 1953-1959.
48. Белинский В. Г. Русская литература в 1842 г. / В. Г. Белинский // Отеч. зап. – 1843. – Т. 26, № 1. – С. 4-10 (отд. VI).
49. Белинский В.Г. Собрание сочинений : в 3 т. / В. Г. Белинский ; под ред. Ф. М. Головенченко. – М. : ОГИЗ, 1948.
50. Белинский В.Г. Собрание сочинений : в 9 т. / В. Г. Белинский ; вступ. ст. Н. К. Гея. – М. : Худож. лит., 1976-1982.
51. Белый А. Рапорт Даля / А. Белый // Простор. – 1980. – № 3. – С. 137-139.
52. Березена В. Г. Жанр годового обзора литературы в русской журналистике первой половины XIX столетия : российская журналистика XVIII – XX вв. : (из истории жанров) / В. Г. Березена. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1969. – 168 с.

53. Бессараб М. Я. Владимир Даль / М. Я. Бессараб. – М. : Моск. рабочий, 1968. – 264 с.
54. Бессараб М. Я. Владимир Даль / М. Я. Бессараб. – М. : Моск. рабочий, 1972. – 288 с.
55. Библиографический словарь отечественных тюркизмов / отв. ред. А.Н. Кононов. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 193 с.
56. Білогуб І. М. Дар душі і серця / І. М. Білогуб // Ю. А. Єненко. Слово про Казака Луганського. – Луганськ, 1994.
57. Блюм А. В. От Кантемира до наших дней / А. В. Блюм // Книжные страсти. – М., 1987. – 287 с.
58. Богданов Н. Г. Справочник журналиста / Н. Г. Богданов, Б. А. Вяземский. – [3-е изд., перераб. и расш.]. – Л. : Лениздат, 1971. – 687 с.
59. Бодуэн де Куртенэ И. А. Владимир Иванович Даль / И. А. Бодуэн де Куртенэ // Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. – М., 1909. – Т. 17. – С. 529-532.
60. Бондар Є. Становлення і розвиток українського радянського малюнка / Є. Бондар. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1962. – 80 с.
61. Ботаника В. Даля, составленная на основании наставления для образования воспитанников воен.-учеб. заведений., 24 дек. 1848 г. / [авт. текста В. И. Даль]. – СПб. : Тип. И. Фишона, 1849. – [4], II, [2], 211 с.: ил. – (Учеб. руководства для воен.-учеб. заведений. Естеств. история).
62. Боянус К. К. Гомеопатия в России. Исторический очерк / К. К. Боянус. – М. : Изд-во М.О. Вольфа, 1882. – 191 с.
63. Бровко А.С. Пуризм В. И. Даля / А. С. Бровко // Четвёртые Далевские чтения. – Ворошиловград, 1988. – С. 100-102.
64. Бронникова Д. А. Даль в Оренбургском крае : (к 140-летию приезда В. И. Даля в Оренбург) / Д. А. Бронникова. – Оренбург, 1973.
65. Булик С. Даль В. И. / С. Булик // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1893. – Т. 10. – С. 46-48.

66. Булатов М.А. Собирали человек слова... : повесть о В.И. Дале : [для сред. и ст. возраста] / М. А. Булатов, В. И. Порудоминский. – М. : Дет. лит., 1966. – 224 с. : ил., 1 л. порт.
67. Бурнашов Н. Четверги у Н. И. Греча / Н. Бурнашов // Заря. – 1871. – № 4. – С. 19-34.
68. Буряк В. Д. Фольклорне, художнє та публіцистичне мислення у контексті інтелектуально-образної еволюції : форми і методи вираження інформації у творчій свідомості етносу : автореф. дис.... докт. філол. наук : спец. 10.01.07 «Фольклористика» ; 10.01.08 «Журналістика» / В. Д. Буряк. ; Київ. ун-т. – К. , 2003. – 38 с.
69. Буслаев Ф. И. Русский быт и пословицы / Ф. И. Буслаев // Исторические очерки русской народной словесности и искусства. – СПб., 1861. – Т. 1. – С. 81, 87-92, 96, 99-100, 117, 129.
70. Бух К. А. Из «Воспоминаний К. Л. Буха» : приезд в Оренбург : о знакомстве с А. С. Пушкиным / К. А. Бух // Зап. ОР. – 1938. – Вып. 1. – С. 8-10.
71. Бучарская И. С. Жанровая специфика публицистики О. де Бальзака / И. С. Бучарская // EX PROFESSO. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 3. – С. 508.
72. Бэр К. Письма к В. И. Далю по поводу Хивинской экспедиции / К. Бэр // Из эпистолярного наследия К. М. Бэра в архивах Европы. – Л., 1978. – С. 30-36.
73. В. И. Даль в парадигме идей современной науки: язык – словесность – самосознание – культура : материалы Всерос. науч. конф., посвящ. 200-лет. юбилею В.И. Даля, Иваново, 5-7 апр. 2001 г.: в 2 ч. / Иван. гос. ун-т ; отв. ред. А. А. Хуснутдинов. – Иваново, 2001.
74. В. И. Даль и «Общество любителей российской Словесности» : сб. / отв. ред. В. П. Нерознак ; сост. Р. Н. Клейменова. – СПб. : Златоуст, 2002. – 312 с.
75. В. И. Даль о своих пословицах и словаре // Рус. старина. – 1899. – Т. 94, сент. – С. 558-602.

76. [В.И. Даль : Оренбургский период жизни] // Пушкин и Оренбургский край. – Оренбург, 2000. – С. 84-150.

77. В. И. Даль : очерк жизни и деятельности // Отечественные лексикографы XVIII-XX века. – М., 2000. – С. 85-122 : портр.

78. В помощь начинающим журналистам : учебное пособие для слушателей школ и университетов рабселькоров / под. ред. Н. Козева, П. Синцова. – [2-е изд., доп.]. – М. : Правда, 1965. – 400 с.

79. В. И. Даль в парадигме идей современной науки: язык – словесность – самосознание – культура : материалы Всерос. науч. конф., посвящ. 200-лет. юбилею В.И. Даля, Иваново, 5-7 апр. 2001 г. : в 2 ч. / Иван. гос. ун-т ; редкол. ; А.А. Хуснутдинов (отв. ред.) и др. – Иваново, 2001.

80. Ватейшвили Д. Л. Русская общественная мысль и печать на Кавказе в первой трети XIX века / Д. Л. Ватейшвили. – М. : Наука, 1973. – 460 с.

81. Вересаев В. В. Пушкин в жизни : систематизированное сводное подлинное свидетельство современников / В. В. Вересаев. – М. : Моск. рабочий, 1984. – 703 с.

82. Веркалець М. М. Художня та публіцистична орієнталістика А. Кримського у контексті літературного і культурного процесу України 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. : автореф. дис... докт. філол. наук : спец. 10.01.08 «Журналістика» / М. М. Веркалець ; Київ. нац. ун-т. – К., 1997. – 42 с.

83. Веселаго Ф. Ф. Очерк истории Морского кадетского корпуса: С прил. списка воспитанников за 100 лет / Ф. Ф. Веселаго. – СПб. : Тип. Мор. кадет. корпус, 1852. – 143 с.

84. Видуэцкая И. П. В.И. Даль / И. П. Видуэцкая // «Натуральная школа» и ее роль в становлении русского реализма. – М., 1997. – С. 37-59.

85. Виткевич И. В. Записка, составленная по рассказам Оренбургского линейного батальона №10 прапорщика Виткевича относительно пути его в Бухару и обратно [1826] / И. В. Виткевич ; сост. В.И. Даль // Записки о Бухарском ханстве. – М., 1983. – С. 84-129.

86. Владимир Иванович Даль // Оренбургская биографическая энциклопедия. – Оренбург ; М. , 2000. – С. 97-98.

87. Владимир Иванович Даль : жизнь и творчество : биобиблиогр. указат. / сост. О. Г. Горбачева. – М. : Рос. гос. биб-ка, 2004. – 136 с.

88. Владимир Иванович Даль и современные филологические исследования : сб. науч. работ / Киев. нац. ун-т им. Т.Г. Шевченко ; Ин-т филологии ; Укр. асоц. преп. рус. яз. и лит. ; Ин-т языковедения им. А.А. Потебни НАН Украины ; под ред. Л.А. Кудрявцевой. – К. : Київ. ун-т, 2002. – 382 с. – Библиогр. в конце ст.

89. Владимиров В. М. Журналістика, особа, суспільство: проблеми розуміння / В. М. Владимиров. – К. : Київ. нац. ун-т, 2003. – 220 с.

90. Власенко А. Педагогические взгляды Ивана Киреевского / А. Власенко // В. И. Даль и «Общество Любителей Русской Словесности». – СПб. , 2002. – С. 272-273.

91. Власова З. И. В. И. Даль / З. И. Власова // Русская литература и фольклор: (первая половина XIX в.). – Л. : Ленин. госуд. ун-т, 1976. – С. 34-345.

92. Вознесенский И. И. О складе или ритме и метре кратких изречений русского народа: пословиц, поговорок, загадок, присказок / И. И. Вознесенский. – Кострома, 1908. – 245 с.

93. Вознюк Г. Д. Писательская критика в украинской советской литературе (специфика, этапы, творческая индивидуальность) : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.01.02 «Украинская литература» / Г. Д. Вознюк ; Ин-т литературы им. Т.Г. Шевченко. – К. , 1986. – 17 с.

94. Ворошилов В. История журналистики России : конспект лекций / В. Ворошилов. – СПб. : Михайлов В. А. , 2000. – 64 с.

95. «Воспоминания о Пушкине» В.И. Даля : авториз. писар. копия / вступ. заметка, публ. и коммент. Ю.П. Фесенко // Пушкин и его современники. – СПб. , 1999. – Вып. 1 (40). – С. 7-19.

96. Вторые международные Измайловские чтения, посвященные 200-летию со дня рождения В.И. Даля, 25-27 окт. 2001 г. : материалы / Оренбург,

гос. пед. ин-т ; отв. ред. А.Г. Прокофьева. – Оренбург : Изд-во Оренбург, гос. пед. ун-та, 2001. – 392 с.

97. Вяничева Т. В. Пословицы латинского происхождения в сборнике В. И. Даля «Пословицы русского народа» / Т. В. Вяничева, Л. Т. Леушина // Православие и Россия: прошлое, настоящее, будущее. – Томск , 1998. – С. 220-222.

98. Галич В. М. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності : монографія / В. М. Галич. – К. : Наук. думка, 2004. – 816 с.

99. Галич О. Теорія літератури : підручник / О. Галич, В. Назарець, Є. Васильєв ; наук. ред. О. Галича. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Либідь, 2005. – 488 с.

100. Ганюшкин А. «Горели венчальные свечи...» / А. Ганюшкин // Оренбургский край. – 2001. – № 4. – С. 44-45.

101. Герцен А. И. Собрание сочинений : в 30 т. / А. И. Герцен ; [ред. кол. : В. П. Волгин (глав. ред.) и др.]. – М. : Изд-во АН СССР, 1954-1966.

102. Глухих В. М. О благозвучии пословиц и поговорок / В. М. Глухих // Русская речь. – 1997. – № 2. – С. 103-106.

103. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 13 т. / Н. В. Гоголь. – М. : АН СССР, 1951-1952.

104. Гоголь Н. В. Собрание сочинений : в 8 т. / Н. В. Гоголь ; под ред. В. Р. Щербины. – М. : Правда, 1984. - (Б-ка «Огонёк» ; отечест. классика).

105. Гонец И. В. Проблемы мотивации журналистской деятельности А. С. Пушкина в книге Ю. Лотмана «Александр Сергеевич Пушкин. Биография писателя» / И. В. Гонец // EX PROFESSO. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 3. – С. 532-536.

106. Горбенко Е. П. А.П. Зонтаг и В.И. Даль (к истории знакомства и творческих контактов) / Е. П. Горбенко // Творческое наследие В.И. Даля в идейно-нравственном формировании личности. – Ворошиловград, 1988. – С. 42-44.

107. Горохов В. М. Закономерности публицистического творчества / В. М. Горохов. – М. : Высш. шк., 1975. – 215 с.

108. Горохов В. М. Основы журналистского мастерства / В. М. Горохов. – М. : Высш. шк., 1989. – 119 с.

109. Горохов В. М. Слагаемые мастерства : особенности журналистского творчества / В. М. Горохов. – М. : Мысль, 1982. – 160 с.

110. Горохов В. М. Теория журналистики / В. М. Горохов. – М.: Высш. шк., 1989. – 197 с.

111. Гринфельд Т. Я. Человек и природа в художественных произведениях В. И. Даля / Т. Я. Гринфельд // Творческое наследие В. И. Даля в идейно-нравственном формировании личности. – Ворошиловград, 1988. – С. 51-53.

112. Грот Я. К. Воспоминания о В. И. Дале : (с извлеч. из его писем); Воспоминания о П.П. Пекарском / Я. К. Грот // Сб. отд-ния рус. яз. и словесности Импер. Акад. наук. – 1873. – Т. 10, № 9. – С. 35-54.

113. Гулак А. Н. В.И. Даль и Украина : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / А. Н. Гулак. – К. , 1975. – 31 с.

114. Гусаров В. В. Произведения В. И. Даля как источник по истории Оренбургского края / В. В. Гусаров // Исследования и исследователи Оренбургского края XVIII – начала XX вв. – Оренбург ; Свердловск, 1983. – С. 146-147.

115. Даль В. И. Автобиографическая записка / В. И. Даль ; сообщ. О. В. Демидовой // Рус. архив. – 1872. – Вып. 11. – С. 2246-2250.

116. Даль В. И. Автобиографическая записка : 1841 / В. И. Даль // Рус. старина. – 1878. – № 5. – С. 183-184.

117. Даль В. И. Автобиографическая записка / В. И. Даль // Рус. вести. – 1873. – № 3. – С. 285.

118. Даль В. И. Башкирская русалка / В. И. Даль // Москвитянин. – 1843. – Ч. 1. № 1. – С. 97-119.

119. Даль В. И. Верующие и неверующие (из письма к больному приятелю) / В. И. Даль // Журнал гомеопатического лечения. – 1861. – С. 216-219.

120. Даль В. И. Во всеуслышание / В. И. Даль // Рус. архив. – 1880. – Кн. 3. – С. 1-16.

121. Даль В. И. Военное предприятие противу Хивы / В. И. Даль // Чтения в Об-ве истории и древностей рос. – 1860. – № 1. – С. 147-166. – (отд. II).

122. Даль В. И. Воспоминания о Пушкине / В. И. Даль // Пушкин в воспоминаниях и рассказах современников / ред., вступ. ст. и примеч. С. Я. Гессена. – Л., 1936. – С. 506-520.

123. Даль В. И. [Выдержки из писем В. И. Даля к М. П. Погодину] / В. И. Даль // Н. П. Барсуков. Жизнь и труды М. П. Погодина. – СПб., 1895. – Кн. 9. – 288 с.

124. Даль В. И. Гомеопатическое лечение сибирской язвы / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1860. – С. 7-14.

125. Даль В. И. Два оригинальных письма : 1. Образцовое письмо старшего писаря Семиградского пехотного полка Овчинникова ; 2. Письмо казака из-под Шумлы (1829 год, 8 июля) / В. И. Даль // Лит. прибавление к «Рус. инвалиду». – 1837. – № 52. – С. 154-160.

126. Даль В. И. Два письма к Зейдлицу о гомеопатии / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1834. – № 124-127 ; 1835. – № 98-99.

127. Даль В. И. Два рукописных наброска : «Силистрия» и «Кулевчи» / В. И. Даль ; вступ. заметка, публ. и коммент. Ю. П. Фесенко // Рус. лит. – 1990. – № 3. – С. 146-150.

128. Даль В. И. [Два стихотворения: Отрывок из длинной повести], «Совет молодым моим друзьям» / В. И. Даль // Славянин. – 1827. – Ч. 2. – № 16 ; № 26. – С. 106, 462.

129. Даль В. И. Денщик / В. И. Даль // Рус. вестн. – 1845. – Т. 2. – С. 69-92.

130. Даль В. И. Донская конная артиллерия, 1829 г. / В. И. Даль // Рус. старина. – 1871. – № 10. – С. 445-447.
131. Даль В. И. Жизнь человека, или Прогулка по Невскому проспекту / В. И. Даль // Москвитянин. – 1843. – С. 21-39.
132. Даль В. И. Заметка о грамотности / В. И. Даль // С.-Петерб. ведом. – 1857. – № 245 (нояб). – С. 1269.
133. Даль В. И. Заметки на «Крестовый календарь» / В. И. Даль ; сообщ. А. А. Гатцук // Рус. старина. – 1887. – Т. 56. – С. 231-232.
134. Даль В. И. Замечания о башкирцах / В. И. Даль // Журнал Мин-ва внутр. дел. – 1834. – Ч. 13. – С. 293-313.
135. Даль В. И. Записка полковника Пекарского о бунтах яицких, что ныне уральские, казаков и о самозванце Емельяне, донском казаке Пугачёве / В. И. Даль // Москвитянин. – 1841. – Ч. 3, № 6. – С. 438-468.
136. Даль В. И. Зверинец / В. И. Даль // Лит. газ. – 1844. – №№ 38-39.
137. Даль В. И. Зюгря, или Происхождение зорницы : мусульманское предание : молодик : лит. сб. / В. И. Даль ; изд. И. Е. Бецкий. – Харьков, 1843. – Ч. II. – С. 186-191.
138. Даль В. И. Из записок оренбургского старожила / В. И. Даль // Отеч. зап. – 1842. – № 4. – С. 45-54. – (отд. II).
139. Даль В. И. Из неизданных материалов для биографии Пушкина : зап. / В. И. Даль ; сообщ. Н. Лернер // Рус. старина. – 1907. – окт. – С. 53-67.
140. Даль В. И. (Казак Луганский). Избранные произведения / В. И. Даль ; сост. Н.Н. Аكوпова ; вступ. ст. Л.П. Козловой ; прим. В.П. Петрушкова ; ил. В.Л. Гальдяева. – М. : Правда, 1987. – 448 с., ил.
141. Даль В. И. Известия о Хиве, взятые из рассказов кизильского гарнизонного батальона портупей-поручика Медяника, бывшего в плену у хивинцев / В. И. Даль // Лит. газ. – 1840. – № 4.
142. Даль В. И. Каспийское море / В. И. Даль // С.-Петерб. ведом. – 1839. – № 86. – С. 381-382.
143. Даль В. И. Контузии / В. И. Даль. – СПб, 1856. – 6 с. – Отд. отт.

144. Даль В. И. Мысли по поводу статьи «О воспитании» в «Морском сборнике» / В. И. Даль // Мор. сб. – 1856. – № 7. – С. 179-199.
145. Даль В. И. Нечто о кумызе / В. И. Даль // Журн. Мин-ва внутр. дел. – 1843. – Ч. 3. – С. 138-146.
146. Даль В. И. Новейшие известия о Хиве / В. И. Даль // Сын отечества. – 1838. – С. 11-18.
147. Даль В. И. Новый атаман : письмо к Н.И. Гречу из Оренбурга, 24 марта / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1834. – № 101. – С. 403-404.
148. Даль В. И. О бухарском хане / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1835. – № 5. – С. 93-103.
149. Даль В. И. О гомеопатии / В. И. Даль // Современник. – 1838. – № 12. – С. 43-73.
150. Даль В. И. О карте зауральских степей, изданной в Берлине / В. И. Даль // Отеч. зап. – 1841. – № 12. – С. 33-48. – (отд. II).
151. Даль В. И. О козьем пухе / Доктор Даль // Библиотека для чтения. – 1835. – Т. 9. – С. 17-28. – (отд. IV).
152. Даль В. И. О козьем пухе / Доктор Даль ; коммент. Г. Матвиевской «Загадочное произведение природы» // Гостиный двор. – 2001. – № 11. – С. 219-227.
153. Даль В. И. О медицине вообще, и о целительной силе природы особенно / В. И. Даль // Сын отечества. – 1833. – № 155. – С. 97-104.
154. Даль В. И. О наречиях русского языка / В. И. Даль // Вестн. Имп. Рус. геогр. о-ва. – 1852. – Кн. 5. – С. 46-92.
155. Даль В. И. О песнях русских Рупини / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1833. – № 66. – С. 9-12.
156. Даль В. И. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа / В. И. Даль. – СПб. ; М. : М.О. Вольф, 1880. – [4], 148 с.
157. Даль В. И. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа / В. И. Даль // Иллюстрация. – 1845. – №№ 3, 5, 12, 13, 16, 17, 19, 26, 32, 34, 36 ; 1846. – №№ 10, 11, 16, 21, 22, 24, 26.

158. Даль В. И. О русских пословицах / В. И. Даль // Современник. – 1847. – Кн. 6. – С. 143-156. – (отд. IV).
159. Даль В. И. О русском словаре : (чит. в Об-ве любителей русской словесности, 25 февр. и 6 марта 1860 г.) / В. И. Даль // Рус. беседа. – 1860. – Кн. 1. – С. 111-130.
160. Даль В. И. Об иностранных словах, вошедших в русский язык / В. И. Даль // С.-Петербур. ведом. – 1839. – № 136. – С. 597-598.
161. Даль В. И. Об омеопатии : [открытое письмо кн. В.Ф. Одоевскому] / В. И. Даль // Современник. – 1838. – № 12. – С. 43-72.
162. Даль В. И. Об опыте Областного великорусского словаря : [рец.] / В. И. Даль // Журн. М-ва нар. просвещ. – 1857. – Ч. 78. – № 6. – С. 24-31.
163. Даль В. И. Объявление о 3-й книжке «Былей и небылиц» : Во всеуслышанье / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1836. – № 140. – С. 557-559.
164. Даль В. И. Озеро Айчулы : Ремесленность ; Остатки ; Молокососы ; Старина / В. И. Даль // С.-Петербур. ведом. – 1839. – № 101. – С. 447-448.
165. Даль В. Описание моста, наведённого на реке Висле для перехода отряда генерал-майора Ридигера на левый берег оной, равно и других переправочных способов, при сём употреблённых (во время пол. кампании) / В. И. Даль. – СПб. : Тип. Н.И. Греча, 1833.
166. Даль В. И. Особый способ сидки дёгтя, употребляемый киргизами / В. И. Даль // Журн. Мин-ва внутр. дел. – 1843. – Ч. 3. – С. 467-469.
167. Даль В. И. Петербургский дворник : очерк / В. И. Даль // Н. А. Некрасов. Физиология Петербурга. – СПб. , 1845. – Ч. 1.
168. Даль В. И. Письма А.В. Дружинину, 9 марта и май-сент. 1856 г. / В. И. Даль // Письма к А.В. Дружинину. – М. , 1948. – С. 107-109. – (Летописи Гослитмузея, №9).
169. Даль В. И. Письма В. М. Лазаревскому / В. И. Даль // Рус. архив. – 1894. – № 8. – С. 543-580.
170. Даль В. И. Письма к друзьям из похода в Хиву / В. И. Даль // Рус. арх. – 1867. – Вып. 3. – С. 402-431 ; Вып. 4. – С. 606-639.

171. Даль В. И. Письма Л.А. Перовскому, 1854 / В. И. Даль // Изв. кн. маг. Т-ва М.О. Вольф. – 1914. – № 1. – С. 10 ; № 2. – С. 47-48.

172. Даль В. И. Письма М.А. Максимовичу : [отр.] / В. И. Даль // Журн. М-ва нар. просвещ. – 1871. – № 10. – С. 230-231.

173. Даль В. И. Письма Е. Л. (Соколовой) : [отр.] / В. И. Даль // Голос минувшего. – 1923. – № 3. – С. 117-121.

174. Даль В. И. Письма М. А. Максимовичу, 12 нояб., 1848 г., 10 февр. 1850 г. / В. И. Даль ; предисл. В. Данилова // Рус. филол. вестн. – 1907. – № 4. – С. 354-361.

175. Даль В. И. Письма редактору «Голоса» / В. И. Даль // Голос. – 1867. – № 357 (28 дек.). – С. 3-19.

176. Даль В. И. Письмо А. А. Краевскому / В. И. Даль // РНБ, отдел рукописей, ф. 391. – № 318.

177. Даль В. И. Письмо Г. П. Данилевскому, 1854 / В. И. Даль // Данилевский М. Г. Г. П. Данилевский по личным его письмам и литературной переписке. – Харьков, 1893. – С. 27-29.

178. Даль В. И. Письмо генерал-аудитору флота Д. А. Эристову / В. И. Даль // Рус. старина. – 1889. – № 1/3. – С. 557-584.

179. Даль В. И. Письмо Д. А. Эристову, 30 марта 1845 г. / В. И. Даль // Рус. старина. – 1889. – № 3. – С. 583-584.

180. Даль В. И. Письмо издателю А. И. Кошелеву / В. И. Даль // Рус. беседа. – 1856. – Кн. 3. – С. 1-16.

181. Даль В. И. Письмо к Гречу из Уральська, 25 сент. 1833 г. / В. И. Даль // Сев. пчела. – № 230. – С. 920 ; № 231. – С. 923.

182. Даль В. И. Письмо к издателю из Оренбурга / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1834. – № 6.

183. Даль В. И. Письмо издателю А. И. Кошелеву / В. И. Даль // Рус. беседа. – 1856. – Кн. 3. – С. 1-16.

184. Даль В. И. Письмо М. П. Погодину, 1 апр. 1842 г. / В. И. Даль ; коммент. Л. Р. Ланского // Лит. наследство. – 1952. – Т. 58. – С. 617.

185. Даль В. И. Письмо Н. А. Некрасову, 23 июня 1856 г. / В. И. Даль // Лит. наследство. – 1949. – Т. 51/52. – С. 232.

186. Даль В. И. Письмо Н.И. Гречу, 24 марта 1851 г. / В. И. Даль ; примеч. М. Сухомлинова // Древняя и Новая Россия. – 1876. – № 1. – С. 98.

187. Даль В. И. Письмо о книжной и письменной управе благочиния / В. И. Даль // Моск. наблюдатель. – 1836. – № 8, Кн. 1. – С. 349-367.

188. Даль В. И. Письмо П.И. Шлейден, 4 окт. 1837 г. / В. И. Даль ; коммент. Л.М. Добровольского // Лит. наследство. – 1952. – Т. 58. – С. 150-151.

189. Даль В. И. Письмо С.П. Шевырёву, 26 янв. 1842 г. / В. И. Даль // Рус. арх. – 1878. – № 5. – С. 65-66.

190. Даль В. И. Письмо Ф.Б. Миллеру, 7 янв. 1859 г. / В. И. Даль // Рус. старина. – 1899. – № 9. – С. 558.

191. Даль В. И. Письмо Фёдору Богдановичу Миллеру / В. И. Даль // Морской сборник. – 1859. – № 1. – С. 101-104.

192. Даль В. И. Поверья, суеверия и предрассудки русского народа / В. И. Даль. – М. : Эксмо, 2003. – 736 с.: ил.

193. Даль В. И. Повествование об Аксаке Тимуре : пер. с татар. / В. И. Даль // Лит. прибавление к «Рус. инвалиду». – 1838. – № 45. – С. 881-885.

194. Даль В. И. (Казак Луганский) Повести, сказки и рассказы : в 4 ч. / В. И. Даль. – СПб. : Гутенбергова тип., 1846.

195. Даль В. И. Повиновение начальству. Ложь и правда / В. И. Даль // Чтение для солдат. – 1848. – № 2. – С. 47-56.

196. Даль В. И. (Казак Луганский) Полное собрание сочинений : в 8 т. / В. И. Даль ; подгот. текстов, сост., предисл. В. Я. Дерягина, З. С. Дерягиной ; крит.-биогр. очерк А. Мельникова-Печерского. – М.: Столица, 1995-1996.

197. Даль В. И. Полное собрание сочинений Владимира Даля (Казака Луганского) : в 10 т. / В. И. Даль ; дозволено цензурою 30-го окт. 1897 г. ; редактор-издатель А. М. Вольф. – СПб. ; М. : Издание товарищества М. О. Вольфъ, 1897.

198. Даль В. И. Полтора слова о нынешнем русском языке / В. И. Даль // Москвитянин. – 1842. – Ч. 1, № 2.

199. Даль В. И. Пословицы русского народа / В. И. Даль. – М. : Эксмо; ННН, 2003. – 616 с.

200. Даль В.И. Рапорты В.А. Перовскому, 1854 г. / В. И. Даль // Рус. старина. – 1913. – № 7. – С. 87-90.

201. Даль В. И. Рассказ вышедшего из хивинского плена астраханского мещанина Тихона Иванова Рязанова / В. И. Даль // Утренняя заря. – 1839. – С. 74-92.

202. Даль В. И. Рассказ казака Дервянова / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1839. – № 16.

203. Даль В. И. Рассказ лезгинца Ассана / В. И. Даль // Современник. – 1848. – № 1. – С. 5-48. – (отд. I).

204. Даль В. И. Рассказ невольника, хивинского уроженца Андрея Никитина / В. И. Даль // Утренняя заря : альманах / изд. В. Владиславлев. – 1838. – С. 188-211.

205. Даль В. И. Рассказ пленника из Хивы Якова Зиновьева : (с изуст. рассказа) / В. И. Даль // С.-Петербур. ведом. – 1839. – №№ 22-24.

206. Даль В. И. Рассказ хивинского пленника Фёдора Фёдоровича Грушина / В. И. Даль // Лит. прибавление к «Рус. инвалиду». – 1838. – № 45. – С. 81-86.

207. Даль В. И. Рассказы о временах Павла I / В. И. Даль // Рус. старина. – 1870. – Т. II. Изд. 1, 2. – С. 294 ; Изд. 3. – С. 540-542.

208. Даль В. И. Рецензия на книгу: Малороссийские повести, рассказываемые Грицьком Основьяненком: книга первая (М.: Тип. Лазаревых, 1834) / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1835. – № 17. – С. 65-68 ; № 18. – С. 69-71.

209. Даль В. И. Рецензия на книгу: Сватанье : малорос. опера в 3-х действиях. Соч. Г. Основьяненко / В. И. Даль // Лит. прибавление к «Рус. инвалиду». – 1837. – № 30. – С. 382-384.

210. Даль В. И. Русский мужик / В. И. Даль // Новоселье. – СПб, 1846. – С. 16-29.
211. Даль В. И. Русский словарь : [призыв к рос. читат. присылать слова, пословицы, поговорки и т.д. для Словаря] / В. И. Даль // Иллюстрация. – 1845. – №№ 1, 2, 9.
212. Даль В. И. Сила Калиныч, душа горемычная, или Русский солдат ни в аду, ни в раю / Казак Луганский ; опубл. М. Я. Бессараб // Огонёк. – 1966. – С. 20-23.
213. Даль В. И. Сказка о Георгии Храбром и о волке / В. И. Даль // Библиотека для чтения. – 1836. – Т. 14. – С. 133-144. – (отд. I).
214. Даль В. И. Сказка о нужде, о счастии и о правде / Казак Луганский // Библиотека для чтения. – 1835. – Т. 9. – С. 177-210. – (отд. I).
215. Даль В. И. Сказка про Ивана Лапотника / В. И. Даль // Моск. наблюдатель. – 1835. – № 1.
216. Даль В. И. Скачка в Уральске / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1834. – №№ 255-256.
217. Даль В. И. Скачки в Уральске и Оренбурге / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1835. – №№ 262-263.
218. Даль В. И. Слово медика к больным и здоровым / В. И. Даль // Сев. пчела. – 1832. – № 127 (июн.).
219. Даль В. И. Сочинения : новое полн. изд. в 8 т. / В. И. Даль. – СПб, 1861.
220. Даль В. И. Сочинения : повести и расск. с биогр. и портр. авт. : в 8 т. / В. И. Даль. – 2-е изд. – СПб. ; М. : М.О. Вольф, 1883-1884.
221. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. – М. : Русский язык, 1978 -1980.
222. Даль В. И. Уральский казак / В. И. Даль ; изд. факсимил. ; виньетки рисованы В. Тиммом ; гравированы на дереве бар. Клоттом и Г. Линком. – М. : Книга, 1986. – С. 158-178 : ил. (прод. паг.). – (Наши, списанные с природы русскими: Первое роскош. рус. изд. / А.П. Башуцкий; Вып. 14).

223. Даль В. И. Условный язык петербургских мошенников, известный под именем музыки или байкового языка / В. И. Даль // Вопр. языкознания. – 1990. – № 31. – С. 134-137.
224. Даль В. И. Цыганка : повесть / В. И. Даль // Моск. телеграф. – 1830. – № 21. – С. 36-57 ; № 22. – С. 165-185.
225. Даль В. И. Черепословие и физиогномика / В. И. Даль // Лит. газ. – 1844. – №№ 27, 29.
226. Даль В. И. Чухонцы в Питере / В. И. Даль // Фин. вестн. – 1846. – Т. 8.
227. Даль Владимир Иванович // Большая советская энциклопедия. – М., 1930. – Т. 20. – Стб. 208-210, портр.
228. Даль Владимир Иванович // Исследователи Оренбургского края. – Оренбург, 1983. – С. 20-21.
229. Даль Владимир Иванович // Краткая литературная энциклопедия. – М., 1964. – Т. 2. – Стб. 504-505, портр.
230. Даль Владимир Иванович // Малая советская энциклопедия. – М., 1959. – Т. 3. – С. 274, портр.
231. Даль Владимир Иванович // Николаевцы. – Николаев, 1999. – С. 119-120, портр.
232. Даль Владимир Иванович // Оренбургская Пушкинская энциклопедия. – Оренбург, 1997. – С. 110-111.
233. Даль Владимир Иванович // Русские писатели. – М., 1990. – Ч. 1 : А-Л – С. 241-244.
234. Даль Владимир Иванович // Русский биографический словарь / сост. П. Калинин, И. Коренева. – М., 1999. – Т. 6. – С. 130-134, портр.
235. Даль Владимир Иванович // Русский биографический словарь / под ред. А.А. Половцова. – СПб., 1915. – Т. 6. – С. 42-48.
236. Даль Владимир Иванович // Советская военная энциклопедия. – М., 1977. – Т. 3. – С. 82-83.

237. Даль Владимир Иванович // Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в XVIII и XIX столетиях, и список русских книг с 1725 по 1825 г. / Г. Н. Геннади. – Берлин, 1876. – Т. 1. – С. 276 – 277.

238. Даль Владимир Иванович // А. Н. Щукин. Самые знаменитые люди России. – М., 2001. – С. 276 – 278.

239. Даль (Казак Луганский), Владимир Иванович // С.А. Венгеров. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. – СПб., 1888. – Т. 1, Вып. 1/3. – С. 228.

240. Даль Е. В. Владимир Иванович Даль : (по воспоминаниям его дочери) / Е. В. Даль // Рус. вестн. – 1879. – Т. 142, № 7. – С. 71-112.

241. Даль Е. В. Оренбург / Е. В. Даль ; публ., вступ. ст. и коммент. А. Прокофьевой // Гостиный двор. – 1995. – № 1. – С. 140-149.

242. Даль Е. В. Хивинский подход / Е. В. Даль ; публ., предисл., примеч. А. Г. Прокофьевой // Гостиный двор. – 1995. – № 2. – С. 168-173.

243. Даль О. В. Моя жизнь : (для детей моих) / О. В. Даль // Моск. журнал. – 2001. – № 11.- С. 28-30.

244. Данилевский Г. Украинская старина / Г. Данилевский. – Харьков, 1866. – 307 с.

245. 200 лет со дня рождения В. И. Даля // Русский вестник. – 2001. – 19 нояб.

246. Дейкина А. Ю. Пуризм и языковая культура в словотворчестве В. И. Даля / А. Ю. Дейкина // Человек культуры. – Бийск, 2000. – С. 174-176.

247. «Действия» Нижегородской губернской учёной архивной комиссии. – Нижний Новгород, 1898. – Т. 3. – С. 37, 42. – (отдел III).

248. Демидова О. В. Даль в Москве / О. В. Демидова ; публ. подгот. В.Ф. Молчанов // Рус. речь. – 2001. – № 6. – С. 27-46.

249. Дерягин В. Я. Предисловие к полному собранию сочинений Даля В. И. (Казака Луганского) в 8 т. / В. Я. Дерягин, З. С. Дерягина ; крит-биогр. очерк А. Мельникова-Печерского. – М. : Столица, 1995-1996.

250. Добролюбов Н. А. Собрание сочинений : в 8 т. / Н. А. Добролюбов. – М. ; Л. : Гослитиздат, 1962-1963.
251. Добролюбов Н. А. Собрание сочинений : в 9 т. / Н. А. Добролюбов. – М. ; Л. : Гослитиздат, 1962-1964.
252. Дом-музей В. И. Даля : путеводитель / сост. В. И. Высоцкий, Т. Н. Свиридова. – Донецк : Донец. изд-во, 1990.
253. Дончик В. Г. Український радянський роман: рух ідей і форм / В. Г. Дончик. – К. : Дніпро, 1987. – 429 с.
254. Дорожина Л. А. Владимир Даль: восхождение к гомеопатии / Л. А. Дорожина. – Луганск, Светлица, 2001. – 80 с. ; портр.
255. Дринь А. В. Публицистика Максима Рыльского и современные проблемы журналистского мастерства : автореф. дисс. ...канд. филол. наук: спец. 10.01.10. – журналистика / А. В. Дринь ; Киев. ун-т. – К., 1984. – 24 с.
256. Дуб К. Автобіографічний синерген / К. Дуб // Слово і час. – 2001. – № 4. – С. 15-22.
257. Дяченко О. Письменник і його твір : літературно-критичний нарис / О. Дяченко. – К. : Рад. письменник, 1970. – 194 с.
258. Евдокимов Н. А. Жанры журналистики : хрестоматия (с коммент. автора) : учеб. пособ. / Н. А. Евдокимов. – Луганск : Светлица, 2006. – 328 с.
259. Євдокимов М. О. Історія формування поглядів Володимира Даля та їхня трансформація : монографія. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – 376 с.
260. Євдокимов, М.О. Портрет Володимира Даля на сторінках періодики України: погляд з ХХІ століття / М.О. Євдокимов // Наук. праці : наук.-метод. журнал. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. - Вип. 108 ; т. 121 «Історія». – С. 95-98.
261. Євдокимов М.О. Історичні джерела публіцистичної діяльності Володимира Даля як наукова проблема / М.О. Євдокимов // Історичні записки. Зб. Наук. Праць Вип.. 23. Ч. 1. Луганськ, 2009. – С. 82-94.

262. Євдокимов М.О. Узагальнення й аналіз історії публікацій про Володимира Даля – письменника й публіциста / М.О. Євдокимов // Історичні записки. Зб. наук. праць Вип. 24. Луганськ, 2009. – С. 91-108.

263. Евдокимов Николай. История одного плавания Владимира Даля в Швецию и Данию / Николай Евдокимов // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчик. – К., 2009. – Вип.. 43. – С. 111-126.

264. Євдокимов М.О. Історія і мотиви створення Володимиром Далем другого шляхового нарису «Записки, веденные идучи с ескадрою на 44-х пушечном фрегате «Флора» / М.О. Євдокимов // Зб. наук. праць «Гілея» (науковий вісник). – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип.. 33. – С.49-53.

265. Євдикимов М.О. Історія судового процесу над Володимиром Далем за епіграми на віце-адмірала Грейга / М.О. Євдокимов // Зб. наук. праць «Гілея» (науковий вісник). – К.: ВІР УАН, 2009. – Вип.. 29. – С. 27-34.

266. Евдокимов Николай. История одного плавания Владимира Даля в Швецию и Данию / Николай Евдокимов // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчик. – К., 2009. – Вип.. 43. – С. 111-126.

267. Євдокимов М.О. Історія і мотиви створення Володимиром Далем другого шляхового нарису «Записки, веденные идучи с ескадрою на 44-х пушечном фрегате «Флора» / М.О. Євдокимов // Зб. наук. праць «Гілея» (науковий вісник). – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип.. 33. – С.49-53.

268. Євдикимов М.О. Історія судового процесу над Володимиром Далем за епіграми на віце-адмірала Грейга / М.О. Євдокимов // Зб. наук. праць «Гілея» (науковий вісник). – К.: ВІР УАН, 2009. – Вип.. 29. – С. 27-34.

269. Євдокимов М.О. Деякі аспекти історії публічного захисту Володимиром Далем живої російської мови / М.О. Євдокимов // Історичні записки. Зб. наук. праць. – Вип. 25. Луганськ, 2010. – С. 77-85.

270. Євдокимов М.О. Історія суперечок навколо навколо поглядів Володимира Даля на скасування кріпосного права в Росії й інші проблеми

суспільного життя у ХІХ ст.. / М.О. Євдокимов // Історичні записки. Зб. наук. праць. – Вип. 27. Ч. 2. – Луганськ, 2010. С. 42-48.

271. Євдокимов М.О. Історія створення Володимиром Далем збірника «Солдатские досуги» як джерело відомостей про особливості менталітету російського солдата / М.О. Євдокимов // Вісник СНУ ім. В. Даля. - № 8. (138). – Ч. 1. 1 2009. – С. 73-82.

272. Євдокимов М.О. Історія і мотиви циклу статей Володимира Даля про повір'я, марновірства й забобони російського народу / М.О. Євдокимов // Зб. наук. праць «Гілея» (науковий вісник). – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип. 31. – С. 60-69.

273. Євдокимов М.О. Історія захоплення Володимира Даля вченням теософа-містика Емануїла Свенборга / М.О. Євдокимов // Наук. праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 127. Т. 140. «Історія». – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 94-100.

274. Євдокимов М.О. Історія духовного відродження Володимира Даля і прийняття ним вчення православної церкви / М.О. Євдокимов // Зб. наук. праць «Гілея» (науковий вісник). – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип. 30. – С. 62-66.

224. Євдокимов М.О. Історичний аспект статистичних параметрів публіцистичних творів Володимира Даля / М.О. Євдокимов // Наук. праці: Науково-методичний журнал. – Т. 129. – Вип. 116. – «Історія». – Миколаїв: Вид-во Петра Могили, 2010. – С. 126-134.

225. Євдокимов М.О. З історії публіцистичної діяльності Володимира Даля в Оренбурзькому краї / М.О. Євдокимов // Зб. наук. праць «Гілея» (науковий вісник). – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип. 32. – С. 12-17.

226. Євдокимов М.О. З історії співпраці Володимира Даля з періодичними виданнями ХІХ століття протилежних напрямів і світоглядів / М.О. Євдокимов // Історичні записки. Зб. наук. праць. – Вип. 27. – Луганськ, 2010. – С. 61-67.

227. Евдокимов Н.А. Из истории сотрудничества Владимира Даля с журналами «Сын отечества», «Библиотека для чтения» и «Современник» / Н.А. Евдокимов // Историчні і політологічні дослідження. Наук. журнал. Видання Донецького нац. ун-ту, історичний факультет. – 2010. - № 1 – 2. – С. 272-276.

228. Евдокимов Н.А. Историческая ретроспектива газетно-журнального творчества Владимира Даля на фоне военных кампаний России в первой половине XIX в. на Балканах, в Польше и похода на Хиву / Н.А. Евдокимов // Историчні і політологічні дослідження. Наук. журнал. Видання Донецького нац. ун-ту, історичний факультет. – 2009. - № 2 (42). – С. 262-273.

229. Микола Євдокимов. Соціально-історичні проблеми підготовки та здійснення військового походу під проводом В.О. Перовського за участю Володимира Даля / Євдокимов М.О. // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчук. – К., 2010. – Вип. 45. – С. 121-124.

230. Евдокимов Николай. Историческая оценка деяний Петра I на суше и в море в публицистических произведениях Владимира Даля / Николай Евдокимов // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчук. – К., 2009. – Вип. 42. – С. 129-141.

231. Євдокимов М.О. Із історії публічної полеміки про виховання і грамотність російського народу в XIX ст. за участю Володимира Даля / М.О. Євдокимов // Зб. наук. праць «Гілея» (науковий вісник). – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип. 34. – С 49-53.

275. Євдокимов М.О. Роль «Заметки о грамотности» Володимира Даля в історії полеміки ХІХ ст. / М.О. Євдокимов // Зб. наук. праць «Гілея» (науковий вісник). – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип. 35. – С. 48-54.

276. Евстратов Н. В. И. Даль и Западный Казахстан / Н. Евстратов. – Уральск, 1957. – 16 с.

277. Евстратов Н. В. И. Даль и Западный Казахстан / Н. Евстратов // Учен. зап. / Урал. пед. ин-т им. А. С. Пушкина. – 1957. – Т. 4, вып. 12. – С. 7-19.

278. Евстратов Н. Г. Русские писатели в Казахстане / Н. Евстратов. – Алма-Ата : Жазушы, 1979. – 164 с.

279. Емельченко И. Р. В.И. Даль и восточные языки / И. Р. Емельченко // Тюркизмы в восточнославянских языках. – М., 1974. – С. 164-196.

280. Емельченко И. Р. Расшифровка этнографических заметок по Уралу в путевом дневнике В.А. Жуковского / И. Р. Емельченко // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии. – М., 1974. – Вып. 6. – С. 45-56. – (Тр. / Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Нов. сер.; Т. 102).

281. Ершов Л. Русская стихотворная сатира (от Кантемира до Пушкина) : муза пламенной сатиры / Л. Ершов. – М. : Современник, 1988. – 540 с.

282. Есин Б. И. История русской журналистики ХІХ в. : учеб. для студ. вузов по спец. «Журналистика» / Б. И. Есин. – М. : Высш. шк., 1989. – 246 с.

283. Жизнь Джингизхана : татар. сказка / пер. К. Луганский // Сын отечества. – 1835. – Т. 47, № 4. – С. 195-230.

284. Жирков Г. В. История цензуры в России ХІХ-ХХ вв. : учеб. пос. / Г. В. Жуков. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 368 с.

285. Завалишин Д. И. Заметки по поводу некролога В. И. Даля / Д. И. Завалишин // Моск. ведомости. – 1872. – № 267 (23 окт.). – С. 40-52.

286. Завалишин Д. И. Некоторые обстоятельства жизни Владимира Ивановича Даля : (по поводу статьи В.И. Даль (по воспоминаниям его дочери)) / Д. И. Завалишин // Русская старина. – 1904. – № 8. – С. 321-339.

287. Заверталоук Н. И. Публицистика писателей на Украине 20-х-70-х гг. XX ст. : проблемы, жанры, мастерство : дисс. ... док. филол. наук : спец. 10.01.02 – укр. лит. / Н. И. Заверталоук ; ДГУ. – Днепропетровск, 1992. – 300 с.

288. Зайцева И. П. Научное наследие В. Даля в контексте современного знания / И. П. Зайцева // Место и роль Владимира Даля в славянской культуре. – Луганськ, 2003.

289. Заостровцев И. Бенкендорф преследует Даля / И. Заостровцев // Дружба народов. – 1988. – № 8. – С. 218.

290. «Записки из Хивинского похода» В. И. Даля / вступ. заметка, публ., коммент. Ю.П. Фесенко // Филология = Philologica. – Краснодар. – 1998. – № 14. – С. 47.

291. Захарова О. В. «Илья Муромец: Сказка Руси богатырской» В. И. Даля : (пробл. жанра) / О. В. Захарова // Евангельский текст в русской литературе XVIII-XX веков. – Петрозаводск, 1998. – Вып. 2. – С. 283-294.

292. Здоровега В. Складові майстерності / В. Здоровега // Творчий пошук журналіста. – К. : Либідь, 1985. – С. 3-45.

293. Здоровега В. Й. У майстерні публіциста : проблеми теорії, психології, публіцистичної майстерності / В. Й. Здоровега. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1969. – 179с.

294. Зеленько А. С. Загальне мовознавство, історія лінгвістичних вчень. Аспекти, методи, прийоми та процедури вивчення мови / А. С. Зеленько. – [2-е, вид. перероб.]. – Луганськ : Альма-матер, 2002. – 283 с.

295. Зражевский А. А. Знаем ли мы Даля? / А. А. Зражевский // Современная библиография. – 1999. – № 3. – С. 136-142.

296. Зражевский А. А. О литературных псевдонимах В. И. Даля / А. А. Зражевский // Рус. речь. – 1991. – № 6. – С. 18-23.

297. Зубова И. К. «...Я пишу не сказку, а быль» / И. К. Зубова // Оренбургский край. – Оренбург, 2000. – Вып. 1. – С. 122-128.

298. Иваненко В. Г. Мастерство и новаторство Леси Украинки как литературного критика и публициста : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.01.10 – Журналистика / В. Г. Иваненко ; Киев. ун-т. – К., 1985. – 22 с.

299. Иванов В. Ф. Теоретико-методологічні основи вивчення змісту масової комунікації : монографія / В. Ф. Иванов. – К. : Київ. ун-т, 1996. – 203 с.

300. Из бумаг С.П. Шевырева // Рус. архив. – 1878. – Кн. II, вып. 5. – С. 47 – 87.

301. [Изложение книги ФА. Симона, посвященной критике учения С. Ганемана о гомеопатии] / В. Луганский // Сын отечества. – 1833. – [Т.] 34. – С.347-358 ; [Т.] 35. – С. 22-23.

302. Ильченко В. И. Пути духовного восхождения В. И. Даля (от лютеранства через аллопатию и гомеопатию к православию) / В. И. Ильченко, К. А. Лукьяненко // Владимир Даль как исследователь и творческая личность : Двенадцатые Международные Далевские чтения : доклады и сообщения. – Луганск, 2008. – 296 с.

303. Ипполитова Н. А. Русский язык и культура речи : курс лекций / Н. А. Ипполитова, О. Ю. Князева, М. Р. Савова ; под ред. Н. А. Ипполитовой. – М. : ТК Велби, Проспект, 2008. – 344 с.

304. Исаченко Т. А. «Я думаю по-русски» / Т. А. Исаченко // Библиотекосведение. – 2000. – № 3. – С. 82-87.

305. Историко-литературные материалы и письма в 1853-1855 гг. / сообщ. А.В. Головнин // Рус. старина. – 1889. – Т. 62 (апр.). – С. 35-42.

306. История печати : антология : в 2 т. – М. : Аспект-Пресс, 2001 –2002.

307. История русской журналистики XVIII – XIX веков / под ред. проф. А. В. Западова. – М. : Высш. шк., 1973. – 518 с.

308. К 190-летию со дня рождения Владимира Ивановича Даля : (материалы юбил. «круглого стола»). – Луганск, 2001. – 59 с.

309. Кальве, де Густов Г. Несколько слов о древних рудниках в Сибири / де Густов Г. Кальве // Первые журналисты Донецкого края. – Луганск, 2006. – С. 74-87.

310. Канкава М. В. В. И. Даль как лексикограф : автореф. дис. / М. В. Канкава. – Тбилиси, 1952. – 19 с.

311. Карнович Е. Нужно ли распространять грамотность в русском народе? / Е. Карнович // Современник. – 1857. – № 10. – С. 133. – (отд. II).

312. Карнович Е. П. Ответ г. Далю на заметку (О грамотности), помещённую в 245 № «Санкт-Петербургских ведомостей» / Е. П. Карнович // Современник. – 1857. – № 12. – С. 167-176.

313. Качкан В. А. На пульсі часу : українська публіцистика на шляху перебудови / В. А. Качкан. – К. : Знання, 1988. – 47 с.

314. Квіт С. М. Літературно-критична й журналістська діяльність Михайла Рудницького у 1910-1930-х роках : автореф. дисс. ... канд. філол. Наук : спец. 10.01.10 – журналістика / С. М. Квіт ; Київ. ун-т. – К. , 1997. – 16 с.

315. Квитка-Основьяненко Г. Ф. Солдатский портрет / Г. Ф. Квитка-Основьяненко ; пер. с укр. В. Луганский // Современник. – 1837. – № 3. – С. 107-112.

316. Ковешников В. Г. В.И. Даль и медицина / В. Г. Ковешников // Шестые Далевские чтения. – Луганск, 2001. – 126 с.

317. Козлова М. Г. Г. П. Данилевский, по личным его письмам и литературной переписке : (письма братьев Аксаковых, Достоевских, кн. П.А. Вяземского, П. Плетнева, А. Краевского, В. Даля (Луганского), Н. Костомарова, О. Бодянского и др.) / М. Г. Козлова. – Харьков : Тип. Юж. Края, 1893. – 91 с.

318. Комовский В. Д. Письмо Н. М. Языкову / В. Д. Комовский // Лит. наследство. – Т. 19/21. – С. 90.

319. Коновец А.Ф. Функционально-структурные особенности современной советской научной публицистики : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.01.10 – журналистика / А. Ф. Коновец ; Киев. ун-т. – К., 1984. – 24 с.

320. Конспект лекций по изучению дисциплины «Теория публицистики» : (для студентов, обучающихся по направлению «Журналистика»,

специальность 7.030201) / сост. Н. А. Евдокимов. – Луганск : Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2006. – 97 с.

321. Коц Я. И. Владимир Иванович Даль / Я. И. Коц // Вестн. хирургии. – 1962. – № 6. – С. 6-131.

322. Кочерган Н. П. Загальне мовознавство / Н. П. Кочерган. – К. : Академія, 1999. – 288 с.

323. Кошелев А. И. Нечто о грамотности : письмо к В. И. Далю / А. И. Кошелев // Рус. беседа. – 1858. – Кн. 1. – С. 213-219. – [Ответ на письмо В.И. Даля].

324. Кошелев В. А. Литературный дебют Даля-прозаика и Пушкин / В. А. Кошелев // Шестые Международные Далевские чтения. – Луганск, 2001. – С. 47-58.

325. Кошелев В. А. Эстетические и литературные воззрения русских славянофилов (1840-1860-е годы) / В. А. Кошелев ; отв. ред. В. П. Мещеряков. – Л. : Наука, 1984. – 195 с.

326. Краткая литературная энциклопедия / гл. ред. А. А. Сурков. – М. : Сов. энциклопедия, 1971. – 1040 с.

327. Кухалашвілі К. Леся Українка – публіцист / К. Кухалашвілі. – К.: Дніпро, 1965. – 247 с.

328. Лазаревский В. М. Из бумаг В.М. Лазаревського : биограф. очерк : знакомство с Далем : переписка с Далем / В. М. Лазаревский // Рус. архив. – 1894. – № 8. – С. 537-580.

329. Лазебник Ю. Проблеми літературної майстерності в журналістиці / Ю. Лазебник. – К. : Держполітвидав України, 1963. – 266 с.

330. Лазебник Ю. Публіцистика в літературі / Ю. Лазебник. – К. : Рад. письм., 1971. – 320 с.

331. Лепин о. Сергей Православие / о. Сергей Лепин, Д. К. Безнюк // Религия : энциклопедия / сост и общ. ред. А. А. Грицанов, Г. В. Синило. – Мн. : Кн. Дом, 2007. – 960 с. – (Мир энциклопедий).

332. Лисовский Н. М. Библиография русской периодической печати, 1703 – 1900 / Н. М. Лисовский. – СПб., 1915. – 673 с.

333. Листрова-Правда Ю. Т. Собственное личное имя в пословицах и поговорках, собранных В.И. Далем / Ю. Т. Листрова-Правда // Язык и поэтика фольклора. – Петрозаводск, 2001. – С. 110 – 117.

334. Литературно-критические работы декабристов. – М., 1978. – С. 69-73 ; 190-197.

335. Литературный энциклопедический словарь / под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева ; редкол. : Л. Г. Андреев, Н.И. Балашов, А. Г. Бочаров и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1987. – 752 с.

336. Лосев В. Великое благо: Даль Владимир Иванович (1801–1872) / В. Лосев // Слово. – 1999. – № 4. – С. 11-13.

337. Лотман Ю. М. Роман А. С. Пушкина «Евгений Онегин» / Ю. М. Лотман. – Л. : Ленингр. гос. ун-т, 1980.

338. Лыпин А. Н. История русской этнографии / А. Н. Лыпин. – СПб., 1890. – Т. 1. Общий обзор изучений народности и этнография великорусская. – 424 с.

339. Луганский В. Изложение книги Ф. А. Симона, посвящённой критике учения С. Ганемана о гомеопатии / В. Луганский // Сын отечества. – 1833. – Т. 34. – С. 347-358 ; Т. 35. – С. 22-23.

340. Ляхова Ж. Т. Проблемы творчества Г.Ф. Квитки-Основьяненко в рецензиях В. И. Даля / Ж. Т. Ляхова // Творческое наследие В. И. Даля в идейно-нравственном формировании личности. – Ворошиловград, 1988. – С. 12-14.

341. Майков В. Н. Естественная история. Зоология, сост. А. Постельсом, В. Далем и А. Сапожниковым. СПб., 1847 / В. Н. Майков // Отеч. зап. – 1847. – № 4. – С. 85-88 (отд. VI).

342. Майков В. В. «Сказка о рыбаке и рыбке» Пушкина и ее источники / В. В. Майков. – СПб., 1892. – 16 с.

343. Максимов С. В. Даль Владимир Иванович / С. В. Максимов // Справочный энциклопедический словарь / под ред. А. Старчевского. – СПб., 1855. – Т. 4 (Прибавление). – С. 425-427.

344. Матвеева С. А. Творчество В. Даля в системе интернет-коммуникации / С. А. Матвеева // Место и роль Владимира Даля в славянской культуре. – Луганск, 2003. – С. 77-80.

345. Матвиевская Г. П. Натуралист Владимир Даль / Г. П. Матвиевская // Вопросы истории естествознания и техники. – 1999. – № 4. – С. 36-42.

346. Матвиевская Г. П. Первый музей Оренбурга / Г. П. Матвиевская // Оренбургский край. – Оренбург, 2001. – С. 7-36.

347. Матвиевская Г. П. Рукопись, найденная в Оренбурге / Г. П. Матвиевская // Гостиный двор. – 2000. – № 9. – С. 74-81.

348. Матвиевская Г. П. Владимир Иванович Даль, 1801–1872 / Г. П. Матвиевская, И. К. Зубова ; лит. ред. Э.Н. Мирзоян. – М. : Наука, 2002. – 223 с. : ил. – (Науч.-биограф. лит.).

349. Матвиевская Г. П. «Твой верный брат В. Даль...» : (письма В.И. Даля к сестре, П.И. Шлейден, из Оренбурга) / Г. П. Матвиевская, И. К. Зубова // Гостиный двор. – 2001. – Вып. 12. – С. 117-182.

350. Материалы научно-практической конференции, посвященной 200-летию со дня рождения лексикографа, писателя, этнографа и общественного деятеля Владимира Ивановича Даля (1801-1872), 24 дек 2001 г. : сб. / сост. сб. и авт. «Краткой биографической хроники» и «Библиографии» С.И. Зинин. – Ташкент, 2001. – 63 с.

351. Мельников П. Воспоминания о Владимире Ивановиче Дале / П. Мельников // Рус. вестник. – 1873. – Т. 104. – С. 202-252.

352. Мир русской культуры / под ред. А. Н. Мячина. – М. : Вече, 2004. – 608 с., цв. ил. 32.

353. Миронов Г.М. Даль, Владимир Иванович / Г. М. Миронов, Р. М. Цейтлин // Краткая литературная энциклопедия. – М., 1964. – Т. 2.

354. Мнение действительного статского советника В. И. Даля // Далевский сборник. – Луганськ : Альма матер, 2001. – С. 109-119.

355. Модестов Н. Н. Владимир Иванович Даль в Оренбурге : ист. очерк / Н. Н. Модестов. – Оренбург : Тип. Тург. обл. правл., 1913. – 92, IV с., 1 л. портр. – (Тр. Оренбург, учен. арх. комис.; Вып. 27). – Библиогр., указ. лит. о жизни и деятельности В.И. Даля, его произв. и науч. тр. – С. I – III.

356. Морозова А. А. Художественные формы пословиц / А. А. Морозова // Вопросы жанров русского фольклора . – М., 1972. – С. 9-13.

357. Москаленко А. З. Інформаційна сфера як духовне явище / А. З. Москаленко. – К. : Центр вільної преси, 1999.- 198 с.

358. Москаленко А. Теорія журналістики / А. Москаленко. – К. : Експрес-об'ява, 1998. – 335с.

359. Москалюк Б. А. Газетный стиль Казака Луганского / Б. А. Москалюк // Место и роль Владимира Даля в славянской культуре. – Луганск, 2003.

360. Москалюк Б. А. Истоки военной журналистики России : В. Даль и военное дело / Б. А. Москалюк // Девятыя Международные Далевские чтения. – Луганск, 2005. – С. 26-31.

361. Москалюк В. М. Своеобразие национального колорита в статьях В. Даля о Хиве / В. М. Москалюк // Девятыя Международные Далевские чтения. – Луганск, 2005. – С. 181-184.

362. Мяло К. Г. О Русском идеале / К. Г. Мяло // Евразия. – 1996. – № 1/4. – С. 78-85.

363. Нагорный Б. Влияние Даля на формирование духовности / Б. Нагорный // Шестые Далевские чтения. – Луганск, 2001. – С. 73-76.

364. Энциклопедический мир Владимира Даля : Кн. Первак : птицы / М. А. Надель-Червинская, П. П. Червинский ; предисл., указ. назв. птиц, синоним. слов., этимол. ч., энцикл. слов, птиц, список сокр. и примеч. П.П. Червинского ; Мир птиц в слов. Вл. Даля, синоним. слов., пословиц и примет, теорет. прил. М.А. Надель-Червинской. – Ростов н/Д : Феникс, 1996. – Кн. 1. т. 1 – 2. – 5212 с.

365. Народный лечебник : общедоступное руководство к пользованию болезней гомеопатическими средствами : в 3 ч. / сост. В.В. Дерикер ; предисл. доктр. А.Ф. Флемминга. – [4-е изд.]. – СПб., 1908. – 179 с.

366. Народы и религии мира : энциклопедия / гл. ред. В. А. Тишков ; редкол. : О. Ю. Артемова, С. А. Арутюнов, А. Н. Кожановский и др. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1999. – 928 с. : илл.

367. Наумов К. В. Литературное мастерство Ленина-публициста : очерки и исследования / К. В. Наумов. – Львов : Изд-во Львов. ун-та, 1970. – 176 с.

368. Некрасов Н. А. Полное собрание сочинений и писем : в 15 т. / Н. А. Некрасов. – Л. (СПб) : Наука, 1981-2000. - т. 1-10. Художественные произведения ; т. 11-15. Письма.

369. Никитенко А. В. Заметки на заметку В.И. Даля «О грамотности» / А. В. Никитенко // С.-Петербур. ведом. – 1857. – № 270 (12 дек.).

370. Никитенко А. В. Отчет о деятельности II Отделения Импер. наук за 1872 год / А. В. Никитенко // Зап. АН. – 1873. – Т. 22, № 1.- С. 50-58.

371. Никитский А. Архивная справка о Дале / А. Никитский // Сборник Учёно-литературного общества при Импер. Юрьевском университете. – Юрьев, 1902. – Т. 5. – С. 165-169.

372. Николич Д. К русско-казахским литературным отношениям / Д. К. Николич // Сов. Казахстан. – 1958. – № 12. – С. 154-158.

373. Ниякий В. В. Неизвестные «Отрывочные путевые заметки» В. И. Даля / В. В. Ниякий // Исследования по истории СССР. – Горький, 1987. – С. 64-75.

374. Новиков Ю. А. Этнолингвистическое наследие Владимира Даля / Ю. А. Новиков // Народные культуры русского Севера. – Архангельск, 2001. – С. 242-249.

375. Новикова Т. А. Когнитивная и метаязыковая деятельность носителя обыденного сознания : (на материале пословиц В.И. Даля) / Т. А. Новикова // Народная культура Сибири. – Омск, 2000. – С. 151-155.

376. Носкова З. А. В валентиновом халате с парламентом на шее : читая В. И. Даля / З. А. Носкова // Рус. речь. – 2002. – № 6. – С. 21-24.

377. Общество любителей Российской словесности при Московском университете : ист. зап. и материалы за сто лет. – М., 1911. – 199 с.

378. Общий морской список : ч. 7 / печ. по распоряжению Мор. м-ва. – Спб. : Тип. Мор. М-ва и Гл. Адмиралтейства, 1893.

379. Овчаренко А. И. Публицистика М. Горького / А. И. Овчаренко. – [2-е изд., доп.]. – М. : Сов. писатель, 1965. – 628 с.

380. Ольховский Е. Р. Владимир Иванович Даль / Е. Р. Ольховский // Деятели русской науки XIX – XX вв. – СПб., 2000. – Вып. 2. – С. 34-52.

381. Опыт нового принципа для нахождения целительных свойств лекарственных веществ Самуила Ганемана / пер. с нем. и предисл. доктора медицины Л.Е. Бразоля. – СПб. : Издание С-Петербургского Общества Врачей Гомеопатов, 1896.

382. Павлюк М. М. Володимир Даль і Тарас Шевченко: збіги й розбіжності (сучасний стан вивчення) / М. М. Павлюк // Далевский сборник. – Луганск, 2001. – С. 116-122.

383. Панкова Н. А. Концепция украинского национального характера в повести Владимира Даля «Распдох» / Н. А. Панкова // Седьмые Международные Далевские чтения. – Луганск, 2003. – С. 117-121.

384. Пельт В. Д. Дифференциация жанров газетной публицистики : учеб.-метод пособие / В. Д. Пельт. – М. : Высш. шк., 1984.

385. Переписка В. И. Даля и М. П. Погодина / публ. А. А. Ильина-Томича // Лица : биограф. альманах. – М. ; СПб., 1993. – Вып. 2. – С. 287-388.

386. Переписка В. И. Даля с А. Ф. Вельтманом : [письма 1846-1857 гг.] / публ. Ю.М. Акунина // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1976. – Т. 35, № 6. – С. 527 – 532.

387. Писатели советуются, негодуют, благодарят / сост. и авт. вступ. текстов А. Э. Мильчин. – М. : Книга, 1990. – 416 с.

388. Письма В. И. Даля из Оренбурга / предисл. и коммент. Т. П. Матвиевской, А. Г. Прокофьевой // Урал. – 2000. – № 3. – С. 167-173.

389. Письма В. И. Даля из Оренбурга к Гречу / вступ. заметка В. Дерягина // Родина. – 1992. – № 4. – С. 102-105.

390. Письма Кузмищева 1840–1849 гг. к В.И. Далю в Бахметьевском архиве / публ. Е. Е. Пастернак // Новое лит. обозрение. – М., 1995. – № 11. – С. 154-160.

391. Плещунов Н. С. К истории печатания «Пословиц русского народа» В.И. Даля / Н. С. Плещунов // Изв. Азерб. фил. АН. – 1937. – № 2. – С. 29-37.

392. Полевой Н. Очерки русской литературы / Н. Полевой. – СПб., 1839. – Т. 1.

393. Попов П. Е. Документальные материалы Государственного архива Оренбургской области о деятельности В. И. Даля в Оренбургском крае / П. Е. Попов // Юж. Урал, археогр. сб. 1973. – Вып. 1. – С. 289-290.

394. Порудоминский В. И. В. И. Даль, 1801–1872 гг. / В. И. Порудоминский. – М. : Мол. гвардия, 1971. – 348 с. : ил. – (Жизнь замечат. людей. Сер. биогр.).

395. Порудоминский В. И. Даль и Пушкин / В. И. Порудоминский // Рус. речь. – 1987. – № 5. – С. 31-39 ; № 6. – С. 12-18 ; 1988. – №1. – С. 13-18.

396. Порудоминский В. И. Естественнонаучные интересы В. И. Даля / В. И. Порудоминский // Природа. – 1976. – № 1. – С. 104-115.

397. Порудоминский В. И. Жизнь и слово: Даль : повествование : для сред. и ст. возраста / В. И. Порудоминский ; худож. Ю. Иванов ; послесл. В.П. Аникина. – М. : Мол. гвардия, 1985. – 222 с.: ил. – (Пионер – значит первый ; Вып. 86).

398. Порудоминский В. И. «Пословицы русского языка» Владимира Даля / В. И. Порудоминский // Нар. образование. – 2001. – № 2. – С. 60-61.

399. Порудоминский В. И. «Что может сделать один?» : путь Даля и движение литературы / В. И. Порудоминский // Лит. обозрение. – 1987. – № 6. – С. 98-102.

400. Пословицы русского народа : сб. пословиц, поговорок, речений, присловий, чистоговорок, прибауток, загадок, поверий и проч. В. Даля. – М. : О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1862. – [4], XL, 1906, 6 с.

401. Потяник Б. Патогенный текст / Б. Потяник, М. Лозинський. – Львів : Місіонер, 1996. – 296 с.

402. Поэзия В. И. Даля [Электронный ресурс]. – Режим доступа : – <http://hronos.km.ru/text/2004/roman0404.html>.

403. Прилюк Д. М. Теорія і практика журналістської творчості : проблеми майстерності / Д. М. Прилюк. – К. : Вища школа. 1983. – 279 с.

404. Проблемы изучения живого русского слова на рубеже тысячелетий : материалы Всероссийской научно-практической конференции. – Воронеж : Воронеж. госуд. педагогич. ун-т, 2001. – 296 с.

405. Прокофьева А. Два письма В. И. Даля [В. Одоевскому, 1835-1837 гг.] / А. Прокофьева // Блокнот агитатора. – 1983. – № 17. – С. 30-32.

406. Прокофьева А. Г. Оренбургские материалы в творчестве В. И. Даля / А. Г. Прокофьева // Творческое наследие В.И. Даля в идейно-нравственном формировании личности. – Ворошиловград, 1988. – С. 59-61.

407. Прохоров Е. П. Введение в теорию журналистики : учебник / Е. П. Прохоров. – [5-е изд., испр. и доп.]. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 368 с.

408. Прохоров Е. Публицист и действительность / Е. Прохоров. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1973. – 317 с.

409. Прохоров Е. Публицистика в жизни общества / Е. Прохоров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 102 с.

410. Прохорова В. Н. Использование диалектных особенностей языка в художественных произведениях Даля / В. Н. Прохорова // Прохорова В.Н. Диалектизмы в языке художественной литературы. – М., 1957. – С. 19-26.

411. Прянишников Н. В.И. Даль в Оренбурге / Н. Прянишников // Прянишников Н. Писатели-классики в Оренбургском крае. – Челябинск, 1977. – С. 54-70.

412. Прянишников Н. В.И. Даль в Оренбурге / Н. Прянишников // Прянишников Н. Писатели – классики в Оренбургском крае. – Чкалов, 1956. – С. 60-76.
413. Прянишников Н. В.И. Даль в Оренбурге / Н. Прянишников // Русские о казахской литературе. – Алма-Ата, 1957. – 278 с.
414. Пыпин А. Н. Изучение русской народности / А. Н. Пыпин // Рус. архив. – 1882. – № 11. – С. 52-61.
415. Пузанова Т. Н. В.И. Даль – собиратель фольклора Оренбуржья / Т. Н. Пузанова // Четвёртые Далевские чтения. – Ворошиловград, 1988. – С. 61-62.
416. Пушкин А. С. в воспоминаниях современников : в 2 томах / вступ. статья В. Э. Вацура ; сост. и примеч. В. Э. Вацура, М. И. Гиллельсона, Р. В. Иезуитовой, Я. Л. Левкович. – Л. : Худож. лит., 1974.
417. Пушкин А. С. Избранные сочинения : в 2 т. / А. С. Пушкин. – М. : Худож. лит-ра, 1978.
418. Пушкин А. С. Полное собрание сочинений : в 10 т. / А. С. Пушкин ; под ред. Б. В. Томашевского. – М. ; Л : Изд-во АН СССР, 1949.
419. Пушкин А. С. Сто стихотворений и десять писем / А. С. Пушкин ; сост. и коммент. Ю. Русаковой. – М. : Молодая гвардия, 1969. – 352 с., с илл. – («Тебе в дорогу, романтик»).
420. Радов А. Что может публицистика / А. Радов // Лит. обозрение. – 1982. – № 6. – С.39.
421. Религия : энциклопедия / сост. и общ. ред. А. А. Грицанов, Г. В. Синоло. – Мн. : Книжный Дом, 2007. – 960 с. – (Мир энциклопедий).
422. Різун В.В. Загальна характеристика масової інформаційної діяльності / В. В. Різун. – К. : Київ. ун-т, 2000. – 34 с.
423. Різун В.В. Нариси про текст : теоретичні питання комунікації і тексту / В. В. Різун, А. І. Мамалига, М. Д. Феллер. – К. : Київ. ун-т, 1998. – 336с.
424. Різун В. В. Про стан нашої науки та вимоги до написання дисертацій / Різун // Наукові записки інституту журналістики. – 2003. – Т. 10. (січ.-берез.). – С. 7-13.

425. Рылеев К.Ф. Полное собрание стихотворений / К. Ф. Рылеев. – Л. : Сов. писатель, 1971. – 480 с. – (Библиотека поэта. Большая серия).

426. Рубашкин А. Прямая речь : о советской писательской публицистике / А. Рубашкин. – [Изд. 2-е, доп.]. – Л. : Сов. писатель, 1987. – 400 с.

427. Русские достопамятные люди в их письмах : имп. Павел I; А.Л. Дельвиг; кн. М. Сибирская; П. Черкасский, М. Д. Мамонов; И. Всеволожский; В. А. Жуковский; М. Л. Корф; В. И. Даль; Д. В. Давыдов : из собр. П. А. Путьгина // Русская старина. – 1889. – Т. 61, янв. – С. 172 ; март. – С. 577-584.

428. Русские народные загадки, пословицы, поговорки : [сб.] / сост. Ю. Г. Круглов ; худож. Р. Ж. Авотин. – М. : Просвещение, 1990. – 335 с. : ил.

429. Савва В. И. П.Ф. Кузмищев, корреспондент В.И. Даля / В. И. Савва. – К., 1908. – 45с.

430. Савельзон В. Л. Дело всей жизни: Даль Владимир Иванович (1801-1872) / В. Л. Савельзон // Савельзон В. Оренбургская история в лицах. – Оренбург, 2000. – С. 39-46.

431. Санкт-Петербургский филиал Архива РАН. Ф. 56. Оп. 1. Д. 3.

432. Сафронова М. В. Отражение говора уральских казаков в произведениях В. И. Даля / М. В. Сафронова // История и культура славян Южного Урала. – Оренбург, 1995. – С. 50.

433. Свитич Л Г. Профессия: журналист : учеб. пособ. / Л. Г. Свитич. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 255 с.

434. Святовец В. Ф. Художня деталь і подробиця у творчому процесі : навч. посібник / В. Ф. Святовец. – К. : РВЦ Київ. ун-т, 1997. – 50 с.

435. Седов А.В. Нижегородский подвиг В. И. Даля / А. В. Седов ; Департ. образования и науки Администрации Нижегород. обл. и др. – Н. Новгород : Изд-во Нижегород. ин-та повыш. квалиф. работн. образов., 1993. – 139 с. : ил.

436. Седов А. В. Почему В. И. Даль уехал из Нижнего Новгорода / А. В. Седов // В памяти Отечества. – Горький, 1989. – С. 184-190.

437. Седов А. В. Просветительская деятельность В. И. Даля в удельной деревне Нижегородской губернии / А. В. Седов // Идеология и культура феодальной России. – Горький, 1988. – С. 82-90.

438. Семеновский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVII и первой половине XIX века / В. И. Семеновский. – СПб., 1888. – Т. 2. – С. 273-278.

439. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність : монографія / К. Серажим ; за ред. В. Різуна. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2002. – 392 с.

440. Симанчук И. Зеркало Отечества нашего / И. Симанчук. – М. : Изд-во ИКАР, 2003. – 208 с.

441. Скробова А. М. Раннее творчество В. И. Даля (30–40 гг. XIX) / А. М. Скробова. – М. : Мысль, 1972. – 40 с.

442. Скуленко М. И. Основы теории убеждающего воздействия публицистики : автореф. дис....докт. филол. наук : спец. 10.01.10 – Журналистика / М. И. Скуленко ; Киев. ун-т. – К., 1986. – 44 с.

443. Слово. Знак. Дискурс : антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – 634 с.

444. Смирнова В. А. Даль и натуральная школа : автореф. дис. канд. филол. наук / В. А. Смирнова. – Саратов, 1972. – 27 с.

445. Смирнова Л. Г. Мир русского народа в пословицах сборника В. И. Даля / Л. Г. Смирнова // Культура. Филология. Методика. – Смоленск, 2000. – С. 39-51.

446. Советский энциклопедический словарь : [ок. 80000 слов] / гл. ред. А. М. Прохоров. – [4-е изд.]. – М., Сов. энцикл. 1987. – 1599 с., [5] л. карт ил., карт.

447. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – [4-е изд.] – М. : Сов. энциклопедия, 1986. – 1600 с., ил.

448. Соколова В.Ф. Историко-филологические изыскания и художественное творчество В. И. Даля / В. Ф. Соколова // Синтез культурных традиций в художественном произведении. – Н. Новгород, 1999. – С. 58-65.

449. Солганик Г. Я. Газетные тексты как отображение языковых процессов в современном обществе (1990–1994) / Г. Я. Солганик // Журналистика и культура русской речи. – М., 1996. – Вып. 1. – С. 13-25.

450. Солженицын А. И. Двести лет вместе / А. И. Солженицын. – М. : Русский путь, 2001. – 512 с.

451. Соловьёв М. М. Учёная экспедиция в Бухару в 1841-1842 гг. при участии натуралиста Александра Лемана / М. М. Соловьёв. – М.; Л., 1936. – 62 с.

452. Спектор В. Как авоська веревки вила / В. Спектор // 2000. – 2007. – 8 фев.

453. Спивак И. А. В. И. Даль и украинская культура его времени / И. А. Спивак // Творческое наследие В. И. Даля в идейно-нравственном формировании личности : тезисы докладов и сообщений четвертых Далевских чтений. – Ворошиловград, 1988. – С. 5-7.

454. Список произведённых Морского шляхетного корпуса из унтер-офицеров, капралов и гардемарин в корабельный и галерный флоты, в мичмана, а из артиллерийских кадет в морскую артиллерию в констапели; флагманам в адъютанты и морские солдатские батальоны: С 1762 г. [по вып. С 1762 по 1845 гг.]. – СПб., Б.г. – 287с.

455. Справочник атеиста / Межресп. фил. Ин-та науч. атеизма АОН при ЦК КПСС в г. Киеве ; [А. С. Онищенко и др.]. – К. : Наук. думка, 1986. – 519, [1] с.

456. Станько А. И. Русские газеты первой половины XIX века / А. И. Станько. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1969. – 202 с.

457. Стефан Г. Ф. Два года в Турции (с июля 1828 года по сентябрь 1830) / Г. Ф. Стефан // Инженерный журнал. – 1878. – № 2. – С. 46-47.

458. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / [под ред. М. Н. Кожинной]. – М. : Флинта: Наука, 2003. – 696 с.

459. Столпянский П. Эпизод из жизни В. И. Даля / П. Столпянский // Рус. старина. – 1903. – Т. 115, № 79. – С. 71-73.

460. Столпянский П. Эпизод из жизни В. И. Даля / П. Столпянский // Моск. журн. – 2001. – № 11. – С. 30-31.

461. Суханцева В. К. В.И. Даль в контексте западноевропейской и славянской культур / В. К. Суханцева // Шестые международные Далевские чтения, посвящённые 200-летию со дня рождения В.И. Даля, 20-26 ноября 2001 г. – Луганск, 2001. – С. 106-110.

462. Суханцева В. К. Метафизика культуры / В. К. Суханцева. – К. : Факт, 2006. – 368 с.

463. Тарасов К. Г. Пасхальные мотивы в творчестве В. И. Даля / К. Г. Тарасов // Евангельский текст в русской литературе XVIII-XX веков. – Петрозаводск, 1998. – Вып. 2. – С. 295-302.

464. Тарковский А. Держава книги / А. Тарковский // Альманах библиофила. – М., 1979. – Вып. 7. – 320 с.

465. Татуров П. П. ...И слово это было – Россия / П. П. Татуров // Татуров П.П.... И слово это было – Россия ; Стрежнев И. «Спаси меня... Соловецким монастырем». – М., 1990. – С. 4 – 44. – (Б-ка журн. «Молодая гвардия» ; № 50 (465)).

466. Творческое наследие В. И. Даля в идейно-нравственном формировании личности : тез. докл. и сообщ. Четвертых Далев. чтений / Ворошиловград, гос. пед. ин-т им. Т.Г. Шевченко ; обл. орг. Союза писателей УССР ; Обл. науч. универс. б-ка им. А.М. Горького и др. ; редкол. : И. В. Абрамец и др. ; Ворошиловгр. обком КП Украины и др. – Ворошиловград, 1988. – 143 с.

467. Тельвак В. В. Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці XIX–30-х років XX століття : автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.06-історіографія, джерелознавство та спец. істор. дисципліни / В. В. Тельвак ; Ін-т історії України. – К., 2009. – 51 с.

468. Теорія і практика радянської журналістики : основи майстерності : проблеми жанрів / за ред. проф., д-ра філол. наук. В. Й. Здоровеги. – Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті, 1989. – 326 с.

469. Тертычный А. А. Жанры периодической печати : учеб. пособие / А. А. Тертычный. – [2-е изд., испр. и доп.] – М. : Аспект Пресс, 2002. – 320 с.
470. Тертычный А. А. Расследовательская журналистика / А. А. Тертычный. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 370 с.
471. Титаренко С. А. В. Даль и Н. Бердяев о феномене мистического / С. А. Титаренко // Далевский сборник. – Луганск, 2001. – С. 184-188.
472. Тищенко К. Метатеорія мовознавства / К. Тищенко. – К. : Основи, 2000. – 350 с.
473. Трачук О. Владимир Даль создал «Толковый словарь живого велико... украинского языка?» / О. Трачук // Факты. – 2003. – 2 дек.
474. Тургенев И. С. Повести, сказки и рассказы казака Луганского. СПб, 1846 / И. С. Тургенев // Отеч. зап. – 1846. – № 1. – С. 1-3 (отд. V).
475. Тургенев И. С. Полное собрание сочинений и писем : в 30 т. / И. С. Тургенев. – М. : Худож. лит., 1978-1986.
476. У мовному сузір'ї Даля і Грінченка // Українська мова – мова єднання. – 2007. – (спецвипуск). – С. 24-27.
477. Ухмылкина Е. В. В.И. Даль в Нижнем Новгороде / Е. В. Ухмылкина // Учен. зап. Горьк. пед. ин-та. Сер. филол. – Горький, 1943. – Вып. 42.
478. Учёнова В. В. От вековых корней: становление публицистики в русской культуре / В. В. Учёнова. – М. : Мысль, 1985. – 275 с.
479. Ф. М. Достоевский и православие. – М. : К единству!, 2003. – 446 с.
480. Фархутдинова Ф. В. Картина мира и концепты народной культуры в лингвокультурологической диалогии В. И. Даля / Ф. В. Фархутдинова // Вестн. Иванов. гос. ун-та. Сер. Филология. – Иваново, 2000. – Вып. 1. – С. 96-105.
481. Фатеев П. С. Михаил Михайлов – революционер, писатель, публицист / П. С. Фатеев. – М. : Мысль, 1969. – 373 с.
482. Фатеева Н. В. Семантические особенности употребления специальной лексики в произведениях В. И. Даля / Н. В. Фатеева // Пятые Далевские чтения: тезисы, статьи, материалы. – Луганск, 1996. – С. 34-36.

483. Фаттахова Н. Н. Условно-временные отношения в синтаксисе народных примет : (на материале сб. В.И. Даля «Пословицы русского народа») / Н. Н. Фаттахова // Предложение и слово. – Саратов, 1999. – С. 91-93.

484. Федоровский Ю. Р. В.И. Даль и общественная мысль России XIX века : вклад В. Даля в развитие славянской и мировой культуры / Ю. Р. Федоровский // Седьмые Международ. Далевские чтения. – Луганск, 2003. – С. 170-175.

485. Феллер М. Д. Стиль и знак : стиль как способ изображения действительности / М. Д. Феллер. – Львов : Вища школа ; изд-во при Львов. гос. ун-те, 1984. – 167 с.

486. Фесенко Ю. П. Даль и «Слово о полку Игореве» / Ю. П. Фесенко // «Слово о полку Ігоревім» і Луганщина. – Луганськ, 2000. – С. 76-82.

487. Фесенко Ю. П. И.М. Даль и В.И. Даль по архивным документам / Ю. П. Фесенко // Пятые Далевские чтения: тезисы, статьи, материалы. – Луганск, 1996. – С. 160-179.

488. Фесенко Ю. П. Идеино-художественное своеобразие очерка В. И. Даля «Денщик» / Ю. П. Фесенко // Третьи Далевские чтения: тезисы, статьи, материалы. – Ворошиловград, 1986. – С. 35-36.

489. Фесенко Ю. П. Изображение народа в творчестве Даля и Салтыкова-Щедрина / Ю. П. Фесенко // М.Е. Салтыков-Щедрин в зеркале исследовательских пристрастий. – Тверь, 1996. – С. 69-76.

490. Фесенко Ю. П. Исторические предвидения В.И. Даля / Ю. П. Фесенко // Седьмые Международные Далевские чтения. – Луганск, 2003. – С. 45-50.

491. Фесенко Ю. П. Неопубликованное стихотворение В. И. Даля / Ю. П. Фесенко // Жизнь Луганска. – 1993. – № 51 (дек). – С. 6.

492. Фесенко Ю. П. Проблема подготовки и выдачи в телеэфир учебно-воспитательных и культурно-просветительских программ / Ю. П. Фесенко // Формирование политической культуры молодёжи средствами телевидения и радио. – Луганск, 2005. – Вып. 2.

493. Фесенко Ю. П. Проза В.И. Даля. Творческая эволюция / Ю. П. Фесенко. – Луганск ; Санкт-Петербург : Альма-матер, 1999. – 262 с.

494. Фесенко Ю. П. «Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года» А.С. Пушкина и «Болгарка» В. И. Даля / Ю. П. Фесенко // Творческое наследие В.И. Даля в идейно-нравственном формировании личности. – Ворошиловград, 1988. – С. 30-31.

495. Фесенко Ю. П. Пушкинские традиции в «Уральском казаке» В. И. Даля / Ю. П. Фесенко // Рус. речь. – 1997. – № 2.- С. 107-114.

496. Фесенко Ю. П. Стихотворное обращение В. И. Даля к А. С. Пушкину / Ю. П. Фесенко // Рус. речь. – 1999. – №2. – С. 39-41.

497. Фесенко Ю. П. Судьба Казака Луганского : (пробл. творчества и биогр.) / Ю. П. Фесенко // Лугань. – Луганск, 1995. – С. 49-67.

498. Фесенко Ю. П. Традиции светской комедии в прозе В.И. Даля 1830-х годов / Ю. П. Фесенко // Пушкин и другие. – Новгород, 1997. – С. 238-246.

499. Фесенко Ю. П. Шестые Международные Далевские чтения / Ю. П. Фесенко // Рус. литература – 2002. – № 3. – С. 235-238.

500. Фесуненко П. М. Особенности стиля произведений В. И. Ленина : дисс. ... докт. филол. наук в форме научного доклада : спец. 10.01.10 – журналистика / П. М. Фесуненко ; Киев. ун-т. – К., 1990. – 122 с.

501. Фетисов М. И. Первые русские повести на казахские темы [В. А. Ушакова и В. И. Даля] / М. И. Фетисов. – Алма-Ата : Изд-во Акад. наук Казах. ССРСР, 1950. – 154 с.

502. Филин Ф. П. В.И. Даль и русская культура : (к 100-летию со дня смерти) / Ф. П. Филин // Вести АН СССР. – 1972. – № 9. – С. 104-108.

503. Флоровский Г. В. Пути русского богословия / Г. В. Флоровский. – Париж, 1937. – 574 с.

504. Фокеев А. Л. Истоки «этнографического направления» в русской демократической прозе второй половины XIX века / А. Л. Фокеев ; Сарат. пед. ин-т. им. К. А. Федина. – Саратов, 1992. 16 с. – Библиогр.: с. 15-16. – Рукоп. деп. в ИНИОН РАН № 46538 от 28.05.92.

505. Фомичёв С. А. Слово и жанр в творчестве В. И. Даля / С. А. Фомичёв // Далевский сборник. – Луганск, 2001. – С. 20-26.

506. Формулярный список о службе управляющего Нижегородской удельной конторой действительного статского советника Даля В.И. (1858) / Садовский А. Я. // Действия Нижегородской губернской ученой архивной комиссии. – Н. Новгород, 1898. – Т. III. – С. 36-43.

507. Царёва В. П. Литературные традиции в «Бедовике» В. И. Даля / В. П. Царёва // Далевский сборник. – Луганск, 2001. – С. 31-36.

508. Царёва В. П. Образ Петра I в «Матросских досугах» В. И. Даля / В. П. Царёва // Пятые Далевские чтения: тезисы, статьи, материалы. – Луганск, 1996. – С. 140-145.

509. Цыганкова С. После дуэли правильно ли лечили Пушкина? / С. Цыганкова // Труд. – 2003. – 22 мар.

510. Цыпляев П.И. Из переписки оренбургского военного губернатора гр. В.А. Перовского о Владимире Ивановиче Дале / П. И. Цыпляев // Рус. старина. – 1913. – № 7. – С. 80-94.

511. Черепухов М. С. Проблемы теории публицистики / М. С. Черепухов. – М. : Политиздат, 1973. – 210 с.

512. Черепухов М. С. Проблемы теории публицистики / М. С. Черепухов. – М.: Мысль, 1971. - 210 с.

513. Чернышев В. И. Владимир Иванович Даль и его труды в области изучения русского языка и русского народа / В. И. Чернышов // Даль В. И. Избранные труды. – М., 1970. – Т. 1. – С. 384-439.

514. Чернышевский Н. Г. Заметки о журналах : июнь 1856 / Н. Г. Чернышевский // Современник. – 1856. – Т. 58. №7.

515. Чернышевский Н. Г. Из №12 «Современника» / Н. Г. Чернышевский // Современник. – 1857. – №12.

516. Чернышевский Н. Г. Картины из русского быта В. Даля : в 2 т. СПб. 1861 / Н. Г. Чернышевский // Современник. – 1861. – № 4 – С. 435 – 439 (отд. III).

517. Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений : в 15 т. / Н. Г. Чернышевский. – М., 1947-1951.

518. Черняков Б.І. Методи дослідження ранньої зображальної журналістики / Б.І. Черняков. – К. : Київ. ун-т. ; Ін-т журналістики ; Центр вільної преси, 1998. – 19 с.

519. Чесноков М. Уральск / М. Чесноков // Сов. Казахстан. – 1955. – № 10. – С. 90 – 96.

520. Чибилев А. А. В глубь степей : очерки о естествоиспытателях Оренбургского края / А. А. Чибилев. – Екатеринбург, 1993. – 201 с.

521. Чикова Т. В. Безэквивалентная лексика в произведениях русских писателей : (на материале произв. В. Даля) / Т. В. Чикова // Филол. журн. – Южно-Сахалинск, 2000. – Вып. 7. – С. 13-19.

522. Чудинова Г. В. О непреходящем значении культурной традиции В. И. Даля (к постановке проблемы) / Г. В. Чудинова // Тезисы докладов и сообщений четвертых Далевских чтений. – Ворошиловград, 1988. – С. 67-69.

523. Шахнович М. Краткая история собирания и изучения русских пословиц / М. Шахнович // Советский фольклор. – М. ; Л, 1936. – № 4. – 320-325 ; № 5. – С. 364-368.

524. Шаховський С. На вістрі часу: Публіцистичне слово письменників України / С. Шаховський // Дніпро. – 1985. – № 6. – С. 122-127.

525. Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства / В. М. Шевченко. – К. : Наук. думка, 2004. – 560 с. – (Словники України).

526. Шестаков Д. П. В.И. Даль / Д. П. Шестаков. – Казань, 1901. – 23 с. – (Чтения в О-ве любителей рос. словесн. в память А.С. Пушкина).

527. Шкляр В.И. Публицистика и художественная литература: продуктивно-творческая интерпретация : дисс. ... докт. филол. нау : спец. 10.01.10 – Журналистика / В. И. Шкляр ; Киев. ун-т. – К., 1989. – 343 с.

528. Шолохов М. Сокровищница народной мудрости : вступ. слово к сборнику «Пословицы и поговорки русского народа» из сборника В. И. Даля / М. Шолохов ; под общ. ред. Б. П. Кирдана. – М. : Правда, 1987. – 656 с. : илл.

529. Штокмар М. П. Стихотворная форма русских пословиц, поговорок, загадок, прибауток / М. П. Штокмар // Звезда Востока. – 1965. – № 11. – С. 162-166.

530. Шумахер А. Д. Поздние воспоминания о давно минувших временах : для моих детей и внучат / А. Д. Шумахер // Вести. Европы – 1899. – Т. 2, № 3. – С. 89-128 ; № 4. – С. 694 –728.

531. Щеголев П. Е. Дуэль и смерть Пушкина : исследования и материалы / П. Е. Щеголев. – [2-е изд.] – СПб, 1917.

532. Щедрова Г. П. Владимир Иванович Даль – на службе государства / Г. П. Щедрова // Место и роль Владимира Даля в славянской культуре. – Луганск, 2003. – С. 51-54.

533. Щербаков М. И. Даль Владимир Иванович (1801-1872) – писатель, лексикограф, этнограф / М. И. Щербаков // А.С. Пушкин : школьный энциклопедический словарь. – М., 1999. – С. 417.

534. Эверсман Э. А. Естественная история Оренбургского края / Э. А. Эверсман. – Оренбург, 1840. – Ч. 1. – 99 с.

535. Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, Й. А. Ефрон. – СПб. : Типогр. акц. общ. «Издательское дело», 1901. – Т. 32.

536. Энциклопедический словарь / изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб: Типогр. акц. общ. «Издательское дело», 1900. – Т. XXX^A.

537. Эпштейн М. Однословие как литературный жанр / М. Эпштейн // Континент М. – Париж, 2000. – № 104. – С. 279-313.

538. Эстетика : словарь / под ред. А. А. Беляева и др. – М. : Политиздат, 1980. – 283 с.

539. Юган Н. Л. Художественная специфика цикла В. И. Даля «Были и небылицы»: монография / Н. Л. Юган. – Луганск : Альма-матер, 2006. – 263 с.

540. Юлдашбаев С. Г. Этнографические исследования жизни народов Оренбургского края В. И. Далем / С. Г. Юлдашбаев // Исследования и исследователи Оренбургского края XVIII–начала XX в. – Свердловск, 1983. – С. 180-189.

541. Янов А. Загадка Фадея Болгарина : социально-исторический очерк / А. Янов // Вопросы литературы. – 1995. – Вып. 9-10.- С. 98-125.

542. Янская И. Пределы достоверности : очерки документальной литературы / И. Янская, В. Кардин . – М. : Сов. писатель, 1986. – 432 с.

543. Янченко В. Д Великий ученый-лексикограф В. И. Даль и его «Толковый словарь живого великорусского языка» / В. Д. Янченко // Янченко В. Д. Занимательное путешествие по страницам истории русской лингвистической науки. – М., 2002. – С. 40-44. – лит.: с. 43-44.

544. Baer J.T. Vladimir Ivanovic Dal'as a belletrist. – Paris: The Hague: Mouton, 1972. – 204 p. – (Slavistic printings and reprintings. / Ed. by C.H Van Schooneveld; 276). – Bibliogr.: p. 197-200; Ind.: p. 201-204.

545. Bemerkungen uber L. Zimmermann's Entwurf des Kriegstheaters Russlands gegen Chiwa, und die beigefugte Geographische Analyse etc. // Beitrage zur Kenntniss des Russischen Reichs und der angrenzenden Lande Asiens / Hrsg. K. Baer und Gr. Von Helmersen. St.-Pet. – 1845. – Bd. 7. – S. 1-25.

546. Blyum AV. Dal's "Dictionary" and the censorship: new material on Baudouin de Courtenay // Oxford Slavonic papers: NS. Oxford, 1990. Vol. 23. – P. 61-66.

547. Gajdamowicz-Mazurek A. Polonizmy w III wyd. Słownika W. Dahla // Slavia orientalis. W-wa, 1984. Roczn. 33, № 3-4. – S. 357-363.

548. Gajdamowicz-Mazurek A. Trzeciewydanie słownika Dahla w opinii krytyków // Zeszyty nauk. Wyższej szkoły ped. Filologia ros. Opole, 1987. № 26. – S. 29-37.

549. Carey C. Les proverbes erotiques russes. – Paris: The Hague, 1972. – p: ill.

550. Köppen F. Th. Biographien solcher Schriftsteller. – СПб., 1907. – Bd. 2, Hälfte – S. 43-239.

551. Stieda L. Aus dem Leben Dahls / Hit Benutzung rus Quellen Von. Stieda. -Doprat, 1873. -11 S.S. – Adlr. Aus. № 92. der "Neuen dorptschen Ztg.". 1873.

552. Ueber den Kumyss // Beitrage zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angranyen den Lander Asiens / Hrsg. K.baer und Cr. Von Helmersen. St.-Pet. – 1845. – Bd. 7. – S. 29-39.

553. Histoire des Mogols et des Tatares par Aboul-Ghazi Behadour Khan / Publ., trad et annotee par le baron Demaisons. St.-Petersbourg. T. 1 (Texte). 1871; T. 2 (Trad.). 1874.

554. Бессараб М. Я. Владимир Даль [Электронный ресурс] / М. Я. Бессараб. – М. : Современник, 1972. – Режим доступа : http://oleg-borisov.narod.ru/dal/dalPers/vid_21.htm

555. Владимир Даль. Электронное издание собрания сочинений : посв. 200-летию со дня рожд. В. И. Даля [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.philolog.ru/dahl/>.

556. Даль: Электронное издание Полного собрания сочинений [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.karelia./dahe>.

557. Даль Володимир Іванович : видатні діячі Луганщини [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http:// library.lg.ua/bul4htm](http://library.lg.ua/bul4htm).

558. Історія крайових Далівських читань на базі Канського педагогічного коледжу [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.cros-edu.ry/krnews_4htmё.

559. Комаровский А. Даль и Пушкин – дружба до гроба [Электронный ресурс] / А. Комаровский. – Режим доступа : <http://www.proza.ru/2009/03/25/717>.

560. Место и роль Владимира Даля в славянской культуре : материалы Междунар. науч.-практич. конфер, 20-22 ноябр. 2004 г., г. Луганськ [Электронный ресурс] / Восточноукр. нац. ун-т. – Режим доступа : <http://www.grsu.by/~ctt/2011Lugansk.htm>.

561. Поэзия В. И. Даля [Электронный ресурс]. – Режим доступа : – <http://hronos.km.ru/text/2004/roman0404.html>.

562. Радзиевич А. Душа божья, тело государево, спина барская [Электронный ресурс] / А. Радзиевич. – Режим доступа : <http://www.utro.ru/articles/2003/10/08/238802.shtml>.

563. Узиков Ю. Великий лексикограф Даль свободно говорил на башкирском [Электронный ресурс] / Ю. Узиков. – Режим доступа : <http://kraeved.opck.org/lichnosti/ludiostavivshiesled/dal.php>.

ДОДАТКИ

до дисертації

**“Історичні етапи розвитку поглядів Володимира
Даля: формування, ствердження та їх втілення”**

Додаток А

ОСНОВНІ ДАТИ**життєдіяльності, творчості Володимира Даля та трансформації його поглядів**

- 22 листопада 1801 р. народився Володимир Іванович Даль у м. Лугань (сучасному Луганську, Україна)
- 1814 р. Вступив у Морський корпус, м. Санкт-Петербург
- 1819 р. Після закінчення Морського корпусу надано звання мічмана, відправлено на Чорноморський флот
- 1823 р. Арешт і суд за епіграму на командувача флотом Грейга
- 1824 р. Переведення у Кронштадт
- 1826 р. Вихід у відставку. Вступ до Дерптського університету на медичний факультет
- 1827 р. Перша публікація Даля-літератора: два вірші в журналі «Славянин»
- 1829 р. Закінчення університету. У званні армійського лікаря (був хірургом) брав участь у турецькій кампанії. Нагороджений орденом Св. Анни
- 1830 р. Перша публікація В. Даля-белетриста: нарис «Цыганка» у журналі «Московский телеграф»
- 1830-1831 рр. Боровся із чумою й холерою в Україні в м. Кам'янець-Подільський, робив очні операції. Беручи участь у Польській кампанії, урятував піхотний корпус: винайшов плавучий міст для переправи через Віслу, за що був нагороджений Володимирським хрестом з бантом і грамотою генерала Рідігера
- 1832 р. Ординатор Військово-сухопутного госпіталю в Санкт-Петербурзі
- 1833 р. Перша книга «Русские сказки». Одруження на Ю. Андре. Переведено в Оренбург чиновником особливих доручень при військовому губернаторі В. Перовському
- 1838 р. Обрано членом-кореспондентом Російської Академії наук
- 1839-1840 рр. Участь у Хівінському поході
- 1840 р. Друге одруження на О. Соколовій
- 1841 р. Переведено у Санкт-Петербург керуючим канцелярією при Міністерстві внутрішніх справ
- 1845 р. Відкриття в будинку В. Даля в Санкт-Петербурзі

Російського географічного товариства, одним із засновників якого він був

- 1849 р.** Переведено у Нижній Новгород керуючим Удільною конторою
- 1859 р.** Вихід у відставку. Повернення в Москву. Обрання дійсним членом Товариства любителів російської словесності при Московському університеті
- 1861 р.** Присуджено Золоту Константинівську медаль за перші випуски словника. Вийшло повне зібрання творів у 2-х томах
- 1862 р.** Вийшов збірник «Пословицы русского народа»
- 1862-1866 рр.** Вийшов «Толковый словарь живого великорусского языка»
- 1868 р.** Обрано почесним членом Академії наук
- 1869 р.** Присуджена Ломоносівська премія за «Толковый словарь живого великорусского языка»
- 1870 р.** Присуджено премію Геймбюргера за «Толковый словарь живого великорусского языка»
- 1872 р.** Смерть дружини
- 4 жовтня 1872 р.** В. Даль помер. Похований у Москві на Ваганьківському кладовищі

Додаток Б

ПЕРЕЛІК
творів Володимира Даля,
у яких відзеркалились його погляди

1827
 ОТРЫВОК ИЗ ДЛИННОЙ
 ПОВЕСТИ
 СОВЕТ МОЛОДЫМ
 МОИМ ДРУЗЬЯМ

1832
 РУССКИЕ СКАЗКИ
 СКАЗКА ПЕРВАЯ
 СКАЗКА ВТОРАЯ
 СКАЗКА ТРЕТЬЯ
 СКАЗКА ЧЕТВЕРТАЯ
 СКАЗКА ПЯТАЯ

1833
 ВОЗРАЖЕНИЕ ПРОТИВ
 ГАНЕМАНОВА ВЗГЛЯДА НА
 МЕДИЦИНУ
 ОПИСАНИЕ МОСТА
 О РУССКИХ ПЕСНЯХ
 И.А.РУПИНИ
 РАСПЛОХ
 САМУИЛ ГАНЕМАН

1834
 СКАЗКА О ВОРЕ И БУРОЙ
 КОРОВЕ
 ЖИЗНЬ ДЖИНГИЗХАНА
 ИВАН ЛАПОТНИК
 НОВЫЙ АДМИРАЛ
 О КОЗЬЕМ ПУХЕ

СКАЗКА О НУЖДЕ
 СКАЧКА В УРАЛЬСКЕ
 СОЛДАТСКИЙ ПОРТРЕТ

1835
 ИВАН ЛАПОТНИК
 ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКИЙ
 ЛЕКСИКОН

1836
 БИКЕЙ И МАУЛЯНА
 ЕМЕЛЯ ДУРАЧОК

ПИСЬМА К СВАТУ
 СКАЗКА О ГЕОРГИИ
 ХРАБРОМ И О ВОЛКЕ

1837
 БОЛГАРКА
 ВЕДЬМА
 ДВА ОРИГИНАЛЬНЫХ
 ПИСЬМА
 СОЛДАТСКИЙ ПОРТРЕТ

1838
 ОБ ОМЕОПАТИИ
 СКАЗКА ПРО ЖИДА
 ВОРОВАТОГО, ПРО ЦЫГАНА
 БОРОДАТОГО
 ПОВЕСТВОВАНИЕ ОБ
 АКСАК-ТИМУРЕ
 РАССКАЗ ПЛЕННИКА
 ФЕДОРА ГРУШИНА
 СКАЗКА О ПРЕКРАСНОЙ
 ЦАРЕВНЕ МИЛОНЕГЕ-
 БЕЛОРУЧКЕ

1839
 БЕДОВИК
 БУРАН
 ВЕДЬМА
 КАСПИЙСКОЕ ПОМОРЬЕ
 МОЛОКОСОСЫ
 НОЧЬ НА РАСПУТЬИ
 ОЗЕРО АЧУЛЫ
 ОСТАТКИ
 ПОДОЛЯНКА
 РАССКАЗ ВЫШЕДШЕГО
 ИЗ ХИВИНСКОГО ПЛЕНА
 РАССКАЗ ПЛЕННИКА
 ЯКОВА ЗИНОВЬЕВА
 РЕМЕСЛЕННОСТЬ
 РУССКИЙ ЯЗЫК
 СТАРИНА
 СКАЗКА О ГЕОРГИИ
 ХРАБРОМ И О ВОЛКЕ
 СКАЗКА О НУЖДЕ, О
 СЧАСТИИ И О ПРАВДЕ

ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКИЙ
ЛЕКСИКОН

ПЛЮШАРА (СТАТЬИ
В.ДАЛЯ)

ВОСТОЧНЫЕ ПРИТЧИ И
СКАЗКИ

ГАЛЬЯС-УЧИТЕЛЬ И
УЧЕНИК

СОН ПАДИШАХА
СОЛЕЙМАН И СОВА
СОЛЕЙМАН И ВОРОНА
КАЛИФ-ХУДОЖНИК
ВОР И УТАЙЩИК
ШЕЙХ НАДЖМУДДИН

1841

В.ДАЛЬ,
АВТОБИОГРАФИЧЕСКАЯ
ЗАПИСКА

ЛОЖЬ И ПРАВДА
МИЧМАН ПОЦЕЛУЕВ
НАХОДЧИВОЕ

ПОКОЛЕНИЕ

О КАРТЕ ЗАУРАЛЬСКИХ
СТЕПЕЙ

ПОЛТОРА СЛОВА
СКАЗКА О КУПЦЕ С
КУПЧИХОЮ

УРАЛЬСКИЙ КАЗАК
ИЗ СОЛДАТСКИХ

ДОСУГОВ

ДО ЧЕГО ДОВОДЯТ
АВОСЬ ДА НЕБОСЬ
МИЛОСЕРДЫЙ ВОИН
ГОЛ, ДА ИСПРАВЕН
ЗАВЕТНЫЕ СЛОВА
КОМУ ЖИТЬ ВЕСЕЛЕЕ:

ПЬЯНОМУ, АЛЬ ТРЕЗВОМУ
МОЛОДЕЦ
НА СВОИХ НЕ ПОЙДУ
НЕПОДКУПНАЯ ЧЕСТЬ
ПОКАЖИ ЕМУ ЛОБ
ПОЛЕЖАТЬ МОЖНО
СМЕТЛИВОСТЬ

У ТЕБЯ У САМОГО СВОЙ
УМ

ШИЛО В МЕШКЕ, ЧТО
ГРЕХ НА СОВЕСТИ

1842

НЕДОВЕСОК К СТАТЬЕ
ПОВЕСТВОВАНИЕ

ПОТОМКОВ ШАХОВ

АФГАНСКИХ ОБ

АФГАНИСТАНЕ

РАССКАЗ АБДРАХМАНА
ИШАНА, АФГАНЦА, И МУЛЛЫ
МИРЗЫ

САВЕЛИЙ ГРАБ, ИЛИ
ДВОЙНИК

СОЛДАТСКИЕ ДОСУГИ
ВСТУПЛЕНИЕ К

ИЗДАНИЮ

БОМБАРДИР РУДАЧЕНКО
ВОЗЬМЕШЬ, КОЛИ ВЕЛЯТ
ГДЕ ГОРЕ, ТАМ И СМЕХ
ДАШКОВ

ЗАГАДКИ

ЗАСТРЕЛЬЩИК

ЗЕМЛЯ

ИСПРАВНОСТЬ И

РАСТОРОПНОСТЬ

КОЛОТОВ

КТО СМЕРТИ БОИТСЯ

МИЛОСЕРДЫЙ ВОИН

НАХОДЧИВОСТЬ

ОДИН НА ПЯТЕРЫХ

ОТВЕТ РУССКОГО

ГЕНЕРАЛА

ПЕТР ПЕРВЫЙ ПОД

ПОЛТАВОЙ

ПОВИНОВЕНИЕ

НАЧАЛЬСТВУ

СОЛДАТСКИЙ ПРИВАР

СПАСАЙ, ДА СПАСЕН

БУДЕШЬ

СРАЖЕНИЕ

СТАРЫЙ И МОЛОДОЙ

ТАБЛИЦА УМНОЖЕНИЯ

УДАЛОЙ ОТВЕТ
 ЧЕСТЬ И БЕСЧЕСТЬЕ
 ЧЕСТЬ СОЛДАТУ
 ДОРОЖЕ ВСЕГО
 ЧТО ТАКОЕ ОТЧИЗНА
 СКАЗКА О КУПЦЕ С
 КУПЧИХОЮ

1843

БАШКИРСКАЯ РУСАЛКА
 ВАКХ СИДОРОВИЧ
 ЧАЙКИН
 ЖИЗНЬ ЧЕЛОВЕКА
 ЗЮГРЯ
 НЕЧТО О КУМЫСЕ
 ОСОБЫЙ СПОСОБ СИДКИ
 ДЕГТЯ
 ХМЕЛЬ, СОН И ЯВЬ

1844

ЗВЕРИНЕЦ
 ВЕРБЛЮД
 ВОЛК
 ЛИСА
 МЕДВЕДЬ
 ОБЩЕЖИТИЕ И
 СОЖИТЕЛЬСТВО ЖИВОТНЫХ
 О ДОМАШНИХ
 ЖИВОТНЫХ
 КОЛБАСНИКИ И
 БОРОДАЧИ
 ПОХОЖДЕНИЯ
 ХРИСТИАНА
 ХРИСТИАНОВИЧА
 ВИОЛЬДАМУРА И ЕГО
 АРШЕТА
 ПРЕДОСТЕРЕЖЕНИЕ
 РОЗЫСКАНИЯ О
 УБИЕНИИ ЕВРЕЯМИ
 ХРИСТИАНСКИХ МЛАДЕНЦЕВ
 И УПОТРЕБЛЕНИИ КРОВИ ИХ
 СЛОВЕСНАЯ РЕЧЬ
 ЧЕЛОВЕКА
 ЧЕРЕПОСЛОВИЕ И
 ФИЗИОНОМИКА

1845

БАРАНЫ
 ЕМЕЛЯ ДУРАЧОК
 КАРАЙ ЦАРЕВИЧ И
 БУЛАТ-МОЛОДЕЦ

1846

БАРАНЫ
 БАШКИРСКАЯ РУСАЛКА
 БИКЕЙ И МАУЛЯНА
 БЕДОВИК
 БОЛГАРКА
 ВАКХ СИДОРОВ ЧАЙКИН
 ВЕДЬМА
 ГДЕ ПОТЕРЯЕШЬ, НЕ
 ЧАЕШЬ; ГДЕ НАЙДЕШЬ НЕ
 ЗНАЕШЬ
 ЕМЕЛЯ ДУРАЧОК
 ГОФМАНСКАЯ КАПЛЯ
 ДЕНЬЩИК
 ЖИЗНЬ ЧЕЛОВЕКА
 ЗЮГРЯ
 ИЛЬЯ МУРОМЕЦ
 КАК СЕБЕ ЖИВУТ
 ВАСИЛЬ ВАСИЛЬЕВИЧ С
 МАРЬЕЙ ВАСИЛЬЕВНОЙ
 КАРАЙ ЦАРЕВИЧ И
 БУЛАТ-МОЛОДЕЦ
 КЛАД
 КОЛБАСНИКИ И
 БОРОДАЧИ
 КОСА НА КАМЕНЬ
 ЛИСА ПАТРИКЕЕВНА
 МИЧМАН ПОЦЕЛУЕВ
 НЕБЫВАЛОЕ В БЫЛОМ,
 ИЛИ БЫЛОЕ В НЕБЫВАЛОМ
 НЕ ПОЛОЖИВ, НЕ ИЩИ
 НОЧЬ НА РАСПУТЬИ
 ОСЬ И ЧЕКА
 ПЕТЕРБУРГСКИЙ
 ДВОРНИК
 ПОДОЛЯНКА
 ПОСЛУХ
 ПРИТЧА О ДУБОВОЙ
 БОЧКЕ

ПРИТЧА О ДЯТЛЕ
 РАСПЛОХ
 РУССКИЙ МУЖИК
 САВЕЛИЙ ГРАБ, ИЛИ
 ДВОЙНИК
     СКАЗКА О БЕДНОМ КУЗЕ
     СКАЗКА О ВОРЕ И БУРОЙ
 КОРОВЕ
     СКАЗКА О ГЕОРГИИ
 ХРАБРОМ И О ВОЛКЕ
     СКАЗКА О КУПЦЕ С
 КУПЧИХОЙ
     СКАЗКА О НУЖДЕ, О
 СЧАСТИИ И О ПРАВДЕ
     СКАЗКА О ПРЕКРАСНОЙ
 ЦАРЕВНЕ
     СКАЗКА О СТРОЕВОЙ
 ДОЧЕРИ И О КОРОВУШКЕ
 БУРЕНУШКЕ
     СКАЗКА ПРО ЖИДА
 ВОРОВАТОГО ПРО ЦЫГАНА
 БОРОДАТОГО
     УРАЛЬСКИЙ КАЗАК
     ХМЕЛЬ, СОН И ЯВЬ
     ЧТО ЗНАЕШЬ, О ТОМ НЕ
 СПРАШИВАЙ
     ЧТО ЛЕГКО
 НАЖИВАЕТСЯ, ЕЩЕ ЛЕГЧЕ
 ПРОЖИВАЕТСЯ
     ЧУХОНЦЫ В ПИТЕРЕ

 1847
     БЕРЕГИСЬ
     ДАЙ, ОТВЕДАЮ
     О РУССКИХ
 ПОСЛОВИЦАХ
     ПАВЕЛ АЛЕКСЕЕВИЧ
 ИГРИВЫЙ
     РУКАВИЧКИ
     ХУДОЙ РАЗУМ
     ЧЕРВОНОВАЯ, РУСА
 КОСА

1848
     КАРТИНЫ ИЗ РУССКОГО
 БЫТА
     АВСЕНЬ
     БЕГЛЯНКА
     БЛАГОДЕТЕЛЬНИЦЫ
     БОГАТЫРСКИЕ МОГИЛЫ
     ВОР
     ВОРОЖЕЙКА
     ГОВОР
     ЕВРЕИ И ЦЫГАНЕ
     ЗУМАРКИНА МОГИЛА
     ИСКУШЕНИЕ
     КАПИТАНША
     НАХОДКА
     НЕПРАВЕДНО НАЖИТОЕ
     НОГА
     ОТЕЦ С СЫНОМ
     ПАМЯТКА
     ПОЛУКАМЕННЫЙ ДОМ
     ПОВЕРКА
     ПОЛУНОЩНИК
     ПЧЕЛИНЫЙ РОЙ
     РОДСТВО И СЛУЖБА
     РАССКАЗ ЛЕЗГИНЦА
 АСАНА О ПОХОЖДЕНИЯХ
 СВОИХ
     СУХАЯ БЕДА
     СЫН
     УПЫРЬ
     ЦЫГАНКА
     ЧЕСТЬ И СОВЕСТЬ

 1849
     ЕСТЕСТВЕННАЯ
 ИСТОРИЯ. БОТАНИКА

 1851
     ПРИТЧА О ДУБОВОЙ
 БОЧКЕ
     СУПОСТАТЫ НАШИ

 1852
     ОПЫТ ОБЛАСТНОГО
 ВЕЛИКОРУССКОГО СЛОВАРЯ

- 1853
МАТРОССКИЕ ДОСУГИ
АДМИРАЛ КРОН
АКУЛА
АНГЛИЙСКИЙ
ПАРОХОД «АВЕНЖЕР»
АЛЕУТЫ
БЕДСТВИЕ КОРАБЛЯ
«НАСЛЕДНИК АЛЕКСАНДР»
БЕЗЧИНСТВО
БЕСЕДА ЗА ХЛЕБОМ-
СОЛЬЮ
БИТВА ПРИ
АФОНСКОЙ ГОРЕ
БИТВА ПРИ ГОГЛАНДЕ
БИТВА С ИНДЕЙЦАМИ
БОРТНИК НА САЛИНГЕ
БРИГ «МЕРКУРИЙ»
БЫЛЬ ПРО СЕБЯ
ВЕТЕР
ВОДОПОИ
ВОЕННЫЙ ПРИЗ
ВОЗДУШНЫЙ ШАР
ВОЛЬНЫЙ МОРЯК
ГЕРАСИМОВ
ВОРОЖЕЯ
ВСЕЛЕННАЯ
ВСТРЕЧА МОРСКОГО
ЦАРЯ
ВЫРЕЗКА СУДОВ ПОД
ВАРНОЙ
ГИБЕЛЬ
АНГЛИЙСКОГО КОРАБЛЯ
«ЦЕНТАВР»
ГИБЕЛЬ РУССКОГО
КОРАБЛЯ «ПРИНЦ ГУСТАВ»
ДВА КОРАБЛЯ ВО
ЛЬДАХ
ДЕДУШКА
ЗАГАДКИ
ЗАКЛАД
ЖИВОТНЫЕ
ИГРАЙ НАЗАД
КАК РУБЯТСЯ
КИТ
КЛАД НА КОРАБЛЕ
КОЛУМБ
КОНВОЙНАЯ
КОМАНДА
КОНВОЙНЫЙ
КОНЧИНА ПЕТРА
ВЕЛИКОГО
КОРАБЕЛЬНЫЙ
МАСТЕР
КОРАБЛЬ «КОРОЛЬ
ГЕОРГ»
КОСА НА КАМЕНЬ
КРИВОТОЛК
КРУТ
КРУШЕНИЕ
АНГЛИЙСКОГО КОРАБЛЯ
«РЕПУЛЬС»
КРУШЕНИЕ
АНГЛИЙСКОГО ФРЕГАТА
«ФЕНИКС»
КРУШЕНИЕ КОРАБЛЯ
«ФАННИ»
КРУШЕНИЕ
БОЛЬШОГО КОНВОЯ СУДОВ
МАТКА
НАВАРИНСКАЯ БИТВА
НА САНЯХ В МОРЕ
НАУКА
НАХЛОБУЧКА
НЕ ГОРАЗД, ДА
НАХОДЧИВ
НЕЛЬСОН
НОВЫЙ АДМИРАЛ
ОЖОГ И ОЗНОБЫ
ОЛАДЬИ
ОПАСЕНИЕ
ОПЛОШНОСТЬ
О РУССКИХ ПЕСНЯХ
И.А.РУПИНИ
ОСТРОВ ПИТКЕРН
ОТЕЦ И БРАТ
ОФИЦЕРСКИЕ ЖЕНЫ
ПАРОХОД
«АМАЗОНКА»
ПАШИНСКИЙ СУД

- ПЕРВАЯ ПОБЕДА
 ПЕРВОЕ СРАЖЕНИЕ
 ПЕРВЫЙ КОРАБЛЬ
 ПЕРВЫЙ ПОХОД
 ПЕРВЫЙ САЛЮТ
 ПЕРЕЛИЦОВКА
 ПЕРЕПРАВА
 ПЕСНЯ
 ПЕТЕРБУРГ
 ПЕТЕРБУРГСКАЯ
 ВЕРФЬ
 ПЛЕН И ПОБЕГ
 ПОДЧИНЕННОСТЬ И
 ПОСЛУШАНИЕ
 ПОЖАР И ПОТОП
 ПОЖЕЛАНИЕ ВРАГА
 ПОСЛОВИЦА
 ПОСЛОВИЦЫ
 ПОСЛОВИЦЫ
 ПОСЛОВИЦЫ
 ПРАВОСУДИЕ
 ПРОРОЧЕСТВО
 ПЬЯНИЦА
 РАВНЫЙ БОЙ
 РЕИ И БРАСЫ
 РЕТВИЗАН
 РОГАТЫЙ
 НЕПРИЯТЕЛЬ
 СВАЛКИ НА МОРЕ
 СЕРЖАНТ ЩЕПОТЬЕВ
 С ТОВАРИЩАМИ
 СИГНАЛ
 СМЕЛЫМ БОГ
 ВЛАДЕЕТ
 СОСНА И ЕЛЬ
 СПАСЕНИЕ ИЗ
 ПОЛОНУ
 СПАСЕНИЕ
 УТОПАЮЩЕГО
 СРАЖЕНИЕ ПРИ
 ГРЕНГАМЕ, 1720
 ТАРАКАНОВА. БЫЛЬ
 ТВЕРДОСТЬ ДУХА
 ТЕНДЕР «ОТВАГА»
 ТЕНДЕР «СТРУЯ»
- ТОВАРИЩИ
 ТРЕКАНЬЕ
 ТРИ СУПОСТАТА
 ТУРЕЦКИЙ ФЛОТ В
 1829 ГОДУ
 ТУРКИН
 ФРАНЦУЗСКИЙ
 ПАРОХОД «ПАНАМА»
 ХИЛКОВ С
 ТОВАРИЩАМИ
 ХОЛМОГОРСКИЕ
 ГОРШКИ
 ЦАРЬ-АДМИРАЛ
 ЧЕРКЕССКИЙ
 ПЛЕННИК
 ЧЕСМЕНСКОЕ
 СРАЖЕНИЕ
 1855
 МИЧМАН ПОЦЕЛУЕВ
 1856
 МЫСЛИ ПО ПОВОДУ
 СТАТЬИ
 ПИСЬМО К ИЗДАТЕЛЮ
 ИЗ ОРЕНБУРГА
 ПИСЬМО К КОШЕЛЕВУ
 КАРТИНЫ ИЗ РУССКОГО
 БЫТА
 АРХИСТРАТИГ
 БОЧКА ВИНА
 ВДОВЕЦ
 ВОРОЖЕЯ
 ГЕНЕРАЛЬША
 ГРЕХ
 ДВУХАРШИННЫЙ НОС
 ИВАН НЕПОМНЯЩИЙ
 КЛАД
 КРУГОВАЯ БЕСЕДА
 ДРУГАЯ КРУГОВАЯ
 БЕСЕДА
 КРУШЕНИЕ
 МАНДАРИН
 НАПРАСЛИНА
 ПОДЗЕМНОЕ СЕЛО

ПОЛУНОЩНИК
 ПОСЛУХ
 ПРОМЫШЛЕННИК
 РАКИТА
 РЕМЕСЛЕННОСТЬ
 САВРАСКА
 СТЕПНЯЧОК
 СТО МИЛЬОНОВ
 УДАВЛЮСЬ, А НЕ
 СКАЖУ
 ЧЕРВОНО-РУССКИЕ
 ПРЕДАНИЯ
 РАССКАЗ ЛЕЗГИНЦА
 АСАНА О ПОХОЖДЕНИЯХ
 СВОИХ
 1857
 ГОМЕОПАТИЯ
 КТО КОГО ОДУРАЧИЛ?
 ЛЮБОВЬ ПО ГРОБ
 ОТСТАВНОЙ
 ДВА ЛЕЙТЕНАНТА
 КАРТИНЫ ИЗ РУССКОГО
 БЫТА
 БЕЗЧЕСТЬЕ
 БОЯРЫНЯ
 БРАТЕЦ И СЕСТРИЦА
 ДВЕ БЫЛИНЫ
 ДЫШЛО
 ЖЕНИХ
 ЗАЙМЫ
 КТО КОГО ОДУРАЧИЛ?
 ЛЮБОВЬ
 МНИМОУМЕРШИЕ
 ОТВОД
 ОТЦОВСКИЙ СУД
 ПЕТРУША С ПАРАНЕЙ
 ПОДКИДЫШ
 ПОДПОЛЬЕ
 ПРАДЕДОВСКИЕ ВЕТЛЫ
 СВЕТЛЫЙ ПРАЗДНИК
 СТАРИНА
 ХЛЕБНОЕ ДЕЛЬЦЕ
 ЧЕТЫРЕ БРАКА, ОДИН
 РАЗВОД

1859
 ВОРОЖЕЯ
 БРИГ "МЕРКУРИЙ"
 ВОЕННЫЙ ПРИЗ
 ВОЗДУШНЫЙ ШАР
 ВЫРЕЗКА СУДОВ ПОД
 ВАРНОЙ
 ГИБЕЛЬ РУССКОГО
 КОРАБЛЯ «ПРИНЦ ГУСТАВ»
 КИТ
 КОРАБЕЛЬНЫЙ МАСТЕР
 КРУШЕНИЕ
 АНГЛИЙСКОГО КОРАБЛЯ
 «ФЕНИКС»
 НА САНЯХ В МОРЕ
 НОВЫЙ АДМИРАЛ
 ОСТРОВ ПИТКЕРН
 ПЕТЕРБУРГСКАЯ ВЕРФЬ
 ПИСЬМО В.И.ДАЛЯ
 МИЛЛЕРУ
 РЕТВИЗАН
 СЕРЖАНТ
 ТЕНДЕР «СТРУЯ»
 1860
 ВОЕННОЕ ПРЕДПРИЯТИЕ
 ПРОТИВУ ХИВЫ
 О РУССКОМ СЛОВАРЕ
 ОТМЕТКИ ИЗ СКАЗОК И
 ПРЕДАНИЙ
 1861
 БАРАНЫ
 БИКЕЙ И МАУЛЯНА
 БЕДОВИК
 БОЛГАРКА
 БОРОНА
 ВАКХ СИДОРОВИЧ
 ЧАЙКИН
 ВЕДЬМА
 ДАЙ ОТВЕДАЮ
 ЕМЕЛЯ ДУРАЧОК
 ДЕНЬЩИК
 ЗЮГРЯ
 ИЛЬЯ МУРОМЕЦ

КАК СЕБЕ ЖИВУТ
 ВАСИЛЬ ВАСИЛЬЕВИЧ С
 МАРЬЕЙ ВАСИЛЬЕВНОЙ
 КАРТИНЫ ИЗ РУССКОГО
 БЫТА
 АВСЕНЬ
 АРХИСТРАТИГ
 БЕГЛЯНКА
 БЛАГОДЕТЕЛЬНИЦЫ
 БОГАТЫРСКИЕ
 МОГИЛЫ
 БОЧКА ВИНА
 БОЯРЫНЯ
 БРАТЕЦ И СЕСТРИЦА
 БРЕД
 ВАРНАК
 ВДОВЕЦ
 ВОЛЯ ВАША, ВОЛЯ
 НАША
 ВОР
 ВОРОЖЕЙКА
 ВОРОЖЕЯ
 ВЫЕМКА
 ГЕНЕРАЛЬША
 ГОВОР
 ГРЕКИ
 ГРЕХ
 ДВА ЛЕЙТЕНАНТА
 ДВЕ БЫЛИНЫ
 ДВУХАРШИННЫЙ НОС
 ДЫШЛО
 ЕВРЕИ И ЦЫГАНЕ
 ЕВРОПА И АЗИЯ
 ЖЕНИХ
 ЗАЙМЫ
 ЗАУМАРКИНА
 МОГИЛА
 ИВАН НЕПОМНЯЩИЙ
 ИСКУШЕНИЕ
 КАПИТАНША
 КАНДИДАТЫ
 КЛАД
 КЛИКУША
 КОЛДУНЯ
 КРЕСТЬЯНКА

КРУГОВАЯ БЕСЕДА
 ДРУГАЯ КРУГОВАЯ
 БЕСЕДА
 КРУШЕНИЕ
 КТО КОГО ОДУРАЧИЛ
 ЛИМОНЫ, САПОГИ И
 СОЛДАТСКАЯ ШАПКА
 ЛЮБОВЬ ПО ГРОБ
 МАНДАРИН
 МЕРТВОЕ ТЕЛО
 НАПРАСЛИНА
 НАХОДКА
 НЕВЕСТА С ПЛОЩАДИ
 НЕВОЛЬНЫЕ
 СОПЕРНИКИ
 ОБ ОЧКАХ
 О КОТАХ И КОЗЛЕ
 ОСКОЛОК ЛЬДУ
 ОТВОД
 ПЕТРУША С ПАРАНЕЙ
 ПОВЕРКА
 ПОДКИДЫШ
 ПОДПОЛЬЕ
 ПОДТОП
 ПОЛУКАМЕННЫЙ ДОМ
 ПОЛУНОЩНИК
 ПОСЛУХ
 ПРАДЕДОВСКИЕ
 ВЕТЛЫ
 ПРОКАТ
 ПРОМЫШЛЕННИК
 ПЧЕЛИНЫЙ РОЙ
 РАКИТА
 РАЗСВЕТ
 РАССКАЗ
 ВЕРХОЛОНЦОВА О
 ПУГАЧЕВЕ
 РАССКАЗ ВЫШЕДШИХ
 ИЗ ХИВЫ РУССКИХ
 ПЛЕННИКОВ
 РАССКАЗ ФЕДОРА
 ГРУШИНА
 РОГАТИНА
 РОДСТВО И СЛУЖБА
 РУСАК

РУССКИЙ МУЖИК
 САВРАСКА
 САМОВАР
 СВЕТЛЫЙ ПРАЗДНИК
 СМОТРИНЫ И
 РУКОБИТЬЕ
 СТАРИНА
 СТЕПНЯЧОК
 СУХАЯ БЕДА
 УПЫРЬ
 ФОКУСНИК
 ХЛЕБНОЕ ДЕЛЬЦЕ
 ЦЫГАН
 ЦЫГАНКА
 ЧЕРВОНОРУССКИЕ
 ПРЕДАНИЯ
 ЧЕТЫРЕ БРАКА И
 ОДИН РАЗВОД
 ЧУДАЧЕСТВО
 КОЛБАСНИКИ И
 БОРОДАЧИ
 ЛИСА ПАТРИКЕЕВНА
 МАЙНА
 МИЧМАН ПОЦЕЛУЕВ
 НАПУТНОЕ
 НЕ ПОЛОЖИВ, НЕ ИЩИ
 ОСЬ И ЧЕКА
 ОТЕЦ С СЫНОМ
 ОТСТАВНОЙ
 ПРИТЧА О ВОРОНЕ
 ПРИТЧА О ДУБОВОЙ
 БОЧКЕ
 ПРИТЧА О ДЯТЛЕ
 РАСПЛОХ
 РАССКАЗ ЛЕЗГИНЦА
 АСАНА
 САВВА ИВАНОВИЧ
 БЕЛЯЕВ
 САВЕЛИЙ ГРАБ, ИЛИ
 ДВОЙНИК
 СКАЗКА О БЕДНОМ КУЗЕ
 СКАЗКА О ВОРЕ И БУРОЙ
 КОРОВЕ
 СКАЗКА О ГЕОРГИИ
 ХРАБРОМ И О ВОЛКЕ

СКАЗКА О КУПЦЕ С
 КУПЧИХОЙ
 СКАЗКА О НУЖДЕ, О
 СЧАСТИИ И О ПРАВДЕ
 СКАЗКА О СТРОЕВОЙ
 ДОЧЕРИ И О КОРОВУШКЕ
 БУРЕНУШКЕ
 НЕБЫВАЛОЕ В БЫЛОМ,
 ИЛИ БЫЛОЕ В НЕБЫВАЛОМ
 НОГА
 ПАВЕЛ АЛЕКСЕЕВИЧ
 ИГРИВЫЙ
 ПОДОЛЯНКА
 УРАЛЬСКИЙ КАЗАК
 РУССКИЕ СКАЗКИ
 СКАЗКА ПЕРВАЯ
 СКАЗКА ВТОРАЯ
 СКАЗКА ТРЕТИЯ
 СКАЗКА ЧЕТВЕРТАЯ
 СКАЗКА ПЯТАЯ
 СКАЗКА ПРО ЖИДА
 ВОРОВАТОГО, ПРО ЦЫГАНА
 БОРОДАТОГО
 СОЛДАТСКИЕ ДОСУГИ
 ВОЛХВ
 ГОЛ, ДА ИСПРАВЕН
 ДАЙ, ОТВЕДАЮ!
 ДВА ЛЕЙТЕНАНТА
 ДЕРВЯНОВ
 ДО ЧЕГО ДОВОДИТ
 АВОСЬ ДА НЕБОСЬ
 ЖИЗНЬ И ЗДОРОВЬЕ
 ЗАВЕТНЫЕ СЛОВА
 ЗАГАДКИ 1
 ЗАГАДКИ 2
 ЗАГАДКИ 3
 ЗАГАДКИ 4
 ЗАГАДКИ 5
 ЗАГАДКИ
 СОЛДАТСКИЕ
 ЗДРАВСТВУЙ,
 ТОВАРИЩ
 ЗНАХАРСТВО И
 ЗАГОВОРЫ

ЗНАХАРЬ
 КАК СОЛДАТУ
 УПРАВЛЯТЬСЯ С
 НЕПРИЯТЕЛЕМ
 КОМУ ЖИТЬ ВЕСЕЛЕЕ
 КОНВОЙНЫЙ
 ЛОЖЬ И ПРАВДА
 МАСТЕРОВОЙ
 ЧЕЛОВЕК НИГДЕ НЕ
 ПРОПАДЕТ
 МОЛОДЕЦ
 НА СВОИХ НЕ ПОЙДУ
 НЕПОДКУПНАЯ ЧЕСТЬ
 ПЕСНЯ
 ПИСЬМО
 ПОКАЖИ ЕМУ ЛОБ
 ПОЛЕЖАТЬ МОЖНО
 РАСТОРОПНЫЕ
 РЕБЯТА
 РУССКИЙ СОЛДАТ
 САМОРОДНЫЙ ПАРОМ
 СМЕТЛИВОСТЬ
 СУПОСТАТЫ НАШИ
 ТИМОФЕЙ УЛАНОВ
 У ТЕБЯ У САМОГО
 СВОЙ УМ
 ХМЕЛЬ, СОН И ЯВЬ
 ЧАСОВОЙ
 ШИЛО В МЕШКЕ, А
 ГРЕХ НА СОВЕСТИ НЕ
 УТАИШЬ
 ЧТО ЗНАЕШЬ, О ТОМ НЕ
 СПРАШИВАЙ
 ЧТО ЛЕГКО
 НАЖИВАЕТСЯ, ЕЩЕ ЛЕГЧЕ
 ПРОЖИВАЕТСЯ
 ЧУХОНЦЫ В ПИТЕРЕ
 1862
 АВОСЬ
 БУНТОВЩИК
 БЫЛЬ ПРО СЕБЯ
 ВЕРЕВКИ, ЛАПТИ, ТЯЖИ,
 ПЕСТЕРЫ
 ВОР

ВОР И УТАЙЩИК
 ВОРОЖЕЯ
 ГЛУПОСТЬ НАША
 ГЛУПЫЙ РАЗУМ
 ГРЕХ
 ГРЕХ НА СОВЕСТИ, ЧТО
 ШИЛО В МЕШКЕ
 ГУСЬ
 ДОРОГАЯ РЫБА
 ЖИВОЙ САМОВАР
 ЖИД И ЦЫГАН НА
 ЧАСАХ
 ЗАДНИЙ УМ
 ЗДОРОВЬЕ
 ЗЕМЛЯ
 ЗНАХАРИ
 ИВАН ДА МАРЬЯ
 ИВАН ПЛЕТУХАН
 КАЗАК ДЕРВЯНОВ
 КОРЫСТЬ
 КОСА НА КАМЕНЬ
 КУЦЫЙ
 ЛЕГКО НАЖИТО, ЛЕГКО
 И ПРОЖИТО
 МЕДВЕДИ
 МИРСКОЙ ПРИГОВОР
 МУСУЛЬМАНСКИЙ
 ПРОРОК И УЧЕНИК
 НАЗОЛУШКА
 НЕДРУГИ НАШИ
 НЕ ПОЛОЖА, НЕ ИЩУ!
 НЕПЬЮЩИЙ
 НИЩИЙ
 ОБЛЫЖНАЯ КЛЯТВА
 ОСЬ И ЧЕКА
 ОТЦОВСКИЙ СУД
 ОТЧИЗНА
 ПЕШАЯ КОБЫЛА
 ПЛЕННИК
 ПОСЕВ
 ПРАВДА
 ПРИТЧА О ВОРОНЕ
 ПРИТЧА О ДУБОВОЙ
 БОЧКЕ
 ПРИТЧА О ДЯТЛЕ

ПРИЧИНА
 ПУСТОСЛОВИЕ
 РАКИТА
 РАССКАЗ ПЛЕННИКА
 ФЕДОРА ГРУШИНА
 РАССКАЗ ПЛЕННИКА
 ЯКОВА ЗЫНОВЬЕВА
 РЕКРУТЫ
 ремесло
 РОДСТВО И СЛУЖБА
 РУКАВИЧКА
 РУКАВИЧКИ
 РУССКАЯ ПЕЧЬ
 РУССКАЯ СМЕТЛИВОСТЬ
 СВЕТЛЫЙ ПРАЗДНИК
 СУД БОЖИЙ
 СЧАСТЬЕ
 СЫН И ПРИЕМЫШ
 УДАВЛЮСЬ, А НЕ
 СКАЖУ
 УДАЛАЯ ЛУКЕРЬЯ
 УПРЯМАЯ СТАРУХА
 ХИТРЫЙ КАЛМЫК
 ХМЕЛЬ, СОН И ЯВЬ
 ХУДОЙ РАЗУМ
 ЧЕРЕНКИ
 ЧУЖОЙ РАЗУМ

1865

ЛЕЗГИНЕЦ АССАН

1866

МОМЬРИ
 ОХОТА НА ВОЛКОВ
 ПРИРОДА
 СЛОВЕСНАЯ РЕЧЬ
 СОКОЛИНАЯ ОХОТА
 СОЛДАТ ПЕТРА I

1867

ПИСЬМА К ДРУЗЬЯМ ИЗ
 ПОХОДА В ХИВУ
 КАРТИНЫ ИЗ РУССКОГО
 БЫТА
 ДЕДУШКА БУГРОВ
 КРУЖЕВНИЦА

ПОСЛУХ
 ПРИЕМЫШ
 САМОРОДОК
 СЕРЕНЬКАЯ
 ЯНВАРЬ

1868

КАРТИНЫ ИЗ РУССКОГО
 БЫТА
 ОБМИРАНЬЕ
 ОКТЯБРЬ
 РУСАК
 СЫН

1870

О ВРЕМЕНАХ ПЕТРА I
 ПЕРВАЯ ПЕРВИНКА
 СВЯТКИ

1872

АВТОБИОГРАФИЧЕСКАЯ
 ЗАПИСКА
 ПЕРВИНКА ДРУГАЯ